

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Wydział Nauk Przyrodniczych
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60, Sosnowiec

Daniel Syrek
nr albumu: 8599

**ŚWIADOMOŚĆ KRAJOBRAZU WŚRÓD TURYSTÓW
EKSPLORUJĄCYCH TATRY POLSKIE**

PRACA DOKTORSKA

dr hab. prof. UŚ Urszula Myga-Piątek

Sosnowiec, 2023

SPIS TREŚCI

1. WPROWADZENIE.....	4
1.1. Uzasadnienie wyboru tematu	5
1.2. Cel badawczy, problem badawczy oraz główne założenia i hipotezy	6
1.3. Metodyka i źródła badań.....	10
1.4. Obszar badań	13
1.5. Aktualny stan badań.....	21
2. ŚRODOWISKO FIZYCZNOGEOGRAFICZNE OBSZARU BADAŃ W UJĘCIU HOLISTYCZNEJ KONCEPCJI KRAJOBRAZU.....	27
2.1. Krajobraz jako zespół obiektów	28
2.2. Krajobraz jako zbiór procesów	46
2.3. Krajobraz jako zbiór bodźców	65
2.4. Krajobraz jako zbiór wartości	76
2.5. Krajobraz jako zbiór świadczeń oraz potencjalnych i rzeczywistych usług	79
3. HISTORIA BADAŃ I KIERUNEK ROZWOJU TURYSTYKI W TATRACH POLSKICH	88
3.1. Historia rozwoju turystyki w Tatrach	88
3.2. Zagospodarowanie turystyczne i ruch turystyczny w Tatrach Polskich.....	91
3.3. Antropopresja turystyczna w Tatrach w procesie zmian krajobrazu	97
3.4. Sposoby przeciwdziałania skutkom antropopresji krajobrazu	107
3.5. Typologia turystów literaturze	120
4. ŚWIADOMOŚĆ KRAJOBRAZU JAKO SKŁADOWA SPOŁECZNA W NOWYM SPOSOBIE UDOSTĘPNIANIA TURYSTYCZNEGO TATR POLSKICH	123
4.1. Wpływ pełnej percepcji na kształtowanie świadomości krajobrazu	125
4.2. Rola doświadczenia w kształtowaniu świadomości krajobrazu.....	133
4.3. Rozumienie jako składowa świadomości krajobrazu	136
4.4. Odczuwanie krajobrazu w kontekście świadomości krajobrazu.....	138
4.5. Wpływ świadomości krajobrazu na podejmowanie działań ochronnych	140
4.6. Propozycja autorskiej definicji świadomości krajobrazu	143
5. TYPOLOGIA TURYSTÓW ODWIEDZAJĄCYCH TATRY POLSKIE WG KRYTERIUM ŚWIADOMOŚCI KRAJOBRAZU	147
5.1. Założenia autorskiej typologii turystów	147
5.2. Weryfikacja teoretycznej typologii turystów odwiedzających Tatry Wysokie.....	153
5.2.1. Wpływ aspektu przestrzennego na występowanie poszczególnych typów turystów .	155
5.2.2. Wpływ aspektu czasowego na występowanie poszczególnych typów turystów	172
5.3. Rozkład przestrzenny i czasowy uzyskanych wyników	190
5.3.1. Rozkład przestrzenny uzyskanych wyników.....	192

5.3.2. Rozkład czasowy uzyskanych wyników	199
6. ANALIZA SKŁADOWYCH ŚWIADOMOŚCI KRAJOBRAZU W ŚWIELE BADAŃ ANKIETOWYCH.....	202
6.1. Rozpoznanie poziomu składowych pełnej świadomości krajobrazu turystów	202
6.2. Określenie poziomu świadomości krajobrazu turystów	227
7. DYSKUSJA WYNIKÓW W ŚWIELE DOTYCHCZASOWEGO STANU BADAŃ I WDROŻEŃ.....	233
7.1. Wielozmysłowa percepcja w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego.....	233
7.2. Doświadczenie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego...	242
7.3. Rozumienie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego.....	243
7.4. Odczuwanie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego	249
7.5. Działanie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego	252
8. REKOMENDACJE DOTYCZĄCE NOWEGO SPOSOBU UDOSTĘPNIANIA TATRZAŃSKIEGO PARKU NARODOWEGO	263
9. WNIOSKI KOŃCOWE.....	287
9.1. Wnioski	287
9.2. Uwagi końcowe i perspektywy badawcze	289
WYKAZ TABEL	291
WYKAZ RYCIN	293
WYKAZ FOTOGRAFII.....	297
SPIS BIBLIOGRAFII I ŹRÓDEŁ.....	299
ŹRÓDŁA INTERNETOWE.....	337
ZAŁĄCZNIKI.....	339
SUMMARY	351

Rozdział 1

WPROWADZENIE

Próby definiowania zjawiska podróży i turystyki towarzyszą społeczności naukowej od lat. Są źródłem zainteresowania geografów, socjologów, psychologów, a także kulturoznawców. Uznaje się, iż samo zjawisko podróży pojawiło się w starożytności, kiedy to mieszkańcy ówczesnego Egiptu podejmowali podróże w celach religijnych, a mieszkańcy starożytnego Rzymu decydowali się na podróż w celach zdrowotnych. Grecy organizując pierwsze Igrzyska Olimpijskie dali początek turystyce na szeroką skalę (Przeclawski, 1997). Motywy podróży są w literaturze przedmiotu stosunkowo dobrze rozpoznane. Pisali na ten temat m.in. W. Alejziak (2000, 2013), T. Łobożewicz i G. Bieńczyk (2001), G. Gołembski (2002), J. Altkorn (2006), W. Gaworecki (2007) i wiele innych. Poza Polską, zagadnienie zostało omówione m.in. przez D.G. Pearce i R.W. Butlera (1999), L. Aronsson (2000), N. Jayapalan (2001), S.B. Gmelch i A. Kaul (2004) oraz D. Weaver (2005). W opinii większości, głównym czynnikiem rozwoju turystyki była ciekawość i chęć poznania otaczającego świata, stanowiąca fundamentalną cechę gatunku ludzkiego. Sprecyzowanie dokładnych początków turystyki jest niemożliwe. Badacze wskazują na szereg różnych, często niezwiązanych ze sobą wydarzeń historycznych (Bógdał-Brzezińska, Wendt, 2018). W Polsce datuje się, iż już w 1246 roku, Benedykt Polak (zakonnik z Wrocławia) wziął udział w misji papieskiej do Mongolii, w której odwiedził dwór Wielkiego Chana Mongolskiego. Tym samym uznaje się, iż początek rozkwitu turystyki w naszym kraju mogły stanowić podróże o charakterze religijnym. Potwierdzają to również liczne pielgrzymki społeczeństwa świeckiego kierujące się do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie (Różycki, 2009). Wydarzenia te początkują historię turystyki w Polsce, w której rozwoju można wyróżnić pięć okresów:

- okres prekursorski – do 1873 roku
- okres początkowy – lata 1873-1918
- okres wzrostu – lata 1918-1939
- okres turystyki centralnie planowanej – lata 1945-1989
- okres turystyki masowej – po roku 1989 (Kraś, 2008).

Turystyka jest jedną z najszybciej rozwijających się gałęzi gospodarki we współczesnym świecie. Jest bardzo ważnym komponentem wzrostu gospodarczego

lokalnych społeczności i światowych gospodarek. Jednak dynamika tego rozwoju wywołuje wiele problemów natury zarówno społecznej i ekonomicznej, jak i przestrzennej (Gołembski, 2006). Za turystykę masową traktuje się model zorganizowanej i komercyjnej turystyki, w której priorytetem staje się czerpanie korzyści materialnych i szybki zwrot poniesionych kosztów. Branża turystyczna nieustannie stara się tworzyć coraz bardziej atrakcyjną ofertę, w celu pozyskania większej liczby turystów. Niestety, turystyka masowa charakteryzuje się również dużym ryzykiem stałego przekraczania pojemności i chłonności obszarów destynacji turystycznej. Z czasem pojawić się może zjawisko dysfunkcji kształtowania świadomości ekologicznej uczestników ruchu turystycznego, co z kolei prowadzi do nieocenionych strat środowiskowych. Coraz częściej odnotowuje się zależności pomiędzy unikalnością i walorami krajobrazowymi danego obszaru, a natężeniem ruchu turystycznego. Tym samym, jeśli destynacja zdobywa status obszaru chronionego, zwiększa się liczba chętnych do jej odwiedzenia, co niejednokrotnie wywołuje utratę jej najważniejszych atutów (Kaczmarek, 2016). W kontekście negatywnych wpływów turystyki na obszary o wybitnych walorach przyrodniczych naturalne wydaje się podjęcie działań mogących zrównoważyć rozwój turystyki na tym obszarze. Dotychczasowe propozycje zmniejszenia presji turystycznej opierają się najczęściej na ograniczeniach związanych z liczbą osób wchodzących na teren obszaru chronionego, zarówno w wymiarze przestrzennym jak i czasowym (Skawiński 2010, Ziółkowska-Weiss 2012 i in.). Aktualne rozwiązania dotyczące zarządzania ruchem turystycznym na obszarze chronionym opierają się na trzech głównych aspektach: czasowym, przestrzennym i ilościowym. Jednak w opinii U. Żuławskiej (2019), niemal każde ograniczenie liczby odwiedzających dany obszar uderza w interesy którejs z grup – ludności lokalnej, organizatorów turystyki lub też samych turystów. Tym samym, autor podjął próbę wprowadzenia czwartego aspektu zarządzania ruchem turystycznym, nazwanego aspektem jakościowym, poprzez wspieranie rozwoju świadomości krajobrazu wśród turystów.

1.1. Uzasadnienie wyboru tematu

Można odnieść wrażenie, iż aktualne plany inwestorów gmin podhalańskich skierowane są na bogatego i jednocześnie mało wybrednego turystę. To dla tej grupy przyjezdnych powstają coraz bardziej niezgodne z pierwotną wartością przyrodniczą i kulturową regionu atrakcje turystyczne, często będące całkowicie niezharmonizowane

z otoczeniem (Myga-Piątek, 2011). Turysta akceptujący postępującą globalizację architektoniczną, czy szerzej – standaryzację krajobrazu – wyrusza również poza Zakopane, decydując się na eksplorację obszaru Tatrzańskiego Parku Narodowego; w opinii autora często nie będąc na takie spotkanie przygotowany ani mentalnie, ani fizycznie. Negatywny wpływ na poszczególne komponenty środowiska przyrodniczego i na do niedawna autentyczne środowisko społeczne jest zauważalny od kilkudziesięciu lat. Wskazuje się, że przeobrażanie środowiska przyrodniczego wielu obszarów górskich, szczególnie wzniesionych powyżej górnej granicy lasu, najczęściej związane jest właśnie z gospodarką turystyczną. Jej przykładem w krajobrazie są między innymi schroniska, ścieżki i drogi turystyczne oraz specjalnie przygotowane nartostrady, a także infrastruktura towarzysząca ze strefami wyciągów narciarskich i drogami dojazdowymi (Gorczyca, Krzemień, 2009).

Duża frekwencja turystyczna przekłada się na nasilenie zjawiska antropopresji i niesie za sobą zauważalne szkody dla wrażliwego, wysokogórskiego krajobrazu niewielkiego pasma Tatr. Obawa przed utratą wartości przyrodniczych i krajobrazowych Tatrzańskiego Parku Narodowego przy stale rosnącej potrzebie obcowania ludzi z krajobrazem Tatr i Podhala zmotywowała autora do włączenia się w naukową dyskusję i próbę opracowania takiej koncepcji, która rozpatruje możliwość większego udziału czynnika społecznego w procesie zmiany ilościowej i jakościowej nowego sposobu udostępniania terenu parku. Za składową społeczną uznano świadomość krajobrazu jaką legitymują się turyści. W literaturze przedmiotu i podmiotu pojęcie to nie jest jeszcze dostatecznie omówione, a w opinii autora, zaproponowana w pracy koncepcja przedstawia podejście kompleksowe – w nawiązaniu do holistycznego analizowania krajobrazu.

1.2. Cel badawczy, problem badawczy oraz główne założenia i hipotezy

Analiza literatury przedmiotu i podmiotu pozwala twierdzić, iż na ogół ruchu turystycznego na danym obszarze składa się całość logistyki tego sektora – baza noclegowa, transportowa, gastronomiczna oraz sfera związana ze szkoleniem kadry turystycznej. Jednak ostatecznie, to przecież sami turyści stanowią podstawę ruchu turystycznego (Preisler, 2011). Obecnie to oni są najważniejszą siłą sprawczą zachodzących zmian w krajobrazie Tatr Polskich. Dlatego to właśnie relacja pomiędzy turystyką, a krajobrazem stanowi główną oś zainteresowań badawczych. Podjęta w ten sposób problematyka staje się zagadnieniem interdyscyplinarnym – łączy zagadnienia

geografii krajobrazu oraz geografii społecznej i humanistycznej z geografiami turystyki. Dotyczy także zagadnień psychologii behawioralnej i ochrony środowiska. Podmiotem badań w głównej mierze jest człowiek, który nieustannie dokonuje indywidualnych wyborów. Dlatego w takich badaniach, zmatematyzowane metody badawcze oparte na ścisłych wskaźnikach sprawdzonych w naukach przyrodniczych z zakresu turystyki mogą się nie sprawdzić. Autor zakłada, że turysta o wysokiej świadomości krajobrazu lepiej rozumie swoje zachowania i może dokonywać właściwych wyborów, z punktu widzenia własnego dobrostanu i równocześnie podejmować działania na rzecz ochrony autentycznych walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego. Analiza literatury przedmiotu i podmiotu, a także krytyczna obserwacja ruchu turystycznego na obszarze polskich Tatr zmotywowała autora do podjęcia się realizacji głównego problemu badawczego – określenia stanu świadomości krajobrazu turystów eksplorujących Tatry Polskie oraz jej znaczenia w ustalaniu rekomendacji dotyczących udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego. Skonstruowane zostały również dodatkowe, pomocnicze pytania badawcze:

- czym jest świadomość krajobrazu?
- jaki jest poziom świadomości krajobrazu turystów odwiedzających Tatry Polskie?
- czy świadomość krajobrazu może być kryterium typologii turystów?
- czy możliwe jest zróżnicowanie turystów pod względem świadomości krajobrazu, w zależności od poziomu trudności szlaku?
- czy wiedza o poziomie świadomości krajobrazu turystów może zostać wykorzystana do celów ochronnych Tatrzańskiego Parku Narodowego?
- jakie działania należy podjąć, aby wzmocnić świadomość krajobrazu dla optymalnego udostępnienia turystycznego obszarów wysokogórskich?

Odpowiedzi na tak zadane pytania sugerują, iż to nie liczba turystów, a ich poziom mentalny – tu określony przez świadomość krajobrazu, powinien stanowić cel projektu zoptymalizowanej ścieżki rozwoju turystycznego Tatrzańskiego Parku Narodowego. Tak właśnie sformułowano cel nadrzędny całego projektu doktorskiego. Aby go osiągnąć, konieczna stała się realizacja towarzyszących mu celów częściowych. Do celów merytorycznych zaliczono:

- zdefiniowanie świadomości krajobrazu na potrzeby ustalenia kryterium typologicznego

- określenie cech turysty przyjeżdżającego w Tatry Polskie w kontekście świadomości krajobrazu
- opracowanie typologii turystów odwiedzających Tatry Polskie na podstawie kryterium świadomości krajobrazu
- weryfikacja terenowa opracowanej typologii turystów w Tatrach Wysokich
- określenie zróżnicowania typów turystów odwiedzających Tatry Wysokie w zależności od stopnia trudności szlaków.

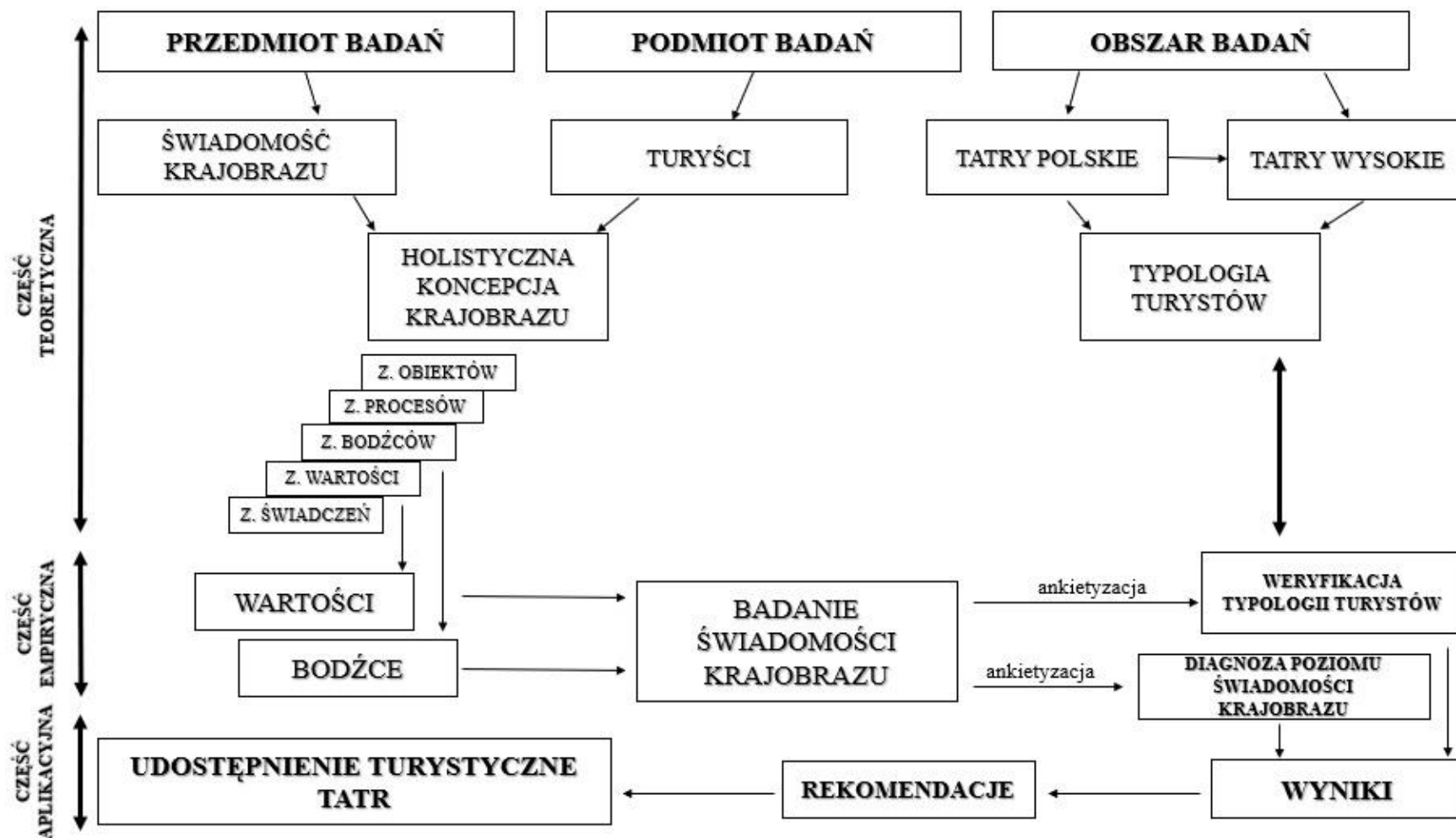
Znów za cel aplikacyjny, uznano opracowanie rekomendacji dotyczących sposobu udostępniania turystycznego Tatr Polskich. Uważa się, iż sporządzone rekomendacje mogą mieć charakter wdrożeniowy dla Tatrzańskiego Parku Narodowego.

Na potrzeby rozważania problemu badawczego postawiono następujące hipotezy:

- świadomość krajobrazu może być jednym z kryteriów typologii turystów
- możliwy jest teoretyczny opis wzorcowej świadomości krajobrazu
- turyści eksplorujący Tatry Polskie są zróżnicowani pod względem stanu świadomości krajobrazu
- występowanie poszczególnych typów turystów jest zróżnicowane w zależności od trudności szlaku.

Osiągnięcie zamierzonych celów badawczych poprzedzono zaprojektowaniem schematu konceptualnego odnoszącego się do kierunków prowadzonych badań (ryc. 1.1.).

Ryc. 1.1. Schemat konceptualny rozprawy doktorskiej

Zgodnie z zaproponowanym schematem konceptualnym pracy, składa się ona z części teoretycznej i empirycznej. Część teoretyczna obejmowała podmiot badań, którym są turyści; przedmiot badań, czyli świadomość krajobrazu i obszar badań, który obejmuje Tatry Polskie, ze szczególnym uwzględnieniem Tatr Wysokich. Obszar ten został w pracy przedstawiony w rozdziale 2, w nawiązaniu do holistycznej koncepcji krajobrazu zaproponowanej w 2015 roku przez T. Chmielewskiego, U. Mygę-Piątek i J. Solona. Idea ta zakłada, iż krajobraz powinien być traktowany jako zespół obiektów, zespół procesów, zespół bodźców, zespół wartości oraz zespół świadczeń. W ten kompleksowy sposób omówione zostało środowisko fizycznogeograficzne obszaru badań. W rozdziale 3 omówiona została historia rozwoju turystyki w Tatrach Polskich. Kolejne rozdziały wchodzą w skład części empirycznej rozprawy. W rozdziale 4 badaniu poddana została świadomość krajobrazu turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy. W rozdziale 5 autor proponuje autorską typologię uczestników ruchu turystycznego w Tatrach Polskich, którą dzięki ankietyzacji poddaje późniejszej weryfikacji. Badanie te ma również na celu wskazanie częstotliwości występowania poszczególnych typów turystów w zależności od pojawiających się na szlaku trudności technicznych. Jednocześnie prowadzono drugie badanie sondażowe, które w rozdziale 6 diagnozuje poziom świadomości krajobrazu ogółu turystów decydujących się na przyjazd w Tatry. W rozdziale 7 dyskusji poddano całość zebranego materiału. Podsumowanie całości zebranych kwestionariuszy ankiety pozwoliło rozpocząć analizę części aplikacyjnej rozprawy – w rozdziale 8 znajdują się autorskie rekomendacje dotyczące projektowania zoptymalizowanej ścieżki udostępniania turystycznego obszaru Tatr. Wyniki przeprowadzonych badań miałyby się stać fundamentem tworzenia nowych sposobów organizacji ruchu turystycznego na obszarze chronionym Tatrzańskiego Parku Narodowego.

1.3. Metodyka i źródła badań

Realizacja projektu doktorskiego wymagała wykorzystania szeregu metod badawczych. W ich skład wchodziły zarówno metody studialne, takie jak analiza literatury, analiza kartograficzna, analiza statystyczna czy analiza baz danych oraz opracowywanie formularza ankiet, jak i metody terenowe polegające na krytycznej obserwacji ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym, tworzeniu dokumentacji fotograficznej oraz przeprowadzeniu dwóch sondaży diagnostycznych. Wykorzystane dane źródłowe mogą zostać podzielone na:

a) dane pierwotne

- obserwacje bezpośrednie – długotrwała i krytyczna obserwacja ruchu turystycznego na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego stanowiła podstawę całości rozprawy doktorskiej. Tym samym, jej wyniki przedstawione są w każdej części pracy – zarówno w części teoretycznej, jak i empirycznej oraz aplikacyjnej. To właśnie osobista obserwacja pozwoliła opisać zachodzące w krajobrazie polskich Tatr zmiany oraz wskazać źródła bodźców docierających do turysty z otoczenia. Dzięki wnikliwej obserwacji ruchu turystycznego na obszarze chronionym, sformułowana została teoretyczna typologia turystów oraz autorska definicja świadomości krajobrazu. Powstał również projekt poprawy jej poziomu wśród uczestników ruchu turystycznym na obszarze badań
- pomiary – powstałe obliczenia pozwoliły na bonitację wybranych kryterium typologii turystów, wskazanie zmian wartości wybranych składników świadomości krajobrazu w zależności od punktu pomiarowego i pory roku, określenie wskaźników poszczególnych elementów świadomości krajobrazu turystów, a w konsekwencji na określenie wskaźnika świadomości krajobrazu uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym. Metoda ta znalazła zastosowanie głównie w części empirycznej rozprawy, jednak jej wpływ widoczny jest również w części aplikacyjnej
- dokumentacja fotograficzna – autorskie fotografie pozwoliły na prezentację omawianych zjawisk, dotyczących zauważalnej zmienności krajobrazu na obszarze badań. Tym samym, metoda wykorzystana została zarówno w części teoretycznej rozprawy, jak i w części empirycznej
- ankieta badawcza – w celu ustalenia prawidłowości osobistych refleksji autora, wykorzystano dwa sondaże diagnostyczne. Ich wyniki przedstawione zostały w części empirycznej, jednak wpływają również na ostateczny kształt części aplikacyjnej rozprawy. Ich celem jest weryfikacja zaproponowanej typologii turystów, wskazanie poziomu ich świadomości krajobrazu z siłą wpływu na środowisko polskich Tatr. Wyniki pozwoliły na ostateczne wskazanie rekomendacji wpływających na rozwój świadomości krajobrazu wśród turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy, co w konsekwencji może się przyczynić do bardziej zrównoważonego zarządzania ruchem turystycznym na obszarze chronionym.

b) dane wtórne

- analiza literatury naukowej – dotyczy obszernego i krytycznego przeglądu artykułów i rozdziałów w opublikowanych monografiach pod kątem obszaru, przedmiotu i podmiotu badań. Jej celem było omówienie środowiska fizycznogeograficznego polskich Tatr oraz kierunków rozwoju turystyki na tym obszarze. Przegląd literatury umożliwił szerokie omówienie tematyki krajobrazu, a także wskazał opublikowane dotychczas propozycje typologizacji turystów. Analiza źródeł pozwoliła zapoznać się z aktualnym poziomem wiedzy na temat świadomości krajobrazu i ewentualnych sposobach jej rozwoju. Metoda ta znalazła zastosowanie przede wszystkim w części teoretycznej rozprawy, dając tym samym możliwość dalszych rozważań autora opartych na własnej obserwacji oraz przeprowadzonych badaniach
- analiza źródeł kartograficznych – szczegółowe zapoznanie się z dostępnymi danymi kartograficznymi pozwoliło autorowi na precyzyjne określenie obszaru badań, co uzupełniło charakterystykę jego środowiska fizycznogeograficznego. Metoda ta stała się również podstawą do utworzenia autorskich map przedstawiających analizowane mezoregiony oraz wyniki badań dotyczących zasięgu występowania określonych typów turystów o zróżnicowanym poziomie świadomości krajobrazu. Źródła kartograficzne wykorzystano zarówno na początkowym etapie pracy – w części teoretycznej, jak i w części empirycznej i aplikacyjnej, stanowiącej podsumowanie wyników badań
- analiza danych statystycznych – ten rodzaj źródeł pozwolił wskazać konkretne zmiany zachodzące na obszarze badań – zarówno pod względem liczby mieszkańców, jak i liczby turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy. Wykorzystanie tych danych na początkowym etapie pracy – w części teoretycznej, pozwoliło na późniejsze wskazanie niepokojących zmian zachodzących w krajobrazie
- analiza dokumentacji Tatrzańskiego Parku Narodowego – z uwagi na obszar badań, wykorzystanie tego rodzaju danych stało się konieczne. Dostępne informacje pozwoliły na przedstawienie zmian liczby turystów odwiedzających obszar chroniony w czasie oraz wskazały działania parku skierowane ku zrównoważonej organizacji turystyki na obszarze chronionym. Wykorzystane

dane znalazły zastosowanie zarówno w części teoretycznej rozprawy, jak i w jej części aplikacyjnej, wskazując dalszy kierunek rozwoju

Pierwszy sondaż diagnostyczny polegał na objęciu badaniem jak największej grupy uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym bez wskazania konkretnych lokalizacji. Jego celem było sklasyfikowanie przyjezdnych odwiedzających polskie pasmo Tatr względem poziomu ich świadomości krajobrazu. Kwestionariusz miał formę papierową i zawierał 23 pytania zamknięte, 16 pytań otwartych oraz 5 wielokrotnej odpowiedzi – łącznie 44 pytania plus metryka. Pozostawiono go w pensjonatach, restauracjach i kawiarniach oraz wybranych sklepach ze sprzętem do turystyki kwalifikowanej. Dodatkowo sondaż diagnostyczny przeprowadzono również bezpośrednio podczas obecności autora w Tatrach. Z uwagi na późniejsze pojawienie się obostrzeń dotyczących pandemii wirusa Sars-Cov-2, konieczne stało się także wykorzystanie nowoczesnych technologii informacyjnych i udostępnienie sondażu poprzez Internet.

Drugie badanie sondażowe przeprowadzone zostało przy wykorzystaniu wywiadu bezpośredniego. Składało się z 10 pytań zamkniętych i 2 pytań wielokrotnej odpowiedzi oraz metryki. Jego celem było wskazanie zróżnicowania występowania poszczególnych typów turystów w zależności od trudności szlaku. Trudność ta zależy zarówno od wymagań technicznych trasy, jak i warunków atmosferycznych na niej panujących. Ewentualne trudności wynikające z wymagań technicznych samego szlaku sklasyfikowano względem trzech punktów pomiarowych, na których odbyło się badanie:

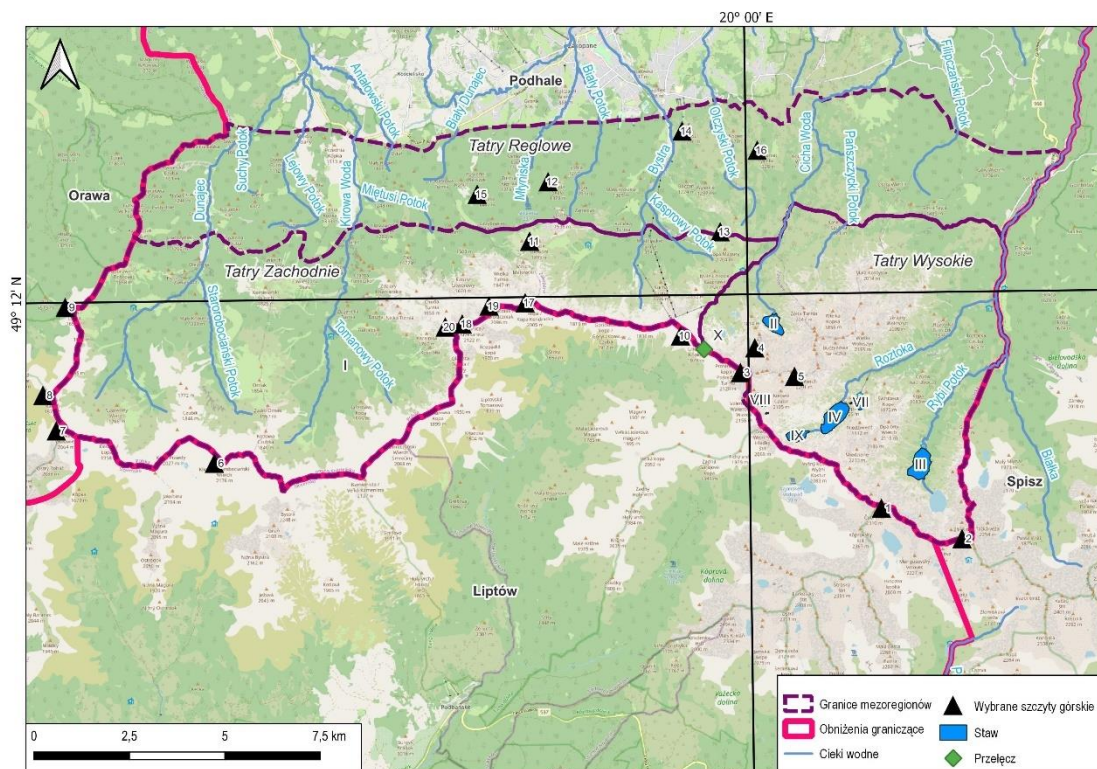
1. punkt: Wodogrzmoty Mickiewicza w Dolinie Roztoki – ok. 1099 m n.p.m.
2. punkt: Dolina Pięciu Stawów Polskich – ok. 1671 m n.p.m.
3. punkt: niebieski szlak prowadzący na przełęcz Zawrat oraz pozostałe odcinki Orlej Perci – ok. 1800 m n.p.m. (Wyżnie Solnisko).

Dodatkowo, aby poddać analizie trudności techniczne pojawiające się na szlaku ze względu na warunki atmosferyczne, sondaż przeprowadzono w czterech porach roku. Jednym z efektów było powstanie graficznej prezentacji zebranych wyników, przy zastosowaniu kartograficznej metody kartodiagramu.

1.4. Obszar badań

Według aktualnej regionalizacji fizycznogeograficznej Polski proponowanej przez A. Richlinga i in. (red.) (2021), Tatry znajdują się w Megaregionie Karpat,

w prowincji – Karpaty Zachodnie, w podprowincji Centralnych Karpat Zachodnich w makroregionie Łańcucha Tatrzańskiego – 514.5 (Jodłowski, Balon, Krąż 2021) (ryc. 1.2.).

Ryc. 1.2. Mapa ogólna Tatr Polskich, opracowanie własne

Na utworzonej mapie posłużono się cyframi oznaczającymi wybrane szczyty, gdzie 1 – Mięguszowiecki Szczyt, 2 – Rysy, 3 – Świnica, 4 – Kościelec, 5 – Kozi Wierch, 6 – Starorobociański Wierch, 7 – Wołowiec, 8 – Rakoń, 9 – Grześ, 10 – Beskid, 11 – Giewont, 12 – Sarnia Skała, 13 – Mała Kopa Królowa, 14 – Nosal, 15 – Łysanki, 16 – Wielki Kopieniec, 17 – Kopa Kondracka, 18 – Krzesanica, 19 – Małolączniak, 20 – Ciemniak. Tatrzańskie stawy zostały oznaczone cyframi rzymskimi, tym samym I – Smreczyński Staw, II – Czarny Staw Gąsienicowy, III – Morskie Oko, IV – Wielki Staw Polski, V – Mały Staw Polski, VI – Wole Oko, VII – Przedni Staw Polski, VIII – Zadni Staw Polski i IX – Zadni Staw Polski. Jako najwyższy masyw górski w całych Karpatach, pasmo Tatr wznosi się do wysokości 2655 m n.p.m. w przypadku ich najwyższego szczytu – Gerlacha (Jodłowski, Balon, Krąż, 2021) (tab. 1.1.).

Tab. 1.1. Łańcuch Tatrzański w regionalizacji Karpat

KARPATY	Karpaty Zachodnie	Centralne Karpaty Zachodnie	Obniżenie Podhalańskie
			Łańcuch Małokarpacki
			Dolina Środkowego Wagu
			Łańcuch Małofatrzański
			ŁAŃCUCH TATRZAŃSKI
			Obniżenie Nitrzańsko-Turczańskie
			Obniżenie Spisko-Liptowskie
			Góry Spisko-Szaryskie
			Trybeć
			Łańcuch Niżniotatrzański

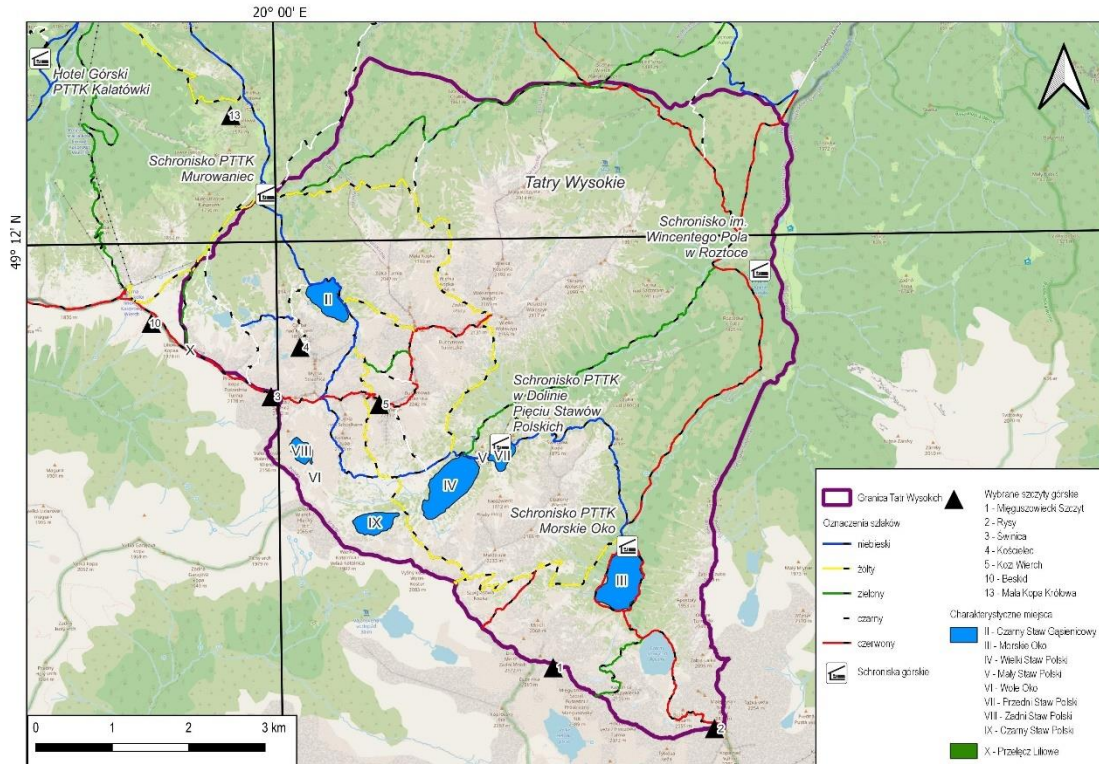
Źródło: opracowanie własne na podstawie Richling A. i in. (red.) (2021)

Regionalizacja Karpat została omówiona również przez G. Barczyka i in. (2000), W. Mizerskiego (2002), E. Štefková (2006), J. Chowaniec (2008) i P. Valde-Nowak i M. Soják (2018).

Łańcuch Tatr wyraźnie wznosi się ponad obniżenia Podhala, Spisza, Liptowa oraz Orawy na Słowacji. Występujące tam wysokości względne sięgają nawet 2000 metrów. Granice łańcucha górskiego wyznacza Przełęcz Huciańska – wznosząca się na wysokość 905 m n.p.m. oraz Przełęcz Żdziarska położona na 1081 m n.p.m. (Nyka, 2018). Obie znajdują się na terenie Słowacji. Według M. Klimaszewskiego (1988) masyw całych Tatr obejmuje 53 km długości i 18,5 km szerokości, zajmując powierzchnię 750 km², z czego na Tatry Polskie przypada około 150 km². Najwyższymi szczytami w Polsce są Rysy (2499 m n.p.m.) i Mięguszowiecki Szczyt Wielki (2438 m n.p.m.), jednak ich masywy przechodzą również na słowacką część łańcucha. Najwyższym szczytem w całości położonym w granicach naszego kraju jest Kozi Wierch (2291 m n.p.m.). Łańcuch Tatrzański jest jedynym regionem w Polsce, który zaliczany jest do krajobrazu gór wysokich z wszystkimi (poza niwalnym) piętrami fizycznogeograficznymi, klimatycznymi oraz roślinnymi. Charakteryzują się również najlepiej wykształconą rzeźną lodowcową związaną z plejstoceniowym zlodowaczeniem (Jodłowski, Balon, Krąż, 2021).

Z uwagi na budowę geologiczną Tatr – ich tektonikę i litologię, rodzaj rzeźby – średnio- i wysokogórską oraz przeważające genetyczne typy rzeźby – polodowcową, krasową i fluwialno-denudacyjną, polską część pasma podzielono na trzy mezoregiony:

- Tatry Wysokie – najwyższe, zbudowane z granitu; najwyższym szczytem jest Gerlach (2655 m n.p.m.), będący zarówno najwyższym szczytem całych Tatr (ryc. 1.3.).

Ryc. 1.3. Zasięg mezoregionu Tatr Wysokich, opracowanie własne

W granicach Polski zlokalizowane jest zaledwie 16% całego mezoregionu (46 km²). Znajdujące się tu grzbiety górskie przybierają formę ostrych grani skalnych, których stoki charakteryzują się deniwelacjami do 900 metrów, a u ich podnóży mogą się pojawiać płyty wieloletniego śniegu (fot. 1.1.).

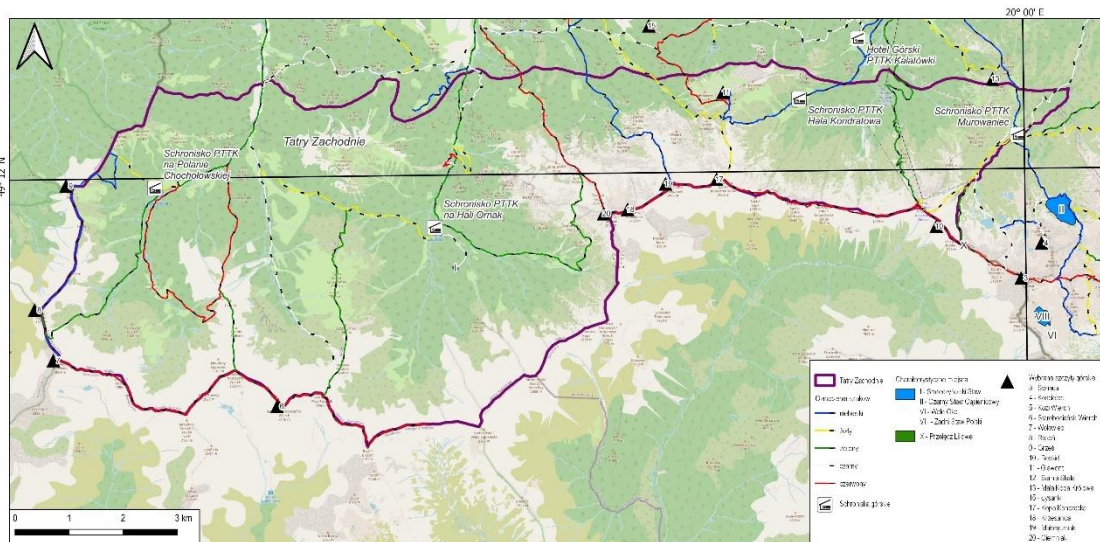

Fot. 1.1. Kościelec jako przykład kulminacji w Tatrach Wysokich (fot. D. Syrek, 2020)

Na tym obszarze występują bardzo dobrze zachowane formy odziedziczonej rzeźby lodowcowej oraz ponad 80 jezior śródgórskich. Badania na temat środowiska tej części Tatr były prowadzone między innymi przez B. L. van Drooge, J. López, P. Fernández i in. (2011) oraz M. Křížek i P. Mida (2013).

- Tatry Zachodnie – od Tatr Wysokich oddziela je Przełęcz Liliowe i dno Doliny Suchej Wody. Masyw zbudowany jest głównie ze skał metamorficznych (łupki krystaliczne i gnejsy) (ryc. 1.4.).

Ryc. 1.4. Zasięg mezoregionu Tatr Zachodnich, opracowanie własne

Jest to największy mezoregion całego Łańcucha Tatrzańskiego, jednak w Polsce znajduje się tylko jego 20%. Najwyższym szczytem całego mezoregionu jest Bystra – 2248 m n.p.m. (Makos, Rinterknecht i in., 2016), a najwyższym szczytem położonym w granicach naszego kraju jest Starorobociański Wierch liczący 2176 m n.p.m. Na tym obszarze rozwinął się kras wysokogórski z jednymi z najdłuższych i najgłębszych jaskiń w Polsce – przykładem jest między innymi Jaskinia Wielka Śnieżna. Cechą charakterystyczną regionu jest także występowanie kilkusetmetrowych wapiennych ścian skalnych. Występujące formy odziedziczonej rzeźby lodowcowej są znacznie mniejszych rozmiarów (Uxa, Mida, 2017).

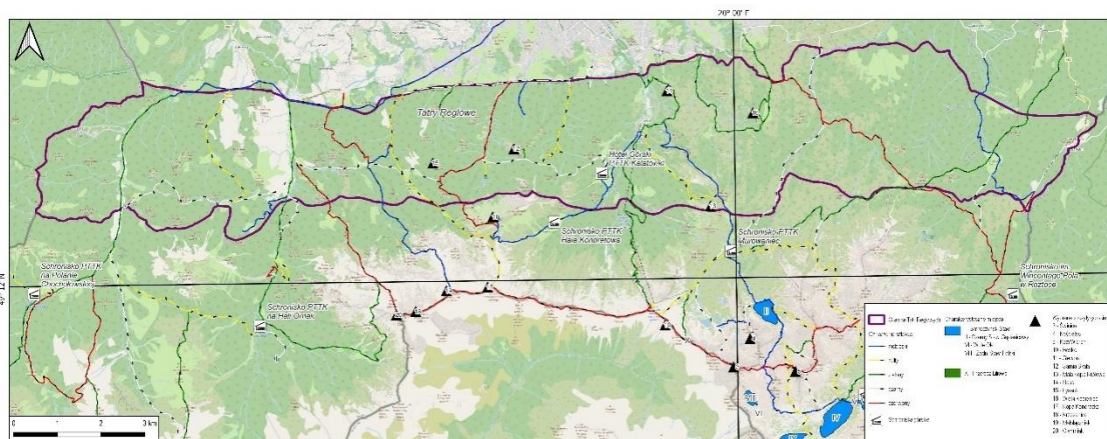
W stosunku do pasma Tatr Wysokich, mniejsze jest także ujeziornienie, z jedynym większym stawem po stronie polskiej – tj. Smreczyńskim Stawem. Dodatkowo, w Tatrach Zachodnich zlokalizowane są jedne z najbardziej popularnych szlaków w całym paśmie – Dolina Kościeliska, Czerwone Wierchy (fot. 1.2.) i Giewont.

Fot. 1.2. Masyw Czerwonych Wierchów jako przykład kulminacji Tatr Zachodnich
(fot. D. Syrek, 2021)

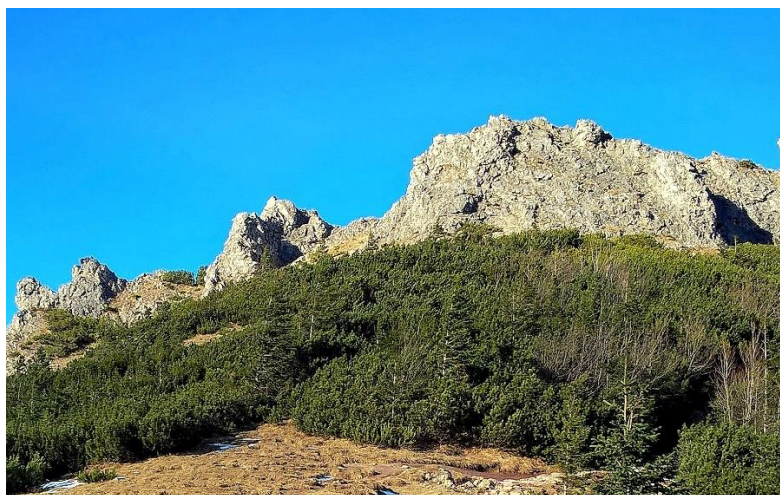
Jest to także najważniejszy obszar w kraju pod względem uprawiania alpinizmu jaskiniowego (poza Wyżyną Krakowsko-Częstochowską); do dyspozycji turystów pozostaje również jedyny w Polsce ośrodek wysokogórskiego narciarstwa zjazdowego na Kasprowym Wierchu (doliny Goryczkowa i Gąsienicowa).

- Tatry Reglowe – udział tego mezoregionu Łańcucha Tatrzańskiego w Polsce jest największy – stanowi 74%. Granica z Tatrami Wysokimi i Zachodnimi nie jest wyraźna – prowadzi wzdłuż obniżień i przełęczy, nawiązujących do granicy jednostek serii reglowych i wierchowych (ryc. 1.5.).

Ryc. 1.5. Zasięg mezoregionu Tatr Reglowych, opracowanie własne

Większość obszaru pasma znajduje się w piętrze leśnym – ponad nim wznosi się tylko kilka szczytów – najwyższy Zadnia Kopa (1674 m n.p.m.), a w polskiej części: Mała Kopa Królowa (1571 m n.p.m.) oraz Sarnia Skała (1377 m n.p.m.) (fot. 1.3.).

Fot. 1.3. Sarnia Skala jako przykład kulminacji Tatr Reglowych (fot. D. Syrek, 2019)

Większość mezoregionu zbudowana jest ze skał osadowych. Bardzo słabo rozwinięta jest na tym obszarze rzeźba krasowa – długie, ogólnodostępne jaskinie występują sporadycznie. Sieć rzeczna jest za to rozwinięta zdecydowanie lepiej niż w Tatrach Wysokich i Zachodnich, a jeziorność jest niska – na tym obszarze występują tylko dwa niewielkie jeziora: Toporowe Stawki. Tatry Reglowe są celem krótkich wycieczek turystycznych lub pełnią rolę tranzytową w wysokogórską część Łańcucha Tatrzańskiego (Jodłowski, Balon, Krąż 2021).

Przedstawiony podział fizycznogeograficzny Tatr wynika przede wszystkim z istnienia granic geologicznych, fitogeograficznych, zoogeograficznych, a także krajobrazowych (Nyka, 2018). Tabela 1.2. przedstawia zróżnicowanie opisanych mezoregionów.

Tab. 1.2. Charakterystyka skrócona mezoregionów Łańcucha Tatrzańskiego

Mezoregion	Tatry Wysokie	Tatry Zachodnie	Tatry Reglowe
% pow. w Polsce	16%	20%	74%
najwyższy szczyt	Gerlach (2655 m n.p.m.)	Bystra (2250 m n.p.m.)	Zadnia Kopa (1674 m n.p.m.)
najwyższy szczyt po polskiej stronie	Rysy (2499 m n.p.m.)	Starorobociański Wierch (2176 m n.p.m.)	Mała Kopa Królowa (1571 m n.p.m.)
budowa geologiczna	granitoidy	skały metamorficzne	skały osadowe
rzeźba krasowa	słabo rozwinięta	silnie rozwinięta	słabo rozwinięta
rzeźba lodowcowa	dobrze zachowana	średnio zachowana	słabo zachowana
ujeziornienie	bardzo duże (np. Morskie Oko)	średnie (np. Smreczyński Staw)	małe (Toporowe Stawki)
charakterystyczne lokalizacje	Morskie Oko; Orla Percé; Mnich	Dolina Kościeliska; Czerwone Wierchy; Giewont	Dolina Białego; Rusinowa Polana; Sarnia Skała
liczba schronisk górskich	3	5	0
główne formy turystyki	górska turystyka piesza; taternictwo	alpinizm jaskiniowy; wysokogórskie narcciarstwo zjazdowe	górska turystyka piesza; turystyka religijna

Źródło: opracowanie własne na podstawie Richling i in. (red.) (2021)

W krajobrazie całych Karpat, Tatry wydają się bardzo wyniosłe – wynika to z faktu ich ograniczenia od południa oraz północy nisko położonymi kotlinami. Na południu Tatry wznoszą się ponad kotliną Liptowsko-Spiską, oddzielając się takimi szczytami jak Krywań, Łomnica czy Gerlach. Na północy zlokalizowana jest kotlina Podhalańska, od której góry wznoszą się łagodniej, przy zachowaniu charakterystycznej piętrowości (Passendorfer, 1983).

Niniejsza rozprawa dotyczy całego obszaru polskiej części Tatr. Jednak szczegółowe badanie dotyczące występowania poszczególnych typów turystów przeprowadzone zostało w Tatrach Wysokich. Z uwagi na wyrazistość treści i formy krajobrazu wybrano trzy punkty pomiarowe:

- Wodogrzmoty Mickiewicza w Dolinie Rybiego Potoku
- Dolina Pięciu Stawów Polskich
- niebieski szlak prowadzący na przełęcz Zawrat oraz pozostałe odcinki grani Orlej Perci – Wyżnie Solnisko.

Druga część badania, dotycząca świadomości krajobrazu turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy objęła swoim zasięgiem całość Tatr Polskich.

1.5. Aktualny stan badań

Pierwsze teksty opisujące Tatry pochodzą z wieku XV i są autorstwa J. Długosza. Jego dzieła stały fundamentem wiedzy na temat kształtowania się m.in. stosunków wodnych pasma. Początki badań całego środowiska przyrodniczego i kulturowego Tatr sięgają wieku XVII. Od tego czasu mówić można o stopniowym poznawaniu tego rejonu Karpat i spisywaniu pierwszych wyników obserwacji i pomiarów (Przyboś 1995, Myga-Piątek, 2011). Za jednego z pierwszych XVII wiecznych badaczy Tatr uważa się G. Buchholtza. Jego teksty opisujące przyrodę i historię pasma pochodzą z monografii „Historischer-Geschlechts-Bericht” z roku 1644 roku, kiedy autor zdobył Sławkowski Szczyt. Praca została wydana w pełni dopiero w 1904 roku (Paryska-Radwańska, Paryski, 2004). W tym samym czasie tworzył D. Frölich, którego pierwsze opisy jezior stanowiły trzon nauki o hydrologii Tatr. W monografiach zamieścił również relacje z najdawniejszych wypraw tatrzańskich – między innymi odbywającej się w 1615 roku wycieczki na Kieżmarski Szczyt. Raporty z wycieczek przedrukował później także B. Varenus (1650). W tym czasie badania przeprowadzał również M. Szentivanyi. Jego prace dotyczyły Morskiego Oka i jego domniemanego połączenia z morzem.

Kolejne badania naukowe prowadzone na obszarze Tatr Polskich odbywały się na przełomie XVIII i XIX wieku. W roku 1721 powstała praca autorstwa G. Rzączyńskiego. Był on jednym z pierwszych polskich autorów piszących o Tatrach po łacinie. W 1742 roku opublikowana została książka autorstwa M. Beli zawierająca niewielkie wzmianki o polskich górach, za to wiele informacji o Liptowskich Tatrach i smokowieckich źródłach. Autorem badań dotyczących łańcucha tatrzańskiego był również francuski lekarz i przyrodnik B. Hacquet (Kot i inn., 2002). Jego zainteresowania naukowe dotyczyły przede wszystkim mineralogii, geologii i czynnego wtedy jeszcze w Tatrach górnictwa. Efekty jego działań opublikowane zostały w czterotomowym dziele „Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1787-1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen” (Seidel, 1910). Niemal równocześnie swoje badania prowadził R. Townson (Nyka, 2017). To również w XVIII wieku (1753 rok) powstał pierwszy, spisany po łacinie podręcznik poświęcony Tatom, którego twórcą jest wspomniany już M. Bel. Koniec tego okresu wiązał się ze szczegółowym opisem tatrzańskich jezior, ze szczególnym uwzględnieniem Morskiego Oka i Czarnego Stawu pod Rysami dokonanego przez księdza S. Ładowskiego. W wieku XIX nastąpił rozkwit badań naukowych – przyrodniczych, kulturoznawczych, etnograficznych. To wtedy swoją działalność

rozpoczął szwedzki przyrodnik – G. Wahlenberg (Švorc, 2013). Zwieńczeniem jego badań było dzieło „Flora Carpatorum Principaliu” (Wahlenberg, 1814). Istotną tatrzańską postacią był także C. Genersich (1804). Obok szczegółowych zagadnień mineralogicznych, poruszał także kwestie początków osadnictwa i kultury ludowej w Tatrach. Nieco zapomnianym badaczem pasma był również K. Kolbenheyer. Podjął się jednych z pierwszych pomiarów wysokości tatrzańskich szczytów – wtedy jeszcze za pomocą barometru i kątomierza. Nowoczesne pomiary tylko nieznacznie zmieniły uzyskane w ten sposób wyniki. Jednym z najważniejszych badań naukowca była lokalizacja Morskiego Oka, które dzięki jego pomiarom kartograficznym zostało ostatecznie dołączone do ziem polskich (Alexandrowicz, 2017). W tym samym czasie badania naukowe prowadził S. Staszic, nazywany „ojcem geologii polskiej” (Kot i inn., 2002). Korzystając z usług ówczesnych przewodników górskich brał udział w wielu wyprawach tatrzańskich, podczas których zbierał materiał badawczy do swoich rozpraw naukowych. Jedną z najważniejszych jest „O ziemiorodztwie Karpatów” (1815), poświęcone głównie geologii Tatr. Praca zawiera również dane dotyczące klimatologii, limnologii, fauny i flory. Staszic większość swoich rozpraw przedstawiał na posiedzeniach naukowych w Warszawie oraz wydawał je w „Rocznikach Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”. W roku 1830 powstała ważna publikacja niemieckiego autora A. Sydowa traktująca o geologii Tatr oraz będąca syntezą wszystkich opublikowanych do tej pory monografii na ich temat.

W wieku XIX, rozwój badań naukowych zaczęła wspierać finansowo Komisja Fizjograficzna Akademii Umiejętności (później Towarzystwo Tatrzańskie). Ważnym aspektem badań Tatr była popularyzacja ich wyników. Jedną z istotniejszych prac była autorstwa W. Pola i dotyczyła północnych stoków Karpat, które autor analizował pod względem geologii (1851). Książka została wydana ponownie w roku 2015. Wspomnieć należy również o S. Goszczyńskim, wybitnym etnografie tatrzańskim, który swoje rozważania wydał pod postacią monografii wydanej w 1853 roku. Badaczem, który pierwszy odkrył w Tatrach ślady ich dawnego zlodowacenia był L. Zejszner – ściśle współpracował on z wymienionym już W. Polem. Opublikowana na ten temat praca dotyczyła moren w Dolinie Bystrej przy Kuźnicach (1856). Poza tym, L. Zejszner badał także wypływy wód podziemnych, podał wysokość bezwzględną źródeł, kierunki spływów i temperaturę wody. Kolejnym badaczem tatrzańskiej przyrody był T. Chałubiński. Przyrodnik wyjątkowo zainteresowany był tematyką mchów (1886). Zebrane przez niego okazy są ważną częścią współczesnej ekspozycji w Muzeum

Tatrzańskim (Petrozolin-Skowrońska, 2005). Kontynuatorem tych prac stał się J. Rostafiński – botanik, który jako jeden z pierwszych zbadał glony naśnieżne, a wyniki opublikował w pracy z roku 1881 (Ślusarczyk, 2015). Wybitnym geologiem tego okresu był B. Znatowicz, a zoologiem A. Ślósarki, który opracował „Badanie mikroskopowe mułków z dnia Rybiego Jeziora” w roku 1879. Zagadnieniem tatrzańskich jezior zajmował się także E. Dziewulski (1879, 1881, 1882). Ważną publikacją była również ta autorstwa K. Łapczyńskiego (1883) (Paryska-Radwańska, Paryski, 2004). Odkryciom przyrodniczym towarzyszyły równoległe badania etnograficzne, dotyczące m.in. życia i obyczajów górali, co spisane zostało przez F. Kleina (1897).

Od roku 1910 badaniami zajęła się głównie Sekcja Przyrodnicza Towarzystwa Tatrzańskiego. Pierwszym meteorologiem na obszarze Tatr był J. Fedorowicz. Badał on m.in. promieniowanie ultrafioletowe, opady, temperaturę i grubość pokrywy śnieżnej w Tatrach (Zdebski, 1986). Później rozpoczęły się badania nad geologią Łańcucha Tatrzańskiego. Jednym z najznamienitszych badaczy tego okresu był B. Świdorski, który prowadził w tym aspekcie własne badania (1921). Pierwsze stacje meteorologiczne (na Hali Gąsienicowej, Kasprowym Wierchu oraz zimowa stacja w Dolinie Pięciu Stawów Polskich) powstały dopiero w okresie międzywojennym (Kot i in., 2002). Duży wkład w rozwój nauki o wodach powierzchniowych Tatr miał W. Grodecki, który udokumentował sieć rzeczną Podtatrza na mapie Polski (1920). Stałe obserwacje zmian stanu wody prowadzone przez służbę hydrologiczną prowadzone są od roku 1918 w przypadku Potoku Kościeliskiego, a od 1921 roku na Białce Tatrzańskiej (Lewandowski, Pawłowicz, 1995). Kilka lat później geologią, geomorfologią i glaciologią Tatr zajął się A. Gadomski (1926). W tym samym okresie tworzył jeden z najbardziej znanych polskich geografów – E. Romer. Jako wybitny klimatolog i geomorfolog, w swojej pracy naukowej poświęcił Tatrom szereg prac (1929). W ramach Akademii Umiejętności działał J. Zborowski. Jego badania dotyczyły głównie kultury Podhala (1929). Jako dyrektor wspierał także wszechstronny rozwój Muzeum Tatrzańskiego, sam skupiając się głównie na etnografii i historii regionalnej Tatr (1954) (Paryska-Radwańska, Paryski, 2004).

W wieku XX zauważano potrzebę ochrony wrażliwego środowiskowo obszaru Tatr. Jednym z prekursorów uświadamiania wartości przyrody na tym terenie był E. Grabda. W monografiach z roku 1938 rozpoczął trwającą do dziś walkę o cenną i unikalną przyrodę pasma. Twórcą pierwszych monografii krajoznawczych był S. Berezowski. Opisał najbardziej znane tatrzańskie doliny (1953, 1954). Duży wkład w rozwój nauk

o Tatrach miał także W. Antoniewicz. Zajmował się głównie kulturą, ludowością oraz sztuką, ale również pasterstwem. Swoje spostrzeżenia spisał w pracy „Fizjografia i geografia pasterstwa Tatr Polskich i Podhala” (1959). Rok później powstała niemieckojęzyczna monografia D. Andrusova (1968), który wcześniej opisywał pasmo w języku słowackim (1958). To także w tym okresie badania prowadziło małżeństwo krajoznawców i taterników – Zofia i Witold Paryscy. W. Paryski pisał o botanice i geografii tatrzańskiej – jest autorem 25 tomowego dzieła „Tatry Wysokie” (1951-1988) Jego żona – Z. Radwańska-Paryska została pierwszą ratowniczką Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego i pierwszą kobietą pracującą jako przewodnik tatrzański. Badając Tatry opublikowała między innymi „Skalne drogi w Tatrach Wysokich” (1938), czy „Rośliny tatrzańskie” (1988). Prawdziwym kompendium wiedzy okazała się ich wspólna praca „Wielka Encyklopedia Tatrzańska” (1995) szczegółowo opisująca pasmo z zastosowaniem podziału na najistotniejsze zagadnienia naukowe (Nyka, 2001). Jednym z najważniejszych momentów w historii badań Tatr było utworzenie w 1954 roku Tatrzańskiego Parku Narodowego. Tym samym, już w 1955 roku do władz parku wpłynęło aż 60 wniosków badawczych prowadzonych przez 17 różnych instytucji. Konieczne stało się utworzenie Rady Tatrzańskiego Parku Narodowego, która inicjowała badania naukowe i wydawała w ich sprawie opinie. W roku 1980 powołana została Pracownia Naukowo Badawcza. W 1969 I. Bohuš rozpoczął studia dotyczące genezy nazw tatrzańskich osad (1969). Warstwę niematerialną krajobrazu kulturowego badał m.in etnograf E. Halicki (1982). W 1991 roku R. Dutkowska wydała obszerną publikację „Zakopane czterysta lat dziejów” (1991). Ogromny wkład w rozwój nauki o Tatrach miał M. Klimaszewski. Jako wybitny geograf, geolog, a także ekolog, opublikował szereg prac dających podwaliny współczesnej geomorfologii (1988). Ważnym wydarzeniem otwierającym nowy okres w publikowaniu prac naukowych poświęconym Tatrom była I Ogólnopolska Konferencja „Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego a człowiek – stan i perspektywy badań tatrzańskich” w 1955 r. (Kot i in., 2002). W tym samym roku J. Chojnacki podjął się rozpoczęcia tworzenia anglojęzycznych prac o tematyce tatrzańskiej (1995). Za zwieńczenie XX wiecznych badań naukowych w Tatrach potraktować można pracę zbiorową „Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego” pod redakcją Z. Mirka (1996), w której znaleźć można analizę wszystkich najważniejszych tatrzańskich relacji i procesów środowiskowych.

Wiek XXI przynosi pogłębioną wiedzę o środowisku przyrodniczym Tatr. Stosowanie wyrafinowanych metod i instrumentarium pomiarowego i analitycznego (m.in. zastosowanie narzędzi teledetekcji i GIS) umożliwia znaczące uszczegółowienie badań. W aktualnych pracach ważny wątek stanowi ocena skutków antropopresji spowodowanej nieprzerwanie rosnącym ruchem turystycznym. Obszerne źródło wiedzy na ten temat stanowią prace A. Kroha (2002) i A. Latochy (2009).

Aktualnie nadal powstają również prace dotyczące szeroko już opisanego środowiska przyrodniczego Tatr – wiele było autorstwa J. Nyki (2018). Obecnie uwagę zwraca bardzo wysoki stopień specjalizacji w obrębie analiz środowiska przyrodniczego Tatr (np. przebiegu zlodowaceń, genezy jezior, ewolucji dolin), widoczne w pracach A. Kotarby (2002), Jego badania głównie skupiały się na geomorfologii Łańcucha Tatrzańskiego. Później, w 2006 roku R. Nárožná opublikowała swoją pracę zatytułowaną „Walking in the High Tatras”. Znow P. Kłapyta, monografię z 2011 roku poświęcił szczegółowo datowaniu skał w Dolinie Żiarskiej. W 2004 roku swoją pracę opublikowali W. Widacki, A. Bytnerowicz i A. Riebau. Autorzy skupili się na nowoczesnych metodach informacji geograficznej oraz zagadnieniach teledetekcji. W 2008 roku, Z. Rączkowska poszukiwała geomorficznych wskaźników decydujących o wiecznej zmarzlinie w Tatrach (2008). Ważnym ośrodkiem badań naukowych pasma jest Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Należy tu wymienić samodzielne prace J. Balona (2000, 2001, 2005) oraz te napisane wspólnie z P. Krążem (2010) oraz E. Krąż (2012). Obszerny dorobek naukowy dotyczący zlodowaceń w Tatrach pochodzi z badań B. Gądka (2008), a procesom geochronologii skał tatrzańskich i petrogenety poświęcają swoje prace J. Burda (2005) i A. Gawęda (2001); wspólne prace autorek powstały między innymi w latach 2004 i 2009. W badaniach coraz większy udział mają analizy dotyczące wpływu antropopresji turystycznej na wrażliwy ekosystem Tatr. Tą tematyką zajęli się m.in. E. Gorczyca (2000), R. Soja (2002), J. Wolski (2009), K. Krzemień z E. Gorczycą (2009) oraz J. Fidelus (2010).

Ruch turystyczny wpływa również na unikatową kulturę regionu. Piszą o tym między innymi K. Pisera (2007), N. Budzyńska (2009), czy U. Myga-Piątek (2011). Kwestią folkloru i stylu zakopiańskiego zajmuje się B. Tondos. Swoje rozważania opublikowała w roku 2004. Opracowaniem dotyczącym Tatr, które nadało kształt całości niniejszej rozprawy jest dzieło A. Richlinga, J. Solona, A. Maciasa, J. Balona, J. Borzyszkowskiego i M. Kistowskiego „Regionalna geografia fizyczna Polski”,

w której przedstawiono szczegółową i zaktualizowaną pozycję Łańcucha Tatrzańskiego w regionalizacji kraju (2021).

ROZDZIAŁ 2

ŚRODOWISKO FIZYCZNOGEOGRAFICZNE OBSZARU BADAŃ W UJĘCIU HOLISTYCZNEJ KONCEPCJI KRAJOBRAZU

W geografii krajobraz może być traktowany jako całość oddziałujących na siebie geokomponentów oraz „holistyczny system wysokiej rangi” posiadający własną strukturę i wzajemne powiązania (Malinowska, Harasimiuk, Lewandowski, 2004). M. Degórski (2005) zdefiniował go jako zbiór wszelkich systemów i podsystemów, które łączą w sobie środowisko fizyczne (przyrodnicze) i środowisko społeczno-ekonomiczno-kulturowe. Wydzielił on także krajobraz definiowany poprzez wskaźnik antropizacji, gdzie wiodącym czynnikiem jego oceny jest funkcja i użytkowanie analizowanego terenu przez człowieka. S. Kulczyk (2009) zauważa, że tak szerokie podejście do krajobrazu pozwala traktować go jako ważny zasób turystyczny. Sposób, w jaki wykształcone są poszczególne komponenty środowiska przyrodniczego, tj. litologia, pokrywa glebowa, klimat, wody powierzchniowe, świat roślinny i zwierzęcy bezpośrednio wpływa na możliwości wykorzystywania krajobrazu dla wybranych form turystyki. Zaproponowane holistyczne rozumienie krajobrazu posiada cechy idiograficzne, opierające się na własnym rozumowaniu, będącym wyrazem tendencji do konkretyzowania (Erwin, 2006), jak i uniwersalno-scientystyczne, pozwalające na utworzenie nowatorskiego sposobu rozumienia konkretnego pojęcia (Skurjat, 2002). Pozwoliło to na utworzenie nowej kategorii badań, dotyczących geograficznego środowiska krajobrazu. Ma to związek z promowaną przez P. Vidal de la Blache'a ideą posybilizmu geograficznego (Febvre, 1922). Dostrzega on wpływ warunków naturalnych środowiska fizycznogeograficznego, jednocześnie nadając ludzkiej woli możliwość wykorzystywania go w różny sposób (Romer, 2022). Celem rozważań staje się zatem ocena wzajemnych zależności pomiędzy całością środowiska przyrodniczego oraz antropogenicznego (Ostaszewska, 2005).

Wymienione relacje krajobrazu z turystyką skłoniły autora do potraktowania holistycznej koncepcji krajobrazu zaproponowanej w 2015 roku przez T. J. Chmielewskiego, U. Mygę-Piątek i J. Solona jako głównej płaszczyzny analizy krajobrazu Tatr Polskich. W przedstawionym założeniu każdy krajobraz traktować można jako następujące niezależne hierarchie przestrzenne:

- hierarchia abiotyczna

- hierarchia biotyczna
- hierarchia antropogeniczna.

Ze względu na fakt, że otoczenie dostarcza jednostce „danych zmysłowych”, jawi się jej naocznie i bezpośrednio. Widziane wówczas fragmenty powłoki geograficznej dają się podzielić, zarówno pod względem typologicznym, jak i toponimicznym. W takim rozumieniu krajobrazu, może być on analizowany w następujących płaszczyznach (ryc. 2.1.):

- zestaw obiektów fizycznych
- zestaw procesów
- zbiór bodźców
- zbiór wartości
- zbiór funkcji (Myga-Piątek, 2015).

Ryc. 2.1. Ogólny schemat holistycznej koncepcji krajobrazu w geografii

Źródło: opracowanie własne na podstawie Chmielewski, Myga-Piątek, Solon (2015)

Dla założonych celów, całościowe ujęcie krajobrazu wydaje się najwłaściwsze. Daje szansę na kompleksowe wyjaśnienie relacji: człowiek – środowisko geograficzne, w pracy doktorskiej reprezentowanej przez relację: turysta – krajobraz.

2.1. Krajobraz jako zespół obiektów

Analiza krajobrazu rozumianego jako zbiór obiektów, dotyczy wszelkich komponentów punktowych, liniowych i powierzchniowych, zarówno naturalnych jak

i antropogenicznych. Te obiekty, dzięki przestrzennemu rozmieszczeniu elementów składowych, tworząc zbiory pozwalają na analizę struktury oraz tekstury otoczenia (Armand, 1980; Jackowski, 2003; Plit, 2011; Chmielewski, Myga-Piątek, Solon, 2015).

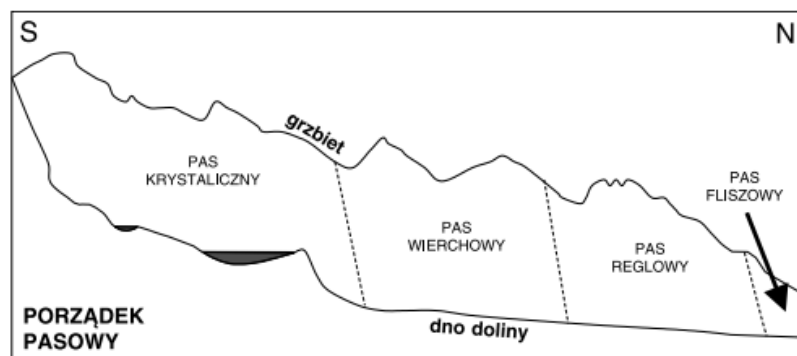
Podłoże skalne jako tworzywo rzeźby terenu i składnik krajobrazu

Na współczesną rzeźbę Tatr duży wpływ ma znaczne zróżnicowanie skał budujących cały maszyn pasma (Stupnicka, Stempień-Sałek, 2016). W jego budowie wymienić należy:

- trzon krystaliczny – zbudowany ze skał plutonicznych i metamorficznych z paleozoiku. Występuje głównie na południu Tatr, obejmując około 2/3 ich powierzchni (Stupnicka, Stempień-Sałek, 2016).
- pokrywę osadową – składającą się ze skał mezozoicznych oraz sporadycznie permskich (Mizerski, 2002). Według W. Passendorfera (1983) budowa taka cechuje jedynie część północną. E. Stupnicka i M. Stempień-Sałek (2016) uważają jednak, że tej samej budowy jest również strona wschodnia i zachodnia pasma. Autorki zaznaczają, iż pokrywa osadowa Tatr powstała w morzu przynależącym do oceanu Tetydy.

W. Lewandowski i M. Pawłowicz (1995) przedstawiają trzy główne jednostki strukturalne pasma Tatr:

- trzon krystaliczny
- fałdy wierchowe
- płaszczowiny reglowe – dzielone na mniejsze jednostki: kriżniańską, choczańską oraz strażowską (ryc. 2.2.)

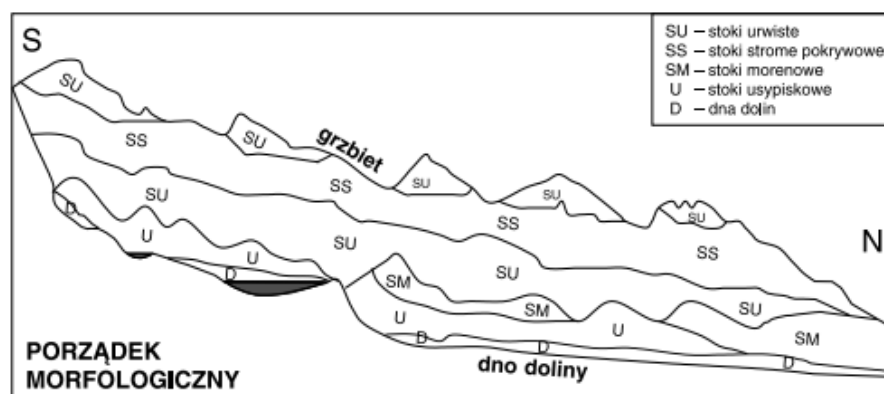

Ryc. 2.2. Porządek pasowy Tatr (Balon, 2010)

Najwyższe partie Tatr zbudowane są z granodiorytu, nie z rzeczywistego granitu. Reprezentują je intruzje magmy z okresu karbońskiego oraz granit pegmatytowo-aplitowy strefy brzeżnej (Klimaszewski, 1988). Według W. Jaroszewskiego (1965) zaliczyć je można do trzonu krystalicznego.

Tatry Zachodnie zbudowane są głównie ze skał metamorficznych z intruzjami granitu. Reprezentują je gnejsy, amfibolity, pokłady mylonitów, łupki biotytowe oraz łupki grafitowe (Klimaszewski, 1988). Najstarszymi skałami występującymi na obszarze Tatr są gnejsy oraz łupki krystaliczne. Określenie ich wieku bezwzględnego pozwoliło naukowcom powiązać procesy ich tworzenia z hercyńskimi ruchami tektonicznymi (Barczyk i in., 2000).

Charakterystycznymi elementami tatrzańskiego krajobrazu jest występowanie takich formacji geologicznych jak: granie skalne, które reprezentuje np. Orla Perć, grzbiety krawędziowe – za taki uznaje się Kasprowy Wierch, grzbiety ostre – za przykład posłużyć może odcinek Wołowiec-Łopata, grzbiety zaokrąglone, jak Ornak lub grzbiety podwójne i potrójne z rowem oddzielającym. W rzeźbie Tatr znaleźć je można we fragmentach grani Tatr Zachodnich (Lewandowski, Pawłowicz, 1995) (ryc. 2.3.).

Ryc. 2.3. Porządek morfologiczny Tatr (Balon, 2010)

Bardzo duży wpływ na ukształtowanie współczesnej rzeźby terenu Tatr miały lodowce. Ich wpływ zaznacza się w występowaniu m.in. Dolin U-kształtnych (Dolina Białej Wody) czy dolin zawieszonych (Dolinka Buczynowa) (Lewandowski, Pawłowicz, 1995). W tatrzańskich dolinach występują często głębokie i pionowe studnie, będące charakterystyczną cechą tatrzańskiego krasu. Przykładami są Jaskinia Śnieżna i Jaskinia Bielska o zróżnicowanej szacie naciekowej. Powstałe w skutek

krasowienia korytarze jaskiń występujących w Tatrach, bardzo często mają prawie poziomy przebieg. Wskazuje to na fakt pełnienia przez nie roli podziemnych przepływów. Bardzo powszechnie w krajobrazie Tatr występują również żłobki krasowe, czy leje krasowe (Barczyk i in., 2000). K. Birkenmajer (2008) opisuje również powierzchniowe formy krasowe pasma. Mowa tu między innymi o kilkunastu lejach krasowych występujących w morenach w Dolinie Suchej Wody. Na samym obszarze Doliny Pięciu Stawów Polskich zauważyć można kotły polodowcowe, fosylne formy lodowców gruzowych, mutony oraz niecki i misy obecnie wypełnione wodą (Mrowczyk, Madeja, Doktor, 2008). Charakterystycznymi elementami tatrzańskiego krajobrazu jest występowanie również takich form jak cyrki lodowcowe (Czarny Staw pod Rysami), misy glacialne (Morskie Oko) czy moreny każdego typu (Ścieżka nad Reglami) (Lewandowski, Pawłowicz, 1995). Ostatnie tworzą wszystkie możliwe frakcje nieprzesortowanego materiału skalnego, budując różnoskalowe wały i nasypy (Mrowczyk, Madeja, Doktor, 2008).

Pokrywa glebowa jako składnik krajobrazu

Grzbiety Tatr znajdujące się powyżej 2000 m n.p.m. pokrywają w przeważającej części utwory skaliste i szkieletowe – charakteryzują się one nikłym lub słabym rozwojem procesu glebotwórczego. Występują na 15% obszaru Tatr (Komornicki, Skiba, 1985). Piętrowość gleb w opisywanym paśmie wynika z faktu, że w strefie powyżej górnej granicy lasu zauważa się silne spowolnienie tempa mineralizacji martwej materii organicznej (Drewnik, 2008). W miejscach, gdzie pojawiają się zwietrzeliny granitoidów i moren krystalicznych, wykształciły się przede wszystkim gleby kwaśne. Wymienić należy rankery, które zajmują 30% powierzchni pasma oraz gleby bielcowe wraz z bielcami pokrywające kolejne 30% Tatr Polskich. Na występujących w pasmie dolomitach i wapieniach występują rędziny i pararędziny – zajmujące kolejne 15% powierzchni. Pozostałe 5% to gleby brunatne wyługowane i kwaśne, występujące na pokrywach czwartorzędowych osadów w reglu dolnym. Ostatnie 3-5% to gleby glejowe i aluwialne (Uziak, 2005). Charakterystycznym zjawiskiem w Tatrach jest również występowanie gleb halnych. Jest to zespół typów glebowych występujących w nadleśnej strefie łąk wysokogórskich – około 1400 m n.p.m. (Drewnik, 2008).

Warunki atmosferyczne jako składnik krajobrazu

Klimat najwyższego polskiego pasma jest surowy i typowo wysokogórski. Zalicza się do grupy klimatów górskich strefy umiarkowanej, środkowoeuropejskiej. Charakterystycznymi cechami są:

- piętrowy układ stref termicznych i opadowych
- znaczne zróżnicowanie w obrębie poszczególnych dolin, kotlin, zboczy, grzbietów
- duża amplituda temperatury rocznej
- maksimum opadów w początkowym okresie lata (Barczyk i in., 2000).

Temperatura w górnych piętrach Tatr jest bardzo niestabilna – na stokach północnych notowane były temperatury poniżej zera również w miesiącach letnich (Lewandowski, Pawłowicz, 1995). Średnia temperatura w Zakopanem (844 m n.p.m.) wynosi 4,9°C, w Dolinie Gąsienicowej (1520 m n.p.m.) – 2,4°C, a na Kasprowym Wierchu (1987 m n.p.m.) jest to już tylko -0,8°C. Najcieplejszym miesiącem w Tatrach jest lipiec – na Kasprowym Wierchu i tak średnia temperatura wynosi wtedy 7,5°C. Najzimniejszy jest luty, kiedy temperatura oscyluje wokół -8,5°C. Sezon zimowy na wysokości Kasprowego Wierchu (1987 m n.p.m.) trwa już od połowy października, aż do początku maja. Odpowiada mu niezbyt pogodny i silnie skrócony lato trwające od połowy czerwca do końca sierpnia (Barczyk i in., 2000).

Opady na obszarze Tatr są najwyższe w Polsce. W najwyższych partiach gór, przekraczających 2100 m n.p.m. mogą osiągać około 2000 mm/rok. A uważa się, że wielkość ta może być jeszcze większa ze względu na fakt, że pomiary nie uwzględniają opadów poziomych, które również tam występują (Obrębska-Starkłowa i in., 1995). Przyjmuje się, że na każde 100 metrów wysokości, opady wzrastają o około 70 mm. Są one większe na stokach północnych – średnio o około 200 mm. W ciągu roku tylko około 35-40% opadów stanowi śnieg (Łajczak, 2013).

Analiza tatrzańskiego zachmurzenia pozwala stwierdzić, iż jego maksimum przypada na maj i czerwiec. Najmniejsze zachmurzenie odnotowuje się jesienią, głównie w październiku (Nyka, 2018).

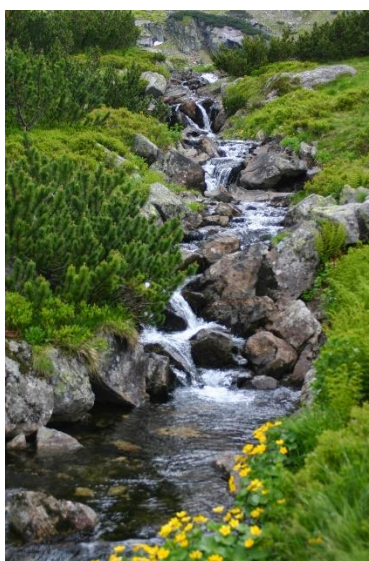
Charakterystyczną cechą tatrzańskiego klimatu jest także ciepły wiatr typu fenowego, nazywany „halnym”. W Tatrach występują też inne bardzo porywiste wiatry. Są to między innymi wiatr orawski (orawiak) czy tatrzańska bora. Pierwszy, często mylony jest z halnym, jednak jest od niego znacznie słabszy i wieje z południowego

zachodu lub zachodu. Pojawia się często bezpośrednio po ustąpieniu halnego. Tatrzańska bora powstaje przy napływie chłodnych i suchych mas powietrza z północnego zachodu i północy. Wiatr ten najwyższą prędkość osiąga przy górnej granicy lasu, po przedostaniu się przez grań główną na stoki południowe, gdzie grawitacyjnie opada, tym samym mocno przyspieszając (Rojan, 2010).

Wody powierzchniowe jako składnik krajobrazu

Tatry należą do dwóch zlewisk – zlewiska Morza Czarnego oraz zlewiska Morza Bałtyckiego. Do pierwszego przynależą Tatry Słowackie – znajdują się głównie w dorzeczu Dunaju. Do drugiego przyporządkowano Tatry Polskie, które odprowadzają swoje wody do dorzecza Dunajca. Granicę między wymienionymi dorzeczami stanowi europejski dział wodny. Jego przebieg w dużej mierze pokrywa się również z przebiegiem granic państwowych Polski i Słowacji (Barczyk i in., 2000). Charakterystyczną cechą tatrzańskich potoków jest ich niewielka długość – najdłuższy (Sucha Woda) liczy zaledwie 13 km. Inne źródła mówią, że tatrzańskie potoki nie przekraczają 15 km (Lewandowski, Pawłowicz, 1995). Ważną cechą jest zanikanie potoków w luźnych utworach napływowych i polodowcowych lub w skałach ulegających silnym procesom krasowym (ponory), np. Sucha Woda Gąsienicowa. W takim wypadku, woda przepływa podziemnymi systemami szczelin (fot. 2.1.).

Fot. 2.1. Tatrzański strumień w okolicy przełęczy Karb jako składnik krajobrazu
(fot. D. Syrek, 2018)

Systemy te mogą być bardzo skomplikowane i rozległe (Barczyk i in., 2000). Dzięki tak urozmaiconej rzeźbie pasma, w wielu miejscach tworzą się wodospady. Do najważniejszych należą Wielka Siklawica, Siklawica i Wodogrzmoty Mickiewicza (fot. 2.2.) (Lewandowski, Pawłowicz, 1995).

Fot. 2.2. Wodospady jako składnik krajobrazu (fot. D. Syrek)

A – Wielka Siklawica (2018)

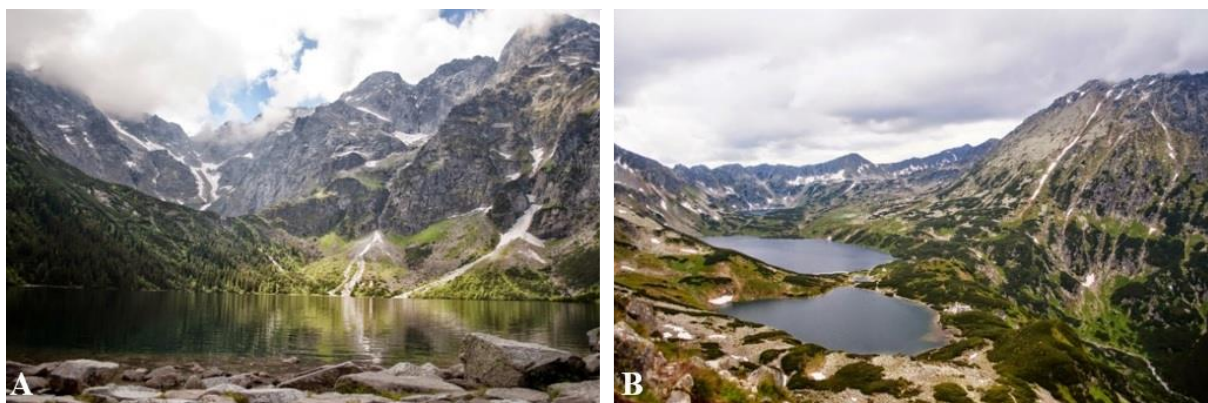
B – Siklawica (2020)

C – Wodogrzmoty Mickiewicza (2019)

Zdarzają się jednak i takie, których wysokość przekracza nawet 100 metrów – przykładem jest Dymiąca Woda nad kotłem Czarnego Stawu pod Rysami. Występują one jednak wyłącznie okresowo (Barczyk i in., 2000).

Tatry nie tworzą odrębnej jednostki hydrogeologicznej, a wchodzi w skład większego systemu. Są częścią górnej części zlewni Dunajca. Na tym obszarze wydziela się dwa główne systemy ich krążenia: wody o zwierciadle swobodnym oraz wody głębokiego krążenia. Najważniejszą rolę w ich zasilaniu stanowi masyw tatrzański. Spełnia on rolę głównego obszaru zasilania (Chowaniec, 2013). Podstawowe zasoby wód powierzchniowych w Tatrach stanowią misy jeziorne oraz wody odpływające w korytach potoków. Reżim rzek tatrzańskich definiuje się jako reżim prosty (Łajczak, 2013).

Poza rzekami, najważniejszym zasobem wodnym krajobrazu Tatr Polskich jest retencja jeziorna. Najbardziej znanymi stawami tatrzańskimi jest Morskie Oko i zbiorniki w Dolinie Pięciu Stawów Polskich (fot. 2.3.).

Fot. 2.3. Tatrzańskie stawy jako składnik krajobrazu (fot. D. Syrek)

1 – Morskie Oko (2020)

2 – Dolina Pięciu Stawów Polskich (2018)

Objętość wody zretencjonowanej w tatrzańskich stawach, stanowi aż 7,1% rocznego odpływu z gór. Spośród pozostałych form retencji wód powierzchniowych, wymienia się także pokrywą śnieżną – w Tatrach, ulega ona jednak niemal całkowitemu wytopieniu. Wyjątek stanowią wieloletnie płyty śnieżne. Niewielkie zasoby wody znajdują się także w torfowiskach tatrzańskich (Łajczak, 2006).

Ze względu na fakt, że w Tatrach występują bardzo korzystne warunki geologiczno-strukturalne, obszar niecki podhalańskiej jest jednym z najważniejszych zbiorników wód termalnych w kraju. To na tym terenie występują wody o temperaturze 20-86⁰C; dodatkowo, są to wody o odpowiedniej mineralizacji i dobrej odnawialności. Obecnie 7 otworów wód termalnych jest stale eksploatowanych (Chowaniec, 2013).

Tatry są obszarem krasowym. W części zbudowanej z silnie uszczelinionych utworów, dzięki specyficznym warunkom hydrologicznym rozwijają się wywierzyska (Ford, Williams, 2007) (fot. 2.4.).

Fot. 2.4. Wywierzysko jako składnik krajobrazu – Dolina Kościeliska (fot. Daniel Syrek, 2019)

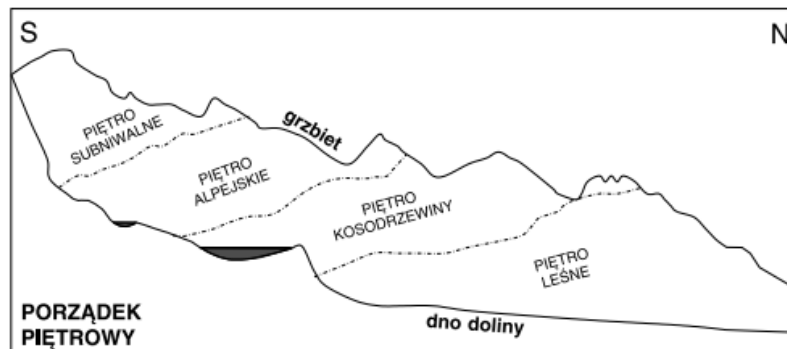
Szczeliny, kanały, pustki i korytarze krasowe, znajdujące się zarówno w strefie wadycznej, jak i przejściowej masywu krasowego, tworzą miejsca przepływu wód w kierunku wywierzyska (Barczyk, 2008). W rejonie Tatr Polskich udało się wydzielić kilka odrębnych, jednak powiązanych ze sobą genetycznie systemów wywierzyskowych:

- System Chochołowskiego Źródła
- System Lodowego Źródła
- System Wywierzyska Bystrej Górnego
- System Wywierzyska Bystrej Dolnego
- System Wywierzyska Goryczkowego
- System Wywierzyska Olczyskiego (Barczyk, 2013).

Skład chemiczny wód tatrzańskich jest ściśle związany z charakterem skał, z którymi woda ma kontakt. W górnych partiach Tatr, wody mają skład chemiczny zbliżony do składu wód opadowych. Im niżej, tym pojawia się więcej składników pochodzących z rozpuszczania materiału skalnego. Ogólna mineralizacja wód tatrzańskich jest jednak niewielka (Barczyk i in., 2000).

Roślinność jako składnik krajobrazu

Podstawową cechą opisującą tatrzańską roślinność jest jej piętrowość (ryc. 2.4.).

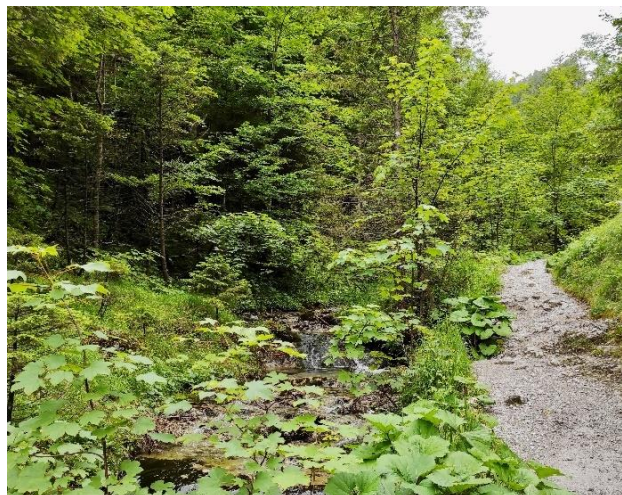

Ryc. 2.4. Porządek piętrowy w Tatrach (Balon, 2010)

Traktować ją można jako prawidłową zmienność środowiska, która zależna jest od zróżnicowania wysokości bezwzględnej (Balon, 1991). W Tatrach występują następujące piętra roślinne:

- regiel dolny (fot. 2.5.)

Najniżej położone piętro fizycznogeograficzne w Tatrach. Porastają je wysokopienne lasy mieszane z dominującym bukiem, jaworem, jarzębem, olchą szarą, wierzbą czy osiką. Regiel dolny tworzą lasy liściaste z domieszką drzew iglastych – występują tam między innymi bory limbowe i bory świerkowe. Rośliny runa występujące w reglu dolnym to między innymi lilia złotogłowa, szarotka alpejska, dziewięcił bezłodygowy oraz paprotnica górska (Król, 2020).

Fot. 2.5. Krajobraz regla dolnego – Dolina za Bramką (fot. D. Syrek, 2020)

- regiel górny (fot. 2.6.)

Regiel górny traktować można jako rozrzedzoną kontynuację roślinności regła dolnego. W piętrze runa leśnego pojawiają się mchy, paprocie czy borówka. Drzewa liściaste w przeważającej części ustępują miejsca gatunkom iglastym – wyjątkiem jest pojawiająca się tam brzoza karpacka. Inne obecne w tym piętrze fizycznogeograficznym gatunki drzew to charakterystyczna dla Tatr limba, świerk, a także sosna (Król, 2020).

Fot. 2.6. Krajobraz regła górnego – niebieski szlak z Hali Gąsienicowej nad Czarny Staw Gąsienicowy (fot. D. Syrek, 2021)

- piętro kosodrzewiny (fot. 2.7.)

Za kosodrzewinę uznać należy górską odmianę sosny, mającej charakter krzaczasty. Jest to jedna z najbardziej charakterystycznych roślin pasma Tatr, będąca bardzo ważnym elementem krajobrazu. Jej silnie rozwinięty system korzeniowy sprawia, że stoki zabezpieczone są przed erozją, a piargi i skalne osuwiska są ustabilizowane. Wpływa także korzystnie na warunki termiczne gleby i ogranicza negatywne skutki wietrzenia mrozowego. Dodatkowo, kosodrzewina retencjonuje wodę opadową, a jednocześnie utrwała pokrywą śniegową, co ogranicza występowanie lawin. Traktuje się ją jako roślinę pionierską (Mróz, Perzanowska, 2004).

Fot. 2.7. Krajobraz piętra kosodrzewiny – Dolina Gąsienicowa (fot. D. Syrek, 2018)

- piętro hal (fot. 2.8.)

Piętro hal stanowi jeden z najcenniejszych ekosystemów w Polsce. To na tych wysokościach występują tatrzańskie endemity i subendemity. Naukowcy podają liczbę 89 gatunków roślin, które nie występują poza Tatrami Polskimi, z czego ponad 70% rośnie właśnie w piętrze hal. Przykładami typowo tatrzańskich endemitów są wiechlina szlachetna, wiechlina granitowa oraz warzucha tatrzańska (Skrzydłowski, 2007).

Fot. 2.8. Krajobraz tatrzańskich hal – Hala Gąsienicowa (fot. D. Syrek, 2018)

- piętro turni (fot. 2.9.)

Nazwa piętra turni nie jest według autora poprawna. Wynika bardziej z pobudek krajobrazowych niż roślinności tam występującej. J. Balon (2000) zaznacza, iż turnie nie są rodzajem roślinności, a formami skalnymi występującymi na wszystkich wysokościach Tatr. Bardziej odpowiednią terminologią wydaje się być „piętro subniwalne”. Trudne warunki klimatyczne i glebowe panujące w najwyższych partiach

Tatr nie spowodowały zaniku flory, a utworzyły szereg ewolucyjnych dostosowań gatunków florystycznych.

Fot. 2.9. Krajobraz tatrzańskich turni – Karb (fot. D. Syrek, 2018)

O ich przystosowaniu do klimatu świadczy między innymi występowanie krzewinek szpalerowych. Te niskie rośliny o silnie przylegających do ziemi, zdrewniałych pędach uodpornione są na działanie silnych wiatrów. Przykładem jest wierzba żyłkowana, wierzba wykrojona czy dębik ośmiopłatkowy. Innym dostosowaniem jest postać poduszkowata – silnie przylegające do siebie liście zimozielone i skórzaste tworzą kolisty kształt, pod którym gleba nie zamarza, a temperatura może być wyższa nawet o 10°C od otaczającej. Takie przystosowanie charakteryzuje lepnice bezłodygową i skalnicę seledynową. Podobne zastosowanie ma darniowa i różyczkowa forma wzrostu. Natomiast przed utratą wody zabezpiecza mechanizm kutneryzacji, czyli pokrycie rośliny włoskami i silne zgrubienie liści i łodyg. Odpowiednim dostosowaniem do panujących na turniach warunków jest także wieloletniość i żyworodność roślin (Skrzydłowski, 2007).

Zwierzęta jako składnik krajobrazu

Tatrzańska fauna ukazuje swoje bogactwo i różnorodność dopiero w wyższych partiach gór. Obszar do górnej granicy regła górnego niewiele różni się od świata zwierząt znanego z nizin. Obserwować można tutaj sarny, jelenie szlachetne, lisy czy borsuki. Najbardziej charakterystycznymi zwierzętami tego piętra Tatr jest ryś (jego liczebność szacuje się na kilkanaście sztuk), wilk (kilkadziesiąt sztuk) i niedźwiedź brunatny (po polskiej stronie Tatr występuje około 10-15 osobników), który często przekracza granice najczęściej uczęszczanych szlaków turystycznych. Warto zaznaczyć,

iż Tatrzański Park Narodowy jest poza Bieszczadami jedynym obszarem, gdzie równolegle występują te trzy największe polskie drapieżniki. Cechą charakterystyczną tatrzańskiej fauny jest spadek liczby jej unikatowych gatunków wraz ze wzrostem wysokości. Najbardziej charakterystycznymi gatunkami ssaków najwyższych partii Tatr są świstak – gryzoń żyjący w koloniach do kilkunastu osobników i zapadający w trwający od września do kwietnia, a nawet mają sen zimowy podczas którego spowalniają wszystkie funkcje życiowe niewielkiego ssaka, nornik śnieżny – przebywający najczęściej w rejonach rumoszu skalnego, w sąsiedztwie pionowych ścian, aż po piętro turni oraz kozica (fot. 2.10.).

Fot. 2.10. Kozica jako składnik krajobrazu wyższych partii Tatr – Dolina Gąsienicowa
(fot. D. Syrek, 2018)

Jest ona przykładem endemitu, którego występowanie wiąże się z relikdami epoki lodowcowej, co tym bardziej podkreśla wyjątkowość krajobrazu Tatr. W wyniku następujących po sobie zmian warunków klimatycznych, wysoko położone obszary poprzecinane niższymi dolinami zostały od siebie odseparowane i część gatunków wyodrębniło osobne rasy.

Za tatrzańskie relikty świata ptaków uznać można populacje płochacza halnego, czeczotki, siwerniaka lub słowika podróżniczka. W przypadku gadów i płazów wymienić należy uważaną kiedyś za endemit Karpat, traszkę karpacką. W grupie owadów, najliczniej występującym gatunkiem wyjątkowym dla Tatr jest goron tatrzański, żyjący w pobliżu szlaków we mchach i trawach porastających skały. Za kolejny relik połodowcowy uznaje się miedziopiersię alpejską – tatrzańską ważkę. Ciekawostką jest fakt, że samice pojawiają się w krajobrazie tylko podczas opadów i okresowego zachmurzenia, a po powtórny rozpozgodzeniu znikają. W rezultacie

podczas słonecznej pogody na szlaku zauważyć można wyłącznie samce (Skrzydłowski, 2013). Tatry są miejscem występowania tak wielu gatunków i grup systematycznych zwierząt, iż ich szczegółowy opis wykracza poza ramy problemowe niniejszej pracy. Przedstawione zostały zwierzęta najbardziej charakterystyczne dla tego rejonu kraju, które z powodzeniem indywidualizują tatrzański krajobraz i mogą być dostrzegane przez turystów.

Krajobraz jako zespół obiektów kulturowych

Głównym motywem tradycyjnego budownictwa jest determinizm przyrodniczy – cechy i lokalizacja budowanych obiektów mieszkalnych zależne były od panujących na Podhalu niesprzyjających warunków geograficznych (Orłowicz, 2008). B. Obrębska-Starkłowa i in. (1995) za główne czynniki zagrażające stabilności budownictwa w regionie wymieniają duże różnice w lokalnej topografii terenu, rozczłonkowanie form rzeźby i ekstremalne zjawiska pogodowe – takie jak wiatry halne, silne spadki temperatury i jej inwersje, intensywne opady, duża wilgotność powietrza oraz bardzo długi czas zalegania pokrywy śnieżnej. Zatem duże znaczenie w wyborze dogodnego miejsca zakładania osady miały warunki klimatyczne, dostępność do surowca budowlanego oraz warunki topograficzne (Tłoczek, 1985; Ryńska, 2001). Ukształtowanie terenu, a także przebieg naturalnych cieków wodnych miały wpływ na wygląd całych osad czy siedlisk (Kiełczewska-Zalewska, 1971). Górskie osady rozwijały się głównie na wypukłych zboczach osłoniętych lasem oraz były zorientowane na południe, co sprzyjało dobremu nasłonecznieniu. Osadnictwo rozproszone było po takich obszarach, które charakteryzowały się korzystnym mikroklimatem (Caputa, 2004). To właśnie te czynniki wywarły największy wpływ na różnorodność form oraz technik wykorzystywanych przy tworzeniu odrębnego stylu regionalnego (Orłowicz, 2008). Na jego kształt największy wpływ miało jednak ludowe rzemiosło artystyczne (Tłoczek, 1985).

Region Tatr i Podhala odznacza się odrębną formą bryły budynku, materiałami budowlanymi, konstrukcją ścian i dachów oraz wyposażeniem wnętrza (Bednarek, 2008; Oliver, 2006). Architekturę wernakularną Podhala charakteryzuje korzystna orientacja budynku względem stron świata oraz jego lokalizacja na obszarach mniej wietrznych. Dostosowaniem do wyjątkowych warunków geograficznych jest również sama bryła budynku, kształt jego dachu, a nawet rozmieszczenie drzwi i okien (Kiełczewska-Zalewska, 1971).

Głównym materiałem budowlanym typowo góralskiej chałupy jest drewno. Ma ona budowę zrębową, co pomocne okazuje się przy najsilniejszych wiatrach. Ściany budynku stawiane są z belek, które różnią się długością, szerokością, ilością sęków oraz żywicością. Szpary między belkami zatykane są mchem lub cienko struganymi wiórami splatanymi w warkocze. Płazy w ścianach łączone są ze sobą skomplikowanymi zamkami ciesielskimi. Dodatkowym zabezpieczeniem przed mrozem są drzwi i okna otwierane na zewnątrz. Obejście chałupy wyłożone jest kamieniami, a wokół rosną jesiony. Ich pierwotną rolą była ochrona przed piorunami – nadawano im jednak także właściwości magiczne (Łaś, 2000). Klasycznym przykładem budownictwa regionalnego zachowującego tzw. czystość formy jest wieś Chochołów – obecnie objęta ochroną formą parku kulturowego (fot. 2.11.).

Fot. 2.11. Architektura wernakularna w Chochołowie (fot. D. Syrek, 2022)

Na przełomie XIX i XX wieku podhalańskie domy zostały jednak powiększone. Tworzone były budowle w stylu zakopiańskim, w dużym stopniu dyktowane przez projekty S. Witkiewicza. Dodał on do budownictwa regionalnego wiele nowych elementów, pomagających przekształcić tradycyjne chałupy w prawdziwe rezydencje. Tym samym głównie za jego sprawą, pierwotny styl podhalańskich chałup został zmodyfikowany, tak aby mógł być bardziej funkcjonalny w dobie coraz większej presji turystycznej w regionie. Pierwszym obiektem tego typu była willa „Koliba” oddana do użytku w 1892 roku (fot. 2.12.) (Bednarek, 2008).

Fot. 2.12. Willa „Koliba” w Zakopanem (fot. D. Syrek, 2022)

Zmieniła się także konstrukcja i bryła stawianych budynków. Pojawiły się kamienne fundamenty oraz skośna podmurówka. Zaczęto dobudowywać ganki, werandy, spiżarnie, składy i balkony. Tym samym powstał tak zwany „styl zakopiański” (Bednarek, 2008). Charakteryzuje się on wysokimi podmurówkami, ozdobnymi tarasami, wielkimi kominami, różnorodnością kształtów otworów okiennych i wielopiętrowością (Czerwiński, 2006). W podobnej manierze wybudowanych zostało większość schronisk w Tatrach Polskich. Liczba zamówień na budynki w witkiewiczowskim stylu stale wzrastała i obecnie turyści podziwiać mogą wybudowane w ten sam sposób, między innymi wille „Rialto”, „Dom pod Jedlami” (fot. 2.13.) czy „Chałupę pod wykrotem”. Ich styl architektoniczny nie jest już zdeterminowany przez warunki geograficzne regionu, a bardziej przez motywację podtrzymania przejawów góralskiej tradycji i swojskości.

Fot. 2.13. Styl zakopiański na przykładzie „Domu pod Jedlami” (fot. D. Syrek, 2023)

Po roku 1945 w budownictwie wyłącznie nawiązywano do dawnego stylu, co skutkowało powstaniem tak zwanej „manieri stylu zakopiańskiego” bez rzeczywistego zrozumienia sensu powstawania autentycznych konstrukcji. Obecnie w budownictwie dominuje dach oraz nadmiernie podnoszony poziom parteru. Tradycyjne drewno ustępuje miejsca ozdobnej papie lub falistej blasze (Borcz, Niedźwiecka-Filipiak, 2004). Przykładem, gdzie nowoczesność miesza się z próbą kontynuacji tradycyjnego nurtu architektonicznego są hotele „Czarny Potok”, „Sabała” (fot. 2.14.) oraz „Litwor”.

Fot. 2.14. Hotel „Sabała” w Zakopanem (fot. D. Syrek, 2023)

W krajobrazie Tatr i Podhala obecnych jest również wiele budynków odbiegających od stylu regionalnego. Podczas ostatnich dekad, na obszarze całej Polski zaczęły zniknąć tradycyjne, drewniane chaty z dachami krytymi strzechą. Już po wojnie, drewno jako materiał budowlany został zastąpiony przez cegłę i pustaki. Dawne słomiane pokrycia dachowe zamieniono na eternit i blachę ocynkowaną. Przemiany te dotarły także na Podhale, czego dowodem jest hotel „Kasprowy” z lat 80. XX wieku (Myga-Piątek, 2009). W Zakopanem znajdują się również takie budynki, jak hotel „Belvedere” i Wersal (Kroh, 2002). W tych przypadkach mówi się już o zupełnym odłączeniu się architektury od tradycji (fot. 2.15.).

Fot. 2.15. Fashion Street Krupówki w Zakopanem (fot. D. Syrek, 2019)

Pogoń za nowoczesnością sprawia, że w krajobrazie Podhala powstają obiekty całkowicie niezwiązane z kontekstem przestrzennym, o typowo miejskiej architekturze i pozbawione autentyczności. Obiekty te przekształcają autentyczny góralski kurort w nowoczesne globalne miasto.

2.2. Krajobraz jako zbiór procesów

Holistyczna koncepcja krajobrazu zakłada, że wzajemna synteza wszystkich jego elementów jest możliwa dzięki działaniu różnorodnych procesów. Mogą one mieć różny charakter i pochodzenie, a podzielić je można na kilka kategorii:

a.) ze wg. na genezę, np.:

- procesy ekologiczne
- procesy geomorfologiczne
- procesy hydrologiczne
- procesy biogeochemiczne
- procesy ekonomiczne
- procesy społeczne i wiele innych

b.) ze wg. na rodzaj oddziaływań:

- procesy fizyczne (mechaniczne)
- procesy chemiczne
- procesy biologiczne (fizjologiczne)

c.) ze wg. na tempo i czas trwania:

- procesy długiego trwania (permanentne)
- procesy krótkiego trwania (zjawiska) (Chmielewski, Myga-Piątek, Solon, 2015)

W opinii autora, obserwowane w Tatrach procesy wyróżniają się jednak również pod względem lokalizacji ich występowania. Tym samym, dodatkowo wymienić można czynnik klimatyczny oraz czynnik wysokości. W rezultacie, traktując proces występujący w krajobrazie jako siłę sprawczą zmieniającą jego wygląd, sklasyfikować można aż cztery typy obserwowanych procesów, które integrują wymienione wcześniej obiekty fizyczne (ryc. 2.5.). Ich podział przedstawia schemat, w którym występujące w krajobrazie procesy mogą zostać przyporządkowane do więcej niż jednej grupy zmienności.

Ryc. 2.5. Schemat zmienności procesu

Zaproponowany schemat ilustruje różnorodność procesów jakie łączą elementy krajobrazu w całość geosystemu i obrazuje podział obserwowanych w naukach o ziemi zmian w zależności od czasu ich trwania, okresu, kiedy nastąpiły, miejsca występowania, a także genezy:

1. zmienność procesu ze względu na jego genezę

a.) procesy naturalne – są to wszystkie procesy zachodzące bez ingerencji człowieka.

Naturalnymi procesami zachodzącymi w Tatrach są wszelkie procesy geologiczne (np. krasowienie lub wietrzenie) (fot. 2.16.), procesy morfotwórcze (np. jak działalność lodowców), procesy glebotwórcze (np. rozwój gleb halnych i wszelkie modyfikacje pokrywy glebowej), a także procesy hydrologiczne (np. odpływy ze zlewni tatrzańskich) oraz klimatyczne (wynikające z mezoklimatu i topoklimatu pasma).

Fot. 2.16. Procesy geologiczne w Tatrach Polskich (fot. D. Syrek, 2020)

W rezultacie pojawia się możliwość typologizacji występujących procesów.

Podzielić je można na:

- procesy geologiczne
- procesy glebotwórcze
- procesy klimatyczne
- procesy hydrologiczne
- procesy ekologiczne

b.) procesy antropogeniczne – procesami antropogenicznymi nazwać należy wszystkie zmiany w krajobrazie wywołane przez działalność człowieka. Za przykład uznać można procesy morfogenetyczne, które kształtują stoki użytkowane turystycznie lub problem naruszania pokrywy zwietrzelinowej oraz roślinnej. Tym samym, procesy antropogeniczne wyzwalają kolejne procesy – takie jak spłukiwanie, deflacja, procesy pluwiograwitacyjne i grawitacyjne. Istotnym aspektem przemian krajobrazu są też czynniki gospodarcze, społeczne czy religijne. Przykładem takich procesów w Tatrach mogą być wszelkie remonty infrastruktury turystycznej, budowa schronisk i szałasów, a także zakłócanie spokoju zwierząt wywołane obecnością turystów na obszarze o wybitnych walorach przyrodniczych (fot. 2.17.).

Fot. 2.17. Procesy antropogeniczne w Tatrach Polskich (fot. D. Syrek, 2018)

Określenie siły oddziaływania procesów antropogenicznych na pozostałe procesy kształtujące krajobraz Tatr jest istotnym elementem badania zmienności środowiska przyrodniczego. Coraz większy wpływ procesów antropogenicznych silnie oddziałuje na natężenie pozostałych, co może skutkować nienaturalnym przebiegiem procesów przyrodniczych.

2. podział procesu ze względu na jego przebieg

- a.) procesy długiego trwania – zachodzą najczęściej w obrębie górotworu i polegają na tworzeniu nowych form powierzchni terenu. Ich przebieg ma charakter ciągły. W Tatrach procesem długiego trwania jest dalsze wypiętrzanie się pasma lub powstanie form glacialnych na skutek zlodowaceń w plejstocenie. Procesami o charakterze ciągłym są także: wietrzenie (fizyczne, chemiczne, biologiczne), erozja fluwialna i glacialna, procesy niwalne, procesy krasowe, denudacyjne ruchy masowe. Efektem procesów długiego trwania jest powstawanie zarówno makroform terenu (np. doliny V-kształtne, a w plejstocenie doliny U-kształtne, doliny wiszące, skaliste granie, żleby, stożki piargowe, wąwozy, jaskinie), jak i mezo oraz mikroform, decydujących o zróżnicowaniu krajobrazu (np. kawerny krasowe, rozcięcia erozyjne, kotły eworsyjne).

b.) procesy krótkiego trwania – to zjawiska powodujące zmiany obserwowane najczęściej w przebiegu zjawisk pogodowych (np. wyładowania atmosferyczne, śnieżyce, wiatr halny) lub zdarzeń denudacyjnych (np. osuwanie, obrywanie, lawiny śnieżne, lawiny błotne). Duże znaczenie mają także różne typy opadów ekstremalnych. Przyczyniają się one do powstawania procesów stokowych i fluwialnych, będących głównym motorem współczesnych przekształceń rzeźby. W świecie roślin, pojawić się może gwałtowne zniszczenie pokrywy roślinnej na skutek silnego wiatru (np. wykroty). Część z tych procesów ma przebieg cykliczny lub sezonowy (np. sezonowa aktywność zwierząt lub krótkotrwały zakwit krokusów).

3. podział procesu ze względu na okres jego trwania

- a.) zmienność dobowa – taki proces można poddać analizie, gdy jego wynik jest zmienny w zależności od pory dnia. Najczęściej są to procesy atmosferyczne, związane z dobowym przebiegiem temperatur. Dotyczy to również zmian dobowych związanych z docieraniem promieni słonecznych oraz występowaniem charakterystycznych tatrzańskich wiatrów (np. wiatr halny czy wiatr orawski). Znaczenie ma również dobowa aktywność zwierząt – Tatrzański Park Narodowy odradza wędrówki po górskich szlakach po zmierzchu, z uwagi na zwiększone ryzyko pojawienia się niedźwiedzia brunatnego. To wtedy drapieżniki są najbardziej aktywne i intensywnie żerują w tatrzańskich lasach.
- b.) zmienność fenologiczna – zmienność procesu w zależności od pory roku. Najłatwiejszymi do poddania analizie mechanizmami w tej dziedzinie są zmiany meteorologiczne. Krajobraz w ciągu roku przechodzi szereg przemian – od ewolucji pokrywy roślinnej czy pokrywy śnieżnej, po zmienną długość dnia i nocy oraz aktywność poszczególnych gatunków zwierząt.

4. zmienność procesu ze względu na jego lokalizację

- a.) czynniki mezoklimatu – to od warunków lokalnych pasma zależy m.in. częstotliwość występowania atmosferycznych i hydrologicznych zjawisk ekstremalnych (np. ulewy i wezbrania potoków). W wyniku napływu mas powietrza różnego pochodzenia, występujące w Tatrach zjawiska związane z ich mezoklimatem są bardzo zróżnicowane

b.) czynniki wysokości – procesy głównie z zakresu nauk o klimacie i biogeografii; najważniejszymi cechami krajobrazu, które ulegają procesom przemian wraz ze zmianą wysokości jest zwiększenie intensywności promieniowania słonecznego, spadek temperatury powietrza, wzrost wilgotności, zwiększenie ilości opadu, zmiana charakteru opadu z deszczowego na śnieżny, wzrost znaczenia wietrzenia fizycznego kosztem wietrzenia chemicznego, zmiana typu gleb, zmiana typów ekosystemów roślinno-zwierzęcych. Tym samym, powstały piętra roślinne, piętra klimatyczne, piętra hydrograficzne, piętra glebowe, czy nawet piętra procesów morfogenetycznych i piętra geokologiczne. Takie zróżnicowanie cech środowiska jest jego podstawową właściwością w wysokich górach, a nazywane jest piętrowością.

Krajobraz Tatr ulega ciągłym, dynamicznym przemianom. Ogół procesów zachodzących w środowisku pasma powinien zostać przyporządkowany do każdej z zaproponowanych kategorii. Umiejętność odpowiedniego zdefiniowania zachodzących w otoczeniu procesów może być utożsamiana ze świadomością krajobrazu turystów. Zależy ona między innymi od zakresu ich wiedzy na temat zmienności środowiska. Może to umożliwić zminimalizowanie tak zwanego śladu ekologicznego, aby nie zakłócał on prawidłowego przebiegu procesów naturalnych. Wszystkie wymienione rodzaje przemian wpływają bezpośrednio na zmienność ogółu tatrzańskiego środowiska. Stopień tej zmienności jest jednak zależny od podatności krajobrazu na zachodzące zmiany (Balon, 2005).

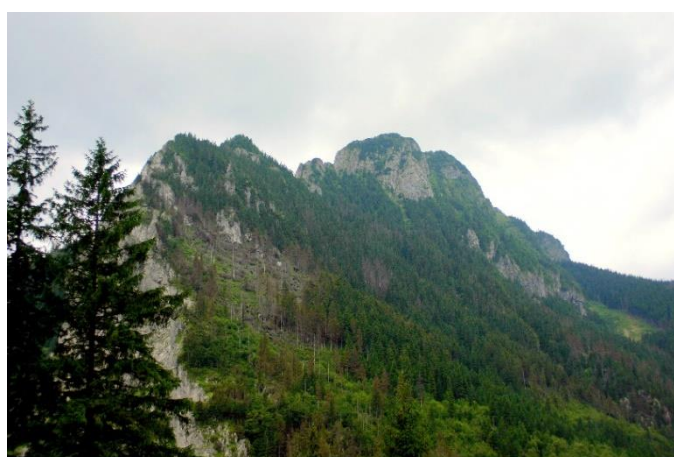
Procesy geologiczne

Ruchy wznoszące pasma rozpoczęły się wraz z orogenezą alpejską. Ruchy te wciąż trwają i wynoszą około 1-2 mm każdego roku (Stupnicka, Stempień-Sałek, 2016). Zaczęły się w karbonie, kiedy potężne ruchy górotwórcze tworzące system łańcuchów górskich środkowej Europy wydzwignęły również krystaliczny trzon Tatr (Lewandowski, Pawłowicz, 1995). Wtedy też magma wydostająca się z głębi ziemi zaczęła się ochładzać i zastygać, tworząc tym samym granitowy masyw Tatr Wysokich. Później, po milionach lat erozji, powstałe produkty, takie jak piaski i żwiry, znoszone były z nurtem rzek do niższych wysokości. Podczas trwania tego procesu zaczęły powstawać zlepieńce i piaskowce, które obserwować można, na przykład w Dolinie Czarnego Wagu (Barczyk i in., 2000).

Fot. 2.18. Skały wapienne tworzące masyw Czerwonych Wierchów (fot. D. Syrek, 2022)

W triasie dolnym Tatry stały się lądem, na który silnie oddziaływały procesy erozji spowodowanej kolejnymi ruchami skorupy ziemskiej. Później, w triasie średnim obszar Tatr został zalany przez morze triasowe. To wtedy osadziły się skały wapienne, tworzące między innymi Czerwone Wierchy (fot. 2.18.), czy południową stronę Giewontu. W triasie górnym Tatry stanowiły swego rodzaju wyspę na morzu. Jednocześnie tworzyły się kolejne skały osadowe – budulec m.in. Doliny Kościeliskiej (fot. 2.19.), czy Doliny Chochołowskiej.

Fot. 2.19. Skały osadowe tworzące Dolinę Kościeliską (fot. D. Syrek, 2019)

W jurze i kredzie dolnej morze nanosiło w Tatry Bielskie i na ściany Giewontu kolejne osady przekształcające się później w wapień. W kredzie górnej powstały płaszczowiny – pod wpływem naporu południowych mas skalnych, warstwy skalne

uległy procesowi fałdowania. Morze eoceńskie ustąpiło dopiero w trzeciorzędzie, kiedy Tatry zostały wysoko wyniesione. Po wielkim zlodowaceniu w czwartorzędzie, pasmo uzyskało znany obecnie wygląd wraz ze wszelkimi pozostałościami po przejściu lodowca. To wymienione procesy przyczyniły się do alpejskiej rzeźby terenu współczesnych Tatr (Lewandowski, Pawłowicz, 1995).

Jednym z najważniejszych procesów wpływających na geologię pasma było zlodowacenie. Objęło ono swoim zasięgiem 50% Tatr Wysokich i 21% Tatr Zachodnich. Miejscem, gdzie procesy rzeźbotwórcze lodowców są bardzo czytelne jest Dolina Pięciu Stawów Polskich (fot. 2.20.) (Mrowczyk, Madeja, Doktor, 2008). Uważa się, że w Tatrach nastąpiło od trzech do pięciu okresów glacialnych (Gądek, 1998). Najważniejszym było zlodowacenie równoległe z würm, gdyż to ten proces przemodelował rzeźbę, którą pozostawiły po sobie wcześniejsze zlodowacenia. I to dopiero proces deglacjacji odsłonił zmiany, które zaszły w geologii pasma. Przykładem są kotły polodowcowe powstałe na skutek procesów erozyjnych lodowca górskiego oraz moreny będące skutkiem procesu akumulacji materiału skalnego.

Fot. 2.20. Elementy krajobrazu będące rezultatem procesów glacialnych w Dolinie Pięciu Stawów Polskich (fot. D. Syrek, 2020)

Procesy te ukształtowały kilka typów moren, między innymi morenę denną i morenę czołową. Ta druga powstała wzdłuż czoła lodowca w czasie stagnacji podczas jego etapowego zaniku. Przykładem są też mutony powstałe w skutek procesu mechanicznego niszczenia podłoża przez lodowiec (Mrowczyk, Madeja, Doktor, 2008).

Innym istotnym procesem zachodzącym w krajobrazie pasma jest krasowienie (fot. 2.21.).

Fot. 2.21. Efekty procesów krasowienia na przykładzie Siklawicy (fot. D. Syrek, 2020)

Proces ten polega na rozpuszczaniu skał przez wody powierzchniowe oraz podziemne. Prowadzi to do powstawania podziemnych pustek i próżni wskutek podziemnej cyrkulacji wód. W wyniku tego zjawiska powstały tatrzańskie jaskinie. Ich geneza wiąże się z istnieniem wielu układów rozwartych szczelin tektonicznych, które potem zostały wykorzystane przez wodę. Zjawiska krasowe zauważyć można również na powierzchni. W Tatrach są to między innymi ostańce denudacyjne, bramy skalne, wywierzyska, leje krasowe, żłobki krasowe czy niektóre wodospady (np. Siklawica). Na tempo krasowienia wpływa, między innymi występowanie wód glacialnych. Z uwagi na dogodne warunki klimatyczne, rozwój form krasowych w Tatrach następował bardzo szybko (Pulina, 1974).

Ważnym procesem wpływającym na krajobraz pasma jest również wietrzenie. Jego skutkiem jest rozluźnianie i rozdrabnianie skał na mniejsze fragmenty. Obserwuje się również gwałtowne odpadanie materiału różnej wielkości ze ścian. W Tatrach występują wszystkie typy wietrzenia: wietrzenie fizyczne (mechaniczne), wietrzenie chemiczne oraz wietrzenie biologiczne (organiczne). Na odporność skał ma wpływ ich porowatość, stopień nasiąkliwości i zwięzłości, stopień wysortowania ziaren skalnych, czy występowanie żył mineralnych. Przebieg procesu jest ściśle związany ze zróżnicowaniem tatrzańskich skał oraz ich składem mineralnym (Lubera, Krzaklewski, 2020).

Jednym z najważniejszych procesów rzeźbotwórczych w Tatrach są ruchy denudacyjne, m.in. spływy gruzowe (fot. 2.22.).

Fot. 2.22. Spływ gruzowy w okolicy Wyżniego Solniska (fot. D. Syrek, 2021)

Według P. Jurczaka, P. Migonia i R.J. Kaczki (2012, s.30), definiowane są jako „szybkie przemieszczenia w dół stoku materiału mineralnego różnej wielkości (od łu po duże głazy, niekiedy bloki), przepojonego wodą”. Kształtują one stoki gór wysokich i średnich powyżej górnej granicy lasu. Są najgroźniejszymi i najszybszymi ruchami masowymi. Najczęściej uruchomienie tego procesu wiąże się z występowaniem opadów o dużej intensywności; innymi czynnikami może być zanik wieloletniej zmarzliny lub tajenie pokrywy śnieżnej, a także wstrząs sejsmiczny. Procesy tego typu silnie kształtują krajobraz Tatr. Na analizowanym w pracy obszarze wokół Wodogrzmotów Mickiewicza odnotowano 65 szlaków spływów gruzowych, a w Dolinie Pięciu Stawów Polskich – 89 (Jurczak, Migoń, Kaczka, 2012). Uważa się, że im wyższa ogólnosiwiatowa temperatura powietrza, tym szybszy wzrost częstotliwości występowania spływów gruzowych – wynikać to może między innymi ze zmian w termice gruntu oraz zaniku zmarzliny (Zimmermann, Haeberli, 1992).

Kolejnym procesem silnie wpływającym na tatrzański krajobraz jest występowanie lawin. To one kształtują górną granicę lasu i stanowią bezpośrednie zagrożenie dla ruchu turystycznego. Dolina Roztoki, w której znajdują się Wodogrzmoty Mickiewicza, traktowana jest jako jeden z obszarów o największym zagrożeniu wystąpieniem nagłych lawin na obszarze polskich Tatr (Laska, Kaczka, 2010). Wystąpienie zjawiska jest procesem wysokoenergetycznym polegającym na gwałtownym przemieszczaniu i późniejszej akumulacji w krajobrazie ogromnych mas śniegu. Masy te jednak znikają ze środowiska przyrodniczego dość szybko. Pozostałościami są trwałe zniszczenia lasu, zwłaszcza w przebiegu jego górnej granicy (Lempa, Kaczka, Spyt i in., 2016).

Procesy glebotwórcze

Według S. Skiby (2017, s.365) „[...] gleba jest utworem dynamicznym, w którym zachodzą ciągle przemiany składników mineralnych w organiczne i organicznych w mineralne. Stwarzane są w ten sposób warunki zaspokajania potrzeb środowiska biotycznego. Dlatego gleba postrzegana jest jako ogniwo pośrednie łączące przyrodę nieożywioną ze światem organicznym”.

W górach intensywność procesów morfogenetycznych jest zdecydowanie mocniejsza – czasem nawet katastrofalna. Procesy zachodzą zdecydowanie szybciej niż w warunkach niżowych. Tym samym, także aktywność modyfikacji pokrywy glebowej jest wyjątkowo dynamiczna. W bezpośrednim sąsiedztwie występują pokrywy zwietrzelinowe o różnej genezie i stopniu wykształcenia. Powszechnym procesem jest także bielcowanie. Według M. Drewnika (2008, s.43) jest to zjawisko polegające na „tworzeniu związków kompleksowych pomiędzy kwasami organicznymi a wolnymi tlenkami żelaza i glinu oraz ich transport ku dołowi”. Bielcowanie w Tatrach ma związek przede wszystkim z dużym udziałem materii organicznej w organizacji tego procesu (Drewnik, 2008). Nie bez znaczenia jest także występowanie opadów atmosferycznych. W czasie ich trwania woda znajdująca się na łąkach z łatwością przenika przez obecne tam martwe szczątki roślinne. Później warstwa ta stanowi skuteczną ochronę przed parowaniem wody. W wyniku tego procesu, gleba staje się bardziej wilgotna, co w rezultacie prowadzi do zmian krajobrazu roślinnego (Kaźmierczakowa, Poznańska, 1992).

Ważnym czynnikiem glebotwórczym w Tatrach są procesy geomorfologiczne i rzeźba pasma. Ta dość specyficzna budowa oraz charakterystyczne warunki klimatyczne determinują procesy morfogenetyczne. Prowadzą do silnej modyfikacji pokrywy glebowej. Natomiast zachodzące w górach procesy wietrzeniowe przyczyniają się do powstawania różnorodnych typów pokryw zwietrzelinowych, które są fundamentem powstania poszczególnych rodzajów gleb (Kotarba, 1976). Na przykład w głównych dolinach tatrzańskich wytworzyły się gleby, które swą genezę zawdzięczają klimatowi oraz procesom geomorfologicznym; są to gleby kriogeniczne, tangel-rankery, czy tangel-rędziny. Występują między innymi w dolinach Rybiego Potoku. Pojawiają się tam gleby bielicoziemne wraz z glebami inicjalnymi kamienisto-rumoszewymi. Powstały one na skutek, między innymi wzrostu limby na terenach tamtejszej moreny bocznej i dennej, w bezpośrednim sąsiedztwie stawków (Skiba, Komornicki, 1983).

Charakterystycznym dla Tatr wynikiem długotrwałych procesów glebotwórczych jest powstawanie gleb halnych. Występują one na wysokościach ponad 1400 m n.p.m. – w strefie łąk wysokogórskich. Tym samym, tworzą się one na skutek charakterystycznych warunków klimatycznych, pod roślinnością łąkową. Najważniejszymi czynnikami odpowiedzialnymi za ich powstawanie jest duża wilgotność i dość niska temperatura podczas okresu wegetacyjnego. Pierwszy czynnik powoduje tworzenie się storfiałej masy organicznej. Niska temperatura sprawia jednak, że substancja organiczna ulega wietrzeniu, a okresy humifikacji nie pozwalają na jej pełne storfowienie. Tym samym, substancja organiczna nakłada się na poziomy mineralne i tworzy się charakterystyczna substancja murszowo-próchniczna o zmiennej proporcji murszu (Uziak, 2005).

M. Drewnik (2017, s.366) kładzie silny nacisk na wartość utworzenia Parku Narodowego dla poznania procesów glebotwórczych, pisząc: „trudno przecenić rolę parków narodowych w ochronie naturalnych procesów glebotwórczych. Pierwszym krokiem do ochrony jakichkolwiek procesów przyrodniczych, w tym także procesów zachodzących w glebie, jest ich poznanie i zrozumienie. W przypadku obszarów chronionych, gdzie priorytetem jest m.in. ochrona naturalnych procesów przyrodniczych, ochrona procesów zachodzących w glebie jest szczególnie ważna, gdyż gleba była i jest celowo lub niezamierzenie kształtowana przez człowieka również na obszarach, na których utworzono obszary chronione, a efekty tego oddziaływania mogą trwać tysiące lat.”

Procesy klimatyczne

Typy pogody występujące w Tatrach są bardzo zróżnicowane. Wynika to z napływu na ich obszar mas powietrza różnego pochodzenia geograficznego. Dwoma głównymi czynnikami klimatycznymi, które decydują o funkcjonowaniu ekosystemu Tatr są procesy wpływające na ilość zasobów ciepła, a także ilość, częstotliwość oraz natężenie opadów. Czynniki te wyznaczają również warunki rozwoju różnych form gospodarowania. Wszystkie górskie ekosystemy są podatne i bardzo wrażliwe na wszelkie przekształcenia w zakresie klimatu (Obrębska-Starkłowa, 1999). Zgodnie z ogólnościową tendencją, także w Tatrach w latach 1951-2006 nastąpił wzrost średniej rocznej temperatury. Ocieplenie widoczne jest głównie wiosną, latem oraz zimą. W porównaniu do obszarów nizinnych Polski, w Tatrach wzrost temperatury jest znacznie silniejszy w okresie letnim, a słabszy w wysokogórskich obszarach pasma

podczas przejściowych okresów pomiędzy porami roku. Przypuszcza się, iż sytuacja taka jest odzwierciedleniem natężonych procesów kontynentalizmu termicznego. Sytuacja odzwierciedla się także w średniej rocznej amplitudzie temperatury powietrza. W analizowanym okresie zwiększała się ona o około $0,04^{\circ}\text{C}$ każdego roku. Różnice pojawiają się także w wartościach średniej dobowej amplitudy temperatury powietrza. Konsekwencją silniejszego wzrostu maksimów dobowych, a nie minimów był średni wzrost dobowej amplitudy powietrza w miesiącach letnich o $0,02^{\circ}\text{C}$. Szczególnie duża różnica w porównaniu z innymi okresami roku. Wymienione procesy sprawiły, że znacznemu skróceniu uległy sezony zimowe (Żmudzka, 2011).

Aż 70% opadów śniegu bierze udział w tworzeniu stałej pokrywy śnieżnej, która utrzymywać się może nawet 8 miesięcy. Tym samym, zima w wyższych partiach gór, statystycznie trwa od połowy października do połowy maja (Barczyk i in., 2000). W przypadku opadów deszczu, charakterystyczną cechą klimatu Tatr jest przesunięcie maksimum opadów na miesiące wiosenne – od marca do maja. U podnóża pasma największe opady występują w miesiącach letnich (Żmudzka, 2011). Występowanie opadów rozlewnych ma zasadnicze znaczenie dla uruchamiania intensywnych procesów stokowych. Za przykład takich procesów potraktować można sływy gruzowe oraz osuwiska (fot. 2.23.) (Jania, Zwoliński, 2011).

Fot. 2.23. Osuwisko wywołane gwałtownym opadem – szlak na Psią Trawkę
(fot. D. Syrek, 2019)

Charakterystyczną cechą tatrzańskiego klimatu są także procesy odpowiedzialne za powstawanie ciepłych wiatrów typu fenowego, nazywanych halnym. Powstają na skutek różnicy ciśnień pomiędzy dwoma stronami masywu górskiego. Unoszący się

front ogrzewa się, aby w rezultacie opaść pod postacią bardzo porywistego wiatru (Barczyk i in., 2000).

Procesy towarzyszące silnym porywom wiatru są często niszczycielskie w skutkach. Wpływ na krajobraz może być trwały i utrudniający proces odbudowy pierwotnego środowiska (fot. 2.24.).

Fot. 2.24. Wiatrołomy – skutek wiatru halnego wywołujący zmiany w krajobrazie Tatr w Dolinie Chochołowskiej (fot. D. Syrek, 2019)

Jeśli prądy powietrza na muszą pokonywać tak wysokiej przeszkody jaką jest bariera górską Tatr, powstaje wiatr orawski lub wiatr liptowski, które mogą wywołać porównywalne zmiany krajobrazu (Rojan, 2010). Wszelkie przekształcenia następujące w środowisku w wyniku silnego wiatru, warunkowane są między innymi ekspozycją stoków w stosunku do kierunku wiatru, typem i wilgotnością gleby, budową geologiczną oraz szatą roślinną. To ten ostatni czynnik ma największy wpływ na zasięg i rodzaj występujących zmian. Uszkodzenia mogą mieć charakter trwały. Tym samym, podzielić je można ze względu na rodzaj zniszczeń na wiatrołom – obszar, gdzie doszło do złamania pni i spękania drewna oraz wiatrował – obszar, gdzie drzewa zostały przez wiatr wyrwane z korzeniami. Bardzo charakterystycznym elementem zniszczeń w Tatrach jest powstawanie wykrotów. Występują w najbardziej podatnych na zniszczenia świerczynach (Rojan, 2010).

W analizie procesów klimatycznych opisać należy również zjawisko piętrowości. Wynika ona przede wszystkim ze zmiany wysokości. Główne zmiany wynikające z piętrowości klimatycznej Tatr, to według L. Starkla (1977):

- zwiększenie intensywności promieniowania słonecznego
- spadek temperatury powietrza

- wzrost wilgotności
- zwiększenie ilości opadu
- zmiana charakteru opadu z deszczowego na śnieżny.

Jak każdy duży łańcuch górski, tak i Tatry reprezentują typ klimatu astrefowego. Wraz ze wzrostem wysokości następuje proces regularnego obniżania się temperatury i silnego zaostrenia klimatu (Nyka, 2018). W wyniku tych procesów powstają piętra klimatyczne, które połączyć można następującymi izotermami:

- granica regla dolnego – pokrywa się z przebiegiem izotermy $+4^{\circ}\text{C}$
- granica regla górnego – pokrywa się z przebiegiem izotermy $+2^{\circ}\text{C}$
- granica piętra kosodrzewiny – pokrywa się z przebiegiem izotermy 0°C
- górna granica piętra hal – pokrywa się z przebiegiem izotermy -2°C .

Zjawisko można zaobserwować m.in. na Wierchu Poroniec, gdzie od wysokości około 1000 m n.p.m. widać wyraźne różnice termiczne zobrazowane przez zasięg zalegania pokrywy śnieżnej (fot. 2.25.).

Fot. 2.25. Linia granicy zalegania pokrywy śnieżnej – Wierch Poroniec (fot. D. Syrek, 2019)

Wymienione procesy klimatyczne wynikają z wędrownych niżów i wyżów barycznych. Te, przynoszą nad pasmo masy powietrza różnego pochodzenia. Tym samym, zimą pojawia się zjawisko inwersji termicznej. Wynika ono z faktu, iż zimne masy powietrza utrzymują się dłużej we wklęsłych formach ukształtowania terenu (Barczyk i in., 2000). Proces inwersji termicznej polega na takim ruchu pionowym powietrza, który sprawia, że wraz z wysokością temperatura wzrasta. Za przyczyny powstawania zjawiska traktuje się gwałtowne ochłodzenie dolnych warstw atmosfery, adiabaticzne ogrzanie opadającego powietrza, a także poziome przemieszczanie się ciepłego lub zimnego frontu (Lazaridis, 2011).

Do najciekawszych procesów zaliczanych do procesów meteorologicznych, zaliczyć można tzw. „Widmo Brockenu” (fot. 2.26.) (Mocior, Franczak, Hibner i in., 2014).

Fot. 2.26. „Widmo Brockenu” (fot. D. Syrek, 2022)

Podczas bardzo charakterystycznego układu chmur i mgieł poniżej turysty, dostrzec można powiększony cień obserwatora padający na położoną niżej chmurę. Jest on najczęściej oświetlony promieniami słonecznymi i otoczony przez pierścień barwny (Matuszko, 2004). Zjawisko to ma charakter efemeryczny.

Procesy hydrologiczne

Charakterystyczną cechą przestrzennego zróżnicowania zasobów wodnych w Tatrach jest większa ilość wody odpływającej ze stoków północnych, w porównaniu ze stokami południowymi (Łajczak, 2013). Ważnym procesem tatrzańskiego krajobrazu są odpływy ze zlewni tatrzańskich. Są one bardzo nierównomierne. Przejawia się to znacznymi dysproporcjami w poszczególnych półroczach. Na przykład zima w tatrzańskich zlewniach jest okresem bardzo głębokich niżówek (Łajczak, 2013). Największe zasilanie potoków przez jezioro następuje w okresie topnienia śniegu, wytapiania kry, a także po silnych opadach deszczu. Tatrzańskie jeziora bardzo szybko zwiększają stan wody, zwłaszcza w okresie wiosennym. W okresie lata, jesieni i zimy stan wody mocno opada, a płytkie jeziora nawet okresowo wysychają (Łajczak, 2006). To od warunków klimatycznych kształtowanych przez czynniki geograficzne oraz cyrkulację atmosferyczną zależy ilość wody krążącej w przyrodzie Tatr. Warunki klimatyczne wpływają na tempo przemian fazowych wody, a także na czas jej retencji

(Żmudzka, 2013). W przypadku krasowienia, występujące w Tatrach procesy hydrologiczne krzyżują się z procesami geologicznymi i to w tej części znalazł się ich szczegółowy opis (Barczyk, 2017). Warto jednak zaznaczyć, iż popularne w paśmie pionowe korytarze typowe dla zjawisk krasowych powstały na skutek wód płynących z topniejących lodowców. Taka koncepcja wprowadziła do nauk o ziemi pojęcie jaskiń proglacjalnych (Palmer, 2007). Dotychczasowe obserwacje potwierdzają, że istniejące procesy hydrogeologiczne są charakterystyczne dla młodych gór typu alpejskiego (Barczyk, 2017).

Procesy ekologiczne

Na kształt tatrzańskiej roślinności wpływają wszystkie opisane powyżej procesy naturalne. Należą do nich m.in. lawiny, których śladem występowania w krajobrazie są złamanie oraz odrosty z powalonych drzew, a także redukcje szerokości przyrostów rocznych. Z uwagi na występowanie tych procesów, obserwuje się silne zakłócenia wzrostu drzew w borze górnoreglowym (Laska, Kaczka, 2010). Większość zmian, które zachodzą w świecie roślin wywodzi się z warunków klimatycznych. Ze względu na fakt, że tatrzańskie drzewa mają najczęściej słabiej rozwinięty system korzeniowy i korony drzew od strony przystokowej, podczas wystąpienia wiatru wiejącego z grani w stronę niższych partii gór (na przykład halnego) zniszczenia są bardziej widoczne (Rojan, 2010). Innym występującym w Tatrach procesem naturalnym jest zmiana warunków wpływających na rytm zmian wielkości przyrostów radialnych populacji poszczególnych roślin zależne od pięter klimatycznych. Odmienności te widoczne są co każde 200-250 metrów różnicy wysokości; co każde 100 metrów różnice te jednak maleją. Badania wskazują, iż poszczególne okazy świerka rosnące w różnych piętrach klimatycznych pasma Tatr różnią się wrażliwością na klimat. Drzewa z reguła górnego są zdecydowanie bardziej wrażliwe – notuje się większą jednorodność reakcji przyrostowych, wyższą przeciętną czułość i siłę sygnału klimatycznego, a także większą liczbę lat wskaźnikowych (Wilczyński, Szymański, 2015). Najsilniej zauważalną reakcją roślin na wzrost wysokości, czyli tym samym pogarszające się warunki klimatyczne jest zmniejszanie się ich rozmiarów (Skrzydłowski, 2007). Rośliną, gdzie procesy zmian zachodzą bardzo wyraźnie jest kosodrzewina (Myczkowski, Lesiński 1974).

Do przełomu wieków XV i XVI, procesy antropogeniczne wśród tatrzańskiej roślinności nie były zauważalne. Dopiero po pojawieniu się wędrownych plemion

pasterskich, które zwierzęta wyprowadzały aż do wysokości hal, rozpoczął się proces coraz silniejszego oddziaływania na florę Tatr. Procesy te dotyczyły zarówno zmniejszenia lesistości, jak i silnych zmian w istniejących ówczynie lasach (Górzyński, 1962). Owce wypasane były nie tylko w naturalnym piętrze hal – pasterze celowo karczowali również kosodrzewinę oraz lasy regla dolnego i górnego. Pozyskane drewno służyło wtedy za opał lub budulec (Fabijanowski, Dziewolski, 1996). W XVII wieku pojawił się problem nadmiernego nasilenia procesów antropogenicznych w lasach, spowodowanych wprowadzaniem coraz większej liczby zwierząt w Tatry (Dziewolski 1996).

Sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero w wieku XVIII (Fabijanowski, Dziewolski, 1996). Od czasu, kiedy wypasu owiec zaprzestano, w odpowiadającym gatunkowi piętrze roślinnym obserwowano silną regenerację zbiorowisk kosodrzewiny na sztucznie powiększonych halach (Wrzesień, Zwijacz–Kozica, 2007). W XIX wieku można jednak mówić o niszczycielskim wpływie pasterstwa na tatrzańskie lasy. Dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym proces wypasania owiec zmniejszył nasilenie. Niestety, po II Wojnie Światowej problem ponownie powrócił – tym razem do tego stopnia, iż konieczne stało się poszukiwanie trwałych, bardziej przyjaznych środowisku naturalnemu rozwiązań dla tatrzańskiego wypasu owiec (Ciurzycki, 2003). Wyniki badań wskazują, iż od połowy wieku XX nastąpiły znaczące zmiany w strukturze roślinności Tatr – nastąpił proces silnego spadku różnorodności i struktury gatunkowej roślin tatrzańskich. M. Wesołowska (2009, s. 91) jako główne czynniki wpływające na te procesy wymienia „zmiany w sposobie użytkowania (łąk i pastwisk) – głównie ich porzucanie, ale także nieregularne koszenie, zbyt mała lub zbyt duża osada owiec, pozostawianie skoszonej biomasy, podsiewanie łąk mieszankami traw i roślin motylkowych”.

Utworzenie w roku 1955 Tatrzańskiego Parku Narodowego pozwoliło osiągnąć kozicy tatrzańskiej maksymalny zasięg przestrzenny spośród znanych dotychczas. Pomimo faktu, że jego zmiany są procesem całkowicie naturalnym, muszą być stale monitorowane (Gąsienica-Byrcyn, 2008). Bardzo niebezpiecznym zjawiskiem na przykład podział arealów, gdzie kozice występują w sposób naturalny (Gašinec, 2002). Tym samym, mimo wszelkich starań, kozica tatrzańska jest obecnie wpisana na Polską Czerwoną Listę Zwierząt jako krytycznie zagrożona (Głowaciński, 2002). Procesy antropogeniczne oddziałują również na częstotliwość występowania niedźwiedzia brunatnego. W Polsce jest to gatunek ściśle chroniony, który

na Czerwonej Liście Zwierząt Ginących i Zagrożonych sklasyfikowany jest jako gatunek bliski zagrożenia (Głowaciński, 2002). W 2010 roku zidentyfikowano w Tatrach zaledwie osiem osobników (Śmietana i in., 2012). Fakt ten wynika między innymi z procesu synantropizacji niedźwiedzi. W Tatrach proces ten określono jako największy (III stopień) (Zyśk-Gorczyńska, Jakubiec, 2012). Związany jest on przede wszystkim z masowym ruchem turystycznym na górskich szlakach, obecnością baz turystycznych, schronisk, punktów gastronomicznych, pól namiotowych czy parkingów (Zięba, Zwijacz-Kozica, 2005). Coraz częściej zauważalny jest proces zbliżania się niedźwiedzi do szlaków turystycznych, gdzie w nocy mogą żerować na pozostawionych przez turystów odpadkach (Zyśk-Gorczyńska, Jakubiec, 2012).

B. Barabasz-Krasny (2002) jest zdania, że zmiany zachodzące w aspekcie krajobrazów ekologicznych Tatr wywodzą się z przemian gospodarczych, które prowadzą do odłogowania łąk i pastwisk. Naturalną konsekwencją jest zmniejszenie bogactwa gatunkowego zbiorowisk roślinnych. Dotychczasowe badania pozwalają stwierdzić, że powierzchnia obszarów pasterskich występujących w Tatrach w ubiegłym wieku zmniejszyła się o 1/3. W czasach współczesnych, na obszarach odłogowanych zauważa się nawet różnorodne stadia procesów wtórnej sukcesji lasu (Witkowska-Żuk, Ciurzycki, 2000). Jak oceniają L. Witkowska-Żuk i W. Ciurzycki (2000), gospodarka pasterska jest tylko jednym z licznych i bardzo różnorodnych oddziaływań człowieka na lasy tatrzańskie. W ciągu ostatnich siedmiu stuleci w różnych okresach pojawiały się i rozwijały ponadto: górnictwo, hutnictwo, przemysł papierniczy, zbieractwo, kłusownictwo, gospodarka łowiecka, gospodarka leśna, komunikacja, transport, turystyka, sport, rekreacja, w efekcie których wzrastał poziom hałasu oraz zanieczyszczenia powietrza. Współcześnie największym zagrożeniem dla procesów ekologicznych jest turystyka oraz narciarstwo, którym towarzyszy konieczność remontów tras (Mróz, Perzanowska, 2004). Aby drożność szlaków była odpowiednia, władze Parku zmuszone są sztucznie podcinać zarastające gałęzie w pięcioletnich odstępach czasu (Guzik i in., 2002). M. Guzik, P. Skawiński i P. Wężyk (2002) twierdzą jednak, iż uszkodzenia antropogeniczne i tak nie powstrzymują stopniowego zarastania szlaków i tras narciarskich, głównie przez kosodrzewinę. Całość opisanych procesów jest zaledwie zaznaczeniem faktu krajobrazotwórczej roli zachodzących w środowisku tatrzańskim przemian.

2.3. Krajobraz jako zbiór bodźców

Zgodnie z zaproponowaną przez T. Chmielewskiego, U. Mygę-Piątek i J. Solona (2015) holistyczną koncepcją krajobrazu, można go analizować również poprzez zbiór bodźców wywołanych przez procesy i obiekty przestrzenne, które oddziałują na różne zmysły użytkownika. Krajobrazy wpisujące się w tę koncepcję nazywane są multisensorycznymi. Świadome wykorzystywanie multisensorycznej percepcji działa „in plus” w większości dziedzin nauki, o czym pisał między innymi A. Kowalczyk (1992), S. Bernat (2008, 2010, 2012, 2013, 2014), Y. Gan i T. Luo (2014), czy M. Rogowski (2016, 2018).

Autor znając potencjał tatrzańskich krajobrazów oraz widząc ich wyjątkową różnorodność, przedstawia kategorie emitowanych bodźców dla każdego ze zmysłów:

1. bodźce przyrodnicze – ich składowymi są naturalne elementy krajobrazu, których liczba przewyższa obiekty pochodzenia antropogenicznego, a sama percepcja skupia się na aspektach środowiskowych. Siła bodźców przyrodniczych bezpośrednio wpływa na natężenie ruchu turystycznego na danym obszarze
  - a.) bodźce permanentne – bodźce stale funkcjonujące w krajobrazie
  - b.) bodźce efemeryczne – bodźce zależne od innych czynników zachodzących równolegle; bodźce ulotne, których obecność w krajobrazie nie jest stała
2. bodźce kulturowe – ich składowymi są pozaprzyrodnicze elementy krajobrazu, których liczba przewyższa obiekty pochodzenia naturalnego, a sama percepcja skupia się na aspektach antropogenicznych. Siła bodźców kulturowych również wpływa na natężenie ruchu turystycznego na danym obszarze, jednak według autora, w przypadku Tatr ustępuje ona miejsca bodźcom przyrodniczym
  - a.) bodźce folkloru i tradycji – bodźce te dotyczą kulturowej działalności mieszkańców Tatr
  - b.) bodźce symboliczne – ważnym elementem kulturowym Tatr jest również szereg obiektów sakralnych, których wystawienie „na widok” symbolizuje przywiązanie mieszkańców regionu do tradycji, kultury oraz wiary. W. Bonowicz (2008, s.99) wskazuje, iż „konkretyzm góralskiej religijności sprawia, że treści wiary nie są czymś abstrakcyjnym, a zdanie opisane w Ewangelii nie są traktowane jak coś, co działo się dawno temu i nie ma związku obecnym życiem. Dlatego z konkretyzmem związana jest wizualność, czyli poszukiwanie zmysłowego symbolu religijnego”. Wizualność ludowej religijności przedstawiana jest jako jedna z podstawowych cech góralskiej kultury

c.) bodźce efemeryczne – bodźce zależne od innych czynników zachodzących równolegle. Bodźce ulotne, których obecność w krajobrazie nie jest stała. W przypadku aspektu antropogenicznego, często są to wydarzenia lub atrakcje turystyczne, których obecność zależna jest od okresu roku lub panujących warunków atmosferycznych.

Podczas analizy krajobrazu Tatr rozumianego jako zbiór bodźców, autor zdecydował się na próbę oddzielnej interpretacji każdego ze zmysłów.

Bodźce wizualne

W celu umożliwienia turystom percepcji wzrokowej tatrzańskiego środowiska, na analizowanym obszarze zorganizowano szereg punktów widokowych, mających powszechnie udostępnić walory wzrokowe Tatr. Ich zbiór jest popularnie nazywany „widokiem”. Rozumieć go można jako przestrzeń widoczną z danego punktu, a także jako pejzaż pobudzający ciekawość i poczucie estetyki obserwatora, ale także jako zewnętrzny ogląd środowiska geograficznego (Wilgat 1965; Cybul i in. 2018). Pojęcie to jest znacznie mniej rozbudowane i traktować je można jako jedynie jedną ze składowych krajobrazu. Podział bodźców wizualnych wraz z przykładowymi elementami środowiska przedstawiony został w tabeli 2.1.

Tab. 2.1. Podział bodźców wzrokowych w Tatrach

	rodzaj	źródło bodźców
bodźce przyrodnicze	permanentne	<ul style="list-style-type: none"> • panoramy – punkty widokowe (np. punkt widokowy z Gubałówki) • krajobrazy (np. krajobraz Morskiego Oka) • wodospady (np. Siklawica) • potoki (np. Potok Chochołowski) • lasy (np. lasy regła dolnego)
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • wschody i zachody Słońca • kwitnienie krokusów • widmo Brockenu • ośnieżone szczyty • „morze mgieł” • zwierzęta widoczne ze szlaku • błyskawica • mgła
bodźce kulturowe	folkloru i tradycji	<ul style="list-style-type: none"> • kulturowy wypas owiec • góralskie bacówki i szałas • góralskie społeczeństwo • tradycyjna architektura
	symboliczne	<ul style="list-style-type: none"> • krzyż na Giewoncie • kaplice i kościoły (kaplica na Jaszczurówce) • cmentarz na Pęksowym Brzyzku • pomniki
	infrastruktury turystycznej	<ul style="list-style-type: none"> • eksponaty w muzeum • eksponaty w galerii sztuki • bryczki konne i „fasiągi” • architektura nowopodhalańska
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • lodowy labirynt w Zakopanem • wystawy czasowe w muzeum • festiwale prezentujące kulturę góralską

Jednym z najbardziej rozpoznawalnych krajobrazów w polskich Tatrach, którego percepcja skupia się na bodźcach przyrodniczych jest Morskie Oko (fot. 2.27.). Tym samym, miejsce to jest jednym z najistotniejszych produktów turystycznych całych Tatr. Widok ten jest tak ważnym walorem turystycznym, iż stałym elementem krajobrazu stały się „fasiągi” – wozy konne używane do transportu turystów niemalże do samego celu wędrowki. Kumulują się tutaj też wycieczki szkolne, obozy, kolonie, rodzinne wycieczki, wyjazdy integracyjne, czy wycieczki fakultatywne dla zakopiańskich kuracjuszy.

Fot. 2.27. Morskie Oko jako przykład waloru widokowego Tatr Polskich (fot. D. Syrek, 2019)

O istocie bodźców przyrodniczych w ramach walorów widokowych w polskich Tatrach świadczą motywacje turystów do podjęcia się aktywności zdobycia najwyższego szczytu w Polsce – Rysów. E. Wlazło i in. (2015) podają, iż główną pobudką podjęcia się próby wejścia na wierzchołek nie jest status „najwyższej góry”, lecz właśnie ponadprzeciętne walory widokowe. Wyzwanie i osiągnięcie oddają miejsca kontemplacji autentycznych bodźców przyrodniczych.

Jednym z najbardziej znanych bodźców wizualnych przyciągających turystów w Tatry jest również okres kwitnienia krokusów na tatrzańskich polanach (fot. 2.28.). Bodziec ten jest według proponowanego kryterium bodźcem wizualnym, przyrodniczym i efemerycznym. Okres kwitnienia kwiatów wiąże się z ponadprzeciętnym zainteresowaniem obszarem, co niejednokrotnie skutkuje krótkotrwałą, bezpośrednią dewastacją polan, a pośrednio całego środowiska przyrodniczego Tatr.

Fot. 2.28. Krokusy w Dolinie Chochołowskiej (D. Syrek, 2018)

Ważnym dla turystyki Tatry bodźcem wzrokowym w cyklu dobowym są spektakularne przy bezchmurnej pogodzie wschody i zachody Słońca. Turyści z powodzeniem mogą je obserwować z Rysów, Kasprowego Wierchu lub Gęsiej Szyi (wschody), a także z Giewontu i Wielkiego Kopieńca (zachody). Przykładem efemerycznych bodźców wizualnych jest także opisane we wcześniejszej części pracy Widmo Brockenu.

Siła bodźców kulturowych również wpływa na natężenie ruchu turystycznego na danym obszarze. Przykładem jednego z najbardziej tradycyjnych tatrzańskich „widoków kulturowych” jest kulturowy wypas owiec. Podczas okresu jego trwania, który rozpoczyna się po 23 kwietnia i trwa do 29 września, zachowane muszą być dawne zwyczaje i obrzędy góralskie. Obserwować go można na górskich polanach: Wyżnia Kira Miętusia, Huty Lejowe, Kopieniec, Kalatówki, Wielka Polana Kuźnicka, Chochołowska oraz Rusinowa Polana. Na 29 polanach o powierzchni 140 hektarów wypasa się ponad 1200 owiec (www.tatry-przewodnik.com.pl – 16.11.2020).

Fot. 2.29. Bacówka i kulturowy wypas owiec

A – bacówka w Dolinie Chochołowskiej (fot. D. Syrek, 2017)

B – kulturowy wypas owiec (fot. D. Syrek, 2020)

Podobny autentyzm odnaleźć można w widoku tradycyjnych, góralskich bacówek (fot. 2.29.) – miejsca wyrobu oryginalnego oscypka. Ze względu na skonkretyzowane i ściśle przestrzegane parametry tworzenia góralskich specjałów, bacówka również ma określony wygląd. Jest to budowla niewielkich rozmiarów, której głównym budulcem jest drewno. Wnętrze jest zacienione i silnie zadymione przez palący się

pośrodku ogień. Elementem kulturowym Tatr i Podhala jest również szereg obiektów sakralnych (fot. 2.30.).

Fot. 2.30. Obiel ty sakralne

A – Krzyż na Giewoncie (fot. D. Syrek, 2020)

B – Kaplica w Jaszczurówce (fot. D. Syrek, 2020)

Bodźcami wizualnymi, których głównym zadaniem jest wzbogacenie oferty turystycznej regionu są między innymi muzea i galeria sztuki. Najbardziej popularne zdają się być: Muzeum Tatrzańskie im. Tytusa Chałubińskiego, Muzeum Przyrodniczego Tatrzańkiego Parku Narodowego, czy Muzeum Karola Szymanowskiego w willi „Atma” (Stefanik, Kamel, 2013).

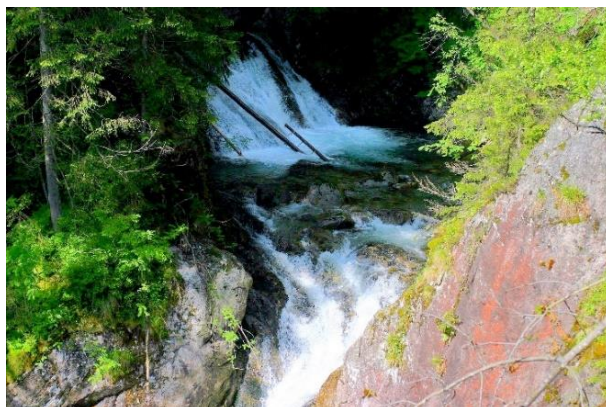
Fot. 2.31. Willa „Atma” (fot. D. Syrek, 2023)

Bodźcami wzrokowymi infrastruktury turystycznej mogą być ekspozycje w muzeach i galeriach, jednak niejednokrotnie jest to również sam budynek, w którym muzeum się

mieści. W przypadku Willi „Atma” jest to przykład autentycznej architektury wernakularnej Tatr i Podhala (fot. 2.31.)

Bodźce dźwiękowe

Ważnym elementem krajobrazów multisensorycznych jest również dźwięk oraz związane z nim bodźce. Badania S. Bernata (2008) wskazują, że Tatrzański Park Narodowy podlega silnej presji antropogenicznej odpowiedzialnej za zagrożenie hałasem. Percepcja krajobrazu może być zagrożona zarówno poprzez komunikację samochodową, jak i głośne grupy turystyczne. Badania przeprowadzone w Tatrach wskazały, iż poziom hałasu wybranych obszarów masowo odwiedzanych przez grupy turystyczne jest równy ruchliwej ulicy w mieście. Stoi to w opozycji do rzetelnej percepcji krajobrazu oraz utrudnia szanse na wypoczynek odwiedzających (Wagner, Nowakowski, Czarnowska, 2006).

Fot. 2.32. Wodogrzmoty Mickiewicza jako przykład bodźców dźwiękowych w krajobrazie Tatr (fot. D. Syrek, 2021)

Przykładem tatrzańskich multisensorycznych kompozycji krajobrazowych są okolice Wielkiej Siklawy, Czarnostawiańskiej Siklawy, Siklawicy, Potoku Kościeliskiego, Potoku Roztoki lub Wodogrzmotów Mickiewicza, w których sąsiedztwie przeprowadzono jedno z badań rozprawy (fot. 2.32.).

Elementem wpływającym pozytywnie na odbiór tatrzańskiego środowiska może się stać brak odgłosu miasta – klaksonów samochodów, pędzących tramwajów, pracujących maszyn i wielkomiejskiego zgiełku.

Tab. 2.2. Podział bodźców dźwiękowych w Tatrach

	rodzaj	źródło bodźca
bodźce przyrodnicze	permanentne	<ul style="list-style-type: none"> • potoki i wodospady • wiatr
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • odgłosy zwierząt • śnieg skrzypiący pod butami • spadające kamienie • grzmoty • deszcz
bodźce kulturowe	folkloru i tradycji	<ul style="list-style-type: none"> • muzyka góralska • redyk na hali • gwara podhalańska
	symboliczne	<ul style="list-style-type: none"> • msza święta w kościele
	infrastruktury turystycznej	<ul style="list-style-type: none"> • muzyka w klubie • bryczki konne i „fasiągi”
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • koncert muzyczny • konkurs sportowy

Egzystencja w nieprzerwanym hałasie może nieść za sobą negatywne konsekwencje nie tylko dla zdrowia fizycznego człowieka, ale również jego psychiki. Tym samym w przypadku Tatr, paradoksalnie dodatkową wartością krajobrazu może się okazać brak występowania jakiegokolwiek czynnika. Podział bodźców dźwiękowych występujących w polskich Tatrach przedstawia tabela 2.2.

Bodźce zapachowe

Niezbędna w procesie pełnego doświadczenia krajobrazu Tatr jest również percepcja węchem (Dann, Jacobsen, 2003). Zapachy naturalne i określone wonie antropogeniczne mogą być stosowane przy kreowaniu oferty turystycznej regionu. Zapachy łąk górskich, owiec czy oscypków są mocnymi determinantami krajobrazu tatrzańskiego. Europejska Konwencja Krajobrazowa głosi, iż zapach w istotny sposób wpływa zarówno na jakość życia, jak i percepcję krajobrazową. Zapachy nieprzyjemne mogą negatywnie wpływać na zdrowie turystów oraz wiążą się z problemami środowiskowymi (Europejska Konwencja Krajobrazowa, 2003). Niestety, wraz z postępowaniem cywilizacyjnym zanika pierwotny zapach obszarów chronionych, między innymi Tatrzańskiego Parku Narodowego. Jest to konsekwencją sąsiedztwa miast, obszarów rolniczych czy gospodarstw hodowlanych.

Tab. 2.3. Podział bodźców zapachowych w Tatrach

	rodzaj	źródło bodźca
bodźce przyrodnicze	permanentne	<ul style="list-style-type: none"> • górskie powietrze • las
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • kwitnienie roślin • powietrze po opadach deszczu • dym w czasie pożaru
bodźce kulturowe	folkloru i tradycji	<ul style="list-style-type: none"> • góralskie przysmaki • wnętrze drewnianej baczki
	symboliczne	<ul style="list-style-type: none"> • wnętrze kościoła
	infrastruktury turystycznej	<ul style="list-style-type: none"> • przygotowywane jedzenie • konie • infrastruktura sanitarna na szlaku • smog
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • festiwal • pożar

Naturalne zapachy do krajobrazu Tatr mogą być wprowadzane w wyniku rozkładu materii przez mikroorganizmy, podczas pożarów lasów, pól uprawnych oraz łąk, a także w wyniku procesów wietrzenia. Źródłem antropogenicznych zapachów jest przede wszystkim gospodarcza działalność człowieka, realizowana w gałęziach przemysłu, a również w gospodarce komunalnej, rolnictwie i hodowli. Zdarza się, iż działania takie prowadzą do dyskomfortu bytowego człowieka. Oddychanie zanieczyszczonym powietrzem może stać się czynnikiem powodującym u turysty stany zmęczenia, senności, nadpobudliwości czy nawet odczucia odrazy do krajobrazu (Makles, Galwas-Zakrzewska, 2005). Szczegółowy podział bodźców zapachowych przedstawiono w tabeli 2.3.

Bodźce smakowe

Coraz częściej poznawanie nowych miejsc jest ściśle związane z jednoczesnym poznawaniem nowych smaków, najczęściej przysmaków regionalnych (Geresz, Fiszer, 2015). Doświadczenie te może być klasyfikowane jako przyjemne lub nieprzyjemne. O istocie bodźców smakowych świadczyć może także tworzenie produktów turystycznych opartych na smaku. Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska przedstawia stanowisko, że zmysł smaku mocno wzbogaca doświadczenie krajobrazu i rozwija wrażliwość turysty. Zaznacza się aspekt tak zwanego „rozsmakowania się” w kulturze i tradycji regionu oraz w jego unikatowej przyrodzie. Tatrzański zestaw smaków traktować należy jako element niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Rogowski, 2016).

Użycie określenia krajobraz kulinarny wydaje się określeniem potocznym, z tej przyczyny autor celowo z niego rezygnuje. Występowanie bodźców smakowych w Tatrach nie jest tu zróżnicowane. Wynika to z surowego klimatu i mało żyznych gleb regionu, stąd też niezbędne stało się korzystanie ze wszelkich dóbr dostępnych na miejscu. W krajobrazie kulinarnym tego regionu Polski znajdują się zatem między innymi kwaśnica, moskole oraz oscypek. Ostatni jest już na stałe wpisany w krajobraz analizowanego obszaru. Badania z roku 2014, przeprowadzone na zlecenie Citybell Consulting oraz ARC Rynek i Opinia wskazują, że wśród turystów oscypek pełni ważną rolę w percepcji tatrzańskiego krajobrazu. Aż 35% respondentów przywożących z wyjazdów regionalne produkty, za zakup najbardziej konieczny uważa właśnie zakup sera z owczego mleka. To większy odsetek kupujących niż w przypadku toruńskiego piernika lub krakowskiego obwarzanka (Geresz, Fiszer, 2015).

O potrzebie ochrony tradycyjnych smaków świadczyć mogą wykazy produktów tradycyjnych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, a także produktów Komisji Europejskiej wpisanych do Rejestru Chronionych Nazw Pochodzenia i Chronionych Oznaczeń Geograficznych. Mamy do czynienia również z Rejestrem Gwarantowanych Tradycyjnych Specjalności. Tym samym, z powodzeniem można kreować produkty turystyczne, których podstawą są bodźce smakowe (Woźniczko, Jędrysiak, Orłowska, 2015).

Tab. 2.4. Podział bodźców smakowych w Tatrach

	rodzaj	źródło bodźca
bodźce przyrodnicze	permanentne	<ul style="list-style-type: none"> • górski strumień
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • owoce leśne
bodźce kulturowe	folkloru i tradycji	<ul style="list-style-type: none"> • góralska kuchnia • góralskie sery • żentyca
	infrastruktury turystycznej	<ul style="list-style-type: none"> • jedzenie typu fast-food (GóralBurger)

M. U. Shankar, C.A. Levitan i C. Spence (2010) twierdzą, że percepowane dane wizualne oddziałują również na postrzeganie bodźców smakowych. Osoba podejmująca się oceny krajobrazu w nietypowych warunkach (a za takie uznać można warunki wędrowni górskiej), nie przeprowadza analizy wszystkich dostępnych informacji – jest to analiza uproszczona. Tabela 2.4. przedstawiona podział bodźców smakowych, których doświadczanie jest możliwe w Tatrach Polskich.

Bodźce dotykowe

Podobnie jak wymienione wcześniej bodźce, również te dotykowe mogą przyczynić się do zmiany subiektywnej percepcji krajobrazu. Zaznaczyć jednak należy, że to ten rodzaj bodźców jest najmniej rozpoznany zagadnieniem w aspekcie doświadczania turystycznego (Rogowski, 2016).

Tab. 2.5. Podział bodźców dotykowych w Tatrach

	rodzaj	źródło bodźca
bodźce przyrodnicze	permanentne	<ul style="list-style-type: none"> • górskie powietrze • podłoże szlaku • wodospady i potoki • rośliny
	efemeryczne	<ul style="list-style-type: none"> • mróz • upał • deszcz • owady
bodźce kulturowe	folkloru i tradycji	<ul style="list-style-type: none"> • skóra owcza • góralskie przysmaki
	symboliczne	<ul style="list-style-type: none"> • obiekty zabytkowe • obiekty sakralne
	infrastruktury turystycznej	<ul style="list-style-type: none"> • baseny termalne • wystawy muzealne

Bodźce dotykowe-przyrodnicze wiążą się z cechami komponentów krajobrazu. Istotne mogą być: charakter podłoża (piasek – Droga pod Reglami, gładka lub porowata skała – Orla Perć, podłoże asfaltowe – Dolina Rostoki), cechy szaty roślinnej, a także występowanie w krajobrazie wody – np. Wodogrzmoty Mickiewicza. Dzięki wykorzystaniu zmysłu dotyku, turysta ma możliwość doświadczania cech fizycznych wybranej skały, roślin i kory drzew, zanurzenia rąk w wodzie oraz śniegu, a w konsekwencji pełniejszego poznania krajobrazu. Czynniki te mogą stać się zarówno stymulantami, jak i destymulantami percepcji Tatr. Istnienie bodźców dotykowych pochodzenia antropogenicznego jest ściśle związane z krajobrazem kulturowym. Do percepcji tego typu dochodzi w sytuacji odwiedzania obiektów zabytkowych czy muzeów narracyjnych. W tych miejscach turysta ma możliwość dotknięcia budulca odwiedzanego obiektu, ale także elementów wyposażenia wnętrza i wybranych eksponatów. Wartością dodaną może być możliwość uczestniczenia w zorganizowanych warsztatach interaktywnych (Rogowski, 2016). Podział dostępnych w Tatrach bodźców dotykowych zawiera tabela 2.5.

2.4. Krajobraz jako zbiór wartości

Holistyczna koncepcja krajobrazu zakłada, iż ten traktować można również jako zbiór wartości. Rozumiany w tym przypadku jako zbiór potencjałów, zarówno przyrodniczych, jak i społecznych, ekonomicznych, materialnych, historycznych, fizjonomicznych, estetycznych, czy też symbolicznych i duchowych (Chmielewski, Myga-Piątek, Solon, 2015). Odnieść to można do spójności aksjologicznej, traktowanej jako taki sposób projektowania przestrzeni, który odnosi się do świadomie kształtowanego systemu wartości (Maga-Jagielnicka, 2019). Wartość konkretnego krajobrazu zależy od jego walorów estetycznych i cech fizycznych oraz od sposobu jego użytkowania i przeznaczenia odnoszącego się do ograniczeń prawnych, ale również potrzeb społecznych (Bajerowski, 2000). Tym samym wartościowanie krajobrazu może opierać się na analizie atrakcyjności wybranych walorów oraz ich przydatności do konkretnej funkcji (Paprzycka, 2005).

Analiza literatury przedmiotu oraz samodzielna, uważna obserwacja ruchu turystycznego w Tatrach wskazują, iż główną wartością decydującą o zasadności przyjazdu w Tatry jest wartość przyrodnicza tego krajobrazu. Wpisanie przyrody Tatrzańskiego Parku Narodowego do Światowego Rezerwatu Biosfery potwierdza opinię, iż środowisko przyrodnicze tatrzańskiego krajobrazu jest unikatowe. Na obszarze Tatr występuje wiele gatunków fauny wpisanych do Czerwonej Księgi gatunków zagrożonych wyginięciem – między innymi świstak, niedźwiedź brunatny oraz kozica tatrzańska, która jest jednocześnie jednym z wielu endemitów żyjących na terenie najwyższego pasma górskiego w Polsce. Do gatunków zamieszkujących wyłącznie analizowany obszar należy też darniówka tatrzańska. W przypadku owadów, za przykład może posłużyć goroń tatrzański. Przedstawicielami flory stanowiącymi tatrzańskie endemity są rośliny z rodzaju przywrotnik, jastrzębiec i wiele innych. Warto zaznaczyć, iż w paśmie tym poznano również szereg subendemitów, które w Tatrach mają swoje główne siedlisko, ale z powodzeniem adoptują się również w innych rejonach Karpat (Skrzydłowski, 2013). Na unikatowość tatrzańskiego krajobrazu wpływa także występowanie na tym obszarze wielu reliktyw, głównie z okresu epoki lodowcowej. Za przykład posłużyć może normik śnieżny – niewielki gryzoń zamieszkujący niemal całe Karpaty lub płochacz halny – mały, osiadły ptak (Skrzydłowski, 2013). Wymienieni przedstawiciele fauny i flory są według autora tymi najbardziej charakterystycznymi przykładami unikatowości tatrzańskiego krajobrazu.

Ich obecność jedynie podkreśla wyjątkowość tatrzańskiego krajobrazu i potwierdza teorię, iż Tatry można traktować jako „sanktuarium polskiej przyrody”.

Tatrzański krajobraz może również stanowić wartością duchową i symboliczną. Wysokie góry nie zawsze są traktowane wyłącznie jako obiekt sportowych fascynacji; uważano je za dzieło Boga – Artysty, będące zespołem świątyń. Turnie, skały i uroczyska kojarzono z ołtarzami, kościołami czy katedrami. Wykładnikiem tych wizji było uświęcanie miejsc w górach symbolami w postaci kapliczek i krzyży. W Polsce najbardziej znany jest krzyż umieszczony w 1901 roku na szczycie Giewontu w polskich Tatrach. Symbol ten stanowi metaforę znaku wiary oraz narodowego odrodzenia. Poza tym, istnieje również legenda głosząca, iż w przypadku jakiegokolwiek zagrożenia dla ojczyzny, śpiący w jednej z jaskiń pod Giewontem żołnierze powstaną i rzucą się do walki za ojczyznę. Górę tę można zatem traktować zarówno jako wartość religijną, jak i tę patriotyczną, a z całą pewnością również symboliczną. Jest to jedno z najbardziej rozpoznawalnych miejsc w polskich Tatrach, które stało się symbolem całego regionu. Nie bez znaczenia jest również odczuwane w Tatrach genius loci. Zjawisko to traktowane jest jako twór niematerialny, nadający krajobrazowi cech niezwykłych, które sprzyjają emocjonalnym związkom jednostki ze środowiskiem. Traktować je można jako „ducha miejsca” (Myga-Piątek, 2011). Natężenie zjawiska zależy w największej mierze od wrażliwości konkretnego turysty, a także od jego religijnego, historycznego, estetycznego, a przede wszystkim emocjonalnego zasobu (Piotrowiak, 2010).

Krajobraz Tatr może być traktowany również jako wartość estetyczna. Uznanie tatrzańskiego krajobrazu za zbiór wartości tego typu odzwierciedla się między innymi w malarstwie – na przykład dzieła J. N. Głowackiego (1836, 1837, 1840, 1945), A. Kotsisa (1870). Nurt przelewania fascynacji wartościami tatrzańskich krajobrazów trwa w malarstwie nieprzerwanie do dziś. Są to głównie zbiory wartości estetycznych, jednak to również wartości przyrodnicze, fizjonomiczne czy symboliczne są inspiracją do tworzenia kolejnych dzieł o tej tematyce. Potwierdzeniem estetycznej wartości krajobrazu tatrzańskiego jest pojawienie się na przełomie XIX i XX wieku szeregu utworów literackich związanych z górami. Wiersze na ten temat zostały napisane między innymi przez A. Asnyka, J. Kasprowicza, K. Przerwę-Tetmajera, J. Iwaszkiewicza, T. Bocheńskiego, W. Broniewskiego, J. Przybosia czy M. Pawlikowską-Jasnorzewską. Tatrzańskie krajobrazy były dla twórców zbiorem

wartości estetycznych. Tym samym, można domniemać, iż w tym przypadku to wzrok był najważniejszym zmysłem percepcji gór.

Samodzielna obserwacja autora wskazuje, iż dla uczestników ruchu turystycznego w Tatrach, pasmo te odznacza się również wartością sentymentalną. Kształtowana jest ona na fundamencie dziedzictwa historycznego i powiązań międzyludzkich znajdujących się na płaszczyźnie historyczno-kulturowej (Panasiuk, 2006). Odnosząc się jednak do samego znaczenia słowa „sentyment”, za wartość sentymentalną krajobrazu Tatr uznać można tak dużą chęć odwiedzin tego obszaru ze względu na przyjazny stosunek emocjonalny (Tomczewska-Popowycz, 2016). Wartość ta może być tym silniej dostrzegana, im więcej wspomnień towarzyszy turyście odwiedzającemu tatrzańskie szlaki od lat. Środowisko gór traktowane jest również jako zbiór wartości metafizycznych. Zdobycie tatrzańskiego szczytu daje turystom poczucie „oderwania się od ziemskiej rzeczywistości”. Znow fizjonomiczna wartość tatrzańskiego krajobrazu, która wymaga od turysty odpowiedniego przygotowania i umiejętności technicznych pozwala kształtować poczucie „pokonywania własnych słabości”.

W krajobrazie Tatr odszukać można również wartość historyczną. Rozważyć należy zatem związek Tatr z wydarzeniami historycznymi, a także związek tego krajobrazu z postaciami historycznymi. Warto też zaznaczyć, iż sama wartość historyczna krajobrazu stanowi również zasób konkretnej informacji, stając się tym samym źródłem wartości edukacyjnej Tatr (Affelt, 2009). Równie istotnym elementem treści edukacyjnych jest wartość geograficzna krajobrazu analizowanego obszaru. Może ona stanowić fundament wiedzy na temat środowiska przyrodniczego Tatr.

Krajobraz opisywanego obszaru może być też charakteryzowany przez wartość społeczną. J. Fenczyn (2000) przedstawia wyniki badań wskazujące, iż największy odsetek turystów wybiera się w góry samotnie lub z niewielką grupą przyjaciół. Ci, którzy decydują się na samotną wyprawę są według autora jednostkami zmęczonymi kontaktami społecznymi, poszukującymi jednocześnie odpoczynku od gwaru grup społecznych w obcowania z przyrodą i górami. Podczas górskiej wędrówki dokonują oni przemyśleń, czemu znow towarzyszy poczucie niezależności i swobody. W opinii P. Śleszyńskiego (2007), wszelkie obszary górskie w Polsce powinny podlegać szczególnej ochronie, właśnie ze względu na subiektywną wartość krajobrazu. Warto zaznaczyć, iż wartość fizjonomiczna polskich gór jest jednak silnie zaburzona. Jednym z podstawowych czynników stały się banery reklamowe. Uważa się,

że degradacja naturalnych walorów fizjonomicznych krajobrazu przez zewnętrzne reklamy w Polsce postępuje najgwałtowniej spośród wszystkich państw Europy. Ze względu na ochronę cennych krajobrazów, niezbędne stało się rozpoznanie i dokładna ocena tego zjawiska. Już teraz zauważalna jest tendencja wzrostowa zagrożenia pełną degradacją wartości fizjonomicznej krajobrazu tatrzańskiego wraz ze zbliżaniem się do centrum Zakopanego. Tak silne zaburzenia ładu fizjonomicznego generują znaczne koszty społeczne i gospodarcze na badanym obszarze (Chmielewski i in., 2018).

2.5. Krajobraz jako zbiór świadczeń oraz potencjalnych i rzeczywistych usług

Propozycja holistycznej koncepcji krajobrazu zakłada, iż traktować go należy również jako zbiór świadczeń. Może on świadczyć zarówno rzeczywiste, jak i potencjalne usługi dla różnorodnych grup użytkowników (Chmielewski, Myga-Piątek, Solon, 2015). Uznając za odpowiednią definicję J. Boyda i S. Banzhafa (2007), świadczenia ekosystemowe można traktować jako komponenty przyrody, które są bezpośrednio doświadczane lub konsumowane w celu budowania dobrostanu ludzi. Z krajobrazem jako zbiorem świadczeń związany jest zatem szereg funkcji, jakie wybrane środowisko realizuje na rzecz człowieka (Myga-Piątek, 2012), w pracy rozumianego jako turysta.

J. Solon (2008) zdecydował się na definicję ów świadczeń, w ramach idei świadczeń ekosystemowych. Tym samym zdefiniował je jako zestaw wytworów i funkcji ekosystemów, z których może korzystać dane społeczeństwo (Solon, 2008). W takim rozumieniu, poruszyć można kwestię świadczeń naturalnych elementów krajobrazu Tatr, jakim są gleby. W górach nigdy nie były one podstawą i bazą dla produkcji rolniczej – pełnią jednak wiele innych ważnych funkcji. Jako integralny element środowiska przyrodniczego stanowią podstawę całej przyrodyżywionej. Tym samym, gleby są fundamentem rozwoju wszelkich ekosystemów lądowych. Stabilizują one również środowisko pod względem właściwości mechanicznych oraz obiegu biogeochemicznego. Dodatkowo, gleba bardzo skrupulatnie filtruje środowisko przyrodnicze i stanowi niepodważalny dokument rozwoju środowiska oraz idących za tym zmian krajobrazowych. Dokładna analiza profilu glebowego daje badaczom możliwość identyfikacji zjawisk zachodzących w krajobrazie (Skiba, 2002).

Chcąc opisać relację zachodzącą pomiędzy turystyką, a krajobrazem polskich Tatr, autor zdecydował się poddać analizie takie wytwory krajobrazu, które pozwalają turystom

poczuć tak zwany dobrostan turystyczny pobytu w górach. Rozważania te kierują na analizę krajobrazu Tatr i gmin tatrzańskich względem składowych dających możliwość rozwoju wielu nurtów turystyki.

Krajobraz Tatr charakteryzują przede wszystkim świadczenia dla turystyki kwalifikowanej. Rozumie się ją jako aktywność wymagającą wcześniejszego przygotowania fizycznego, psychicznego oraz sprzętowego (Preisler, 2011). Krajobraz najwyższych partii pasma daje turyście wrażenie niemalże ekstremalnej unikatowości. Uważa się, iż odczucia takie motywują do poszukiwania równie niepowtarzalnych doznań w jego otoczeniu. Stąd też, tak duże zainteresowanie świadczeniami środowiska pozwalającymi doznawać walorów turystyki kwalifikowanej (Urry, 2002). Jej fundamentem w Tatrach była turystyka piesza. Ta, ze względu na warunki topograficzne pasma jest jedną z najważniejszych pobudek przyjazdu w ten region Polski. Dopiero z upływem czasu, wykształciły się takie kierunki, jak wspinaczka górską, speleologia, narciarstwo ekstremalne, kolarstwo górskie i inne (Preisler, 2011). Badania przeprowadzone przez M. Preisler (2011) na Palenicy Białczańskiej, w Dolinie Kościeliskiej, Dolinie Strążyskiej i na Kasprowym Wierchu wskazały, że turyści wymagają od infrastruktury turystycznej Tatr zapewnienia odmienności i adrenaliny, a jednocześnie komfortu i bezpieczeństwa (fot. 2.33.) (Preisler, 2011).

Fot. 2.33. Krajobraz świadczący możliwość uprawiania turystyki kwalifikowanej –
Mięguszowiecki Szczyt (fot. D. Syrek, 2019)

W najwyższych partiach Tatr zlokalizowanych jest szereg elementów krajobrazu, które pozwalają na aktywny wypoczynek turystów. Na ogólnodostępnych szlakach tatrzańskich o podwyższonym stopniu trudności, znajdują się antropogeniczne elementy

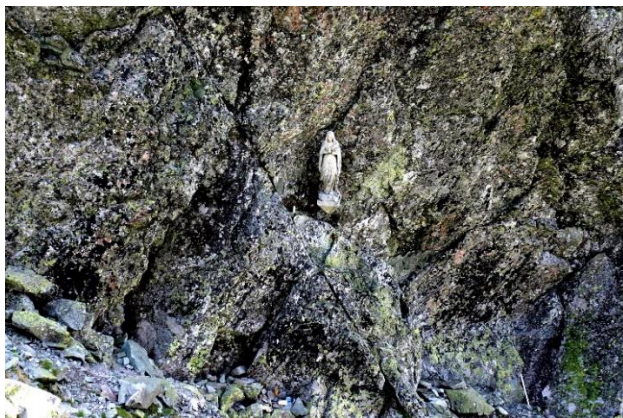
krajobrazu w postaci łańcuchów i sztucznych ułatwień. Niestety, elementy te stają się tatrzańską atrakcją turystyczną, co z kolei prowadzi do prób przejścia najniebezpieczniejszych szlaków przez turystów niemających odpowiedniego przygotowania – zarówno związanego z umiejętnościami, jak i z niezbędnym podczas wyprawy ekwipunkiem. Zdarza się, iż zachowanie takie kończy się niebezpiecznym wypadkiem (Apollo, 2010). Osobną grupę stanowi turystyka narciarska. Pojawiają się głosy, iż sztucznie tworzony krajobraz nie jest jednak w stanie zapewnić podstawowego bezpieczeństwa narciarzy. Zarządcy regularnie zwiększają liczbę wyciągów, jednocześnie nie poszerzając stoków (Preisler, 2011). Coraz więcej narciarzy w Tatrach decyduje się również na zjeżdżanie poza wyznaczone nartostrady. Tym samym, uprawiane jest zarówno narciarstwo wysokogórskie, skialpinizm, jak i narciarstwo ekstremalne. Źródła wskazują, iż obszary o najdogodniejszych warunkach do tego typu aktywności znajdują się w otoczeniu Morskiego Oka, Pięciu Stawów Polskich, Hali Gąsienicowej oraz Doliny Pańszczycy i Waksmundzkiej (Życzkowski, Wala, 2003). Stale wzrasta również zainteresowanie eksploracją jaskiń. Wpływa na to ogólna popularność turystyki kwalifikowanej oraz coraz łatwiejszy dostęp do wiedzy na temat sposobów i technik wykorzystywanych przy tego typu aktywnościach (Puczyłowski, 2019). Niestety, również ten rodzaj turystyki może wpływać negatywnie na krajobraz naturalny Tatr. Pojawiają się zniszczenia w formie przekopów, odkuć, wywierconych otworów, okopceń, zagubionych fragmentów ekwipunku czy zanieczyszczeń organicznych i pozostawionych elementów technicznych, takich jak kraty, spity, kotwy mechaniczne, kotwy wklejane, haki, stałe liny. Wpływ jest widoczny, pomimo zakazu podejmowania działań, które mogą pogorszyć stan naturalnego krajobrazu pasma (Ciszewski i in., 2010). Turystykę kwalifikowaną można rozpatrywać uwzględniając interakcję turysty ze środowiskiem przyrodniczym. Tak duże zainteresowanie turystyką górską w Tatrach może powodować znaczne zaburzenia równowagi ekologicznej. Obecnie degradacji podlegają te tereny, które kilka lat temu były dostępne wyłącznie dla wykwalifikowanych turystów o dużym poczuciu odpowiedzialności za stan górskiego krajobrazu (Apollo, 2010).

Krajobraz górski sam z siebie może świadczyć również funkcje religijne. Widoczne jest to w wielu wierzeniach, w których miejscem kultu mogą być całe łańcuchy górskie (Czermak i in., 2011). W Polsce są to głównie właśnie Tatry, które pełnią bardzo ważną rolę w sieci ośrodków pielgrzymkowych. Jednym z elementów kulturowych tego krajobrazu są liczne sanktuaria i kościoły (fot. 2.34.).

Fot. 2.34. Sanktuarium Matki Bożej Królowej Tatr na Wiktorówkach (fot. D. Syrek, 2018)

Od dawna symbole religijne ustawiane są również na szczytach górskich. Wspomnieć należy między innymi o wybitnych świadczeniach religijnych usytuowanego na szczycie Giewontu krzyża. Powstał on w 1901 roku i do dzisiaj stawia się w krajobrazie jako symbol wiary górali. Również na szlakach górskich można spotkać wiele figurek świętych oraz kapliczek (fot. 2.35.). Znow, aby uczcić pamięć tych, którzy w górach zginęli, postawiono wiele symbolicznych cmentarzy.

Fot. 2.35. Figura Matki Boskiej Zawratowej na szlaku na przełęcz Zawrat (fot. D. Syrek, 2020)

Z pewnością wzbogacają one krajobraz, który tym samym zaczyna świadczyć wędrującym możliwości zadumy oraz refleksji (Czermak i in., 2011).

Świadczenia tatrzańskiego krajobrazu skierowane na rozwój turystyki wypoczynkowej są najczęściej pochodzenia antropogenicznego i niejednokrotnie silnie zaburzają autentyczność środowiska naturalnego tego obszaru. Za przykład może posłużyć

zlokalizowany poza Tatrami, jednak oferujący bezpośredni widok na pasmo szczyt Gubałówki, gdzie sezonowo otwierana jest plaża. Wypoczynkowe świadczenia wierzchołka były wykorzystywane już w latach 80. XX wieku. Za dowód posłużyć mogą fotografie należące do Narodowego Archiwum Cyfrowego (fot. 2.36.).

Fot. 2.36. „Plaża” na Gubałówce

Źródło: <https://polskatimes.pl/zakopane-najwyzej-polozona-piaszczysta-plaza-zdjecia/ar/c7-14249873> - 11.01.2021

Doskonałym miejscem wypoczynku są też udostępnione dla turystów odwiedzających Tatry hotele i pensjonaty, których właściciele prześcigają się w sposobach zadowalania najbardziej wymagających klientów. Powstały na Podhalu region kulturowy traktować można jako krajobraz względnie trwały, charakteryzujący się typową tożsamością i tradycją miejsca, pełniący świadczenia dla turystyki kulturowej. W analizowanym środowisku dostrzec można ciągłość wzorów regionalnego budownictwa i sposobu jego użytkowania, a jednocześnie – co ważne, również dostosowywanie się do nowych, w tym przypadku turystycznych funkcji (Myga-Piątek, 2016). Nie bez znaczenia jest specyfika geograficzna i gospodarcza tego obszaru. Ze względu na lokalizację, społeczeństwo góralskie długo było poddane izolacji kulturowej. Czynnikiem wpływającym na ten krajobraz jest też przewaga handlu nad rolnictwem. Wiele podhalańskich obyczajów i tradycji powstało w wyniku działań podejmowanych w ramach migracyjnego pasterstwa tatrzańskiego (Pinkwart, 2009). Krajobraz współczesnego folkloru charakteryzuje się bogactwem rozmaitych form kultury i sztuki, ukazujących bogatą i żywołową naturę społeczeństwa (Dziadowiec, 2010). Współczesny krajobraz kulturowy Tatr ulega jednak tak zwanej „teatralizacji”. Doświadczać go można między innymi podczas występów zespołów ludowych, które podtrzymują lokalną tradycję (Pinkwart, 2007). Góralskie zespoły pieśni i tańca, a także

tradycyjna, góralska kuchnia są bardzo ważną częścią świadczeń kulturowych Tatr (Niedziółka, 2019).

Za świadczenia krajobrazu skierowane na turystykę krajoznawczą traktować można liczne zabytki i muzea, a także wyjątkowe miejscowości (Dziadowiec, 2010). Dzięki eksploracji zwartej, drewnianej zabudowy wioski Chochołów turysta może doświadczyć dawnego, autentycznego i rzadko spotykanego układu urbanistycznego tej jednostki osadniczej. Cały region Tatr i Podhala to obszar posiadający szereg wartościowych zabytków architektury, z których wymienić należy, między innymi drewniany kościół w Dębnie Podhalańskim, który wraz z innymi kościołami południowej Małopolski został wpisany na Światową Listę Dziedzictwa UNESCO (Niedziółka, 2019). Szukając innych, miejskich świadczeń krajobrazu Tatr, skupić należy się na obszarze poza parkiem narodowym, gdzie zlokalizowane jest największe miasto regionu – Zakopane. Uważa się, że w przypadku turystyki miejskiej, w tym miejscu mamy do czynienia z polaryzacją społeczną. Jedna część społeczeństwa przejawia silne zafascynowanie miastem, znów drugiej Zakopane przedstawia się jako centrum kiczu, wyzysku i wszechobecnej konsumpcji. Takie odczucia turystów odwiedzających zimową stolicę Polski utożsamiać można z dekonstrukcją opozycji binarnych. Z jednej strony tradycja, z drugiej nowoczesność. Poza tym stylizacja i autentyzm, kultura ludowa i popkultura, masowość i unikatowość, miasto dla Górali i miasto dla „ceprów”. Pomimo to, krajobraz kulturowy Zakopanego przyciąga turystów z całego kraju. Góralska kultura jest w mieście bezustannie kultywowana i zdaje się być jego największą atrakcją. Między innymi dzięki temu miejscowość permanentnie utrzymuje status najczęściej i najchętniej odwiedzanego przez turystów miasta w Polsce (Dziadowiec, 2010). Jednostka miejska Zakopanego rozwija się w bardzo szybkim tempie. Powstają coraz to nowsze osiedla, hotele, sklepy wielkopowierzchniowe i punkty usługowe. Fotografia 2.37. przedstawia dynamiczne zmiany zachodzące w krajobrazie. Nieprzerwanie wzrasta liczba aranżacji i stylizacji krajobrazu na kształt tradycyjnej architektury, co przyczynia się do osłabiania motywów poznawczych turystów (Myga-Piątek, 2016).

Fot. 2.37. Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym gmin podtatrzanskich –
lata 2011/2012 vs. rok 2020

A – ul. Krupówki 4a – cukiernia „Samanta”

B – ul. Małszyńskiego

C – węzeł drogowy w Poroninie

Źródło: <https://gazetakrakowska.pl/zakopane-tak-zabudowalo-sie-miasto-w-ostatnich-latach-zdjecia-satelitarne> - 15.01.2021

Rozrywkowych świadczeń regionu doświadczyć można w wielu klubach nocnych. Dodatkową atrakcją mogą być aż trzy znajdujące się obecnie na Krupówkach „Papugarnie”, muzeum figur woskowych, popularne „Escape Room’y”, czy domy strachów, których nazwa nawiązuje do góralskiej kultury: „Zbójnicka Kryjówka” czy „Harnasiowy Dom Strachów”. Spotkać również można zjeżdżalnię pontonową pod Wielką Krokwią lub Park Linowy na szczycie Gubałówki. Rozrywka turystyczna jest oferowana także przy dolnej stacji kolejki na Gubałówkę. To tam znajduje się dźwig z możliwością skoku na bungee, sztuczna ścianka wspinaczkowa, tor saneczkowy i szereg zmieniających się sezonowo „atrakcji uatrakcyjnających” autentyczny krajobraz. Tym samym, cele i motywy poznawcze skierowane wobec kultury góralskiej,

ustępują miejsca globalnej konsumpcji. Proces powstawania nieautentycznego krajobrazu, odbiegającego od tradycji kulturowej i warunków środowiska geograficznego najczęściej wynika z rozwoju wymienionych świadczeń rozrywkowych analizowanego obszaru (Myga-Piątek, 2016).

Świadczenia zdrowotne obejmujące krajobraz Tatr dotyczą między innymi występujących na tym obszarze wód geotermalnych. Mają one liczne właściwości lecznicze – wspomagają pracę naczyń krwionośnych, leczą reumatyzm, bezsenność, bóle głowy, choroby serca (Latour, Smętkiewicz, 2012). Walory te z powodzeniem przyciągają w Tatry turystów z całej Polski. Świadczenia wykorzystywane są w parkach wodnych i basenach termalnych. Za przykład może posłużyć Aqua Park Zakopane, kąpielisko geotermalne „Polana Szymborska” w Zakopanem, „Termy Szaflary”, termy w Bukowinie Tatrzańskiej, termy w Białce Tatrzańskiej czy Chochołowskie Termy. Właściwości wód termalnych wykorzystuje się także w hotelach Spa&Wellness. Motyw zdrowotny korzystania z tego typu usług stwarza bardzo korzystne warunki rozwoju infrastruktury turystycznej nastawionej na turystę poszukującego relaksu. Popularność tego typu miejsc wynika z wysokiej rangi współczesnego przywiązania do kwestii zdrowego stylu życia (Kurek, 2007).

W krajobrazie Tatr i Podhala nie brakuje również świadczeń efemerycznych, związanych z organizowanymi wydarzeniami o charakterze kulturalnym i sportowym. Mają one zasięg zarówno regionalny, jak i masowy, a ich przebieg zauważalnie zmienia krajobraz analizowanego obszaru (Dziadowiec, 2010).

Fot. 2.38. Krajobraz otuliny Tatrzańskiego Parku Narodowego podczas Pucharu Świata w skokach narciarskich w Zakopanem

Źródło: <https://www.przegladsportowy.pl/sporty-zimowe/skoki-narciarskie/zakopane-gotowe-na-puchar-swiata-w-skokach-narciarskich/n6pv079> - 15.01.2021

Jednym z najważniejszych wydarzeń każdego zimowego sezonu jest organizowany w Zakopanem puchar świata w skokach narciarskich (fot. 2.38.) Natężenie turystów w mieście i ich wzmożony wpływ na krajobraz otuliny Tatrzańskiego Parku Narodowego, gdzie znajduje się skocznia narciarska jest zjawiskiem, którego negatywne konsekwencje dostrzegane są przez większość uczestników ruchu turystycznego na tym obszarze.

Uznaje się, iż w Tatrach jednocześnie występują świadczenia tradycji oraz nowoczesności, tworząc całkowicie nową jakość. Nowy, współczesny układ regionu prowadzi do przemieszania w niemal wszystkich sferach społecznych: kultury, sztuki, ekonomii czy nawet polityki. Analiza literatury wskazuje, iż zjawisko świadczeń krajobrazu jest kierunkiem jeszcze się rozwijającym, z tego tytułu nie wypracowano jeszcze powszechnie stosowanych metod oceny korzyści z niego płynących. Jak wskazuje A. Richling (2014), problemem jest kwantyfikacja cech decydujących o ocenie świadczeń. Z pewnością jednak, takie cechy krajobrazu Tatr jak piękno, a także naturalność, harmonia, malowniczość czy wzniosłość mogą dać turyście świadczenia fascynacji, podziwu i poczucia udziału w unikatowym zjawisku. Naturalnie może się to stać źródłem głębokich doznań emocjonalnych (Królikowski, 2015).

ROZDZIAŁ 3

HISTORIA BADAŃ I KIERUNEK ROZWOJU TURYSTYKI W TATRACH POLSKICH

3.1. Historia rozwoju turystyki w Tatrach

Wiele badaczy jest zdania, iż za początek turystyki w Tatrach uznać należy zorganizowaną w 1563 roku przez Beatę Łaskę wyprawę w okolice Zielonego Stawu Kieźmarskiego (Kraś, 2008). Jednak w opinii A. Kowalczyka (2001), rozwój turystyki górskiej w Karpatach na znacznie szerszą skalę miał swój początek dopiero na przełomie wieku XVIII i XIX. Punktem zwrotnym był rok 1830, kiedy nastąpiło otwarcie bezpośredniego połączenia kolejowego pomiędzy Krakowem a Zakopanem. Ruch ten umożliwił przyjazd na Podhale większej liczbie turystów (Kowalczyk, 2001). Na stale wzrastające zainteresowanie tym regionem Polski wpływ miał również ksiądz E. A. Janota, który od 1846 roku przyjeżdżał w Tatry ze swoimi uczniami. Jego doświadczenie opisane zostało w wydanej w 1860 roku przewodniku „Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin”. Dodatkowo, wycieczki do Zakopanego propagowane były również przez W. Pola (Kowalczyk, 2001). Do czołowych promotorów walorów tego obszaru należeli również J. I. Kraszewski oraz W. E. Radzikowski – twórca „Ilustrowanego przewodnika do Tatr, Pienin i Szczawnicy” z 1870 roku (Łobożewicz, Bieńczyk, 2001). Ówczesna promocja okolic Zakopanego nie przekładała się jednak znacząco na liczbę odwiedzających to miasto. Szacuje się, że w roku wydania przewodnika przybyło ich około stu. Przełomem w rozwoju masowej turystyki w Tatrach i na Podhalu stało się założenie przez L. Eichborna, J. Szalaya i T. Chałubińskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (1873). To z inicjatywy tej organizacji, w 1882 roku powstał Dworzec Tatrzański, który niemal z automatu stał się centrum życia towarzyskiego, kulturalnego, a także turystycznego całego regionu. Dzięki temu rozpoczął się intensywniejszy rozwój turystyczny Podhala. W rezultacie, już w roku 1886 Zakopane otrzymało status uzdrowiska, co bezpośrednio wpłynęło na wzrost zainteresowania turystycznego tą miejscowością. Poza wzrostem liczby turystów, następował również stały wzrost liczby osób decydujących się zamieszkanie w Zakopanem (tab. 3.1.).

Tab. 3.1. Zmiana liczby ludności w Zakopanem w okresie 1818-1931

ROK	LICZBA LUDNOŚCI
1818	1800
1890	3090
1900	5298
1910	7600
1921	8808
1931	17703

Źródło: opracowanie własne na podstawie Kowalczyk (2001)

W tym samym czasie, T. Chałubiński promował nowe motywy odwiedzania Tatr i podtatrzańskich miejscowości. Głosił idee krajoznawcze, które zaczęły padać na bardzo podatny grunt społeczno-ekonomiczny kraju. Polaków żyjących dotychczas w niewoli zmobilizowało to do zainteresowania się przeszłością kraju, ale także podejmowania dalszych wycieczek i wędrówek (Łobożewicz, Bińczyk, 2001). Pozbawione własnej państwowości społeczeństwo polskie zaczęło traktować ruch turystyczny jako silną i łatwo osiągalną demonstrację patriotyzmu. Wszystkie te działania sprawiły, że w 1899 roku liczba odwiedzających wzrosła do 5013, a w 1901 roku do 8518 (Kowalczyk, 2001). Dodatkowo, w 1907 roku swoją działalność rozpoczął Zakopiański Oddział Narciarzy Towarzystwa Tatrzańskiego (później Sekcja Narciarska Towarzystwa Tatrzańskiego), oferując rozrywki dla przyjezdnym również zimą. J. Gaj (2003) jest zdania, iż to właśnie na terenie ówczesnego zaboru austriackiego ruch turystyczny nabral największego rozmachu. Wynikało to z chęci kontynuowania tradycji oraz z usługowego charakteru gospodarki największych miast, nastawionych przede wszystkim na zaspokajanie potrzeb odwiedzającego je ziemiaństwa oraz bogatych mieszczan. Malowniczość Tatr oraz wzniosłość i unikatowość krajobrazu stała się czynnikiem przyciągającym nowych przyjezdnym (Myga-Piątek, 2011). Na przełomie XIX i XX wieku narodził się w Tatrach zorganizowany ruch turystyczny, skutkujący organizacją coraz większej liczby wypraw taternickich. To ten czynnik pomógł podtatrzańskim miejscowościom uzyskać uprzywilejowaną pozycję wśród polskich miejscowości wypoczynkowych (Tondos, 2004). Ingerencja w środowisko i zmiany krajobrazu związane z rozwojem infrastruktury turystycznej na obszarze Tatr zaczęły tym samym być coraz bardziej widoczne. Rozpoczął się okres budowania schronisk tatrzańskich oraz wzmożonej działalności naukowej i propagowania uprawiania w Tatrach turystyki oraz szeroko rozumianego wypoczynku czynnego (Kowalczyk, 2001). Zmiany krajobrazu zostały

zauważone między innymi przez Z. Glogera (1903) oraz W. Goetela (1929). To właśnie W. Goetel jako geolog, był prekursorem edukacji o ochronie środowiska oraz jednym z twórców programu parków narodowych w paśmie Tatr (Kraś, 2008). Można to uznać za jedną z prób zabezpieczenia Tatr przed utratą pierwotnego charakteru krajobrazu. Podjęto również działania przeciwdziałające jego degradacji oraz niewłaściwemu zachowaniu turystów (Morawska-Nowak, 1992).

Rozwój turystyki trwał nieprzerwanie do II wojny światowej, podczas której ruch turystyczny całkowicie zamarł. W okresie powojennym, Tatry stały się obszarem ochrony prawnej – w 1954 roku utworzony został Tatrzański Park Narodowy. Masowe wyjścia w góry stawały się coraz bardziej popularne, a Zakopane zaczęło się przekształcać w typowy kurort Polski. W okresie socjalistycznym podhalańskie miejscowości przeżyły silne unowocześnianie, skutkujące pojawianiem się bezstylowych osiedli mieszkaniowych i hoteli.

Fot. 3.1. Manieryzm góralski w nowoczesnej architekturze Zakopanego (fot. D. Syrek, 2022)

Później, na przełomie lat 80. i 90. XX w. zaczęto wracać do stylu tzw. góralszczyzny. Od lat 2000, Zakopane i całe Podhale przeżywa architektoniczną przebudowę – powstaje nowoczesna zabudowa wzdłuż ulicy Krupówki oraz awangardowe w formie apartamentowce. Coraz częściej wskazuje się na silnie komercyjny charakter całego Podhala, reklamowanego jako „góralstwo riwiera” (fot. 3.1.). Z czasem, takie miejscowości jak Zakopane, Chochołów, Kościelisko, Bukowina Tatrzańska czy Murzasichle zaczęły się mierzyć z niekontrolowanym wręcz napływem turystów (Myga-Piątek, 2011) (tab. 3.2.).

Tab. 3.2. Związek etapów rozwoju regionu, typów przestrzeni turystycznej i faz cykli rozwoju obszaru turystycznego z typami przeobrażeń krajobrazu w Tatrach i na Podhalu

etap rozwoju regionu	typ przestrzeni turystycznej	faza cyklu rozwoju obszaru turystycznego	typ antropogenicznych przeobrażeń krajobrazu
etap odosobnienia (do końca XVIII w.)	przestrzeń izolacji	brak	krajobraz kulturowy o tradycyjnym kierunku rozwoju
etap półotwarcia (XIX/XX w.)	przestrzeń eksploracji	faza rozwoju	tradycyjny krajobraz kulturowy, autentyczny, swojski
	przestrzeń penetracji	faza dojrzałości	krajobraz harmonijny; kształtowany w sposób zrównoważony przez świadome elity społeczne
	przestrzeń asymilacji		
etap otwarcia (XX/XXI w.)	przestrzeń kolonizacji	faza nasycenia	krajobraz kulturowy – silnie zainwestowany typ turystyczny
	przestrzeń urbanizacji	faza przesycenia	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Myga-Piątek (2011)

Obecnie notuje się nawet 4 miliony wejść na teren Tatrzańskiego Parku Narodowego w ciągu roku. W Tatrach silny ruch turystyczny trwa przez cały rok – jego kulminacja przypada na miesiące letnie i zimowe. Regularnie przekraczane są wskaźniki zarówno pojemności, jak i chłonności turystycznej.

3.2. Zagospodarowanie turystyczne i ruch turystyczny w Tatrach Polskich

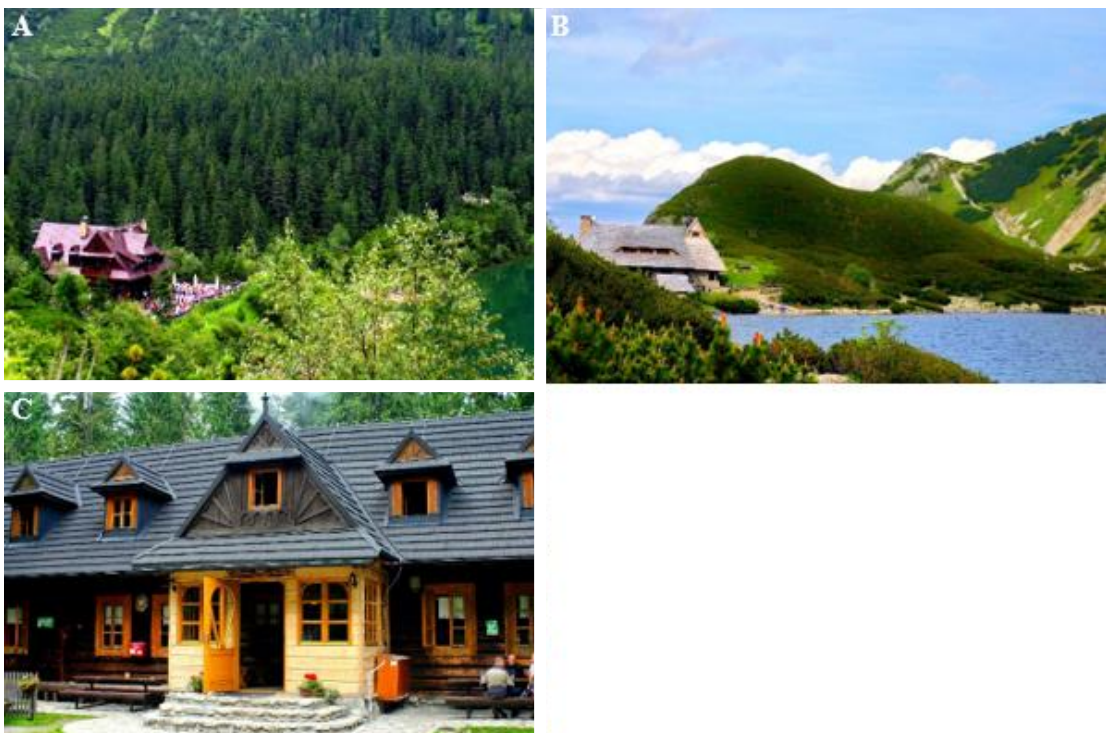
Siatka udostępnionych turystyczne ścieżek w Tatrzańskim Parku Narodowym ma 275 kilometrów. Dostępne szlaki charakteryzują się różnorodnym stopniem trudności – od tych bardzo łatwych dla osób o pełnej sprawności po bardzo trudne, wyposażone w dodatkowe urządzenia asekuracyjne (drabiny, klamry oraz łańcuchy). Trasy oznaczone są kolorami czarnym, czerwonym, zielonym, niebieskim i żółtym, które nie wskazują stopnia trudności. W okresie zimowym, na szlakach położonych powyżej górnej granicy lasu trasa może ulegać drobnym modyfikacjom. Dokładna analiza wskazuje, że aż 96% obszaru parku znajduje się w odległości nie większej niż 1 kilometr od oznakowanej drogi. Dodatkowo, dla turystów udostępnionych jest 6 jaskiń: Jaskinia Dziura w Dolinie ku Dziurze, Jaskinia Smocza Jama w Wąwozie Kraków, Jaskinia Mroźna, Jaskinia Mylna, Jaskinia Raptawicka oraz Jaskinia Obłazkowa w Dolinie Kościeliskiej.

W przypadku trudności z samodzielnym poruszaniem, w Tatrzańskim Parku Narodowym organizowany jest regularny transport zaprzęgiem konnym pozwalający

na odwiedzenie najbardziej popularnych miejsc. Usługa ta oferowana jest w Dolinie Chochołowskiej (od Siwej Polany do schroniska), w Dolinie Kościeliskiej (od parkingu Kiry do Polany Pisanej), w Dolinie Bystrej (od Kuźnic do schroniska na Kalatówkach), w Dolinie Rybiego Potoku (od Palenicy Białczańskiej do Włosienicy).

Zainteresowani turystyką narciarską skorzystać mogą z rejonu Kasprowego Wierchu, gdzie pod narciarstwo przeznaczony został obszar aż 34 hektarów (Skawiński, 2010). Poza tym, udostępniono trasy narciarskie w Dolinie Suchej Stawiańskiej oraz w Dolinie Goryczkowej, z której dodatkowo poprowadzona została nartostrada do Kuźnic. Na Hali Gąsienicowej, Polanie Chochołowskiej, na Kalatówkach i w Suchym Żlebie zorganizowane zostały pola ćwiczebne.

W ośmiu lokalizacjach Tatrzańskiego Parku Narodowego znajdują się schroniska górskie oferujące turystom zarówno wyżywienie, jak i możliwość noclegu.

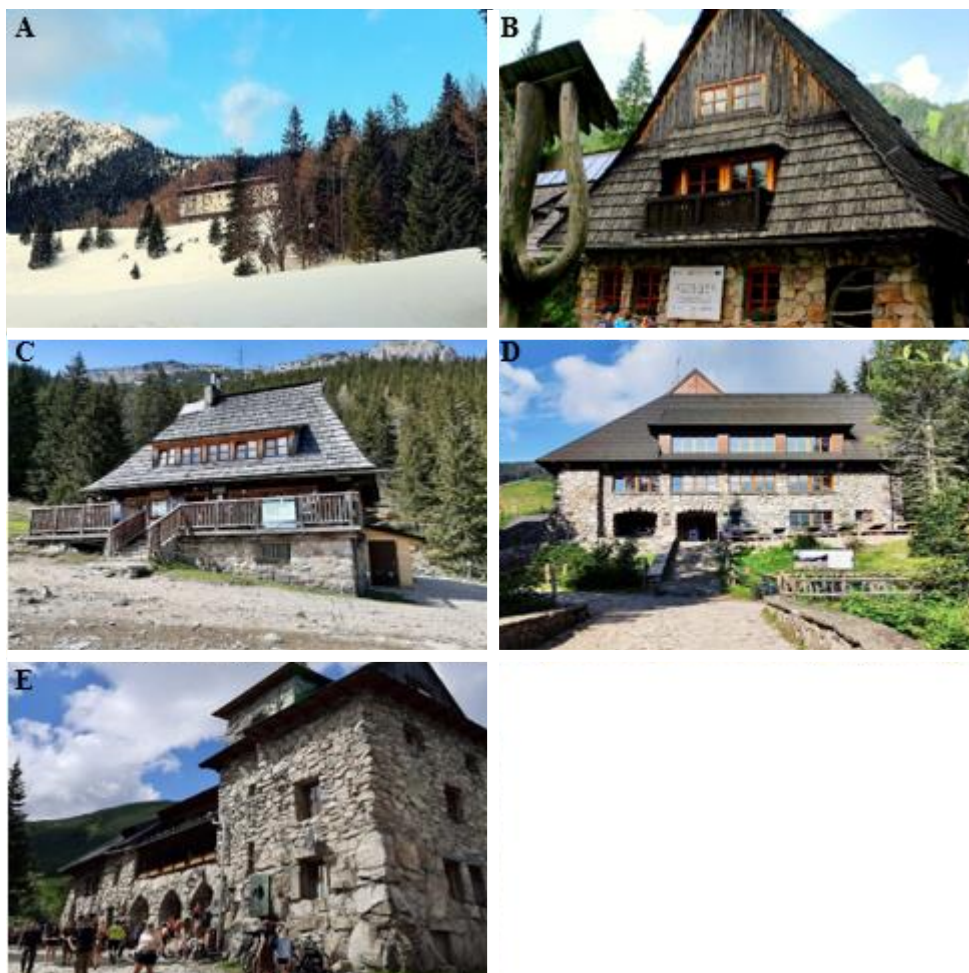
Fot. 3.2. Schroniska PTTK w Tatrach Wysokich (fot. D. Syrek, 2021)

W polskiej części Tatr Wysokich zlokalizowano trzy schroniska górskie:

- Schronisko PTTK nad Morskim Okiem (A)
- Schronisko PTTK w Dolinie Pięciu Stawów Polskich (B)
- Schronisko PTTK w Dolinie Rostoki (C) (fot. 3.2.).

W mezoregionie Tatr Zachodnich znajduje się ich pięć:

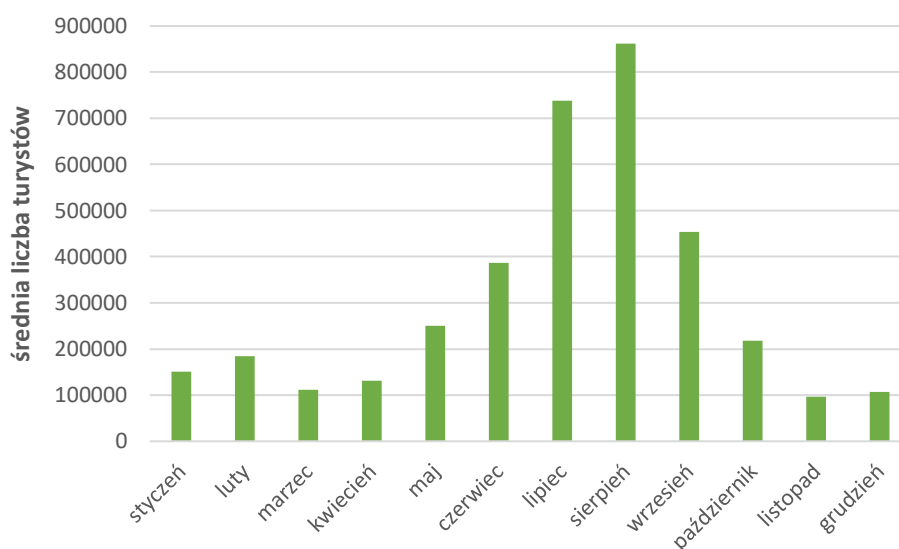
- Hotel Górski PTTK Kalatówki
- Schronisko PTTK na Hali Ornak
- Schronisko PTTK Hala Kondratowa
- Schronisko PTTK na Hali Chochołowskiej
- Schronisko PTTK Murowaniec (fot. 3.3.).

Fot. 3.3. Schroniska PTTK w Tatrach Zachodnich (fot. D. Syrek, 2021)

Obecnie ruch turystyczny na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego odznacza się wyraźną sezonowością (ryc. 3.1.). Przeprowadzona analiza liczby sprzedanych biletów w latach 2014-2022 wskazuje, iż największe natężenie ruchu turystycznego notowane jest w miesiącach wakacyjnych – w lipcu i sierpniu oraz we wrześniu. Kolejno, liczba turystów w tym okresie to 6640498 i 7758174 oraz 4087979. Oznacza to, iż ruch turystyczny w tych miesiącach stanowi ponad połowę – bo aż 55,6% ruchu turystycznego całego roku. Wynika to oczywiście z sezonu urlopowego, ale jest także wynikiem ożywionej turystyki szkolnej we wrześniu. Dodatkowo turystów zachęcają

panujące na szlakach warunki atmosferyczne umożliwiające zdobywanie szczytów, które zimą są nieosiągalne dla średniozaawansowanego turysty.

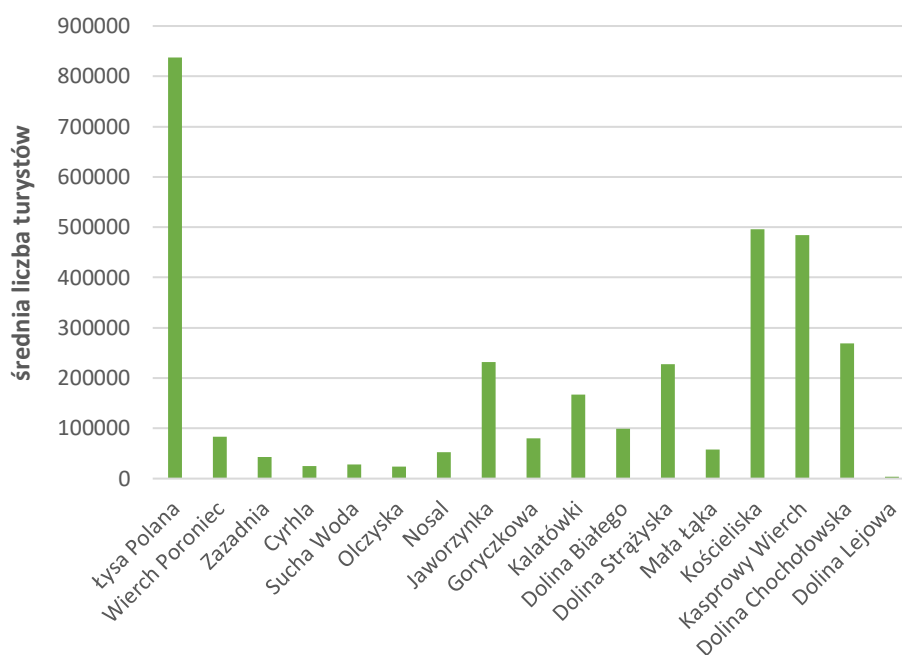

Ryc. 3.1. Średnia liczba turystów w Tatrzańskim Parku Narodowym w poszczególnych miesiącach na podstawie danych TPN z lat 2014-2022

Półrocze zimowe charakteryzuje się zmniejszonym udziałem ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym – sytuacja ulega zmianie w lutym, co ponownie jest związane z turystyką zorganizowaną i grupową podczas trwania ferii zimowych zarówno w szkołach, jak i uczelniach wyższych.

Dane dotyczące liczby sprzedanych biletów w poszczególnych kasach biletowych wskazują, iż ruch turystyczny na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego jest bardzo zróżnicowany przestrzennie. Rycina 3.2. wskazuje, że jego najsilniejsza koncentracja występuje na szlaku rozpoczynającym się przy Łysej Polanie. Liczba sprzedanych w tym miejscu biletów w latach 2014-2022 wynosi 7 538 509, co daje 26,1% wszystkich wejść na obszar Tatrzańskiego Parku Narodowego. Zdecydowana większość turystów po zakupie biletów w tym miejscu decyduje się na wędrowkę nad Morskie Oko. Drugim miejscem silnej koncentracji turystycznej jest wejście do Doliny Kościeliskiej. To tutaj w analizowanym okresie sprzedawano 4 461 576 biletów (średnio 15,5% wszystkich biletów). Nieznacznie niższy odsetek zarejestrowanych wejść wystąpił przy wejściu na Kasprowy Wierch – 15,1% (4 355 083 wejść). Ponad 56% wszystkich wejść na obszar Tatrzańskiego Parku Narodowego (16 355 168 sprzedanych biletów) skupia się w tych trzech punktach pomiarowych. Można wnioskować,

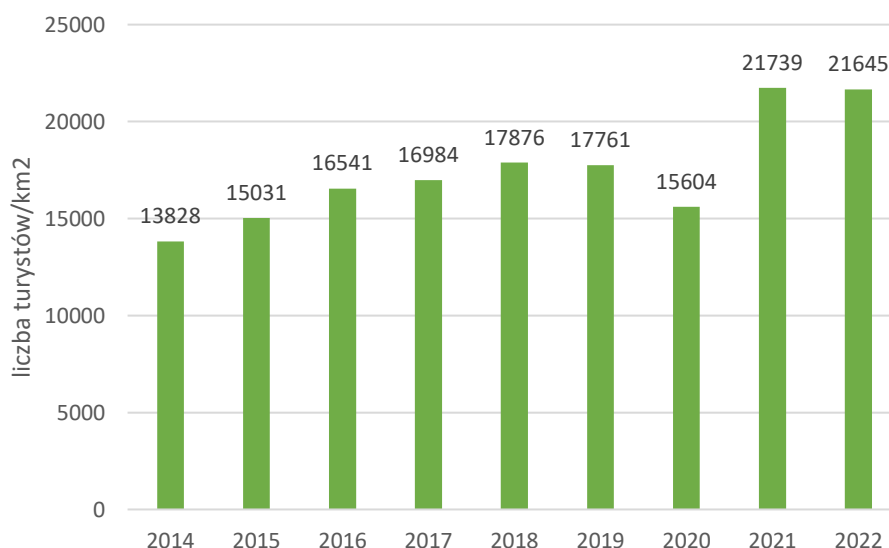
iż wynika to z łatwej dostępności i niskiego poziomu trudności tych szlaków oraz unikatowych walorów krajobrazowych.

Ryc. 3.2. Liczba turystów we wskazanych punktach opłat w latach 2014-2022 na podstawie danych TPN

E. Wlazło (2020) wskazuje, iż to właśnie walory przyrodnicze oraz dostępność turystyczna projektuje popularność Morskiego Oka wśród turystów przyjeżdżających z całej Polski, budując tym samym masowość turystyki na tym obszarze. Pozostałe szlaki przyciągają mniejszą liczbę turystów przebywających na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego – w przypadku Doliny Lejowej, Olczyńskiej, Cyrhli i Suchej Wody jest to łącznie 726 344 wejść w okresie 2014-2022 (2,5%). Tak duże zróżnicowanie przestrzenne wielkości ruchu turystycznego wiąże się przede wszystkim z ich dostępnością, zróżnicowanymi walorami krajobrazowymi oraz niskim stopniem popularności, a także z odległością tych szlaków od Zakopanego. Pomimo faktu, iż infrastruktura turystyczna rozwija się poza granicami zimowej stolicy Polski, to wciąż Zakopane stanowi główną bazę wypadową w góry. Tym samym, najliczniej odwiedzanymi szlakami są te w bezpośrednim sąsiedztwie miasta – Kalatówki, Dolina Białego, Dolina Ku Dziurze, Dolina Strążyska, czy Jaworzynki (Pociask-Karteczka, Baścik, Czubernat, 2007).

Przedstawione dane pozwalają określić wskaźnik gęstości ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym. Aby porównać wyniki z poszczególnych lat, wykorzystano wskaźnik gęstości ruchu turystycznego określany wzorem: $Gt=T/S$ (T – liczba turystów, S – powierzchnia TPN w kilometrach kwadratowych) (Skawiński, 2010). Wyniki z lat 2014-2022 przedstawia rycina 3.3.

Ryc. 3.3. Wskaźnik gęstości ruchu turystycznego w latach 2014-2022 obliczony na podstawie danych TPN

Gęstość ruchu turystycznego w Tatrach ma tendencję wzrostową. Pandemiczny rok 2021 okazał się rekordowy pod względem presji turystycznej – sprzedano aż 4 600 025 biletów do Tatrzańskiego Parku Narodowego, co daje wynik 21 739 turystów na każdym kilometrze kwadratowym parku. W roku 2022 nie nastąpiła znacząca zmiana. Oficjalne dane dotyczące sprzedanych biletów w latach 2014-2022 pozwalają wskazać, iż każdego roku do Tatrzańskiego Parku Narodowego wchodzi około 2 768 602 turystów. Tak duża frekwencja turystyczna musi przekładać się na zjawisko antropopresji i niesie za sobą zauważalne szkody dla wrażliwego krajobrazu wysokogórskiego niewielkiego pasma Tatr, wywołując przy tym liczne zagrożenia – zarówno bezpośrednie, jak i pośrednie.

Tab. 3.3. Liczba sprzedanych biletów do Tatrzańskiego Parku Narodowego w latach 2014-2022

rok	liczba sprzedanych biletów	zmiana procentowa
2014	2 926 012	-
2015	3 180 644	+8,7%
2016	3 500 142	+10,0%
2017	3 593 754	+2,7%
2018	3 782 610	+5,3%
2019	3 758 131	-0,6%
2020	3 301 895	-12,1%
2021	4 600 025	+39,3%
2022	4 580 015	-0,4%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TPN

Porównując liczbę udokumentowanych wejść na teren parku narodowego w latach 2014-2022 (tab. 3.3.), zauważyć należy jej nieustanny wzrost. Wyjątkowym rokiem był 2019, kiedy nastąpił nieznaczny spadek liczby odwiedzających (o 0,6%). Pogłębił się on w roku 2020 – wtedy liczba turystów spadła o ponad 12% w stosunku do roku ubiegłego. Uważa się jednak, iż podstawową przyczyną tego spadku była pandemia Covid-19, kiedy to wprowadzone zostały najbardziej rygorystyczne obostrzenia. Po zliberalizowaniu obostrzeń izolacyjnych społeczeństwa w roku 2021 liczba sprzedanych biletów do Tatrzańskiego Parku Narodowego przekroczyła barierę 4 milionów. To wzrost aż o 39,3% w stosunku do roku 2020. W roku 2022 nastąpił niewielki spadek liczby wejść. Każdego roku największe zainteresowanie turystów budził szlak prowadzący nad Morskie Oko – bilety wstępu na Łysej Polanie zakupiło od 679 870 osób w roku 2020 do 973 136 osób w roku 2019.

3.3. Antropopresja turystyczna w Tatrach w procesie zmian krajobrazu

W Tatrach Polskich ruch turystyczny bardzo silnie przyczynia się do nieprzerwanego rozwoju społeczno-gospodarczego gmin podhalańskich (Nowakowska, 2002). Turystyka od zawsze wiąże się również z rozwojem innych dziedzin. Korzyści ekonomiczne wiążą się – poza napływem środków pieniężnych i kapitału, między innymi ze wzrostem zatrudnienia, czy rozbudową istniejącej już infrastruktury (Kruczek, Zmysłony, 2010).

Zdaniem B. Tress i G. Tress (2001) trwający rozwój turystyki może wpływać pozytywnie również na zachodzące zmiany w krajobrazie. Wpływ ruchu turystycznego na obszary chronione może, a właściwie powinien mieć charakter twórczy i przede wszystkim korzystny dla środowiska. Zależy to jednak od umiejętnego i zgodnego z zasadami ochrony środowiska planowania i zarządzania systemem udostępniania

turystycznego (Antrop, 2000). Biorąc pod uwagę coraz większe wymagania turystów, przy odpowiednio kształtowanym krajobrazie wspiera się przede wszystkim procesy jego ochrony. Poza tym, wymienić należy także działania wynikające z kreowania wzorca ekoturystyki oraz turystyki edukacyjnej w kontekście krajobrazu (Bohdanowicz, 2005). Pozytywnym wynikiem oddziaływania turystyki na otoczenie jest również często obserwowane podtrzymywanie tradycyjnych wzorców użytkowania ziemi w regionach cennych kulturowo, a także specyficznego rzemiosła, metod rolnictwa oraz hodowli. Taki model wspierania tradycyjnego rozwoju regionów ma duże znaczenie zarówno dla turystyki, jak i samego krajobrazu. To niejednokrotnie w celach turystycznych odtwarzane są jego najcenniejsze fragmenty związane z potencjałem dziedzictwa kulturowego. Często jest on kształtowany i pielęgnowany na potrzeby wykreowania funkcji turystycznej i szeroko rozumianego krajoznawstwa. Nierzadko przywracane są także krajobrazy całkowicie zdegradowane – wprowadzane są nowe funkcje na obszary dotychczas wyłączone z wartości turystycznej (obszary przemysłowe, poeksploatacyjne, pogórnice, kamieniołomy). W adaptacji krajobrazu do celów krajoznawczych pomaga również permanentne wzmacnianie jego wartości w drodze restytucji – pielęgnowane są tradycyjne wzorce zabudowy i stylów architektonicznych. W odniesieniu do Sudetów, tematykę tę szeroko opisuje m.in. A. Latocha (2009). Często ponownie troską otaczane są również obiekty małej architektury. W ślad za ochroną krajobrazu, wzbogacana jest także oferta edukacyjna rozwijana w ośrodkach dydaktycznych przy siedzibach wielu parków narodowych (Myga-Piątek, 2008). Decydując się na opis działań związanych z rozwojem turystyki w Tatrach Polskich, trudno nie odnieść się również do przedsięwzięć podejmowanych w ramach współpracy transgranicznej z ich słowacką częścią, co poskutkowało powstaniem Euroregionu „Tatry”. Jego najbardziej aktualnym programem wspierającym rozwój turystyki jest Interreg VA Polska-Słowacja 2014-2020. Wskazuje on, iż obszar Tatr posiada istotne walory i wysoki potencjał do zrównoważonego rozwoju zarówno osadnictwa, jak i całej gospodarki i usług publicznych. Do tej pory, zasoby te jednak nie były wykorzystywane w sposób innowacyjny. Stosuje się je głównie do świadczenia dość prostych usług turystycznych; a kluczowe, poza rozwojem turystyki i rekreacji, wydaje się być wsparcie odpowiednich zachowań (również turystów) na rzecz ochrony i zachowania jakości istniejących zasobów naturalnych. Program na lata 2014-2020 został zatem skonstruowany tak, aby przyczyniał się do strategii inteligentnego i zrównoważonego wzrostu sprzyjającemu włączeniu społecznemu, a także osiągnięciu spójności

terytorialnej i gospodarczej. W ramach podjętej inicjatywy powstały cztery cele, związane z rozwojem turystyki w Tatrach:

1. zwiększenie poziomu zrównoważonego wykorzystania dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego przez odwiedzających i mieszkańców
2. zwiększanie mobilności transgranicznej poprzez usprawnienie połączeń transgranicznych
3. zwiększanie dostępności transgranicznej obszaru pogranicza poprzez rozwój transportu multimodalnego
4. poprawa jakości transgranicznej edukacji specjalistycznej i zawodowej.

Cele powinny być osiągnięte między innymi poprzez wytyczenie i oznakowanie nowych ścieżek rekreacyjnych i rowerowych, odnowienie zabytkowych obiektów, utworzenie nowych produktów turystycznych i edukowanie społeczeństwa dzięki publikacji artykułów naukowych i organizacji tematycznych konferencji, seminariów i warsztatów oraz współpracy z instytucjami wraz z promocją wspólnych działań na rzecz ochrony zasobów przyrodniczych (<https://pl.plsk.eu/> - 25.04.2023).

Jednak każda przestrzeń turystyczna ma własne, konkretne ograniczenia. Wynikają one z wielkości powierzchni użytkowej oraz jej reakcji na presję turystyczną. Najsilniejsze oddziaływanie ruchu turystycznego na środowisko fizycznogeograficzne dotyczy obszarów wybrzeży, obszarów jeziornych, a także obszarów górskich oraz tych chronionych prawnie. Z tego względu krajobraz Tatr jest wyjątkowo mocno narażony na negatywne oddziaływanie nadmiernej frekwencji turystycznej (Finnessey, 2012).

Kwestia przeciążenia turystycznego nie jest zjawiskiem nowym. Badania nad szkodliwym wpływem turystyki sięgają lat 70. XX wieku i początkowo całkowicie pomijały kwestię ekonomicznych korzyści generowanych przez ruch turystyczny (Jafari, 2001). W rezultacie pojawiło się nowe określenie nadmiernej frekwencji turystycznej – overtourism. Może być on definiowany jako negatywny wpływ turystyki na miejsce destynacji turystycznej. M. Kazimierczak (2021) proponuje też inne określenia, takie jak „nadmierna frekwencja turystów”, „presja odwiedzających”, turystyczne „zatłoczenie”, czy „fobia turystyczna”. To zjawisko nie przejawia się jednak wyłącznie poprzez ingerencję turystów w środowisko przyrodnicze i krajobraz. Dochodzi do tego ingerencja również w sferę gospodarczą, społeczną i kulturową (Dodds, Butler, 2019). Zjawisko zawsze skutkuje obniżeniem jakości życia ludności lokalnej oraz doświadczeń ludności przyjezdnej (Weber, 2020). Wynika to z faktu, iż jego powszechną cechą jest masowy i nieskoordynowany najczęściej charakter

w najbardziej atrakcyjnych destynacjach turystycznych (Cheung, Li, 2019). Na ogół skutków antropopresji turystycznej najbardziej narażone są obszary, gdzie liczba przyjezdnych przecięża dostępne usługi turystyczne. Staje się to silnym dyskomfortem dla mieszkańców danej przestrzeni (Butler, 2018).

Zjawisko overtourismu

Overtourism jest skutkiem nałożenia się na siebie całości czynników oraz procesów definiujących współczesnego turystę. Szereg zmian następuje w strukturze społeczno-demograficznej, warunkach pracy czy w harmonogramach ewentualnych urlopów. Z pewnością za ciągle nasilanie się zjawiska odpowiedzialny jest sam marketing destynacji turystycznych, a także wciąż rosnąca aktywność mediów społecznościowych oraz usługowych pośredników internetowych. Rozbudowa takich platform jak Booking, Uber, Couchsurfing, HomeExchange i inne, w istotny sposób zmienia geografie ewentualnych konfliktów (Del Romero, 2018). Poszerzoną analizę zjawiska na świecie przedstawiają M. Fontanari i B. Berger-Risthaus (2019), E. Innerhofer, G. Erschbamer i H. Pechlaner (2019), R. Dodds i R.W. Butler (2019) oraz H. Séraphin, T. Gładkikh i T. V. Thanh (2020).

Niestety, jak dowodzą obserwacje w polskich Tatrach, opracowywane strategie rozwoju rynku turystycznego odnoszące się do wzrostu liczby turystów i związanych z tym wydatkami, najczęściej idą w parze z rezygnacją z polityki kontrolnej na rzecz wielkich korporacji hotelowych i marek turystycznych. Działania takie utrudniają zarządzanie wszelkim dobrem publicznym w sposób całościowy, długoterminowy, a co najważniejsze zrównoważony (Kazimierczak, Malchrowicz-Moško, 2021). Coraz częściej zostają przekroczone maksymalne progi wybranych wskaźników, czego efektem mogą się stać protesty przeciwko dalszemu rozwojowi turystyki (Nieżgoda, 2006).

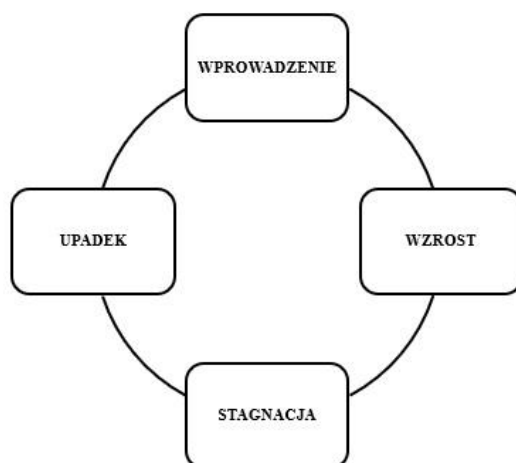
Po przekroczeniu wspomnianych poziomów, pojawia się coraz większe niezadowolenie ludności lokalnej, co wpływa na odczuwaną przez turystów „atmosferę miejsca”, czyli tak zwane *genius loci* (Nieżgoda, 2006). Tym samym, z uwagi na nadmierną antropopresję turystyczną nasilają się trzy główne kierunki konfliktów, w których stronami są:

- mieszkańcy – nie chcą, aby napływ turystów ograniczał ich codzienny komfort
- turyści – chcą w pełni wykorzystać czas spędzany w wybranej destynacji turystycznej

- przedsiębiorcy – planują ciągły wzrost zysków i dalszy rozwój oferty usług turystycznych (Kruczek, 2018).

Sytuacja ta znajduje swoje odzwierciedlenie w analizie cyklu życia turystyki (ryc. 3.4.). Analizę tę przeprowadził J. van der Borg (1991) i stała się ona rozszerzeniem teorii R.W. Butlera (1980). Wymienione zostały następujące fazy:

1. faza wprowadzenia – infrastruktura turystyczna nie jest w pełni rozwinięta, jednak kontrolowana jest przez podmioty lokalne. Działania marketingowe są intensywne, koszty rozwoju turystyki – wysokie, a poziom korzyści jest niezadowalający. Dominują turyści „jednodniowi”
2. faza wzrostu – następuje spadek liczby turystów „jednodniowych”, na rzecz gwałtownego wzrostu liczby turystów zostających na dłużej. Pod koniec fazy zostaje osiągnięte optimum rozwoju turystyki i jej wpływu na gospodarkę miasta – rośnie dywersyfikacja oferty turystycznej wraz ze wzrostem inwestycji. Korzyści przewyższają koszty funkcjonowania gospodarki turystycznej
3. faza stagnacji – wzrost liczby turystów wyhamowuje, aby następnie gwałtownie spaść. Rośnie liczba turystów „jednodniowych”, sprawiając, iż ruch turystyczny koncentruje się w jednym miejscu, dzięki czemu wskaźniki pojemności turystycznej zostają przekroczone. Poziom korzyści lokalnych z rozwoju turystyki obniża się
4. faza upadku – spada liczba turystów w ogóle, a oferta turystyczna jest niskiej jakości. Prowadzi to między innymi do spadku tożsamości kulturowej badanego obszaru (Borg, 1991).

Ryc. 3.4. Cykl życia turystyki

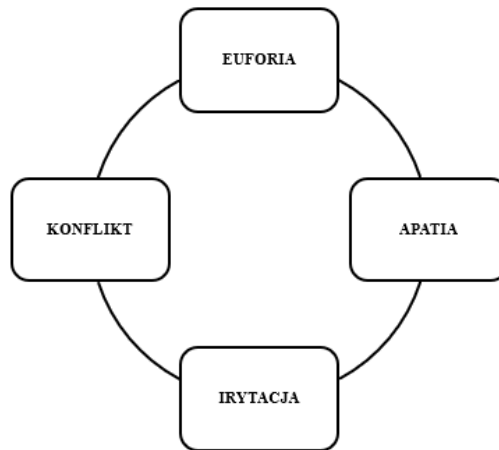
Źródło: opracowanie własne na podstawie Borg (1991)

Zjawisko overtourismu jest od lat obserwowane w Tatrach. Skutkiem nadmiernego ruchu turystycznego jest ryzyko pojawiania się dysfunkcji związanych z rozwojem turystyki – mogą się one odnosić zarówno do środowiska naturalnego, jak i społecznego oraz kulturowego (Krawczyk, 2007). Zbyt nasilona presja odwiedzających park może być kojarzona przez mieszkańców z następującymi problemami:

- przepełnienie infrastruktury usługowej publicznych przestrzeni (najczęściej turystami)
- wzrost ceny najmu (czynsze)
- obniżenie poczucia bezpieczeństwa ludności miejscowej
- degradacja środowiska naturalnego
- niszczenie lokalnych ekosystemów.

Skutkuje to narastaniem poczucia nierówności i wykluczenia społecznego mieszkańców. Przyczynia się do tego fakt, iż przyjezdni często wykorzystują oraz przekształcają przestrzeń publiczną, z którą mieszkańcy wcześniej się mocno identyfikowali. Dodatkowo, centra miast stają się miejscami w pełni ustandaryzowanymi i pozbawionymi autentyczności. Tym samym, overtourism pozbawia społeczność lokalną części ich własnej tożsamości (Kazimierczak, Malchrowicz-Moško, 2021). Proces zmian stosunku mieszkańców do wzrastającego ruchu turystycznego przedstawia Indeks Doxey`a z 1976 roku - tak zwany indeks irytacji, składający się z czterech etapów (ryc. 3.5.):

1. euforia – rozwój infrastruktury turystycznej stwarza nadzieję na rozwój gospodarczy obszaru. Dodatkowo, dowartościowane zostaje miejsce funkcjonowania lokalnej społeczności
2. apatia – kontakt z turystą staje się powszechny i jest coraz bardziej sformalizowany
3. irytacja – pojawia się nadmierne obciążenie ruchem turystycznym i dostrzeżenie negatywnych zmian w lokalnym środowisku
4. konflikt – mieszkańcy zaczynają otwarcie pokazywać swoje niezadowolenie z nadmiernej ekspansji turystów, co często prowadzi do jawnych konfliktów.

Ryc. 3.5. Indeks Doxey`a

Źródło: opracowanie własne na podstawie Doxey (1976)

Przemysł turystyczny jest zdolny do całkowitej degradacji środowiskowej, społecznej i kulturowej w miejscach ekspansji (Zmysłony, Kowalczyk-Anioł, 2017). Obecnie debata koncentruje się przede wszystkim na społecznych wątkach zjawiska. Uważa się, iż nadmierna antropopresja turystyczna jest zjawiskiem powszechnym i nie powinna być poddawana analizie jedynie w ramach problemu turystycznego, ale właśnie jako problem społeczny, co w opinii badaczy prowadzi także do problemu etycznego. Presja turystyczna często jest bezpośrednio łączona z procesem turystycznej gentryfikacji. Zarządzanie krajobrazem zdominowane jest przez przemysł turystyczny. Jest to spore wyzwanie dla lokalnej społeczności, gdyż nie nadąża ona za dyktowanymi zasadami współdziałania. W rezultacie, zauważane jest silne pogorszenie się jakości życia mieszkańców analizowanego obszaru (Kazimierzczak, Malchrowicz-Moško, 2021). Z punktu widzenia wyłącznie krajobrazu i ekosystemu, jednym z najbardziej zauważalnych skutków turystycznego przeciążenia są zmiany klimatyczne, zagrażające istnieniu samej turystyki (Gössling, Peeters, 2015). Przekłada się to na globalizację przestrzeni, powstawanie nowoczesnej zabudowy w terenach o wyrazistych lokalnych formach architektonicznych, co prowadzi do zaniku unikatowych walorów fizjonomicznych. Między innymi z tych powodów, w 2015 roku rada Miasta Zakopane sporządziła uchwałę o powołaniu wzdłuż ulicy Krupówki parku kulturowego (Uchwała nr XII/183/2015 Rady Miasta Zakopane) – ustawa weszła w życie 01 lipca 2016 roku.

Nieumiejętne prowadzenie działań udostępniających Tatrzański Park Narodowy obniża walory estetyczne jego krajobrazu i przyczyniają się do degradacji naturalnych zasobów (Kruczek, 2018). Turystyka coraz częściej rozwija się w sposób spontaniczny,

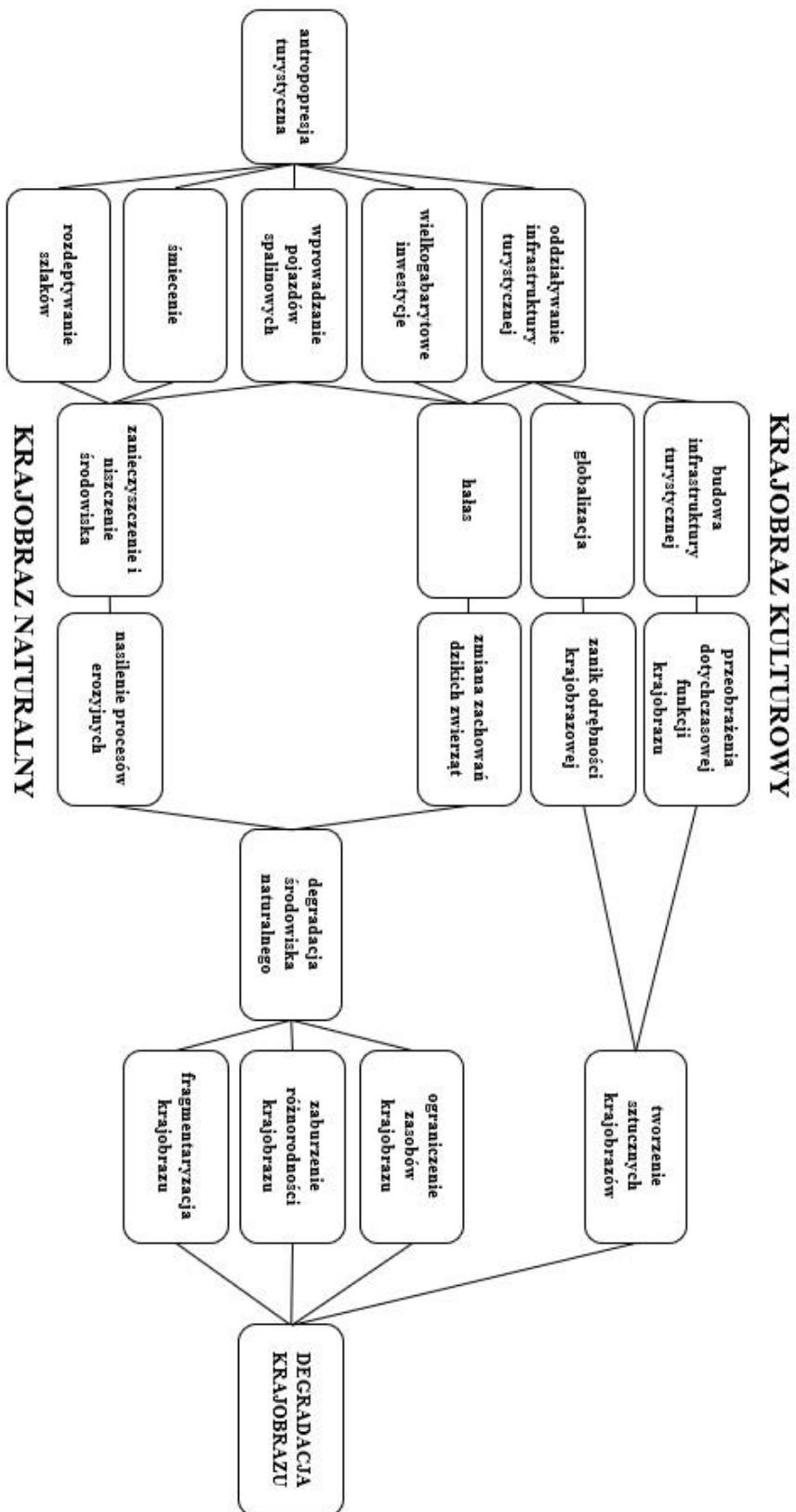
a jej negatywny wpływ na krajobraz staje się coraz bardziej zauważalny (Myga-Piątek, 2011). Overtourism może prowadzić do silnego zatłoczenia miejsc atrakcyjnych, ale także do powstania efektu przereklamowania i bardzo agresywnych przejawów komercjalizacji, co widoczne jest między innymi w krajobrazie przedpola Tatr (fot. 3.4.).

Fot. 3.4. Przejawy agresywnej komercjalizacja pod Tatrami (fot. D. Syrek, 2023)

Intensywna komercjalizacja walorów materialnych i niematerialnych krajobrazu Tatr prowadzi do jego silnej degradacji i licznych dysfunkcji. Główne zagrożenia związane z procesami negatywnych zmian krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego wynikają z nadmiarowej penetracji turystycznej tego obszaru. Wiedza na temat głównych czynników wpływu turystyki na środowisko wydaje się powszechnie dostępna. Jak jednak wykażą dalsze badania autora jest ona niewystarczająca. Faktem jest jednak to, iż każde oddziaływanie turystyki na krajobraz wiąże się z zachodzącymi w nim zmianami. Antropopresja turystyczna na obszarach cennych przyrodniczo wpływa na wszystkie komponenty środowiska. Jest to zjawisko bardzo złożone, w którym kumulują się wpływy pochodzące z różnych oddziaływań antropogenicznych i zaczyna działać efekt sprzężeń zwrotnych oraz efekt synergii. Nieodpowiedzialna polityka zarządzających obszarem chronionym w każdym przypadku może doprowadzić do silnej degradacji krajobrazu, a to z kolei do powolnego zaniku walorów krajobrazu i spadku atrakcyjności turystycznej analizowanego obszaru (ryc. 3.6.).

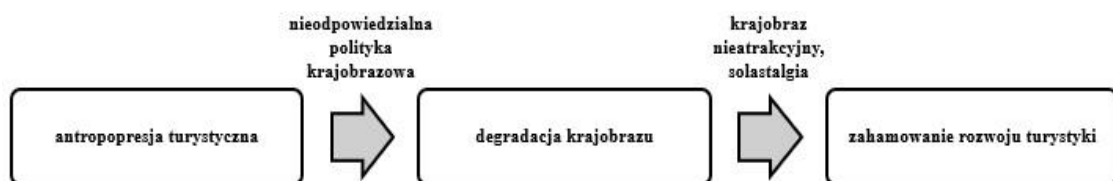

Ryc. 3.6. Schemat konceptualny wpływu antropopresji turystycznej na krajobraz Tatr Polskich

Turystyka mierzona udziałem pojedynczego odbiorcy jest zjawiskiem chwilowym, krajobraz natomiast ma wartość stałą i powszechną. Jego epizodyczne i spontaniczne użytkowanie nie powinno powodować jakichkolwiek szkód. W opinii autora, na obszarze polskich Tatr, a także w podtatrzańskich miejscowościach od dłuższego czasu zauważa się jednak asymetrię pomiędzy oczekiwaniami przyjezdnych, a oczekiwaniami mieszkańców decydujących się na przyjęcie turystów. Ostateczny bilans wskazuje na silną przewagę interesu rynku turystycznego nad interesem społeczności lokalnych (Kazimierczak, Malchrowicz-Moško, 2021). G. Gołębski (2002) uznaje, iż to właśnie korzyści ekonomiczne są głównym kołem napędowym przemysłu turystycznego. Jednak całościowy wkład turystyki w rozwój społeczno-gospodarczy zależy od skuteczności polityki lokalnych władz oraz menedżerów branży turystycznej.

Poza możliwymi do zaobserwowania konsekwencjami degradacji krajobrazu, opisać można też silny związek zagadnienia z psychologią. G. Albrecht (2005, 2010, 2012), H. H. Askland, M. Bunn (2018), L. P. Galway, T. Beery, K. Jones-Casey, K. Tasala (2019) definiują ten niematerialny skutek zmian w krajobrazie jako solastalgia (ryc. 3.7.).

Ryc. 3.7. Wpływ antropopresji turystycznej na zahamowanie rozwoju turystyki

Dotyczy ona niepokoju spowodowanego zbyt dużym odizolowaniem od natury. Wiąże się z poczuciem lęku i smutku związanego z percepcją krajobrazu, który zmienia się niezgodnie z oczekiwaniami turysty – uczucie te pojawia się zatem przy każdej niepożądanym zmianie w krajobrazie (Albrecht, 2010). Poziom jej odczuwania jest nierozzerwalnie związany z doświadczeniem jako komponentem świadomości krajobrazu turystów – jeśli konkretne otoczenia nie było wcześniej znane, zmiany w nim zachodzące nie wywołują u jednostki tak silnych odczuć. W przypadku ich wystąpienia, następuje odrzucenie krajobrazu i obniżenie poziomu motywacji do jego ponownej eksploracji. W opinii A. Latochy i in. (2019) omawianie tego typu zagadnień jest szczególnie istotne w sytuacji obserwowanej współcześnie utraty tradycyjnych

krajobrazów biokulturowych. W turystyce takie zjawisko może wywołać lub wzmocnić fazę upadku prezentowaną w cyklu życia turystyki Butlera.

Analiza zachodzących w krajobrazie zmian sugeruje, iż najważniejszym zadaniem lokalnych władz powinno być skrupulatne przygotowanie wizji rozwoju obszaru Tatr Polskich do rozwoju funkcji turystycznych (Telfer, 2008). Obszerne badania dotyczące ryzyka antropopresji na obszarach szczególnie narażonych na nadmierną frekwencję turystyczną sformułowały konieczność opracowania szeregu wskaźników i indeksów charakteryzujących rozwój zjawiska – J.A. Sinden (1975), R.W. Butler (1980) czy A.M. O'Reilly (1986). Opracowano też dodatkowych 28 głównych wskaźników i 18 wskaźników doświadczalnych (Weber, 2020) – takich jak indeks rozwoju turystyki (Widz, Brzezińska-Wójcik, 2020), czy indeks overtourismu (Amore, Falk, Adie, 2020). Jednak do chwili obecnej nie przedstawiono dostosowania wymienionych wskaźników do współczesnych potrzeb przemysłu turystycznego obszarów najbardziej narażonych na antropopresję (Mika, 2007). Mimo, że bardzo krytyczną ocenę nadmiernego rozwoju turystyki podawali już L. Turner i J. Ash (1975), E. de Kadt (1979) oraz D. Nash (1989). Kwestia rozwoju ruchu turystycznego powinna stanowić coraz istotniejszą rolę w całościowym procesie planowania przestrzennego i planowania strategicznego (Myga-Piątek, 2011).

W opinii autora, obserwowana w Tatrach niepokojąca sytuacja niekontrolowanego napływu turystów w dalszym ciągu wymaga opracowania nowego, całościowego modelu zarządzania Tatrzańskim Parkiem Narodowym jako zoptymalizowanego sposobu udostępnienia turystycznego tego obszaru, z uwzględnieniem większego udziału składowej społecznej – w tym przede wszystkim rozwoju świadomości krajobrazu wśród turystów i ich większego zaangażowania w ochronę autentycznych walorów Tatr.

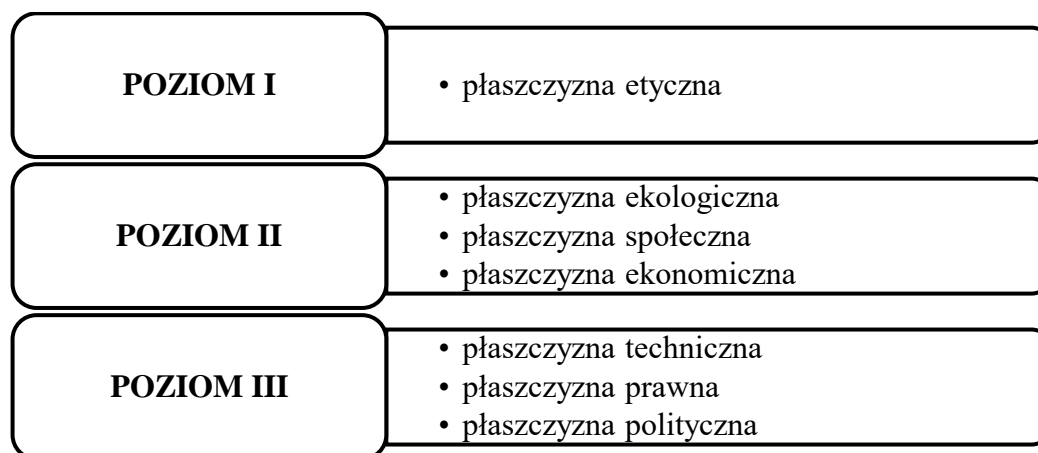
3.4. Sposoby przeciwdziałania skutkom antropopresji krajobrazu

Samą koncepcję Tatrzańskiego Parku Narodowego utożsamiać można z ideą dbałości o wartość krajobrazową tego obszaru. Wizją zarządców jest przecież „przyroda zbliżona do stanu naturalnego z zachowaniem cennych elementów kulturowych”. Już w latach 80. XX wieku J. Krippendorf postulował, iż przemysł turystyczny powinien wziąć odpowiedzialność zarówno za podróżnych, jak i za społeczeństwa lokalne i całość eksplorowanego środowiska turystycznego (Krippendorf, 1987). W pierwszej dekadzie XXI wieku pojawił się szereg krytycznych publikacji i wystąpień – część

naukowców uznała to za „cichą rewolucję” w podejściu do ruchu turystycznego. Jej celem stało się wsparcie procesu transformacji społecznej w aspekcie turystyki, co miało zredefiniować aktualne sposoby osiągania jej zoptymalizowanego rozwoju (Kazimierczak, 2019). Historia badań wskazuje, iż standardowo rozpatruje się go w trzech płaszczyznach: ekonomicznej, ekologicznej i społecznej. Stanowisko takie głosili między innymi J. Holmberg (1992), D. Reed (1997), T. Borys (1999) oraz J. M. Harris, T. A. Wise, K. P. Gallagher, N. R. Goodwin (2001). W opinii autora, obecnie takie podejście jest niewystarczające i mocno ograniczone. Tym samym, w niniejszej pracy zdecydowano się wziąć pod uwagę, zaproponowane przez A. Pawłowskiego (2008) 7 płaszczyzn rozwoju zrównoważonego i rozszerzyć wielowymiarowość analiz nad optymalizacją udostępnienia Tatrzańskiego Parku Narodowego. Przedstawione są następujące płaszczyzny:

- płaszczyzna etyczna – dotyczy poczucia odpowiedzialności turysty za otaczającą go przyrodę
- płaszczyzna ekologiczna – ma związek z ochroną przyrody zarówno naturalnej, jak i ekosystemów zmodyfikowanych już przez człowieka
- płaszczyzna społeczna – wskazuje, iż degradacji ulega nie tylko środowisko przyrodnicze, ale także środowisko społeczne
- płaszczyzna ekonomiczna – dotyczy wszelkich instrumentów ekonomicznych
- płaszczyzna techniczna – analizuje możliwe oszczędności w aspekcie wykorzystania w turystyce nowych i bezpiecznych technologii
- płaszczyzna prawna – ujmuje aspekty prawne w relacji ochrony środowiska i krajobrazu, a turystyki
- płaszczyzna polityczna – interpretuje powstałe strategie rozwoju zrównoważonego wskazując sposoby nadzoru i kontroli turystyki oraz mechanizmów ich wdrażania.

Przedstawione płaszczyzny podlegają dodatkowej hierarchizacji. Rycina 3.8. przedstawia przydzielone im rangi:

Ryc. 3.8. Hierarchia płaszczyzn zrównoważonego rozwoju

Źródło: opracowanie własne na podstawie Pawłowski (2008)

Dyskusja na temat zrównoważonego rozwoju turystyki toczy się zazwyczaj w ramach poziomu II. Faktem jest jednak, iż bez uzupełnienia rozważań o poziom I i III, ostateczna idea może się okazać niepełna. Bez szczegółowej analizy płaszczyzny technicznej, prawnej i politycznej (poziom III), działania mogą nie zawierać konkretnych rozwiązań praktycznych. Poziom I wydaje się być koniecznym fundamentem dalszych rozważań. To właśnie etyczne uzasadnienie działań konkretnej osoby pozwoli dostosować się turystom do późniejszych nakazów, zakazów, postanowień i wniosków. Siła działań podjętych w ramach własnych przekonań i wedle własnego systemu wartości jest nieporównywalnie większa od siły motywacji wywołanej jedynie systemem prawnym (Pawłowski, 2009).

Analiza zrównoważonego rozwoju turystyki w tak szerokim spektrum pozwala sformułować kluczowy wniosek dla późniejszych rozważań: „w przypadku rzeczywistego wprowadzenia w życie, rozwój zrównoważony stanie się rewolucją porównywalną do dotychczas wymienianych w dziejach ludzkości momentów przełomowych, także często określanych jako rewolucje” (Pawłowski, 2009, s.67). Za sygnał jej początku potraktować można zaproponowane przez Organizację Narodów Zjednoczonych 17 celów zrównoważonego rozwoju (2015). Krajobraz odnosi się w szczególności do celu 15 głoszącego ideę ochrony, przywracania oraz promowania odpowiedzialnego użytkowania ekosystemów lądowych. Cel ten nie może być jednak traktowany oddzielnie, gdyż jak głoszą C. Allen, G. Metternicht i T. Wiedmann (2018), między wszystkimi zaproponowanymi przez ONZ celami istnieją znaczące synergie, w całości projektujące zrównoważony rozwój – również w kwestii krajobrazu. Biorąc

pod uwagę, iż w opinii autora największym wyzwaniem jest wdrażanie zaproponowanych celów w sposób zintegrowany, najistotniejszą kwestią wydaje się zmiana odnosząca się do relacji człowiek – środowisko geograficzne, w niniejszej rozprawie reprezentowanej przez relację turysta – krajobraz. Warto zatem pamiętać o definiowanej przez T. Chudoba (2008, s. 39) „kulturze zachowania się na obszarze turystycznym”. To właśnie interakcja między naturą i ludźmi jest głównym zagrożeniem dla krajobrazu obszarów przyrodniczych. Jednocześnie jego stan może być traktowany jako skala zrozumienia tej interakcji, co w konsekwencji powinno służyć poprawie dobrostanu ludzi i całych ekosystemów (Han, Yu, Jia, 2022). Niestety doświadczenie wskazuje, iż funkcje ochronne i turystyczne parków narodowych stoją do siebie w opozycji. Wynika to z prób penetracji przez turystów obszarów dotychczas nieznanymi i odwiedzanych nielicznie, ale także z wprowadzania usług i nowoczesnych inwestycji na obszarach chronionych. Nadmierny ruch turystyczny w parkach narodowych jest przyczyną znacznych szkód w przyrodzie. To w nim szukać należy głównych przyczyn konfliktu pomiędzy wypełnianiem przez parki funkcji ochronnej, a jego turystycznym użytkowaniem (Partyka, 2010). Jednocześnie badacze wskazują, iż zintegrowane zarządzanie krajobrazem może przyczynić się zarówno do realizacji zaproponowanych przez ONZ celów zrównoważonego rozwoju, jak i racjonalnej transformacji ruchu turystycznego na całym świecie (Mann i in., 2018). Odpowiedzialne zarządzanie ekosystemem wspiera wręcz zrównoważony wzrost gospodarczy terenów atrakcyjnych turystycznie (Milder, Hart, Dobie, Minai, Zaleski, 2014). Koncepcja celów zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do krajobrazu została szerzej omówiona między innymi przez P. Angelstam i in. (2013), D. Griggs i in. (2013) oraz T. Hák, S. Janoušková, B. Moldan (2016).

Udostępnianie Tatrzańskiego Parku Narodowego do celów turystycznych jest jedną z jego podstawowych funkcji. Jednocześnie o jego dużej atrakcyjności turystycznej decydują te same czynniki, które warunkują objęcie ochroną tego terenu. Niestety, stale rosnący ruch turystyczny w parku narodowym prowadzi do zauważalnych strat w ekosystemie i krajobrazie tego obszaru (Kolasińska, 2010). W celu ograniczenia nadmiernej antropopresji nieprzerwanie oddziałującej na wrażliwy krajobraz Tatr stosuje się różne techniki zarządzania ruchem turystycznym. Należą do nich między innymi zwiększenie elastyczności dostępu do atrakcji, organizacja i zakup dodatkowych przestrzeni dla odwiedzających oraz ochrona atrakcji. Dodatkowo, stosuje się odpowiednie zachęty cenowe i techniki marketingowe, a coraz

częściej, edukację oraz interpretację mającą oddziaływać na zachowanie i postawy odwiedzających (Garrod, 2003). P. Skawiński (2010) postuluje trzy aspekty zoptymalizowanego rozwoju ruchu turystycznego na obszarze Tatr: aspekt czasowy, aspekt przestrzenny i aspekt ilościowy. Zdaniem autora trwający niepoohamowany rozwój turystyki na tym obszarze wymaga podjęcia się opracowania całkiem nowego sposobu zarządzania ruchem turystycznym. Tym samym przytoczona idea zrównoważenia turystyki wymaga uzupełnienia o czwarty aspekt – aspekt jakościowy, który wprowadza do badań równowagę metodyczną i pozwala rozdzielić je na dwa nurty: nurt czasowo-przestrzenny i nurt ilościowo-jakościowy.

Proponowane w pracy działania podejmowane w zakresie aspektu jakościowego nie zmierzają do wprowadzenia istotnych ograniczeń w ruchu turystycznym Tatr Polskich, ale mocno uwypuklają istotę świadomości krajobrazu turystów wraz z ich wartościami etycznymi. To właśnie te aspekty zyskują coraz większą wagę w rozwoju turystyki (Kazimierczak, 2019). M. Kazimierczak (2021, s. 46) uznaje, że „[...] niepowodzenia systemu turystycznego wynikają nie tylko z niemoralnych zachowań turystów, mieszkańców ich przyjmujących, przewoźników transportowych, dostawców zakwaterowania, itp., ale także z zarządzania interakcjami między nimi [...]”. Chcąc przedstawić całe spektrum działań związanych ze zrównoważonym zarządzaniem ruchem turystycznym w Tatrach Polskich, analizie poddany zostaje każdy z wymienionych aspektów.

Aspekt czasowo-przestrzenny

Oddziaływanie turystyki na całość środowiska przyrodniczego było przedmiotem licznych badań – tematyką tą zajęli się między innymi Z. Mirek (1996), E. Gorczyca, K. Krzemień (2002), Z. Rączkowska, A. Kozłowska (2002), U. Sunlu (2003), M. Mohammadi, Z. Khalifah, H. Hosseini (2010) oraz D. Newsome (2021). Wnioski wysuwane w tych opracowaniach wskazują na możliwość ograniczenia zniszczeń krajobrazu, między innymi poprzez kanalizowanie ruchu i odpowiednie zagospodarowanie poboczy szlaków. W pracach tych postuluje się także bezpośrednie zmniejszenie ruchu turystycznego. Od zarządców parków narodowych oczekuje się tego, aby wzorem niektórych parków Europy czy Afryki, w planach ich ochrony określona została graniczna wielkość ruchu turystycznego. W Polsce, zgodnie z ustawą o ochronie przyrody z 2004 roku, stosowane powinny być takie metody zarządzania,

aby można było dochować zadeklarowanych parametrów maksymalnego obciążenia turystycznego (Skawiński, 2010).

1. Aspekt przestrzenny

Na najbardziej obleganych szlakach turystycznych w Tatrzańskim Parku Narodowym konieczne wydaje się ograniczenie ruchu turystycznego – zwłaszcza w okresie jego największego natężenia. Pomogłoby to zminimalizować negatywny wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze Tatr. Z drugiej strony, badacze sugerują, iż najliczniej uczęszczane szlaki w Tatrzańskim Parku Narodowym powinny pełnić funkcję retencyjną, tak aby w innych częściach parku natężenie ruchu turystycznego i antropopresji nie było aż tak nasilone (Pociask-Karteczka, Baścik, Czubernat, 2007). Zarządzający Tatrzańskim Parkiem Narodowym również obstają przy idei godzenia się na zbyt duże obciążenie Doliny Rybiego Potoku, przy jednoczesnej niewielkiej frekwencji turystycznej w dolinach z nią sąsiadujących. Powstały w ten sposób nierównomierny rozkład turystów mogą wykorzystywać te gatunki zwierząt, które unikają kontaktów z człowiekiem. Odmiennego zdania jest M. Rogowski (2019), który twierdzi, że powinno się doprowadzić do odciążenia turystycznego najbardziej popularnych miejsc, rozkładając tym samym ruch turystyczny na inne obszary, w szczególności te o większej odporności na presję turystyczną. Z uwagi na fakt, iż stosowanie w praktyce wskaźników przepustowości, chłonności turystycznej oraz pojemności socjopsychologicznej jest zadaniem nad wyraz trudnym, coraz częściej proponuje się stosowanie koncepcji granicy dopuszczalnych zmian. Jej zwolennicy twierdzą, iż na obszarach cennych przyrodniczo należy określić poziom akceptowalnych przekształceń środowiska społecznego i przyrodniczego. Wszelkie ustalenia winny być konsultowane ze sferami naukowo-badawczymi, administracyjnymi, biznesowymi, samorządowymi oraz lokalną społecznością (Telfer, Sharpley, 2008).

Niezależnie od opinii, sposób sterowania turystyką na obszarze parku powinien uwzględniać radykalne zmniejszenie ingerencji człowieka w środowisko fizycznogeograficzne Tatr, przy jednoczesnym utrzymaniu podstawowych funkcji turystycznych szlaku. Tym samym, podstawową zasadą ochrony wysokogórskiego krajobrazu pasma powinno być nietworzenie nowych szlaków turystycznych na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego. W 2008 roku, w porozumieniu z zarządcami słowackiej części Tatr, zlikwidowany został szlak graniczny

z Bobrowieckiej Przełęczy na Juraniową Przełęcz przez Borowiec, a także szlak prowadzący z Doliny Tomanowej na Tomanową Przełęcz. Koniecznym działaniem wydaje się także ograniczenie zimowego narciarstwa pozatrasowego (Skawiński, 2010). Dodatkowo, od 2016 roku prowadzona jest akcja mająca na celu przywrócenie narciarstwa na stoki Gubałówki (Szulc-Dąbrowiecka, 2017). Niestety, pomimo licznych sprzeciwów organizacji stawiającej sobie za cel dbałość o środowisko, w 2023 roku burmistrz Zakopanego wydał zgodę na modernizację infrastruktury narciarskiej w rejonie Kasprowego Wierchu i Doliny Goryczkowej. Uważa się, iż działanie to oznacza silną ingerencję w środowisko i krajobraz Tatrzańskiego Parku Narodowego. Po odnowieniu tras przepustowość stacji narciarskiej zwiększy się z 720 osób na godzinę do 2400 osób. Decyzja ta wydaje się niezgodna z zapisami dyrektywy siedliskowej oraz częścią przepisów krajowych (o2.pl/biznes/zamach-na-tatry-burmistrz-zakopanego-wywolal-afere6855069377567296a, 13.01.2023).

Głównym zadaniem planowania zagospodarowania turystycznego jest zaspokojenie potrzeb wszystkich turystów przy jednoczesnym zachowaniu w jak najbardziej nienaruszonej formie wszelkich zasobów środowiska geograficznego (Kurek, 2007). Aby założenie mogło zostać zrealizowane, w Tatrzańskim Parku Narodowym wyznaczono trzy strefy ochrony przyrody. W całkowitej powierzchni parku równej 21 197,36 ha znajdują się:

- ścisła strefa ochrony przyrody – 59,5% powierzchni parku (12 609,72 ha)
- częściowa strefa ochrony przyrody – 27,4% powierzchni parku (5 806,98 ha)
- krajobrazowa strefa ochrony przyrody – 13,1% powierzchni parku (2 780,66 ha).

Proponowany aspekt przestrzenny przeciwdziałania skutkom overtourismu może bezpośrednio zmniejszyć presję turystyczną na gatunki fauny i flory oraz siedliska na obszarze Tatr. Od kwietnia 2019 roku realizowany jest projekt remontu szlaków w obrębie Tatrzańskiego Parku Narodowego, którego celem jest poprawa stanu obszarów Natura 2000 oraz ochrona zagrożonych gatunków roślin i zwierząt dzięki zmniejszeniu antropopresji w ekosystemie pasma. Prace dotyczą zapewnienia odwodnienia oraz zabezpieczenia przed erozją terenów w sąsiedztwie szlaków, naprawę ich nawierzchni oraz wymianę dodatkowych ułatwień na terenach o największych trudnościach teczynowych (łańcuchy, drabiny itp.). Działania zostały już podjęte w następujących punktach:

- szlak z Przełęczy Liliowe na Przełęcz Krzyżne

- szlak ze Szpiglasowego Wierchu na Kozi Wierch
- szlak z Doliny Pańszczycy przez Przełęcz Krzyżne do Doliny Pięciu Stawów Polskich
- szlak z Morskiego Oka do Doliny Pięciu Stawów Polskich (przez Świstówkę)
- szlak na Zadni Granat oraz na Skrajny Granat
- szlak ze Żlebu Kulczyńskiego
- szlak z Czarnego Stawu na Kozią Przełęcz.

Do tej pory, podobne działania zostały zrealizowane również w masywie Czerwonych Wierchów i w otoczeniu Doliny Chochołowskiej. Projekt zakłada także wdrożenie monitoringu nielegalnego ruchu turystycznego na obszarach nieudostępnionych dla turystów. Szacuje się, że realizacja projektu przyczyni się do bezpośredniej poprawy stanu 10 siedlisk oraz 14 gatunków zwierząt i 10 gatunków roślin (www.tpn.pl, 2023).

Działania Tatrzańskiego Parku Narodowego są również zależne od aktualnej sytuacji przyrodniczej – zdarzają się zamknięcia szlaków w przypadku zaobserwowanej obecności gatunków chronionych. Ma to na celu stworzenie warunków jak najbardziej zbliżonych do naturalnych, pozwalających konkretnym gatunkom na instynktowne zachowania. Przykładem są zamknięcia szlaków w Dolinie Pańszczycy czy w rejonie Kasprowego Wierchu z uwagi na zaobserwowanie niedźwiedzi lub zamknięcie tras do uprawiania narciarstwa ekstremalnego i tras taternickich w okolicy wschodniej ściany Kościelca z uwagi na dostrzeżone lęgi sokołów.

Zdaniem S. Grai-Zwolińskiej (2009), zarządcy Tatrzańskiego Parku Narodowego kładą zbyt mały nacisk na tworzenie alternatywnych programów turystycznych. Ich fundamentem mogłoby być wykorzystywanie terenów otuliny parku narodowego, co dałoby turystom możliwość poznania walorów obszaru cennego przyrodniczego z jednoczesnym zabezpieczeniem tego ekosystemu. Konieczne jest dostosowanie oferty do różnorodnych grup turystów przyjeżdżających w polskie Tatry oraz – co może okazać się ważniejsze, silniejsze zaangażowanie lokalnej społeczności w organizację takich przedsięwzięć turystycznych, które są zgodne z założeniami ekorozwoju i turystyki zrównoważonej (Graja-Zwolińska, 2009).

2. Aspekt czasowy

Pierwsze koncepcje ochrony obszaru Tatr pojawiły się już w latach 80. XIX wieku. Niestety, z uwagi na kwestie własnościowe i finansowe, przez kilkadziesiąt lat idea

utworzenia parku narodowego nie mogła dojść do skutku. Tym samym, obszar Tatr prawnie jest chroniony od roku 1937, jednak Tatrzański Park Narodowy powstał dopiero w 1954 roku. Z tego też względu, w momencie otwarcia na jego obszarze istniała już infrastruktura turystyczna oraz takie formy ruchu turystycznego, które nie są zgodne z jego funkcjami i celami. Mimo objęcia Tatr ochroną, następował stały, powolny wzrost natężenia użytkowania tego cennego obszaru (Baranowska-Janota, 2007).

P. Pyryt, K. Pukowiec-Kurda i U. Myga-Piątek (2021, s.90) uważają, iż aby ograniczyć overtourism „należy równomiernie planować ruch turystyczny w całym sezonie dostępności parków tj. od wiosny do jesieni, poprzez zastosowanie różnych narzędzi np. ekonomicznych – obniżenie cen biletów w miesiącach rzadszych odwiedzin”. Zaproponowane rozwiązanie zostało ogłoszone przez Tatrzański Park Narodowy 05.04.2022 roku i dotyczy parkingów w rejonie Morskiego Oka. Wprowadzono zróżnicowanie cen w zależności od terminu rezerwacji. W dni mniej popularne opłata parkingowa jest niższa; w sezonie i weekendy jej wartość wzrasta. Tatrzański Park Narodowy całkowicie wyeliminował również możliwość kupna biletu u obsługi parkingu. Sprzedaż odbywa się wyłącznie poprzez stronę internetową. Dodatkowo, liczba dostępnych biletów jest mocno ograniczona. Park Narodowy zachęca turystów do przyjazdu poza sezonem, najlepiej między poniedziałkiem, a piątkiem.

W celu ograniczenia nadmiernej antropopresji na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego, wprowadzone zostały również czasowe zamknięcia szlaków. W okresie zimowym, zabronione jest poruszanie się po szlakach po zmroku. Celem tego działania jest zachowanie naturalnej aktywności zwierząt (Skawiński, 2010). W opinii autora działanie te nie może przynieść realnych korzyści. Wydaje się, że przeciwdziałanie nadmiernej frekwencji turystów w porze, kiedy z przyczyn naturalnych jest ich niewielu mija się z celem. Z obserwacji autora wynika, że zakaz ten i tak nie jest respektowany, a tym bardziej nie jest monitorowane jego przestrzeganie. Z uwagi na wzrost trudności technicznych na szlaku, na wędrowkę po zmierzchu decydują się turyści o największej świadomości turystycznej, w większości respektujący regulamin obowiązujący w Tatrzańskim Parku Narodowym. Rozwiązaniem, które przynosi większe efekty wydaje się propozycja słowackiego TANAP, w którym wysokogórskie szlaki Tatr Słowackich są zamknięte dla ruchu turystycznego od 01 listopada do 15 czerwca. Znacząco poprawia się wtedy stan krajobrazu Tatr oraz funkcjonowania zwierząt

zamieszkujących obszary cenne przyrodniczo. W polskich Tatrach na dłuższy okres (od 31 grudnia do 31 maja) zamykane są tylko trzy szlaki:

- szlak prowadzący z Morskiego Oka do Doliny Pięciu Stawów Polskich przez Świstówkę
- szlak z przełęczy w Grzybowcu na Wyżnią Kondracką Przełęcz
- szlak z Doliny Tomanowej do Przełęczki pod Chudą Turnią.

Dodatkowo, od 01 listopada do 30 kwietnia zamknięta jest Jaskinia Mroźna (Skawiński, 2010).

Aspekt ilościowo-jakościowy

W przypadku cennych przyrodniczo obszarów, kwestia monitorowania ruchu turystycznego powinna się stać najważniejszym zadaniem zarządców parku. To właśnie monitoring bezpośrednio oddziałuje na ochronę rzadkich ekosystemów, co jest głównym zadaniem obszaru chronionego (Graja-Zwolińska, 2009).

1. Aspekt ilościowy

Dane wskazują, iż spośród większości europejskich górskich parków narodowych typu alpejskiego, pod względem wskaźnika liczby turystów na jednostkę powierzchni oraz ich liczby nieprzerwanie przoduje Tatrzański Park Narodowy (Kurek, 2007). Uważa się, że tak wysoka frekwencja turystów wynika z wyjątkowego charakteru tego obszaru w skali Polski. W innych krajach, parki narodowe, gdzie dominuje krajobraz alpejski zajmują zdecydowanie większą powierzchnię. Tym samym, w kategorii właściwego funkcjonowania tatrzańskiego parku, najważniejszym problemem jest znalezienie równowagi pomiędzy koniecznością ochrony przyrody, a zaspokojeniem potrzeb odwiedzających go turystów oraz interesów społeczności zamieszkującej tereny sąsiadujące z parkiem narodowym (Kowalczyk, Kowalczyk, Kulczyk, 2010). Zatem głównym zadaniem zarządców Tatrzańskiego Parku Narodowego powinno być ustalenie maksymalnego natężenia ruchu turystycznego, którego przekroczenie będzie można uznać za szkodliwe (Szromek, 2012). W celu jego określenia, stosuje się trzy podstawowe wskaźniki (Kruczek, 2018):

- wskaźnik przepustowości – określa możliwość wahadłowego ciągu turystycznego w układzie liniowym, takim jak szlak, bez obniżenia jego wartości użytkowej. Mierzy się ją w odniesieniu do liczby turystów pokonujących wybrany szlak

w konkretnej jednostce czasu. Przekroczenie maksymalnej wartości wskaźnika przepustowości, pogarsza komfort percepcji szlaku

- wskaźnik chłonności turystycznej – potrzeba wyznaczenia takiego wskaźnika, który może być uznany za fundament rozwoju każdej przestrzeni turystycznej została zaakcentowana już przez D. Ptaszycką-Jackowską i M. Baranowską-Janotą (1998), P. Pawlaczyka (2002), później przez M. Pstrocką-Rak i G. Raka (2011), M. Rogowskiego (2019) czy B. Zawilińską (2021). Definiuje się go jako maksymalną liczbę turystów, którzy równocześnie mogą przebywać na konkretnym obszarze nie powodując jego degradacji, tym samym nie pogarszając warunków wypoczynku (Graja-Zwolińska, 2009). Chłonność turystyczna nie jest wartością uniwersalną, gdyż jej poziom zależy od obszaru recepcji turystycznej i specyfiki odwiedzających go turystów. Tym samym, wyróżnić można chłonność gospodarczą, przestrzenną, psychologiczną, społeczno-kulturową oraz naturalną (O'Reilly, 1986).
- wskaźnik pojemności socjopsychologicznej – jak głosi A. Saveriades (2000), wskaźnik ten określa maksymalne natężenie eksploracji turystycznej, która nie degraduje jakości doznań odwiedzających wybrany obszar, ale także jakości życia jego mieszkańców. Do jego określenia analizie poddaje się jakość doświadczeń turystów oraz stopień tolerancji turystyki przez miejscową ludność. Szczegółowe określenie poziomu tego wskaźnika jest niemal niemożliwe z uwagi na fakt, iż dotyczy on wyłącznie subiektywnych opinii badanych. Jego przekroczenie skutkuje jednak pojawieniem się negatywnych postaw mieszkańców wobec turystów (Mika, 2007). Badania nad opracowaniem wskaźnika pojemności socjopsychologicznej trwają już od lat 80. XX wieku (Shelby, Heberlain, 1984).

Ustalenie dopuszczalnej wielkości ruchu turystycznego w Tatrach, której przekroczenie można uznać za nadmierne jest dla jednostek zarządzających Tatrzańskim Parkiem Narodowym zadaniem trudnym (Kruczek, 2018). M. Rogowski (2019) twierdzi, że wraz ze wzrastającą z roku na rok presją turystyczną, przed administracją parków narodowych stawiane są coraz to nowsze wyzwania związane z dokładnym sprecyzowaniem limitów pojemności turystycznej obszaru chronionego. W jego opinii, nie wystarczy już prowadzenie samej edukacji dla odpowiedzialnej i zrównoważonej turystyki – należy wzmocnić przekaz dotyczący ograniczeń w najbardziej obciążonych turystycznie miejscach i okresach. Głównym celem zarządzania rozwojem turystyki powinno być wczesne wykrycie sygnałów świadczących o możliwym obniżeniu jakości

walorów turystycznych, tak aby podjąć kroki prewencyjne, które nakierują region na ścieżkę ponownego rozwoju (Manente, Pechlner, 2006). P. Skawiński (2010, s.30) wyraża obawę, iż „wobec niemożności podjęcia zdecydowanych działań ograniczających liczbę turystów wchodzących do TPN, pewne znaczenie mogą mieć działania jedynie „uspakajające” ruch turystyczny”. Istotnym elementem aspektu ilościowego wydaje się też pogląd głoszący, iż zamiast ustalania i egzekwowania ograniczeń ruchu turystycznego w odniesieniu do chłonności ekologicznej, należy zaprzestać rozwoju bazy turystycznej w Tatrach Polskich – między innymi poprzez niezwiększanie bazy noclegowej tego obszaru, niepowiększanie parkingów wokół Tatrzańskiego Parku Narodowego oraz zaprzestanie zwiększania zdolności przewozowej kolei linowej, przede wszystkim tej prowadzącej na szczyt Kasprowego Wierchu (Skawiński, 2010). Nadmierny ruch turystyczny jest nieznacznie hamowany przez decyzję Tatrzańskiego Parku Narodowego o tym, że grupy zorganizowane mogą poruszać się po parku wyłącznie w towarzystwie przewodnika tatrzańskiego. W przypadku niemożności zorganizowania takiej opieki, wiele dużych grup zmuszonych było do rezygnacji z wejścia na teren Parku.

2. Aspekt jakościowy

Zarówno organizacja ruchu turystycznego w parku narodowym, jak i ilość jego uczestników nie powinny wpływać na zasady wstępu i eksploracji obszaru chronionego. Najistotniejsze w projektowaniu zoptymalizowanej ścieżki udostępniania turystycznego Tatrzańskiego Parku Narodowego stają się postawy turystów (Staniewska-Zątek 2007). Powstaje zatem czwarty aspekt zoptymalizowanego zarządzania ruchem turystycznym, nazwany przez autora aspektem świadomości. Inwestycja w rozwój tego aspektu powoduje rozdzielenie dwóch porządków, dzięki czemu możliwe staje się ich równoważenie. Niestety, szereg istotnych danych służących do pogłębionej analizy wpływu turystyki na krajobraz polskich Tatr nie jest systematycznie gromadzonych. Zachodzi konieczność wprowadzenia zintegrowanego systemu zarządzania zarówno informacją marketingową, jak i monitoringu zachodzących na badanych obszarze zjawisk turystycznych. Zatem możliwe wydaje się powstanie regularnych pomiarów w zakresie popytu i podaży turystycznej. Taki system może pełnić następujące role:

- platformy informacyjnej – pozwoli prowadzić narzędzia umożliwiające gromadzenie i przetwarzanie danych dotyczących wszelakich przejawów działalności turystycznej

- instytucji – mogłaby ona być odpowiedzialna za koordynację przepływu informacji turystycznej i marketingowej do wszystkich podmiotów wpływających na ostateczny kształt zintegrowanej oferty turystycznej Tatr (Zmyślony, 2008).

W opinii autora, systematycznie wzrastająca świadomość turystów, przy jednoczesnej nadmiernej antropopresji w polskiej części gór może się w przyszłości przyczynić do ewolucji turystyki w Tatrach, w tak zwaną „turystykę ostatniej szansy”. W takim przypadku, turystyka zaczyna się opierać na chęci zobaczenia najbardziej narażonych na utratę atrakcyjności przyrodniczej miejsc, zanim te zostaną bezpowrotnie zmienione bądź całkowicie zanikną. Badacze za przykład podają lodowce, rafy koralowe i zagrożone gatunki, jednak bardzo możliwe, że takim przykładem może się w przyszłości stać Tatrzański Park Narodowy (Kazimierczak, Malchrowicz-Moško, 2021). Warto zatem pamiętać, iż nadmierne obciążenie ruchem turystycznym polskich Tatr to nie tylko konsekwencja opóźnionych, błędnych lub w ogóle nieistniejących strategii zarządzania oraz braku świadomości wpływu marketingu na miejsce docelowe. M. Kazimierczak i E. Malchrowicz-Moško (2021) zauważają, iż bez radykalnej zmiany dotychczasowej strategii osiągnięcia prorozwojowych celów poprzez nadmierną konsumpcję, problem overtourismu nie zostanie rozwiązany.

Już w 1987 roku J. Krippendorf zaznaczał, iż do ostatecznej zmiany organizacji ruchu turystycznego w Tatrach konieczny jest rozwój turystyki odpowiedzialnej i zrównoważonej. Osiągnięcie tego celu stanie się możliwe dopiero dzięki prawidłowemu rozwojowi świadomości zarówno turystów, jak społeczności lokalnej (Krippendorf, 1987). Tatrzański Park Narodowy ma predyspozycje do tego, aby minimalizując dostępność najbardziej popularnych szlaków, nie ponosić zbędnych kosztów wynikających ze zmniejszenia liczby turystów, a jednocześnie sprawić, aby Tatry stały się produktem turystycznym bardziej autentycznym, a tym samym jeszcze bardziej atrakcyjnym. Jest to zadanie interdyscyplinarne, które powinno być koordynowane zarówno przez zarządców parku narodowego, jak i podtatrzańskich gmin. W opinii autora, zmianie niekoniecznie musi ulec liczba turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy, ale ich jakość – a ta bezpośrednio wynika z poziomu świadomości. Tym samym, pożądanym staje się opracowanie takiej koncepcji, która rozpatruje „składową społeczną” ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym i wskazuje jej miejsce w nowym sposobie udostępniania Tatr. Wyniki mogą się stać częścią składową pełnego modelu optymalizacji udostępniania turystycznego Tatrzańskiego Parku Narodowego. Krytyczna obserwacja ruchu

turystycznego w Tatrach poparta wnikliwą analizą literatury przedmiotu i podmiotu pozwoliła zaprojektować szereg rekomendacji wpływając na ostateczny kształt świadomości krajobrazu turystów.

3.5. Typologia turystów literaturze

Opracowanie koncepcji rozpatrującej tzw. składową społeczną w sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego skłoniło autora do podjęcia się próby utworzenia autorskiej typologii turystów odwiedzających badany obszar. Badania Z. Kulczyckiego (1977), K. Przeclawskiego (1996), A. Kowalczyka (2000), W. Kurka (2007), W. Gaworeckiego (2007) czy A. Panasiuka (2008) określiły, jak turystyka może być definiowana, typologizowana i jaki typ jednostki może w niej uczestniczyć. Jedną z najczęściej cytowanych współcześnie typologii zaproponował E. Cohen (1979). Wyróżnił on cztery podstawowe typy turysty: typ rekreacyjny, typ poszukujący odmiany, typ poszukujący doświadczeń oraz typ egzystencjalny. W tym samym roku, również J. L. Crompton (1979) podjął się próby usystematyzowania czynników będących bodźcem do podróży. W jego ocenie, można je podzielić na czynniki socjopsychologiczne (w ich skład wchodzi: ucieczka od codzienności, sprawdzanie samego siebie, relaks, prestiż, powrót, wzmacnianie rodzinnych więzi, nawiązanie nowych interakcji społecznych) oraz czynniki „przyciągania” (nowatorstwo i chęć uczenia się). Już niecałe dwadzieścia lat później, V.T.C. Middleton (1996) zdecydował się ukrócić wersję J.L. Cromptona i mocno ją skonkretyzował. Wymienił sześć głównych kategorii przyczyn motywujących do podjęcia podróży. W. Gaworecki (2000) uszczuplił podział do wyłącznie trzech motywów: motyw społeczny, motyw rodzinny i motyw osobisty, czy nawet egoistyczny. L. Rudnicki (2009) wyróżnił 10 dodatkowych bodźców motywujących do podjęcia wyjazdu. Są to: chęć odmiany, izolowanie się, odmładzanie się, egomania, niezwykle przygody, odczuwanie nadmiaru obowiązków, odpowiedzialność za społeczeństwo, małe słabostki, pozostawianie zdrowym oraz chęć walki konsumenta. Autor zauważa, iż niektóre z tych motywacji są ze sobą tożsame i z powodzeniem można by je potraktować jako jedność.

Próba opisanie impulsów skłaniających do podjęcia wyjazdu daje początek typologizacji samych turystów. Jednym z przykładów może być typologia według M. Bassanda wyróżniająca cztery typy (1968). Bardzo obszerny podział zaproponowany została przez P. L. Pearce (1982). Przedstawił on aż 15 różnych typów uczestników ruchu turystycznego tożsamych z rolą pełnioną podczas podróży.

Wśród polskich badaczy, w 1996 roku istotną typologię wprowadził K. Przeclawski. W opinii autora typologia ta łączy jednak w sobie zarówno analizę cech jednostki, jak i motywów jej wyjazdu. Inny podział utworzyli B. Brothertone i B. Himmetoglu (1997). Podzielili oni turystów jedynie na trzy główne typy. Uznają oni, że to turyści masowi stanowią trzon światowej turystyki. Nie mają jednak silnie rozwiniętych specjalistycznych zainteresowań, więc pragną odwiedzić tereny traktowane jako „modne”. Ten aspekt stanowi dla turystów masowych ważny element prestiżu społecznego i staje się dużą wartością w kontaktach towarzyskich. Być może w następstwie nasilonego udziału w turystyce masowej, później rozwija się turysta średnio wyspecjalizowany. Nie satysfakcjonuje go już udział w turystyce masowej i szuka on nieznanymi wcześniej doznań. Brakuje jednak odwagi, aby całkowicie porzucić zachowania i destynacje najsilniej oddziałujące na poczucie prestiżu społecznego. Ostatnim typem jest turysta wyspecjalizowany, który stanowi zdecydowaną mniejszość światowej turystyki. Są to podróżnicy bardzo doświadczeni, którzy mają duże oczekiwania związane z realizacją ich wyspecjalizowanych zainteresowań. Nie podążają za większością i nie oczekują aprobaty otoczenia dotyczącej wyboru formy spędzania przez nich wypoczynku.

Kolejny podział typów turysty zaproponował w roku 2004 Francuski Instytut Marketingu Turystycznego. Wymienia on siedem różnych typów. Podobnie jak w przypadku typologii zaproponowanej przez K. Przeclawskiego (1996), tak i tutaj w opinii autora wymienione typy wydają się nawzajem przenikać. Trudno oddzielić „erudyte” od „odkrywcy” – oboje zainteresowani są kulturą i tradycją odwiedzanego miejsca; trudno też zakwalifikować „wielbiciela wypoczynku rodzinnego” wyłącznie do tej kategorii – może on się stać jednocześnie każdym z pozostałych turystów zaproponowanego podziału. Charakterystyka wydaje się nie uwypuklać takich cech, które jasno wydziela turystów w zakresie wybranych przez autora zmiennych.

Ciągły rozwój gospodarczy, narastająca globalizacja, zmiany kultury, tradycji oraz zwyczajów współczesnych społeczeństw sprawia, że priorytety turysty również ewoluują. Analizując priorytety współczesnego uczestnika ruchu turystycznego, J. Heath i A. Potter (2010) uznają, że odwiedzający poszukują przede wszystkim autentyczności. Szukanie nietuzinkowych, często nieodkrytych jeszcze doznań sprawia, że mają oni poczucie odrębności i swego rodzaju wytworności zorganizowanej wyprawy (Heath, Potter, 2010). Turysta coraz rzadziej chce tylko „zaliczać” konkretne destynacje turystyczne – ze względu na coraz większą otwartość świata, staje się to zbyt

mało wartościowe. W dzisiejszym świecie priorytetem są nowe, nieznane dotąd doznania. To one zaczynają być zbierane; to właśnie dobra niematerialne są coraz częściej kolekcjonowane (Bauman, 2000). Tezę o współczesnej turystyce jako odrębnej formule potwierdzają również J. Gilmore i J. Pine (1998). W ich rozumieniu, miałyby się ona zajmować wyłącznie produkcją doświadczeń i różnorodnych, nowych doznań. Dodatkowo, coraz częściej sektor turystyczny jest wspierany przez wirtualną rzeczywistość (Pestek, Sarvan, 2020). Na późniejszym etapie rozprawy autor przedstawia możliwości jej wykorzystania w kształtowaniu świadomości krajobrazu turystów. Elementem współczesnej turystyki jest także marketing oparty na mediach społecznościowych, o czym pisze K. O. Kayumovich i S. F. Kamalovna (2019), podobnie jak P. Zawadzki (2022). Rozważania na temat całości zachowań współczesnego turysty prezentuje D. Bowen (2022). Nakierunkowują one na stwierdzenie, iż intensywność doznań może bezpośrednio wpływać na jakość życia, a być może również na osiągnięty status społeczny i częstotliwość podejmowania aktywności turystycznej.

W celu samodzielnej interpretacji zagadnienia, autor postanowił włączyć się naukowo w opracowanie autorskiej, teoretycznej typologii turystów odwiedzających polską stronę Tatr. Zmienną charakteryzującą poszczególne typy jest poziom świadomości krajobrazu uczestników ruchu turystycznego. Teoretyczne rozważania zostaną poddane analizie po uwzględnieniu wyników badań przeprowadzonych na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego. Dodatkowo, podjęte prace badawcze powinny umożliwić odpowiedź na pytanie, jaki typ turysty decyduje się na wędrowkę po Tatrach najczęściej oraz czy istnieje jasna zależność pomiędzy częstotliwością ich występowania na szlakach, a poziomem pojawiających się tam trudności technicznych. Proponowane uporządkowanie stanowi zatem podstawę dalszych rozważań na temat istoty udostępniania turystycznego Tatr z perspektywy dbałości o otoczenie, a także pozwala wykryć pewne prawidłowości związane ze świadomością krajobrazu.

ROZDZIAŁ 4

ŚWIADOMOŚĆ KRAJOBRAZU JAKO SKŁADOWA SPOŁECZNA W NOWYM SPOSOBIE UDOSTĘPNIANIA TURYSTYCZNEGO TATR POLSKICH

Proponowany przez autora nowy sposób udostępniania turystycznego Tatr Polskich opiera się na analizie wpływu świadomości turystów na stan środowiska geograficznego badanego obszaru. Uważa się, iż im bardziej świadoma eksploracja, tym niższy stopień oddziaływania na krajobraz. Autor omawianą zmienną zdefiniował jako „świadomość krajobrazu”. Pojęcie to nie zostało jeszcze szeroko omówione w literaturze naukowej. Niniejsza praca stanowi przyczynek do opracowania całościowej koncepcji jej wpływu na postawy turystów w górach, a w konsekwencji na siłę ich oddziaływania na krajobraz.

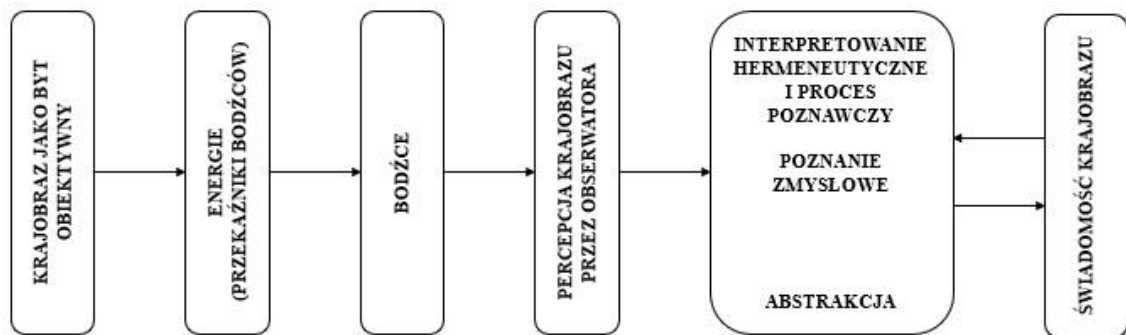
Według W. Duchy (2008) świadomość to proces dokonywania projekcji przez wszystkie zmysły. Takie ujęcie jest zbieżne z poruszonym przez autora zagadnieniem multisensoryczności krajobrazu. Istotna jest również wiedza i wnioski wysnuwane z zarejestrowanego przez jednostkę środowiska. Świadomość powstaje poprzez skojarzenia mózgu skonstruowane z wyobrażeń zmysłowych (multisensoryczność), a także z wniosków wyciąganych na podstawie wiedzy o świecie (Duch, 2008). Uważa się, że turysta może być świadomy tego co go otacza tylko do tego stopnia, w jakim może użyć dostarczanej informacji do kontrolowania działania i myślenia (O'Regan, Noë, 2001).

W zakresie nauk filozoficznych, świadomość krajobrazu ma subiektywny i podlegający ciągłym zmianom charakter. Zachodzą one na skutek wyobraźni i sposobu postrzegania krajobrazu przez jednostkę. Jednocześnie krajobraz w warstwie materialnej pozostaje przecież niezmienny (Dziadkowiec, 2009).

Według M. Szczepańskiej (2014) świadomość krajobrazu traktować należy jako stopień wiedzy turysty na temat krajobrazu, a także jako sposób postrzegania przez niego rzeczywistości w odniesieniu zarówno do dziedzictwa materialnego, jak i niematerialnego percepowanego otoczenia (Szczepańska, 2014).

W opinii P. Wolskiego i M. Kotta (2012) świadomość krajobrazu należy rozumieć jako indywidualny obraz cech materialnych i niematerialnych krajobrazu, stanowiących fundament wchodzenia turysty w „relację” z krajobrazem. Świadomość ta powinna być

ugruntowana w umyśle jednostki zarówno percepcyjnie, jak i duchowo oraz kognitywnie. Dopiero wtedy pojawiają się podstawy do świadomego projektowania krajobrazu, między innymi poprzez ocenę jego stanu oraz określenie struktury i funkcjonowania. Autorzy przedstawili model kreowania się świadomości krajobrazu za pomocą ryciny (ryc. 4.1.).

Ryc. 4.1. Proces percepcji, interpretowania i konstytuowania świadomości krajobrazu

Źródło: opracowanie własne na podstawie Wolski, Kott (2012)

Model wskazuje, iż dzięki energii, do receptorów zmysłów docierają konkretne bodźce – światło, dźwięk, dotyk, poczucie ciepła i zimna oraz zapach. Następnie dochodzi do ich percepcji, poprzez percepcję wzrokową, słuchową, węchową oraz (jak piszą Wolski i Kott) skórą. Później następuje interpretacja hermeneutyczna oraz proces poznawczy. Odbywa się on na dwóch płaszczyznach:

- poznanie zmysłowe – rozpoznanie, doznania, wrażenia, emocje
- operacje myślowe – posiadają najczęściej charakter abstrakcyjny (analizowanie, reakcje, oceny czy werbalizowanie).

P. Wolski (2002) uznał, że to właśnie świadomość krajobrazu traktować należy jako podstawę relacji człowieka ze środowiskiem. Kształtowanie świadomości krajobrazu dotyczy aspektu behawioralnego składającego się z trzech wymiarów:

- poznawczego – rozumienie,
- emocjonalnego – odczuwanie,
- dotyczącego postępowania – działanie.

Na ich kształt wpływa uważna percepcja i zdobyte przez jednostkę doświadczenie. Według filozofa przyrody – H. Skolimowskiego (1993) ostatecznie skonstruowana świadomość krajobrazu może być traktowana jako:

- świadomość holistyczna – turysta traktuje otaczający go krajobraz jako całość, do której sam należy; przyznaje, iż wpływ człowieka na krajobraz jest zauważalny
- świadomość ilościowa – turysta widzi związki jakościowe w jedności i nierozzerwalności krajobrazu
- świadomość duchowa – ta cecha związana jest z duchowością turysty wykraczającą poza umysł. Utożsamiana może być z komponentem odczuwania krajobrazu
- świadomość uczestnicząca – w tym przypadku, turysta aktywnie uczestniczy w kształtowaniu, a raczej w ochronie krajobrazu
- świadomość ewolucyjna – podlega ciągłym zmianom; może nastąpić zarówno jej progres, jak regres.

Aby utworzyć autorską typologię definicji świadomości krajobrazu, konieczne jest omówienie jej składowych.

4.1. Wpływ pełnej percepcji na kształtowanie świadomości krajobrazu

Podstawą rozwoju świadomości krajobrazu jest jego percepcja. Decydując się na analizę zjawiska, autor musi odejść od zagadnień stricte geograficznych. Tematyka wywodzi się z zakresu psychologii i to tam należy szukać początków badań nad tym zagadnieniem.

Już w roku 1949 J. Dewey i A. Bentley zauważyli, że każda percepcja jest równoznaczna z silną interakcją człowieka z krajobrazem. Podobne stanowisko prezentowali W.H. Ittelson z H. Cantrilem (1954). Zauważyć należy, iż naukowe prace geograficzne już od lat 50. XX wieku stają się coraz bardziej zhumanizowane. Mamy do czynienia z geografiami czasu, geografiami behawioralną, czy właśnie geografiami percepcji (Čuka, Gregorová, 2007). Już w 1968 roku P. W. English analizował umiejscowienie zjawiska percepcji w szeroko rozumianej geografii. Wyniki rozważań umieścił w monografii „Krajobraz, ekosystem i percepcja środowiska: koncepcje w geografii kultury”. Również szereg innych naukowców starał się przenieść tematykę percepcji z gruntu psychologicznego na grunt geograficzny. W 1973 artykuł na ten temat opracował J. P. Cole. Szukając perspektyw rozwoju geografii w edukacji, stworzył monografię „Percepcja w geografii”, przetłumaczoną później przez M. Spryszyńskiego. W 1974 D. Pocock podjął się próby stworzenia definicji zjawiska percepcji właśnie w ujęciu środowiskowym. Potraktował ją jako „proces poznawczego strukturyzowania

bodźców społecznych (pochodzących z szeroko rozumianego środowiska), na które wpływ wywierają genetyczna struktura i cechy kulturowe jednostki” (1974, s.1). W roku 1975 pojawia się przekonanie, że najwyższą wartość stanowi całkowicie naturalny, niezmodyfikowany krajobraz. Jego autorem jest R. Smardon. Wtedy też R. O. Brush i E. L. Shafer postanowili zbadać zjawisko percepcji krajobrazu wykorzystując wyłącznie fotografie (1975). W latach 80. XX. ukazał się szereg prac dotyczących percepcji miast. Mowa tutaj o monografiach J. O’ahel’ (1980), czy P. Radváni (1983). Obszerne powiązanie nauk psychologicznych, historycznych oraz przyrodniczych znalazło się w monografii A. S. Bailly’ego – stworzył on tekst zatytułowany „Geografia percepcji w świecie frankofońskim w perspektywie historycznej” (1981), gdzie z powodzeniem doszukiwał się wspólnego mianownika w wymienionych naukach. Zjawisko percepcji, w 1986 roku poruszone zostało także przez T. Bartkowskiego. Badacz geografii fizycznej i geografii turystyki swoje rozważania na ten temat zawarł w monografii „Zastosowania geografii fizycznej”. W tym samym roku, ukazała się publikacja B. Berry’ego. Wskazuje on, iż najważniejszymi czynnikami wpływającymi na percepcję są między innymi: wychowanie, doświadczenia życiowe, oddziaływanie grup, w których jednostka funkcjonuje, czynniki zawodowe, czy nawet przynależność narodowa i etniczna. W 1988 roku, psycholog Z. Nęcki w ujęciu psychologicznym zanalizował pojęcie percepcji środowiska. W 2004 roku uzupełnia swoją wcześniejszą analizę o stwierdzenie, że to „dziecięcy obraz krajobrazu uważany jest za najbardziej swój, bliski, kochany, pierwotny, prawdziwie naturalny. Z takiego odczuwania krajobrazu płynnie podświadomie lub świadomie pragnienie kontaktu z krainą dzieciństwa, sympatia do wszystkiego, co stamtąd przychodzi. Pojawia się pozytywna ewaluacja psychicznych obrazów wyrytych w dziecięcym prawzorze psychicznym” (Nęcki, 2004, s.96). Okazuje się zatem, że sposób percepcji zależny jest od osobistych przeżyć jednostki z okresu dziecięcego. W 1986 roku B. Domański zdefiniował pojęcie geografii percepcji. Traktuje ją jako takie podejście badawcze w geografii, które bada wyobrażenia, postawy i preferencje przestrzenne pojedynczych ludzi. Już kilka lat później, S. Podsiedlik, powołując się na przytoczoną definicję poddał analizie percepcję przestrzeni turystycznej Polski (1993). W tym okresie, kontynuowane są także prace dotyczące percepcji miasta. Pisali o tym R. Matlovič (1992) i V. Ira (1996). Te samo zagadnienie na przykładzie Łodzi, w 1993 poruszył A. Matczak. Wcześniej, to M. Bartnicka zbadała podobny aspekt, jednak na przykładzie przestrzeni miejskiej

Warszawy (1989). Pełniła ona także rolę tłumacza w zagranicznych pracach dotyczących omawianego zagadnienia. Badaniu poddali je R. D. Dattel oraz D.J. Dingemans już w roku 1984. Kolejnymi badaczami geografii percepcji zostali B. Goodey oraz J. R. Gold (1987). Poprzez zauważalny związek percepcji z zagadnieniem geoekologii, w 1997 powstała monografia „Geoekologia turystyki i wypoczynku” autorstwa A. Krzymowskiej-Kostrowickiej. Autorka traktuje percepcję jako zespół bodźców docierających do mózgu, gdzie są one przetwarzane na takie wyobrażenia, które determinują konkretne zachowania jednostki. W tym samym roku, P. Čuka (1997) podjął się próby zbadania ewentualnych problemów percepcji na wybranej grupie badawczej. Pytając o cel, motywację i znajomość destynacji poddał analizie to, co w percepcji może przeszkodzić. W roku 1999 J. Warszyńska zauważyła, iż percepcja środowiska w geografii turystyki odnosi się głównie do ogólnej percepcji przestrzeni turystycznej, która jest rezultatem wyboru dokonanego w wyniku tejże percepcji. Zaznacza też, że zależy to jednak od aktualnej sytuacji życiowej i związanych z nią czynników emocjonalnych, a to może wpływać na cały proces percepcji. Innym ważnym czynnikiem jest czas przeznaczony na wyjazd turystyczny, cechy osobowości turysty, a także uwarunkowania kulturowe i społeczne. Istotną publikacją na temat psychologii środowiskowej jest praca A. Bańki (2002). Przedstawia on zarówno zagadnienia teoretyczne, jak i współczesne kierunki badawcze oraz obszary zastosowania praktycznych badań nad percepcją.

W czasach współczesnych, wiedza na temat percepcji uległa sprecyzowaniu. W roku 2000 za krajobraz wartą analizy pod względem percepcji uznano Warszawę. To jej swoją pracę poświęcił B. Jałowicki (2000). J. Piechota za percepcję krajobrazu uznał metodę określania ewentualnych miejsc odpoczynku i sposób głębszego poznania ich środowiska przyrodniczego – „metoda, która potrafi wskazać i określić sposób zagospodarowania turystycznego potencjalnych miejsc, mających spełniać funkcje turystyczne, uwzględniając przy tym w swojej części badawczej postrzeganie krajobrazu przez samych zainteresowanych, dla których badania są prowadzone” (2009, s.152). Według autora, w konsekwencji prowadzi to do zmiany „świadomości turystycznej”. Zaznaczył też, że priorytetem powinno być doskonalenie umiejętności percepcji krajobrazu wśród dzieci i młodzieży. Pozwoli to na wzrost wrażliwości społecznej na zmiany zachodzące w środowisku na skutek zbyt intensywnej antropopresji (Piechota, 2009). Obecnie aspekt percepcji znajduje swoje miejsce między innymi w geoekologii. Przykładem jest książka „Walory przyrodnicze w turystyce

i rekreacji” autorstwa K. Kozuchowskiego z 2005 roku. Przedstawił on dość współczesną definicję percepcji środowiska jako procesu jego postrzegania, jednak pozostającego w zasięgu zmysłów człowieka. Proces percepcji polega na subiektywnym postrzeganiu elementów krajobrazu, co bezpośrednio wpływa na zachowanie ewentualnego turysty. Autor zaznaczył również, że to czynniki somatyczne oraz społeczno-kulturowe mają największy wpływ na proces percepcji. Podobne podejście zaproponował

K. Wojciechowski już w 1986 roku. W 2007 roku P. Čuka i B. Gregorová postawili tezę, iż jedną z najważniejszych gałęzi geografii percepcji sensu largo jest cała nauka o kształtowaniu wyobrażeń przestrzennych. W monografii „Zastosowanie mapy mentalnej do badania percepcji. Studiów porównawcze na przykładzie studentów polskich i słowackich” posłużono się mapą mentalną, aby potwierdzić podstawowe hipotezy. O psychologicznych i kulturowych zależnościach jednostki z percepcją środowiska w 2007 roku napisała E. Szkurłat. Skupiając się jednak na percepcji w aspekcie geografii turystyki, samodzielną pracę stworzyła B. Gregorova, po raz kolejny silny nacisk kładąc na mapy mentalne obrazujące zjawisko. Również w roku 2007, na percepcji przestrzeni miejskiej skupił się M. Madurowicz. W. Osikowska i J. Przetacznik w tym czasie zawężili obszar badań, zajmując się problemami percepcji krajobrazu Krakowa (2007). K. Parzych za to, w 2012 roku opisał „Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne percepcji przestrzeni turystycznej kurortu nadmorskiego. Studium przypadku Łeby”. W artykułach opisane zostały fizyczne, klimatyczne, przestrzenne oraz przyrodnicze czynniki, które według autora bezpośrednio wpływają na percepcję środowiska. Po raz kolejny potwierdzenie znalazła też teza, iż percepcja wzrokowa nierozzerwalnie łączy się z percepcją słuchową. Percepcji miasta sensu largo, w 2014 roku swoją monografię poświęcił A. Bernaciak.

Obecnie bardzo silny nacisk kładziony jest na umożliwienie percepcji środowiska osobom, które nie mogą w pełni korzystać z każdego ze zmysłów. W roku 2010 M. Wysocki poświęcił się temu zagadnieniu wydając monografię „Projektowanie otoczenia dla osób niewidomych. Pozawzrokowa percepcja przestrzeni”. J. F. Staszak uznaje, że w doświadczaniu otoczenia wykorzystywane są wszystkie zmysły, w roku 2013 zaproponował percepcję z wykorzystaniem zapachów. W tym samym roku nad ogólną percepcją miasta skupił się A. Mandal. W jego pracy poruszone były między innymi tematy dotyczące tego, jak jednostka może „czuć” miasto, i jak silnie wpływa na to stopień utożsamiania się z nim. Od roku 2010 J. Angiel poświęca część swoich

prac badaniom percepcji przez człowieka rzek. Ta percepcja nie skupia się tylko na wzroku. Dokładna analiza zjawiska przedstawiona jest na przykładzie Wisły (2010, 2011, 2012, 2014, 2015). Badacze zaczynają nawet kategoryzować percepcję traktując ją jako „geograficzne postrzeganie”, wskazując jego holistyczną ideę. Temu zagadnieniu poświęciła autorka swoją monografię z 2017 roku. Według A. Bernaciaka, wyraz „percepcja” stosować można naprzemiennie z „postrzeganiem”. Autor rozprawy zauważa jednak pewną nieścisłość definicyjną, gdyż samo słowo „postrzeganie” kierunkuje już myśli na wykorzystywanie wyłącznie wzroku. W pracy, takie rozumienie zjawiska jest podważane poprzez definicję multisensoryczności. Tym samym, w rozprawie hasło „percepcja” dotyczy wielozmysłowego odbioru środowiska otaczającego jednostkę. Dodatkowo warunkowana jest potrzebami turysty – zarówno fizjologicznymi, jak i bezpieczeństwa, samorealizacji, uznania czy przynależności. Między innymi to poprzez ich pryzmat, a także poprzez emocje wywoływane przez konkretne bodźce krajobrazowe, formułowana jest ostateczna ocena krajobrazu przez turystę (Maslow, 2006). Na potrzeby pracy, percepcja rozumiana jest jako droga i sposób postrzegania przez człowieka środowiska naturalnego wraz ze wszystkimi zmiennymi mogącymi zmodyfikować sposób jego odbioru.

Wielozmysłowa percepcja krajobrazu

Wartość multisensorycznego podejścia do doświadczania środowiska wynika z faktu, iż krajobrazy emitują szereg bodźców wpływających na ich ostateczną percepcję. Możliwość wykorzystania wszystkich zmysłów jednostki w ich doświadczaniu, w rozprawie zdefiniowane zostało właśnie jako multisensoryczność. Za podstawę rozważań na ten temat uznać można zamieszczoną w Czasopiśmie Geograficznym definicję T. Bartkowskiego (1985) – uważa on, iż krajobraz multisensoryczny to krajobraz postrzegany wieloma zmysłami. Wyróżnia on zmysły optyczne (do których zaliczany jest wzrok) oraz pozaoptyczne (słuch, węch, smak i dotyk).

Najwcześniejszymi publikacjami, w których znaleźć można zagadnienia dotyczące wielozmysłowej percepcji są dzieła E. H. Zube, J. L. Sell i J. G. Taylor, którzy w 1982 roku opisali sposoby doświadczania krajobrazu przez turystę. Tę samą tematykę poruszył K. Wojciechowski (1986). Została ona rozszerzona w 1989 roku przez M. Bartnicką. W kolejnej dekadzie A. Richling podjął się analizy zjawiska (1992), przedstawiając opis metodyki oceny atrakcyjności krajobrazu. Opis wymienionych

zagadnień znaleźć można również w pracy autorstwa A. Kowalczyka (1992). Zjawiskiem „krajobrazu multisensorycznego” w tym samym roku zajęła się także Al. Kowalczyk. Później to P. Śleszyński skupił się na metodologii zjawiska (1999). W roku 1998 naukowcy zaczęli pracować nad tak zwanym „wielozmysłowym doświadczaniem efemeryczności krajobrazu”. Zagadnienie poruszone zostało przez P. Brassley`a (1998). Autor skupia się na tym, co nierozpoznane w odbiorze otaczającego człowieka świata. W jego opinii jest on niezwykle ulotny, trwający przez chwilę. Poszukiwania najbardziej rzeczywistego i odbieranego wszystkim zmysłami krajobrazu przedstawili M. Pietrzak, I. Miedzińska i J. Styperek. W roku 1999 poddali badaniu multisensoryczność szlaku im. Cyryła Ratajskiego w Wielkopolskim Parku Narodowym. Aspektem wielozmysłowej percepcji zajęli się wtedy także J. L. Carles, I. L. Barrio i J. V. de Lucio. Rok później, również na multisensoryczności konkretnego obszaru skupił się M. Pietrzak (2000). Omówił on w tym względzie krajobraz rekreacyjny Pszczewskiego Parku Krajobrazowego. W roku 2003 zjawiskiem zajął również się P. Hedfors i P. G. Berg. Interesujące podejście do tematu zaprezentowali w 2007 roku H. Palang, H. Soovali i A. Printsman. Zbadali oni sezonowość percepowanych krajobrazów. Wtedy też D. P. Kroh i R. H. Gimblett rozpoczęli porównania percepcji oddziałującej tylko na jeden zmysł, z wyjściem w teren i świadomym wykorzystywaniem wszystkich pozostałych zmysłów. W tym samym czasie M. Madurowicz i I. Szumacher podjęli się próby złączenia zjawiska multisensoryczności z percepcją. Rok później, kolejny raz podkreślono fakt, iż multisensoryczność krajobrazu jest głównym czynnikiem wpływającym na zindywidualizowaną percepcję. Tezę tę przedstawiła W. Kałamucka, stawiając pytanie czym jest krajobraz idealny (2008). W tym samym roku, wymieniony już autor – M. Pietrzak, wydał kolejną publikację, po raz kolejny pogłębiający temat metodyki multisensoryczności (2008). S. Piechota zauważa szczególną rolę kształtowania wielozmysłowej wrażliwości, szczególnie w przypadku młodych osób (2009). S. Bernat, w 2010 roku postawił tezę, iż wspólna praca wszystkich zmysłów – wzroku, słuchu, węchu, dotyku i smaku może tak samo przyczyniać się do dowartościowania krajobrazu, jak i jego całkowitego odrzucenia. K. Benedictson, K. A. Lund i E. Huijbens w 2011 roku skupili się na istocie multisensorycznego odbioru obszarów wulkanicznych. W roku 2011 A. Richling wraz z J. Solonem podkreślili, że w celu analizy krajobrazu multisensorycznego zastosowanie znajdują oceny instrumentalne i oceny klasyfikacji. A. Richling (2012) opisuje też sam proces rozwoju badań nad

percepcją otoczenia każdym ze zmysłów. U. Myga-Piątek (2012) stwierdziła, że wielozmysłowy odbiór jest możliwy poprzez niematerialne składniki krajobrazu, które również mają charakter nietrwały. N. Tokarczyk, w 2012 roku poruszyła temat wielozmysłowej percepcji polan w Gorcach. Zagadnienia te na obszarach miejskich analizowały M. Szczepańska wraz z A. Wilkaniec (2015). B. Raszka, E. Kalbarczyk, R. Kalbarczyk i K. Tomasz (2014) zdecydowali się nawet na potraktowanie multisensoryczności jako jednej z cech waloryzacji obszarów o szczególnej wartości krajobrazowej. W tym samym roku, I. Potocka i M. Rogowski postanowili zbadać w jaki sposób nowatorskie narzędzia mogą posłużyć do obiektywizacji ocen atrakcyjności krajobrazu. Oceną krajobrazu multisensorycznego zajęli się także Y. Gan i T. Luo (2014). W 2015 J. Xiong, N. Hazarina Hashim i J. Murphy postawili tezę, iż jednym z najlepszych środków do badania preferencji krajobrazów tego typu są wywiad i kwestionariusz ankiety. Podobnym zagadnieniom w tym samym roku poświęcili się także M. T. Jensen, C. Scarles i S. A. Cohen. U. Myga-Piątek (2016) stwierdziła, iż to z multisensoryczności wynika tak zwany „czwarty wymiar krajobrazu”. M. Rogowski (2016) uznał również, że tak duża konkurencja na rynku turystycznym, wymusza wręcz udoskonalanie oferty w taki sposób, aby wykorzystywana była wielozmysłowa percepcja krajobrazu. Takie działanie może gwarantować wykreowanie unikatowego produktu turystycznego. Istotne jest stwierdzenie, iż dzięki temu oraz poprzez interpretację krajobrazu zgodnie z własnym doświadczeniem, ten może pełnić różną funkcję dla każdego człowieka. Tym samym, zaczęto publikować prace skupiające się na percepcji krajobrazu konkretnym zmysłem. Wcześniej – bo już w 2009 roku, tezę taką postawili w swoim artykule również A. Scott, C. Carter, K. Brown i V. White. Głównym wątkiem artykułu stało się stwierdzenie, że „widzieć to nie wszystko”.

Skupiając się na percepcji krajobrazu poszczególnymi zmysłami, wymienić należy prace S. Bernata, który opublikował szereg tekstów dotyczących krajobrazów dźwiękowych (2008, 2010, 2012, 2013, 2014, 2015), a obecnie zajmuje się także zjawiskiem „ciszy krajobrazu” (2023)¹. J. Urry już w 2007 roku stwierdził, że na ogólne doświadczenia turysty składają się – poza bodźcami wzrokowymi, właśnie kombinacje dźwięków. Tematem dźwięku w krajobrazie zajęła się w 2004 roku S. Serafin. Rok później, temat poddali badaniu M. Raimbault z D. Dubois (2005), następnie

---

¹ Referat podczas Kongresu Edukacji Geograficznej – 15 października 2023 w Łodzi

H. Uimonen z M. Kytö (2008). Jako ważny walor krajobrazu dźwięk potraktowany został również przez W. Lewandowskiego i I. Szumachera (2008). B. Lebidowska uznaje, że stymulantą produktu turystycznego może być doświadczenie również braku występujących w nim dźwięków. Natomiast I. Miedzińska (2008), a także K. Buczkowska (2008) wartości doszukują się w turystyce muzycznej, której odbiór zależy od zmysłu słuchu. M. Rogowski (2008) zdecydował się na utworzenie tzw. map krajobrazów dźwiękowych, co mocno poszerzyło aspekt analizowanych krajobrazów. Od roku 2012 nad turystyką i krajobrazem dźwiękowym pracowała także C. Braden. M. Lindquist i E. Lange (2014) również poddali temat analizie w artykule poruszającym pejzaż dźwiękowy w planowaniu krajobrazowym.

M. Woźniczko, T. Jędrusiak i D. Orłowski (2015) poświęcili całą książkę doświadczeniu poprzez zapach. Ich dzieło „Turystyka kulinarna” z powodzeniem opisuje znaczenie zmysłu smaku i powonienia w interpretacji przestrzeni. Jednym ze światowych prekursorów opisywania środowiska w ten sposób była P. Boniface – w 2003 roku wydała książkę „Tasting tourism: travelling for food and drink” opisującą tzw. „turystykę smakowania”. Opis bodźców zapachowych związanych z percepcją krajobrazów pojawił się już w 1985 roku. J. D. Porteous głosił przekonanie, że percepcja zapachów jest całkowicie poza wolą człowieka. Zależność tę opisał również J. F. Staszak (2013). Słusznie zaznaczył, iż teza J. D. Porteousa jest właściwa, gdyż człowiek nie jest w stanie świadomie zamknąć nozdrzy, tak jak może to zrobić z oczami odpowiedzialnymi za zmysł wzroku. W 2003 roku G. Dann i J. K. S. Jacobsen stworzyli monografię opisującą, iż zmysł powonienia ma szczególną rolę w percepcji krajobrazu multisensorycznego. Podobnie A. Matusiak (2009) twierdzi, że zapach daje turystyce możliwość mocniejszego doznawania nowo poznanego miejsca i wpływa bezpośrednio na samopoczucie jednostki w czasie percepcji. Podobnie jak w przypadku dźwięku, w czasach współczesnych powstają już dokładne mapy zapachowe danych obszarów. Zbliżone opinie głosili także L. Jiang, M. Masullo i L. Maffei w 2016 roku.

W przypadku percepcji krajobrazu smakiem, nie sposób nie zgodzić się z tezą M. Rogowskiego (2016) głoszącego, że bodźce smakowe to odrębny element krajobrazu. Według autora, smak danej potrawy jednostka automatycznie łączy z typem odwiedzanego krajobrazu.

Znów w przypadku bodźców dotykowych, M. Rogowski za przykład uznaje percepcję krajobrazu kulturowego, kiedy podczas zwiedzania obiektów zabytkowych, turysta ma możliwość dotknięcia materiału budulcowego. Tezy swoje rozwija w roku

2018 w monografii „Multisensoryczność krajobrazu w przestrzeni turystycznej – kontekst badawczy”.

Ostatnim omawianym zagadnieniem jest krajobraz multisensoryczny rozumiany jako ten, który percepuje się także czymś więcej, niż wyłącznie pięcioma ludzkimi zmysłami. W 2013 roku T. Cole poddał analizie związek pamięci więźniów obozu koncentracyjnego w Auschwitz z krajobrazem, który dostrzegają oni tam obecnie. Opracowaniu został poddany krajobraz, który wkracza w ludzką świadomość. Daje to czytelnikowi silny przekaz tego, jak rozległe może być postrzeganie zjawiska krajobrazu, a także sam proces jego odbioru.

4.2. Rola doświadczenia w kształtowaniu świadomości krajobrazu

Między innymi poprzez pryzmat własnego doświadczenia turysta rozpoczyna interpretację subiektywnej percepcji krajobrazu. Ta składowa świadomości rozumiana może być jako stan wiedzy i odczucia uzyskiwane w wyniku bezpośrednio doświadczanych wrażeń (The New Lexicon Webster's..., 1991). Uznać należy, iż doświadczenie cechują cztery atrybuty:

- subiektywizm
- zaangażowanie – można je utożsamiać z komponentem działania w proponowanej przez autora definicji świadomości krajobrazu
- emocje – tożsame ze składową odczuwania w omawianej koncepcji
- uczenie się – czyli rozumienie będące jednym z elementów dyskutowanej idei (Jianyu, Gao, Scott, 2017).

Traktując doświadczenie jako jedną ze składowych świadomości krajobrazu, odnieść należy się między innymi do tak zwanej ekonomii doświadczeń. To dzięki tej dziedzinie, doświadczenie turysty może nakierunkować rynek turystyczny na całkiem nowe podejście do jego rozwoju (Stasiak, 2015). Potrzeba taka została już opisana przez P. Williams i G.N. Soutar (2000), N. Uriely (2005), B. Marciszewską (2010), N. Scott, E. Laws, P.H. Boksberger (2012), A. Niezgodę (2013) czy M. Żemłą (2014). Duże znaczenie w definicji pojęcia ma również poddana analizie pod koniec XX wieku tak zwana „nowa turystyka” lub turystyka „3xE”. W opinii A. Poon (1994) i wielu innych badaczy, zjawisko zawiera w sobie trzy składowe: edukację, rozrywkę i emocje. Uważano, że turyści tego nurtu będą już zdecydowanie bardziej świadomi, wyedukowani, doświadczeni o zupełnie innej hierarchii wartości. Historia jednak

pokazała, że taki stosunek do turysty był nieco utopijny (Kowalczyk, 2014). Niemniej jednak, wspomniana „nowa turystyka” z pewnością kształtuje stosunek jednostki do krajobrazu, gdyż jakakolwiek podróż nierozzerwalnie łączy się z poszerzaniem wiedzy i zmianą sposobu spojrzenia na otaczającą rzeczywistość. Uważa się także, iż w procesie projektu produktu turystycznego, sama konsumpcja nie jest tak istotna, jak właśnie doświadczanie i płynące z niego emocje i doznania (Boguszewicz-Kreft, 2010). Wspomnieć należy także o Triadzie Doświadczeń Turystycznych i stworzonym na jej podstawie Trójkącie Ossana proponowanym przez A. Stasiaka i B. Włodarczyka (2013). Każdy z jego boków jest osią podzieloną na 100 jednostek, co stanowi 100%. Położony na trójkącie punkt opisywany jest przez trzy współrzędne wskazujące na procentowy udział każdego składnika:

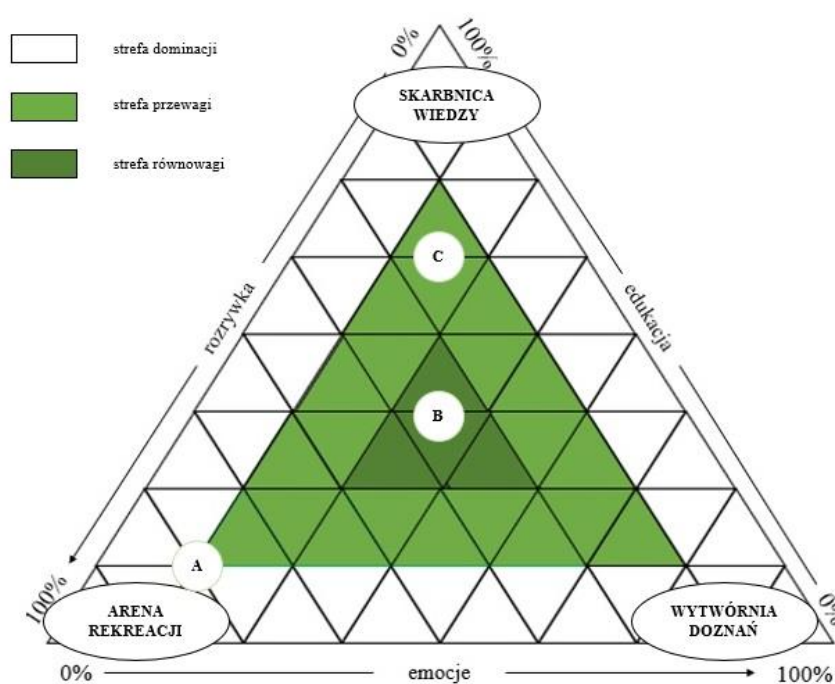
- wierzchołki trójkąta – oznaczają pełne składniki A, B lub C, czyli 100% jednej z cech;
- boki trójkąta – to układy dwuskładnikowe: AB, BC lub AC – suma dwóch składników wynosi 100%, nie ma udziału trzeciego;
- punkty leżące wewnątrz trójkąta – suma wszystkich składników (A, B i C), w różnych proporcjach suma wszystkich składników równa się 100% (Stasiak, 2015).

Z każdym wyjazdem wiążą się zarówno emocje, jak i rozrywka i edukacja. Te trzy komponenty zawsze występują łącznie, choć w różnych proporcjach. Możliwe są przypadki, w których jedna ze składowych wyraźnie dominuje, przekraczając próg 75%. W takim przypadku, narożnik trójkąta z dominacją składowej edukacji definiowany jest jako „skarbnica wiedzy”, miejsce, gdzie dominuje rozrywka to „arena rekreacji”, a dominacja emocji, to tak zwana „wytwórnia doznań” (ryc. 4.2.) (Stasiak, 2015). W zaproponowanym Trójkącie Ossana, tatrzańska wędrówka może się znaleźć w trzech różnych miejscach, w zależności od rodzaju podejmowanej aktywności:

- A – turystyka aktywna – w takim przypadku umiejscowić ją należy w pobliżu areny rekreacji. Wynika to z faktu, iż towarzyszy jej zarówno rozrywka, jak i relaks z elementami emocji. Wydaje się, iż edukacja ma w tym przypadku marginalne znaczenie.
- B – turystyka kwalifikowana – w opinii autora, najbardziej zbilansowany sposób tatrzańskiej wędrówki. Jej lokalizacja w Trójkącie Ossana mieści się w strefie równowagi, gdzie wszystkie komponenty (edukacja, rozrywka i emocje) mają

zbliżone znaczenie dla turysty. Ten rodzaj aktywności charakteryzuje się bogactwem przeżyć emocjonalnych – estetycznych, wspólnotowych czy egzystencjalnych, jak i koniecznością posiadania i zdobywania szerokiej wiedzy: krajoznawczej i specjalistycznej, która jest związana z wybraną formą aktywności.

- C – turystyka specjalistyczna – utożsamiana z eksploracją najwyższych partii Tatr. Ze względu na konieczność nauki obsługi sprzętu turystyczno-sportowego, jej położenie w Trójkącie Ossana przewiduje większy udział edukacji. Mimo to, wciąż przeważają emocje i rozrywka (Stasiak, Włodarczyk, 2015).

Ryc. 4.2. Lokalizacja turystyki w Tatrach Polskich na Trójkącie Ossana

Źródło: opracowanie własne na podstawie Stasiak, Włodarczyk (2013)

W większości opracowań naukowych, za doświadczenie traktuje się doznania płynące z podjęcia się danej aktywności turystycznej. Tymczasem autor jako doświadczenie składające się na całość równania świadomości krajobrazu traktuje historię turystyczną jednostki. Uważa, że im historia ta jest bogatsza, tym spojrzenie na rzeczywistość staje się bardziej świadome. A. Stasiak (2016) prezentuje definicję, iż doświadczeniem nazwać należy ogół informacji i umiejętności zdobytych na fundamencie własnych przeżyć i obserwacji. Potwierdzają to wyniki badań przeprowadzonych na Orlej Perci w Tatrach przez J. Hibner i J. Balona (2010). Wskazały one, iż wraz ze wzrostem

doświadczenia górskiego turystów wzrasta ilość zabieranego ze sobą ekwipunku oraz powszechnie znajomość numeru alarmowego do Tatrzańskiego Parku Narodowego. Wraz ze wzrostem doświadczenia górskiego obniża się za to ocena trudności szlaku. Jednak L. Mossberg (2007) zaznacza, że doświadczenie to nie tylko zdobyte umiejętności. Opinia ta mówi, iż istotą jest także połączenie szeregu czynników, które niezależnie angażują turystę zarówno emocjonalnie i fizycznie, jak i duchowo i intelektualnie. Bliska takiemu podejściu jest charakterystyka doświadczenia zaproponowana przez B. Pine i J. Gilmore w 1999 roku. W ich opinii doświadczenie powstaje i przechowywane jest w umyśle i pamięci turysty. Jest to wyjątkowa cecha decydująca o mocno zróżnicowanym charakterze powstającej świadomości krajobrazu. E. Hauser (2005) uważa za to, że doświadczenie to każda interakcja jednostki z produktem turystycznym. Idąc dalej, uznać można, iż na wzrost świadomości krajobrazu turysty wpływa natężenie i częstotliwość wspomnianych interakcji. Wzrost doświadczenia turystycznego uzależniony jest jednak od procesów psychologicznych zachodzących indywidualnie w każdej jednostce. M. Mika (2014) zaznacza, że doświadczenie turystyczne to zbiór wszelkich przeszłych doznań fizycznych, a także emocjonalnych i ich relacji z innymi czynnikami. Potwierdzają to też badania J. Hibner (2020) wskazujące, iż wcześniejsze doświadczenia górskie wpływają na szereg innych zmiennych. Rozwój doświadczenia odbywa się w sposób świadomy i z pewnością wpływa na świadomość krajobrazu. Doświadczenie pozwala na lepszą i szerszą interpretację treści krajobrazu, a w konsekwencji na jego pełne zrozumienie (STP, 2002).

4.3. Rozumienie jako składowa świadomości krajobrazu

Z doświadczeniem łączy się druga składowa świadomości krajobrazu, jaką jest rozumienie. Pomimo bliskości znaczeń, rozumienia nie należy mylić z samą świadomością. Procesy poznawcze w większości są procesami nieświadomymi. Świadomy jest sam umysł jako fundament rozwoju zjawiska rozumienia (Nęcka, Orzechowski, Szymura, 2013). Decydując się na charakterystykę pojęcia, konieczne jest zgłębienie zagadnień dotyczących psychologii behawioralnej. Nauka ta zajmuje się problematyką poznawania otoczenia przez jednostkę. Określa w jaki sposób są odbierane informacje, jak zachodzi proces nauki, zapamiętywania oraz myślenia, prowadzący do pełnego rozumienia danego zjawiska (Sternberg, 2001). Fundamentem psychologii behawioralnej są wyniki badań prowadzonych przez Arystotelesa i Platona.

Arystoteles postulował, iż rozumienie rozwija się na podstawie danych zdobytych poprzez doświadczenie i obserwacje – tak zwany nurt empiryczny; Platon głosił, że rozumienie dotyczy przede wszystkim wyciągania wniosków na podstawie znanych już zasad – czyli racjonalizm. Współcześnie, rozumienie można definiować jako zdolność jednostki do odbioru i przetwarzania informacji pochodzących ze środowiska. Konsekwencją staje się przystosowanie do panujących w środowisku warunków oraz zrozumienie otoczenia (Nęcka, Orzechowski, Szymura, 2013). Rozumienie nie przychodzi jednak do jednostki samoistnie. Zawsze wynika z odpowiedniego interpretowania treści na podstawie percepowanych bodźców (Karpiński, 2007). Im bardziej różnorodnych obserwacji dokonywał turysta, tym łatwiej zrozumie on emitowaną przez środowisko informację. Nawet w przypadku, kiedy ma ona niespotykaną wcześniej postać (Mikołajczuk, 2003). Tym samym uznać należy, że rozumienie krajobrazu przez jednostkę nie może zaistnieć bez wcześniejszego doświadczenia. Rozumienie nierozdzielnie łączy się z doświadczeniem poprzez wpływ doświadczenia na interpretację krajobrazu przez jednostkę oraz z percepcją, gdyż pełne zrozumienie otoczenia, według Platona odbywa się poprzez wykorzystanie wszystkich zmysłów człowieka (Bruner, 1965). Takie podejście pozwala stwierdzić, iż podstawowym procesem rozumienia jest zatem obserwacja. Jest ona każdym działaniem, które ustanawia odróżnienie poszczególnych komponentów środowiska (Luhmann, 1993). Zarówno doświadczenie, percepcja, jak i wiedza stanowią bazę konceptualną, która pozwala odbiorcy krajobrazu rozumieć i przetwarzać emitowane przezeń treści (STP, 2002).

S. Pietraszko (2012) uważa, że samo rozumienie krajobrazu kształtowane jest także poprzez kulturę, w której funkcjonuje turysta. Wynika to z postulowanego przez kulturoznawcę antropogenetycznego wymiaru krajobrazu, co sytuuje go w świecie człowieka, a nie w świecie przyrody (Pietraszko, 2012). W opinii autora rozprawy, podejście takie jest dyskusyjne z uwagi na jego subiektywnie pogładowy charakter.

W dziedzinie turystyki rozumienie krajobrazu ma często dość potoczny charakter, uznając go za przestrzeń geograficzną lub otaczającą rzeczywistość (Andrejczuk, 2010). Autor ten postuluje jednak takie rozumienie krajobrazu, które mocno zmienia jego rangę – z tła aktywności turystycznej na zjawisko o wyjątkowej wartości. Konieczne staje się pojawienie świadomości istnienia wszystkich obiektów tworzących krajobraz, zrozumienie zachodzących pomiędzy nimi współzależności oraz ich genezy.

Nieodzowna staje się też świadomość konieczności utrzymania równowagi pomiędzy każdym komponentem krajobrazu.

Wytworzona w procesie edukacyjnym świadomość krajobrazu ma charakter bardzo aktywny, nakierowany na chęć równoważenia zachodzących procesów o charakterze przyrodniczym, społecznych i gospodarczym (Domeracki, Tyburski, 2011). Jest ona także balansująca – pomiędzy egoświadomością, a pełną świadomością krajobrazu. Turysta powinien jak najsilniej neutralizować wpływ tak zwanego egoizmu indywidualnego i egoizmu gatunkowego na rzecz proponowanej idei, która staje się fundamentem prokrajobrazowych wartości.

4.4. Odczuwanie krajobrazu w kontekście świadomości krajobrazu

Każdy turysta w sposób tylko sobie właściwy percepuje i kontempluje otaczający go krajobraz. Jego odczuwanie zależy od wrażliwości jednostki i rodzaju jej wcześniejszych doświadczeń. Istotą jest także multisensoryczna percepcja – każdy skupia się na odbiorze innego rodzaju bodźców. Dodatkowo, sposób odczuwania krajobrazu przez turystę zależy od stopnia jego wiedzy na temat procesów zachodzących pomiędzy poszczególnymi elementami środowiska fizycznogeograficznego (Plit, 2012).

Na sposób i jakość odczuwania krajobrazu przez turystów silny wpływ wywierają również emocje – w opinii T. Maruszewskiego (2001) są one ważnym regulatorem zachowania człowieka. Już w ubiegłym stuleciu, H. Bobek (1949) uznał, iż samą istotę i wartość krajobrazu często łatwiej dotrzeć zmysłowo niż pojęciowo. Prowadzić to może do odrzucenia klasycznego sposobu ujmowania krajobrazu na rzecz jego niematerialnej percepcji (Frydryczak, 2016). Taka relacja pomiędzy turystą, a konkretnym miejscem nazywana jest *genius loci*. Szeroko tę kwestię opisują między innymi G. Gutkowski (2009), B. Jałowicki (2009), K. Piotrowiak (2010), K. Dąbrowska-Budziło (2011) czy U. Myga-Piątek (2011, 2016) utożsamiająca zjawisko z „duchem miejsca” i siłą kształtującą unikatowość regionu. K. Lenartowicz (1997) zdefiniował *genius loci*, jako zespół takich właściwości, które nadają krajobrazowi indywidualną jakość. Składają się na nią cechy fizyczne oraz wszelkie znaczenia wynikające zarówno z przeszłości, jak i współczesności. Poczucie „ducha miejsca” stanowi potencjalne źródło inspiracji świadomego kształtowania krajobrazu (Dąbrowska-Budziło, 2011). *Genius loci* traktować zatem należy jako „specyficzną aurę skupiającą naszą uwagę, budzącą emocje, angażującą intelekt. Jest

zatem utożsamiane z tym wszystkim, co odczytujemy jako niematerialną wartość miejsca” (Dąbrowska-Budziło, 2011, s.229). Może przyczynić się to do silnego utrwalenia krajobrazu w pamięci turysty. W rezultacie, jednostka często odwołuje się do niego podczas poznawania rzeczy wcześniej nieznanych. Tym samym, kwestia odczuwania może wpływać na późniejsze doświadczenia turysty. Znow według B. Jałowieckiego (2009) pełna identyfikacja niematerialnej wartości krajobrazu zależy także od rozumienia otoczenia przez jednostkę. Aby świadomie wykorzystać genius loci w optymalnej eksploracji środowiska, konieczne jest nieinwazyjne kształtowanie krajobrazu miejsca, które buduje indywidualną atmosferę oraz całość kontekstu (Dąbrowska-Budziło, 2011). Uważa się, że im większe poczucie odpowiedzialności i przywiązania do konkretnej przestrzeni, tym większa świadomość krajobrazu turysty (Garcia-Martin, Plieninger, Bieling, 2017).

Innym wymiarem odczuwania krajobrazu jest poczucie sacrum. Najłatwiej go doświadczyć w otoczeniu niezniszczzonego środowiska naturalnego. W świadomości turysty pojawia się porównanie majestatu przyrody do majestatu świątyni. Nie jest to sposób odczuwania zarezerwowany dla osób wierzących – głębokie doznania niezwiązane z modlitwą i Siłą Wyższą deklarują również turyści odrzucający jakiegokolwiek wierzenia religijne (Plit, 2012).

Wszelkie bodźce płynące z krajobrazu są przez turystę mimowolnie oceniane i nadawana jest im ranga. Niemierzalne cechy otoczenia, takie jak harmonia, piękno, malowniczość, naturalność czy wzniosłość są dla turysty tym istotniejsze, im bardziej unikatowy w oczach jednostki jest percepowany krajobraz. Staje się on wówczas źródłem głębokich doznań (Królikowski, 2015). Nagromadzone w ten sposób niematerialne wartości tworzą potencjał krajobrazu, który definiować można jako jego sens, rangę, renomę, ważność czy znaczenie. Wartościami, które przez turystę mogą być odczuwane są także naturalność, różnorodność, historyczność, autentyczność, dawność, treść, tożsamość, swojskość oraz tradycja. Takie podejście stawia turystę w roli podmiotu oceniającego, który jednocześnie nie jest od krajobrazu oddzielony (Andrejczuk, 2010). A. Berleant (2007) twierdzi, że wspomniane uczestnictwo w krajobrazie, dosłowne „bycie w nim”, wymaga wykorzystania wszystkich zmysłów człowieka. To wtedy otoczenie staje się przestrzenią doznań zmysłowych i przywrócony może zostać antropologiczny wymiar krajobrazu. Zatem przenikają się tu aż cztery składowe proponowanej przez autora holistycznej koncepcji świadomości krajobrazu: samo odczuwanie, ale również świadoma percepcja, doświadczenie i rozumienie. Jak

głosi K. Dąbrowska-Budziło (2011) świadome odczuwanie krajobrazu powinno obligować turystów do działań ochronnych percepowanego otoczenia – „jest rzeczą konieczną nie tylko ochrona miejsc obdarzonych szczególną atmosferą, lecz także ich tworzenie” (Dąbrowska-Budziło, 2011, s.227). Aby w pełni zachować autentyczny krajobraz lub też go ocalić, przede wszystkim należy go w pełni rozpoznać oraz zrozumieć (Dąbrowska-Budziło, 2011).

4.5. Wpływ świadomości krajobrazu na podejmowanie działań ochronnych

T. Maruszewski (2001) postuluje, iż ważnym regulatorem działań turysty są emocje. Zachowanie jednostki ma inne znaczenie, kiedy rozpoznane zostają podstawy rozumienia danego zjawiska oraz emocje z nim związane. Zatem zrozumienie działań turysty polega między innymi na uwzględnieniu jego możliwości poznawczych oraz poziomu rozumienia krajobrazu. Dla ewentualnego działania uczestnika ruchu turystycznego znaczenie ma także sama percepcja – to dane zmysłowe niosą informacje, które dla jednostki mogą posiadać konkretne znaczenie. A to warunkuje chęć podjęcia ewentualnych działań. Podejście takie uwzględnia zarówno doświadczenie turysty, jak i wszelkie bodźce emitowane przez krajobraz (Maruszewski, 2001).

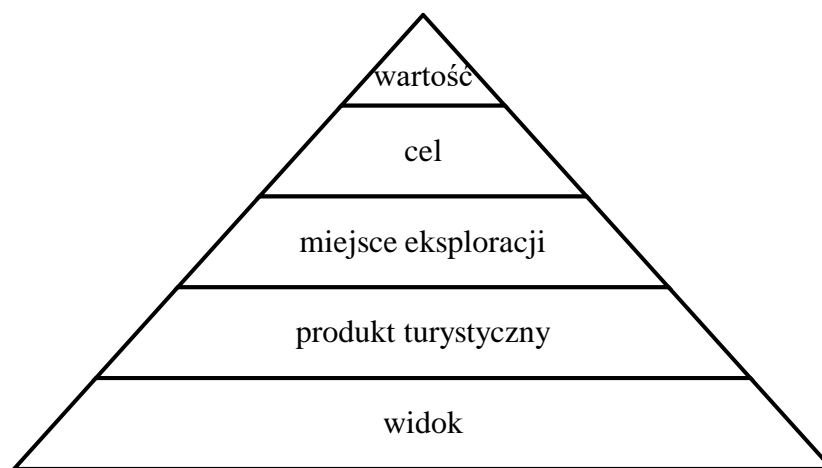
M. Cichoń (2008) uważa jednak, że człowiek faktycznie może posiadać naturalną chęć podjęcia się działań mogących mieć realny wpływ na krajobraz, jednak chęć ta dotyczy najczęściej najbliższego otoczenia jednostki. Wskazuje to na postawę wynikającą wyłącznie z indywidualnego interesu i cechuje turystów, którzy krajobrazu nie postrzegają jako dobra publicznego sensu largo (Cichoń, 2008). W aspekcie ochrony krajobrazu wiedzę tę można wykorzystać w sposób praktyczny. W pracy M. Hunziker’a i zespołu (2008), wskazana jest bardzo ważna rola lokalnej społeczności w jego krajobrazu. Rozpatrując procesy planowania przestrzennego na obszarze Alp Szwajcarskich, Hunziker zauważa aktywną partycypację społeczeństwa w tym względzie. Wnioskować zatem należy, iż największą odpowiedzialność za krajobraz odczuwają jednostki stale w nim przebywające. Respondenci biorący udział w badaniu różnią się stosunkiem do zmian w krajobrazie – inaczej postrzegają je mieszkańcy, a inaczej turyści. Podobna zależność dotyczy omawianego później odczuwania krajobrazu. Badacz stawia również tezę, iż wspomniane nastawienie może też świadczyć o kierunku kształtowania świadomości krajobrazu. T. Boll, C. von Haaren, C. Albert (2014) uważają, że akceptowalność zmian zależy zarówno od rodzaju zachodzącej zmiany, jak i typu krajobrazu. Jego badania wskazują, iż ludzie będąc

świadomości różnorodności krajobrazu, raczej sprzeciwiają się jego standaryzacji. Najczęściej nie popierają zmian prowadzących do zatracenia unikalnego charakteru, akceptują natomiast takie przekształcenia, które pozytywnie wpływają na tak zwane „krajobrazy codzienne”.

P. Wolski i M. Kott (2012) postulują, iż również sam stan świadomości krajobrazu może wywoływać określone reakcje oraz skłaniać (lub nie) do podjęcia działań służących kształtowaniu warstw materialnych krajobrazu. Uważa się, iż jego poszczególne warstwy mogą być jednocześnie adresatem działań turysty, jak i nadawcą bodźców skłaniających do ich podjęcia. Jak widać, najważniejszą konsekwencją przedstawionych procesów staje się pełne ukonstytuowanie świadomości krajobrazu. W opinii tych autorów jest ona połączona sprzężeniem zwrotnym z etapem interpretowania hermeneutycznego i procesu poznawczego. Takie rozumienie krajobrazu bezpośrednio prowadzi do chęci jego aktywnej ochrony.

W opinii autora, przedsięwzięcie takich działań jest niezbędne. Stanowisko to nawiązuje do ustaleń A. Balmforda, A. Brunera, P. Coopera i in. (2002), którzy postulują między innymi potrzebę powstawania nowych form ochrony przyrody, rewitalizacji przestrzeni kulturowych, a także renowacji ewentualnie pojawiających się w krajobrazie obiektów zabytkowych. Stale rosnąca liczba turystów niezaprzeczalnie wpływa na degradację siedlisk przyrodniczych i krajobrazu, co wymaga organizacji konkretnych przemian, nawet kosztem nakładów ekonomicznych. Autorzy potrzebę zmian podnoszą do rangi potrzeby moralnej (Balmford, Bruner, Cooper i in., 2002). R. de Groot z zespołem (2010) wysnuwa wniosek, że jakiegokolwiek inwestycje w ochronę środowiska i krajobrazu związane ze zrównoważonym gospodarowaniem przestrzenią przynoszą w konsekwencji korzyści zarówno społeczne, jak i ekonomiczne oraz ekologiczne. Autorzy głoszą istotną ideę wskazującą, iż takie postrzeganie ewentualnych działań jest możliwe w przypadku ukształtowanego społeczeństwa obywatelskiego, cechującego się wysoką świadomością ekologiczną oraz świadomością krajobrazu. Całość wiedzy o krajobrazie oraz partycypacja społeczna w działaniach na rzecz jego ochrony mogą być ich miernikami (Szczepańska, 2014).

Na poziom zaangażowania w ochronę krajobrazu wpływać może też funkcja, którą otoczenie pełni w świadomości turysty (ryc. 4.3.).

Ryc. 4.3. Schemat funkcji krajobrazu w świadomości turysty

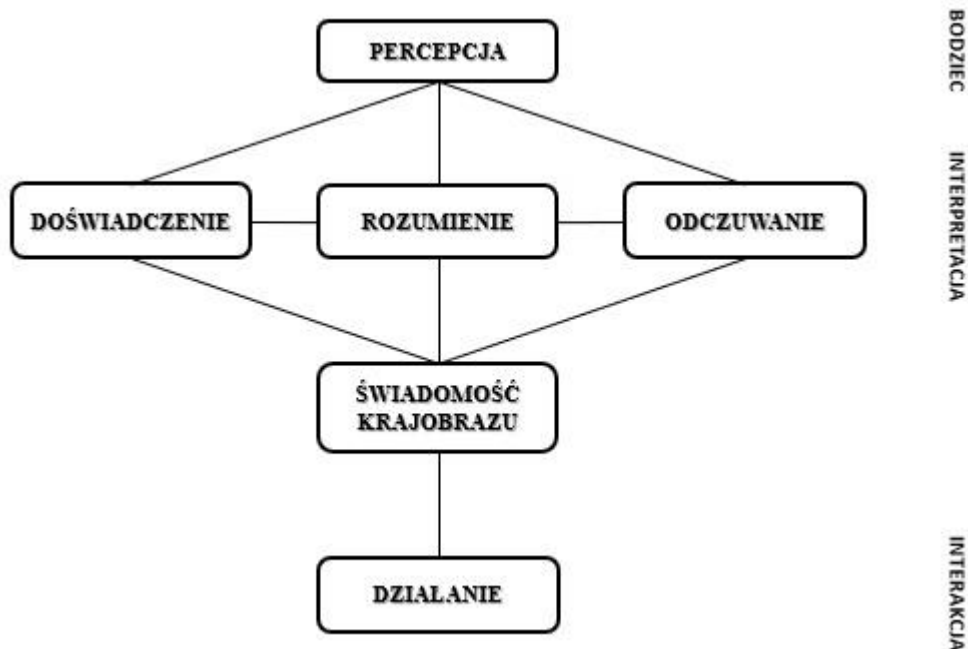
Schemat ilustruje pięć pięter odpowiadających pięciu wymienionym w późniejszym etapie rozprawy typom turysty. Szczyt piramidy jest tożsamy z wykorzystywaniem krajobrazu w poczuciu jego pełnej świadomości – jest charakterystyczny dla najbardziej świadomego turysty. Od niższych pięter, odróżnia go wyjątkowo silne poczucie genius loci. Piętro „celu” jest już go pozbawione, ale cechuje się mocnym docenianiem estetyki krajobrazu i poszanowaniem jego wartości. Obecność w krajobrazie jednostki znajdującej się na tym poziomie piramidy funkcji nie prowadzi do jego silnych zakłóceń. Te pojawiają się w piętrze „miejsce penetracji”. Turysta tak silnie zauroczony estetyką otoczenia, chce dany obszar silnie penetrować, niekoniecznie zważając na negatywne skutki jego obecności w często niedozwolonych miejscach. Krajobraz wykorzystywany jako „produkt turystyczny” wywołuje realny wpływ na jego autentyczność. Presja jednostek tego piętra jest silnie zauważalna – wartość krajobrazu rozumiana jest tutaj wyłącznie jako źródło zainteresowania turystycznego. Inne kwestie przestają mieć znaczenie. Najwięcej turystów znajduje się jednak na poziomie „widoku”. Jednostka nie rozumie zależności pomiędzy poszczególnymi elementami krajobrazu, nie zna jego historii i nie przykłada uwagi do dbałości o jego utrzymanie. Przykładowi turyści wędrujący po Dolinie Chochołowskiej w poszukiwaniu krokusów, parkują samochody na terenach zielonych i w poszukiwaniu najpiękniejszego kadru do zdjęcia na tle „fioletowego dywanu” gotowi są narażać sąsiednie tereny chronione. Nierzadko powoduje to silne zdeptywanie terenów okołoszlakowych, w których jakakolwiek antropopresja jest mocno szkodliwa. Niemniej jednak, na samym początku rozwoju świadomości krajobrazu, każdy turysta traktuje krajobraz wyłącznie jako widok. Dopiero wraz z rozwojem świadomości, krajobraz zaczyna pełnić również inne funkcje. W konsekwencji, dla każdego turysty krajobraz pełni funkcję wizualną, która później uzupełniana jest bardziej „świadomymi” i „odpowiedzialnymi” funkcjami.

4.6. Propozycja autorskiej definicji świadomości krajobrazu

Analiza literatury przedmiotu i podmiotu, uważna i krytyczna obserwacja ruchu turystycznego w polskich Tatrach oraz interpretacja wymienionych składowych pozwoliła autorowi sformułować własne twierdzenie, iż świadomość krajobrazu to ogół składowych jego eksploracji przez turystę, różniących się między sobą poziomem i kierunkiem rozwoju. Tym samym, na pełną świadomość krajobrazu składają się:

- percepcja – świadome i multisensoryczne doświadczanie krajobrazu traktowane jako bodziec kształtowania się samej świadomości
- doświadczenie – indywidualne przeżycia turysty związane z eksploracją krajobrazu
- rozumienie – zdolność racjonalnego pojmowania zależności pomiędzy konkretnymi elementami krajobrazu
- odczuwanie – zdolność doznawania wartości niematerialnych krajobrazu
działanie – uczestniczenie (partycypacja) lub sama chęć aktywnego uczestnictwa w procesie ochrony krajobrazu.

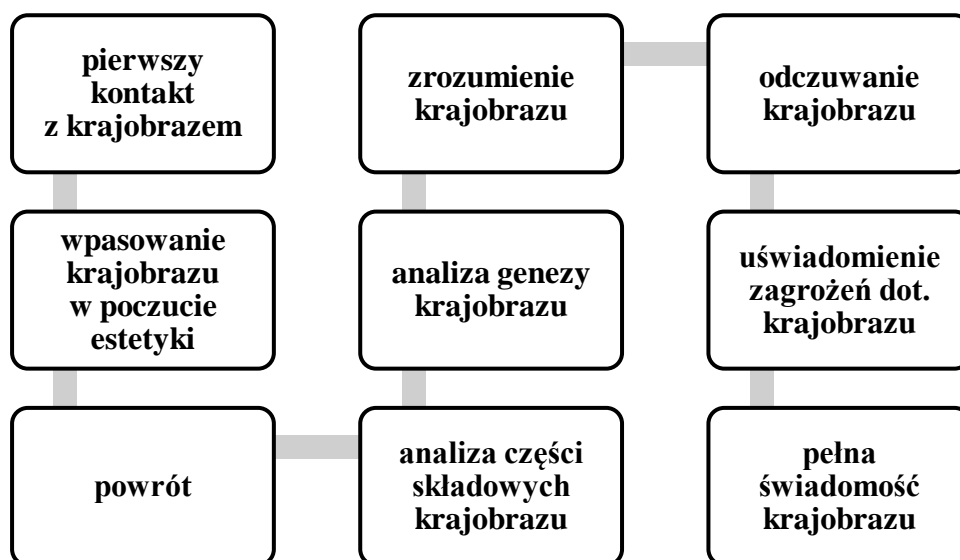
Świadomość krajobrazu rozwija się wtedy, gdy zaistnieją warunki do współlistnienia wszystkich wyżej wymienionych składowych. Świadomość ta kształtuje się, jest procesem ciągłym, nieprzerwanym, zmieniającym się w zależności od profilu indywidualnego turysty oraz jego wewnętrznych zdolności do interpretacji napływających z krajobrazu bodźców. Omawiane podejście jest fundamentem i główną osią proponowanej przez autora całościowej koncepcji świadomości krajobrazu (ryc. 4.4.).

Ryc. 4.4. Ideogram świadomości krajobrazu

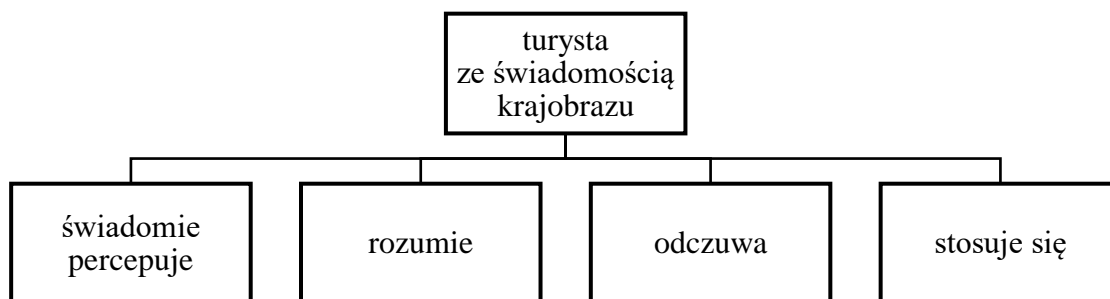
W omawianej koncepcji konieczne staje się uwzględnienie zjawiska sprzężenia zwrotnego, jakie zachodzi na linii świadomość krajobrazu – rozumienie – odczuwanie – doświadczenie – działanie i sama percepcja. Trzeba pamiętać, że kierunek istniejących między tymi czynnikami oddziaływań jest dwustronny. Nie tylko świadomość jest rezultatem tworzących ją komponentów, ale również ona determinuje zwrótnie wzmacnianie wiedzy i doświadczenia, a także buduje motywację działania i głębszy sposób odczuwania krajobrazu. Po analizie wszystkich wymienionych składowych, autor podjął się próby przedstawienia etapów, składających się na całość procesu osiągnięcia pełnej świadomości krajobrazu (ryc. 4.5.):

Ryc. 4.5. Proces osiągnięcia pełnej świadomości krajobrazu

Na podstawie całości rozważań, autor poddaje definicji również pojęcie turysty świadomego krajobrazu (ryc. 4.6.). Turysta ma pogłębioną wiedzę na temat krajobrazu i traktuje go jako zbiór obiektów, procesów, bodźców, wartości, a wreszcie i funkcji. Turysta ten podejmuje się działań decydujących o ochronie wartości krajobrazowych.

Ryc. 4.6. Schemat zachowań świadomego turysty

Według autora, modelowy (idealny) turysta musi posiadać pełną świadomość krajobrazu. Ta jednak rozumiana może być dwojako:

- świadomość krajobrazu czynna – będąc jednostką o wysokim wskaźniku świadomości krajobrazu, turysta czynnie bierze udział w ochronie jego wartości. Uczestniczy w protestach środowiskowych i aktywnie próbuje uświadamiać resztę społeczeństwa w kwestii ochrony krajobrazu

- świadomość krajobrazu bierna – turysta akceptuje i stosuje zasady dotyczące ochrony krajobrazu, nie angażuje się jednak czynnie w żadne działania. Ewentualne uświadamianie w tej kwestii dotyczy jedynie najbliższego otoczenia jednostki.

Dopiero po dokładnym przeglądzie wszystkich wymienionych składowych i krytycznej analizie poruszanych kwestii, możliwe staje się utworzenie teoretycznej typologii turystów wraz z określeniem stopnia ich świadomości krajobrazu.

ROZDZIAŁ 5

TYOLOGIA TURYSTÓW ODWIEDZAJĄCYCH TATRY POLSKIE WG KRYTERIUM ŚWIADOMOŚCI KRAJOBRAZU

W niniejszej pracy autor postanowił włączyć się w dotychczasową dyskusję naukową nad klasyfikacją turystów i zaproponował własną typologię uczestników ruchu turystycznego w polskich Tatr. Autor uważa, iż wskazanie ewentualnych zależności związanych z okresem i miejscem eksploracji może być bardzo pomocne przy próbie tworzenia zoptymalizowanej ścieżki rozwoju turystycznego.

5.1. Założenia autorskiej typologii turystów

Uporządkowanie i ustrukturyzowanie zachodzących w Tatrach zjawisk związanych z nasilającą się antropopresją turystyczną wydaje się konieczne (Frankfurt-Nachmias, Nachmias, 2001). Do opracowania autorskiej typologii turystów użyto podejścia zaproponowanego przez M. Bassanda w 1968 roku oraz P.L. Pearce'a z 1982 roku. Opisane w tych źródłach typologie poruszają kwestię jednostkowego wpływu na krajobraz. Autorska typologia wykorzystuje metodykę retrogresywną, czyli odnoszącą się do faktów, które zaszły już w przeszłości, jednak nie poddano ich jeszcze wyczerpującej analizie (Heller, 1992). Po wnikliwej interpretacji materiałów źródłowych, utworzono teoretyczną typologię turystów, poddaną następnie weryfikacji w badaniach ankietowych wśród osób odwiedzających Tatry Polskie. Przyjęte w analizie kryteria uznano za kluczowe i mające bezpośredni wpływ na stopień świadomości krajobrazu.

Propozycje typów turystów odwiedzających Tatry

Za zmienne charakteryzujące poszczególne typy turystów przyjęto trzy kryteria:

- środki materialne pozostawiane w lokalnej gospodarce
- bezpośredni lub pośredni wpływ na krajobraz
- wskaźnik świadomości krajobrazu.

Każde z kryteriów poddane zostało bonitacji i ocenie w pięciostopniowej skali, gdzie:

1 - bardzo wysoki poziom świadomości krajobrazu; opis jakościowego wskaźnika oceny:

- brak wpływu bezpośredniego i minimalny wpływ pośredni na krajobraz Tatr

- znikomy wpływ funduszy do gospodarki gmin podhalańskich
- 2** - wysoki poziom świadomości krajobrazu; opis jakościowego wskaźnika oceny:
- słaby wpływ na krajobraz
  - niewielki wpływ funduszy do gospodarki gmin podhalańskich
- 3** - średni poziom świadomości krajobrazu; opis jakościowego wskaźnika oceny:
- średni wpływ na krajobraz
  - średni wpływ funduszy do gospodarki gmin podhalańskich
- 4** - niski poziom świadomości krajobrazu; opis jakościowego wskaźnika oceny:
- duży wpływ na krajobraz
  - duży wpływ funduszy do gospodarki gmin podhalańskich
- 5** - bardzo niski poziom świadomości krajobrazu; opis jakościowego wskaźnika oceny:
- bardzo silny wpływ bezpośredni i pośredni na krajobraz
  - bardzo duży wpływ funduszy do gospodarki gmin podhalańskich

W utworzonej na potrzeby typologizacji skali nie posłużono się oceną „0”. Uznano, że brak jakiegokolwiek wpływu na krajobraz jest całkowicie niemożliwy – samo korzystanie z wytyczonych szlaków turystycznych, nieodwracalnie wpływa na stan krajobrazów w przyszłości. Mianem „0” ocenić można wyłącznie wpływy przyrodnicze bez występowania jakiegokolwiek energii pochodzenia antropogenicznego. Tabela 5.1 zawiera opisane założenia.

Tab. 5.1. Siła oddziaływania na krajobraz, wpływ środków finansowych do gospodarki gmin podhalańskich oraz poziom świadomości krajobrazu turysty

skala oceny	1	2	3	4	5
kryterium typologiczne					
wpływ na krajobraz	typ I	typ II	typ III	typ IV	typ V
wpływ finansów do budżetu gminy	typ I	typ II	typ IV	typ III	typ V
świadomość krajobrazu	typ V	typ IV	typ III	typ II	typ I

Przedstawiona typologia wskazuje cechy pozwalające scharakteryzować ją jako typologię Ploga (1974) wyróżniającą pięć typów turystów o spektrum cech mieszczących się pomiędzy ocenami najbardziej skrajnymi. W kontekście wpływu turysty na krajobraz, uczestnikami ruchu turystycznego o skrajnie niskim oddziaływaniu jest typ I – jest to turysta bardzo świadomy, dla którego stan krajobrazu ma dużą wartość. Tacy turyści samodzielnie dbają o ochronę krajobrazu. Istotna dla

nich jest także autentyczność krajobrazu – nie tolerują oni „uatrakcyjniania atrakcji” i sztucznych wabików mających przyciągnąć tzw. „niedzielnych turystów”. Typ I nie zakłóca krajobrazu, oddając mu należny szacunek. W swojej podróży odczuwa genius loci miejsca i zależy mu na tym, aby wybrane przez siebie miejsce pozostawić w jak najbardziej niezmienionym stanie.

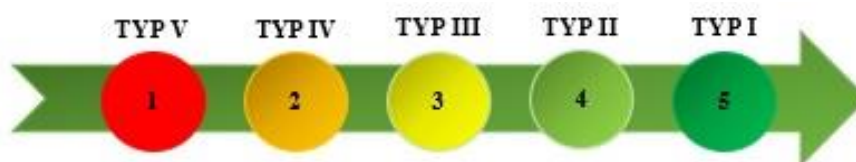
Typem turysty o skrajnie wysokim oddziaływaniu na krajobraz jest typ V. W teoretycznej typologii turystów, zachowania tej jednostki działają przeciwko głównej atrakcji obszaru, traktowanej jako piękno tatrzańskich krajobrazów. Wpływ turystów tego typu na gospodarkę podhalańskich gmin jest pozytywny, jednak wpływ na krajobraz jest wręcz dewastacyjny. Jako osoba z dużymi zasobami finansowymi dba ona wyłącznie o swoje potrzeby (a często wyłącznie „zachcianki”) – korzysta z obiektów standaryzowanych i zaledwie naśladowujących rodzime elementy krajobrazu kulturowego, niekoniecznie interesując się tradycją i tym, co posiada wartość autentyczną. Wspiera ona sztuczne atrakcje będące wytworem procesów globalizacji i glokalizacji, dając tym samym władarzom gmin podhalańskich informację zwrotną, że inwestycje w atrakcje tego typu mają sens. Nieuniknione staje się zatem zanikanie autentyczności tatrzańskiego krajobrazu na rzecz łatwego źródła dochodu. Uważa się, iż z uwagi na brak chęci doświadczenia trudów górskiej wędrówki, reprezentanci typu V przebywają głównie w niższych partiach Tatr, przemierzając najbardziej znane szlaki parku narodowego, takie jak szlak nad Morskie Oko, Dolina Kościeliska, czy Dolina Chochołowska. W wyższych partiach Tatr, gdzie wymagane jest większe doświadczenie górskie, wpływ tego turysty nie jest aż tak mocno zauważalny, chociaż nie znaczy to, że nie występuje wcale. Pomiędzy typami skrajnymi, w teoretycznej typologii znajduje się typ II, typ III oraz typ IV.

Charakterystyka skrajnych typów turystów powtarza się w kontekście środków finansowych pozostawianych przez nich w gospodarce gmin podhalańskich. W przedstawionej typologii, najmniejszy wpływ finansów do gospodarki gmin podhalańskich dotyczy typu I; największy wpływ finansów charakteryzuje typ V. Zmiana następuje jednak w typach pośrednich –większe fundusze są zostawiane przez typ III, niż przez typ IV (tab. 5.2.).

Tab. 5.2. Zależność pomiędzy wpływem turystyki na krajobraz, a wpływem funduszy do gospodarki gmin podhalańskich

wpływ środków finansowych \ wpływ na krajobraz	1	2	3	4	5
1	I				
2		II			
3				III	
4			IV		
5					V

Zaproponowana teoretyczna typologia turystów pozwala na określenie stopnia świadomości krajobrazu wymienionych typów turystów, zgodnie z założeniami typologii Ploga. Skrajnymi punktami typologii jest typ V cechujący się najmniejszym stopniem świadomości krajobrazu oraz typ I, którego poziom świadomości krajobrazu, w opinii autora jest najwyższy (ryc. 5.1.).

Ryc. 5.1. Wśk – wskaźnik świadomości krajobrazu

Poszukiwanie typu „idealnego” turysty rozpoczął M. Weber już w 1949 r. Pisał on o „typie idealnym”, który jest abstrakcyjnym modelem składającym się z najistotniejszych dla danego zjawiska cech, jednak nigdy nie występującym w rzeczywistości (Weber, 1949). Jednak w opinii autora, samo dążenie do wzrostu świadomości krajobrazu wśród uczestników ruchu turystycznego w Tatrach Polskich, może przyczynić się do jakościowej zmiany turystyki w kontekście udostępniania turystycznego tego obszaru. Całość rozważań pozwala autorowi określić poszczególne typy turystów wraz z propozycją ich popularnonaukowych nazwy.

Typ I – „pasjonat”

Charakterystyka: Wyjazdy w grupie znajomych, bez dużego budżetu. Z uwagi na fakt, że „pasjonat” czas spędza przede wszystkim w górach, krajobraz jest celem samym w sobie, wpływ funduszy do gospodarki gmin podhalańskich jest znikomy. Niezbędny ekwipunek najczęściej przywieziony jest w plecaku, a głównym czynnikiem

wpływającym na wybór miejsca noclegu jest jego niski koszt. Osoby reprezentujące ten typ turystów są w pełni świadome potrzeby dbałości o środowisko – starają się na nie wpływać w minimalnym stopniu. Ewentualny wpływ na krajobraz jest wyłącznie bezpośredni, gdyż „pasjonat” posiada bardzo dużą świadomość krajobrazu i wie, jakie oddziaływania na Tatry niesie za sobą turystyka. Stara się zminimalizować swój wpływ na zjawisko nadmiernej antropopresji.

Uczestnicy: samotnie lub z grupą znajomych

Występowanie: wszystkie wysokości

Stopień oddziaływania na krajobraz: 1

Wpływ funduszy do budżetu gmin podhalańskich: 1

Wskaźnik świadomości krajobrazu: 5

Typ II – „wybraniec”

Charakterystyka: Wyjazdy w grupie znajomych z większym budżetem, jednak wydawanym głównie na specjalistyczny sprzęt wspinaczkowy, transport oraz ewentualne noclegi w schroniskach górskich. Turyści reprezentujący typ II raczej nie interesują się w sposób zauważalny kulturą Podhala – czas spędzają w wyższych partiach Tatr, szanując krajobraz, znając zasady panujące w górach oraz mając świadomość wpływu turystyki na środowisko naturalne Tatr. Ze względu na sporadyczne pozostawianie w krajobrazie przyrodniczym pozostałości zużytego sprzętu oraz korzystanie z bardzo rzadko uczęszczanych dróg wspinaczkowych, ich wpływ na krajobraz przyrodniczy staje się zauważalny. Ten typ turysty pozwala sobie na nieprzestrzeganie regulaminu parku narodowego (biwaki w miejscach niedozwolonych, ogniska itp.) uważając, że jako „jedyny” kontroluje swoje działania i nie wywoła drastycznych zmian w środowisku. Niestety, rosnąca frekwencja tego typu turystów sprawia, że sumaryczna siła wpływu tego typu turystów na krajobraz Tatr wzrasta. Wskaźnik świadomości krajobrazu wciąż jest jednak wysoki.

Uczestnicy: 2 – 6 osób

Występowanie: wyższe partie Tatr

Stopień oddziaływania na krajobraz naturalny: 2

Wpływ funduszy do budżetu gmin podhalańskich: 2

Wskaźnik świadomości krajobrazu: 4

Typ III – „oswojony bogacz”

Charakterystyka: Turysta podróżujący w dużym gronie rodziny oraz przyjaciół. Dysonuje dużym budżetem, który przeznaczają na nocleg w luksusowych hotelach i korzystanie z miejskich atrakcji, niekoniecznie związanych z tradycją góralską. Tatrzańskie widoki są zwykle tłem do ładnych zdjęć. Pomimo tego, w przypadku korzystania ze szlaków turystycznych (najczęściej w niskich i średnich partiach gór) zdaje on sobie sprawę z obowiązku dbania o środowisko. W miarę możliwości minimalizuje swój wpływ na tatrzański krajobraz. Nie będąc jednak zwolennikiem nadmiernej aktywności fizycznej, w pełni popiera pomysły mające ułatwić poruszanie się po górach (konie z bryczkami, busy itp.). Priorytetem stają się własne potrzeby, często wspierające globalizację, disneyizację itp. Autentyczność krajobrazu nie jest dla niego wartością. W tym przypadku uważa się, iż świadomość krajobrazu nie jest silnie rozwinięta.

Uczestnicy: rodzina oraz znajomi

Występowanie: miasto oraz niskie i średnie partie Tatr

Stopień oddziaływania na krajobraz: 3

Wpływ funduszy do budżetu gmin podhalańskich: 4

Wskaźnik świadomości krajobrazu: 3

Typ IV – „od przypadku”

Charakterystyka: Turysta nie znający „górskiej etykiety”, znalazł się w Tatrach pod wpływem namowy znajomych lub współpracowników. Jego zachowanie jest odzwierciedleniem cech towarzystwa, w którym się znajduje. Decydując się na wyprawę w góry, istnieje prawdopodobieństwo, że znajdzie się w terenie dla niego zbyt wymagającym. Nie uważa się jednak, iż samodzielnie wpływa negatywnie na stan środowiska naturalnego. Jednocześnie korzysta ze wszelkich dodatkowych atrakcji turystycznych, w zależności od ewentualnych ograniczeń budżetowych. Turysta reprezentujący IV typ wybiera na nocleg najczęściej prywatne kwatery blisko miasta. Zazwyczaj krajobraz staje się jedynie tłem atrakcji. Opisany typ nie ma wysokiej świadomości wpływu turystyki na krajobraz (na ogół nie dostrzega negatywnych skutków masowej turystyki – np. disneyizacji, makietyzacji, hybrydyzacji krajobrazu i góralszczyzny itp.). Świadomość krajobrazu tego turysty nie jest odpowiednio rozwinięta.

Uczestnicy: grupa znajomych

Występowanie: miasto oraz wszystkie partie Tatr

Stopień oddziaływania na krajobraz: 4

Wpływ funduszy do budżetu gmin podhalańskich: 3

Wskaźnik świadomości krajobrazu: 2

Typ V – „pan na włościach”

Charakterystyka: Turysta podróżujący najczęściej w gronie rodziny. Ma on przeświadczenie, iż „płaci, więc wymaga”. Ma wysokie oczekiwania i wymagania – korzysta z luksusowych hoteli, dobrze przygotowanych tras narciarskich oraz wszelkich udogodnień na szlakach. Chętnie korzystałby ze schodów, bryczek konnych, czy samochodów mogących dowieźć go do wybranego miejsca. Opisywany typ uczestnika ruchu turystycznego nie czuje odpowiedzialności za stan środowiska przyrodniczego i krajobrazu – ma zupełnie inne wartości od amatorów przyrody. Krajobraz kulturowy, w tym tradycja i kultura Tatr i Podhala również nie są dla niego istotne, stanowią chwilowe przeżycie – rodzaj konsumpcji wrażeń. Wszelkie atrakcje są jeszcze bardziej „uatrakcyjniane”, jakakolwiek autentyczność nie ma żadnego znaczenia. Wskaźnik świadomości krajobrazu jest na najniższym poziomie.

Uczestnicy: rodzina

Występowanie: szlaki o niskim poziomie trudności

Stopień oddziaływania na krajobraz: 5

Wpływ funduszy do budżetu gmin podhalańskich: 5

Wskaźnik świadomości krajobrazu: 1

5.2. Weryfikacja teoretycznej typologii turystów odwiedzających Tatry Wysokie

Omówione w rozdziale 3 cztery aspekty zrównoważonego zarządzania ruchem turystycznym oraz propozycja autorskiej typologii turystów mogą stanowić wzajemne uzupełnienie. Dzięki temu możliwa stanie się ocena znaczenia świadomości krajobrazu poszczególnych typów turystów w nowym sposobie udostępniania turystycznego Tatr. Weryfikacja teoretycznej typologii turystów dotyczy zarówno ich liczby, jak i przestrzennego oraz czasowego zróżnicowania. Wzajemne zależności pomiędzy tymi składowymi stają się fundamentem oceny świadomości krajobrazu.

Tym samym, celem badań empirycznych jest:

- weryfikacja teoretycznej typologii turystów

- określenie częstotliwości występowania zaproponowanych przez autora typów turystów na określonych wysokościach tatrzańskich szlaków w czasie czterech pór roku.

Autor zakłada, iż turystów eksplorujących Tatry Polskie cechuje zróżnicowany poziom świadomości krajobrazu. Hipotezą rozważań jest zatem fakt istnienia zależności pomiędzy stopniem jej rozwoju, a lokalizacją i czasem ich eksploracji turystycznej, rozumianej jako stopień trudności szlaku. Określenie stanu świadomości krajobrazu turystów eksplorujących Tatry Polskie może być pomocne przy realizacji głównego problemu badawczego rozprawy.

Metodyka badań empirycznych

Aby osiągnąć założony cel badawczy wykorzystany został sondaż diagnostyczny. Skierowano go do losowej grupy badawczej, którą stanowiło 544 respondentów odpowiadających na 10 pytań zamkniętych, 2 wymagających wielokrotnej odpowiedzi i 4 dotyczących metryki badanych. Odpowiedzi zbierane były w sposób bezpośredni. Zawarte w kwestionariuszu pytania dotyczyły:

- motywu przyjazdu ankietowanych w Tatry
- doświadczenia turystycznego
- wiedzy na temat środowiska przyrodniczego
- opinii na temat już istniejącej infrastruktury turystycznej.

Odpowiedzi zbierane były w trzech punktach pomiarowych (zróżnicowanie przestrzenne), w zakresie wysokości odpowiadającym możliwym trudnościom technicznym pojawiającym się na szlaku. Były to:

- Wodogrzmoty Mickiewicza – szlak o niewielkiej trudności
- Dolina Pięciu Stawów Polskich – szlak o średniej trudności
- szlak niebieski prowadzący na Przełęcz Zawrat i pozostałe odcinki Orlej Perci – Wyżnie Solnisko – szlak o dużej trudności.

Analiza zróżnicowania czasowego była możliwa dzięki powtórzeniom badań w czterech porach roku:

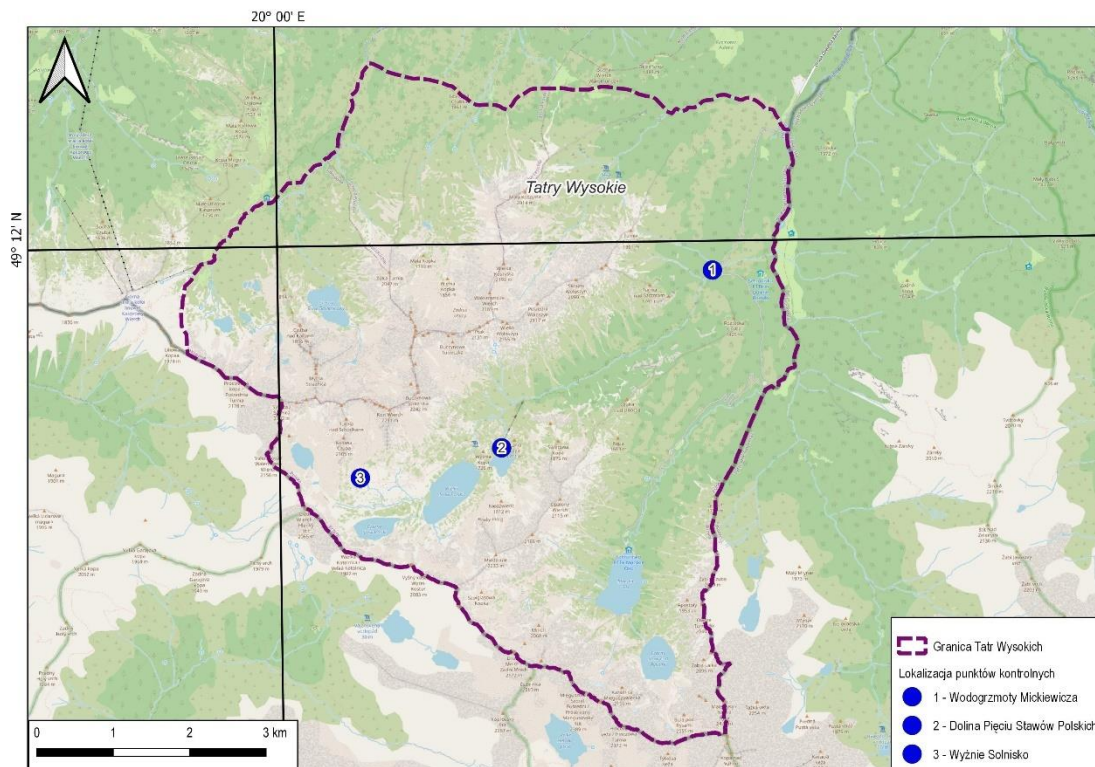
- lato (sierpień 2021) – pora roku o niewielkich trudnościach technicznych panujących na szlaku
- jesień (październik 2021) – pora roku o średnim poziomie trudności technicznych panujących na szlaku

- zima (luty 2022) – pora roku o największym poziomie trudności technicznych panujących na szlaku
- wiosna (kwiecień 2021) – pora roku o średnim poziomie trudności technicznych panujących na szlaku.

Badanie polegało na przeprowadzeniu sondażu diagnostycznego składającego się z 10 pytań zamkniętych i 2 pytań wielokrotnej odpowiedzi oraz metryki. Przeprowadzone zostało przy wykorzystaniu wywiadu bezpośredniego.

5.2.1. Wpływ aspektu przestrzennego na występowanie poszczególnych typów turystów

Ruch turystyczny na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego jest bardzo zróżnicowany przestrzennie. Świadczą o tym między innymi dane dotyczące liczby sprzedanych biletów w poszczególnych kasach biletowych. Wskazują one, iż najsilniejsza koncentracja ruchu turystycznego jest notowana przy Łysej Polanie – w latach 2014-2022 sprzedano tutaj 7538509 biletów do parku narodowego. Wejście to jest początkiem Doliny Rybiego Potoku, w której granicy znajduje się największe jezioro w Tatrach Polskich – Morskie Oko. Z tego względu, to właśnie w tej dolinie – przy Wodogrzmotach Mickiewicza zdecydowano się zlokalizować punkt I badania. Po wejściu na odchodzący z doliny zielony szlak, po około 2 godzinach marszu, w Dolinie Pięciu Stawów Polskich wyznaczono drugie miejsce pomiarowe (punkt II). Około 1 godziny marszu dalej, na niebieskim szlaku prowadzącym na przełęcz Zawrat i pozostałe odcinki Orlej Perci, w okolicy Wyżniego Solniska zlokalizowano III punkt badania (ryc. 5.2.).

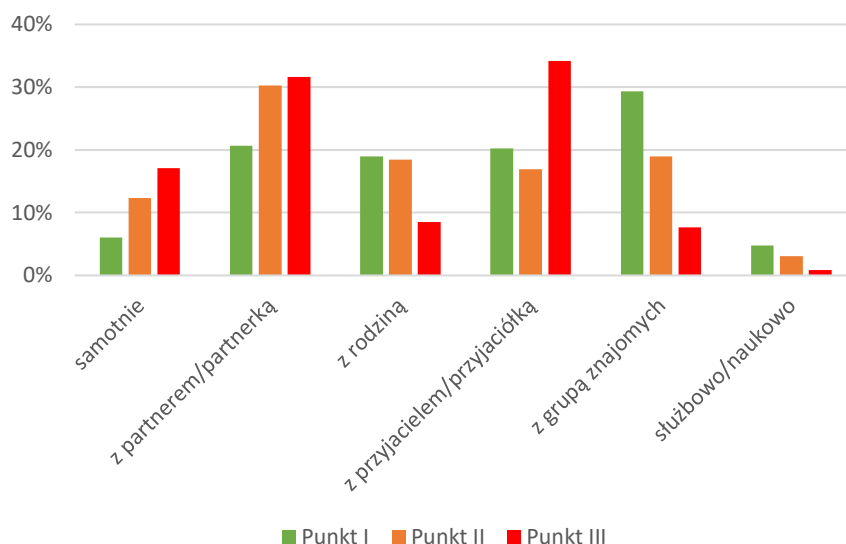

Ryc. 5.2. Lokalizacja punktów pomiarowych, opracowanie własne

Taka lokalizacja punktów pomiarowych jest podyktowana założeniem, że:

- rozkład przestrzenny zaproponowanych przez autora typów turystów jest zróżnicowany w zależności od trudności szlaku
- im bardziej wymagający technicznie szlak, tym turysta jest bardziej świadomy i odpowiedzialny.

W pierwszym pytaniu sprawdzono, z kim respondenci zdecydowali się na wędrowkę (ryc. 5.3.).

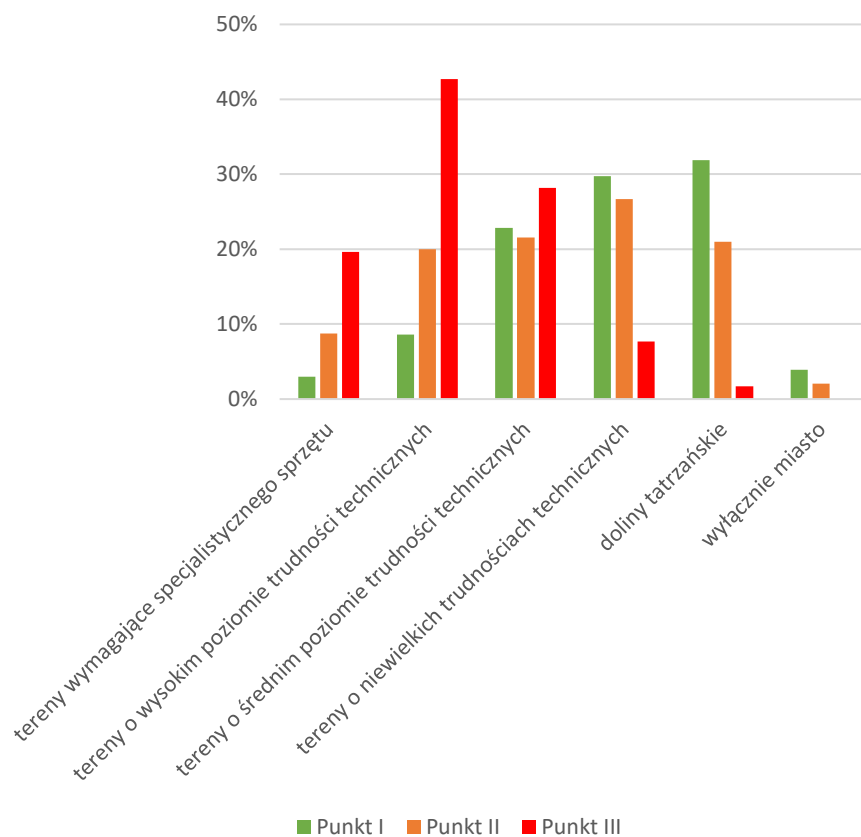
Ryc. 5.3. Rozkład odpowiedzi na pytanie, z kim respondenci odwiedzają Tatry Polskie najczęściej

W punkcie kontrolnym przy Wodogrzmotach Mickiewicza, większość respondentów deklarowała, iż zdecydowała się na eksplorację Tatr w towarzystwie grupy znajomych (29,3%). Asfaltowa, pozbawiona trudności i niewymagająca znajomości topografii trasa pozwala na spędzenie czasu z przyjaciółmi. Okazuje się, iż droga nad Morskie Oko może być ciekawym sposobem spędzenia czasu z najbliższymi. Sytuacja ulega zmianie już w przypadku II punktu pomiarowego zlokalizowanego w Dolinie Pięciu Stawów Polskich. Szlak ten wymaga podstawowej znajomości jego przebiegu i czasu trwania, a także minimalnego przygotowania do wędrowki, stąd też obecność przypadkowych turystów jest tutaj zdecydowanie rzadsza. Potwierdzeniem opinii może być fakt, iż 30,3% respondentów wybiera się w to miejsce w towarzystwie wyłącznie partnera. Tym samym, zmniejsza się także liczba obecnych w tym punkcie turystów, gdyż dwuosobowe zespoły stanowiły tutaj aż 47,2% wszystkich wejść. W trzecim punkcie pomiarowym ich odsetek wzrósł aż do 65,8%; to również na tym szlaku zanotowano największą częstotliwość samotnych wejść – 17,1%. Wynika z tego, że im bardziej wymagający technicznie szlak, tym liczba uczestników wyjścia maleje.

W opinii autora, na świadomość krajobrazu wpływa między innymi doświadczenie turysty. Kolejne pytanie wymagało od respondentów deklaracji, na jakiego rodzaju szlakach uprawiają oni turystykę w Tatrach najczęściej (ryc. 5.4.). Zostały one podzielone z uwagi na poziom występujących na szlaku trudności technicznych:

- tereny wymagające specjalistycznego sprzętu – za przykład posłużył Mnich, którego zdobycie, z uwagi na bardzo wysoki poziom trudności technicznych szlaku, wymaga fachowej wiedzy oraz obecności przewodnika tatrzańskiego
- tereny o wysokim poziomie trudności technicznych – przykładem jest Orla Perć, której przejście – z uwagi na długie fragmenty szlaku ponad przepaścią jest bardzo wymagające zarówno fizycznie jak i psychicznie
- tereny o średnich trudnościach technicznych – takie jak Giewont, gdzie niebezpieczne fragmenty szlaku występują sporadycznie, jednak przejście trasy wymaga wcześniejszego przygotowania kondycyjnego
- tereny o niewielkich trudnościach technicznych – na przykład Grześ i Gęsia Szyja; trasy prowadzące na szczyt nie są prowadzone nad przepaścią i nie wymagają wcześniejszego przygotowania kondycyjnego turysty
- doliny tatrzańskie – Dolina Rybiego Potoku, Dolina Kościeliska, Dolina Chochołowska itp.; są to szlaki o niskim poziomie trudności technicznych i dużej dostępności turystycznej
- wyłącznie miasto.

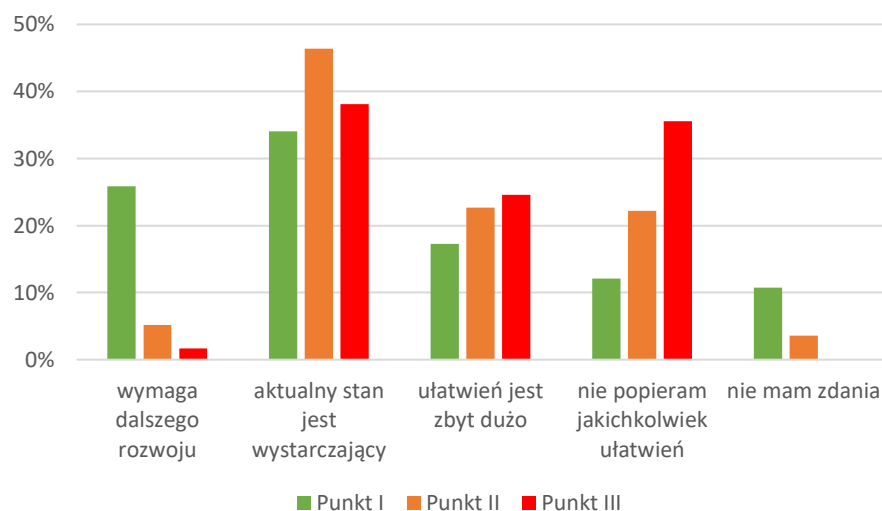
Analiza odpowiedzi pozwala stwierdzić, że miejsce przeprowadzenia większości kwestionariuszy było tożsame z terenami, na których respondenci uprawiają turystykę najczęściej. Tym samym, turyści objęci badaniem przy Wodogrzmotach Mickiewicza decydują się na wędrowkę głównie tatrzańskimi dolinami (31,9%), bądź szlakami o niewielkich trudnościach technicznych (29,7%), znów respondenci ze szlaku prowadzącym na Orlą Perć najczęściej uprawiają turystykę na szlakach o wysokim i średnim poziomie trudności technicznych – kolejno 42,7% i 28,2%. Pojawili się nieliczni turyści, którzy zadeklarowali uczestnictwo w wędrowkach wymagających specjalistycznych umiejętności i sprzętu – największy odsetek z nich został spotkany w III punkcie kontrolnym (19,7%).

Ryc. 5.4. Rozkład odpowiedzi na pytanie o tereny, na których respondenci uprawiają turystykę najczęściej

Zatem poziom trudności technicznych punktu pomiarowego często odpowiada preferowanym przez badanych szlakom, na których uprawiają turystykę najczęściej. Uważa się, że tym samym wzrasta wskaźnik świadomości krajobrazu.

W przypadku ewentualnych trudności pojawiających się na szlaku, turyści korzystają z kolei linowych, bryczek konnych, a w wyższych partiach gór, z zamontowanej przez Tatrzański Park Narodowy infrastruktury wspinaczkowej (schody, poręcze, łańcuchy). Stosunek turystów do tego typu działań przedstawia rycina 5.5.

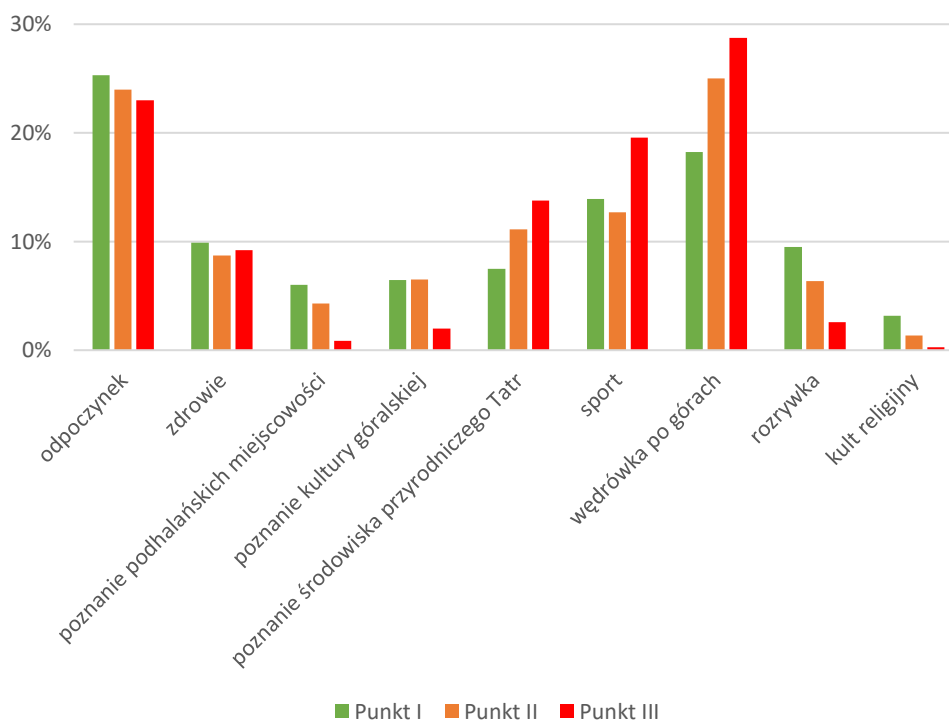
Ryc. 5.5. Ocena dostępności turystycznej Tatr Polskich, pod kątem dodatkowych ułatwień

Niezależnie od miejsca przeprowadzenia badania, większość turystów było zdania, iż dostępność turystyczna Tatr Polskich pod kątem dodatkowych, sztucznych ułatwień jest na wystarczającym poziomie, tym samym odrzucając potrzebę tworzenia dodatkowego wsparcia. W punkcie I deklarację taką wyraziło 34,1% respondentów, w punkcie II – 46,4% i w punkcie III – 38,1%. Różnice w podejściu do tematu reprezentują dwa, najbardziej skrajne stanowiska. To przy Wodogrzmotach Mickiewicza największy odsetek respondentów uznał, iż dostępność turystyczna Tatr wymaga dalszego rozwoju. Odpowiedź taka udzielona została przez 25,9% turystów, przy zaledwie 1,7% takich opinii w punkcie w okolicy Wyżniego Solniska. I odwrotnie – w punkcie III 35,6% respondentów uznało, iż nie popiera jakichkolwiek ułatwień na szlakach, przy tylko 12,1% takich odpowiedzi w punkcie I. W punkcie III dominowało również stwierdzenie, iż dodatkowych ułatwień na szlakach jest zbyt dużo – 24,6% zebranych odpowiedzi. Tym samym:

- im trudniejszy technicznie szlak, tym turyści chętniej opierają szansę zdobycia szczytu wyłącznie na własnych umiejętnościach, nie oczekując tym samym sztucznych ułatwień w postaci kolei linowych, bryczek konnych, czy dodatkowo zamontowanej infrastruktury
- turyści na szlakach o najmniejszych trudnościach technicznych są zdania, iż wprowadzonych ułatwień w Tatrach jest zbyt mało, oczekując tym samym wzrostu ich liczby.

Pomimo tak wielu funkcji krajobrazu Tatr, w każdym z punktów kontrolnych, głównymi motywami turystyki okazał się odpoczynek oraz wędrówka po górach (ryc. 5.6.). Ankietowani mieli możliwość zaznaczenia trzech odpowiedzi, i tak przy Wodogrzmotach Mickiewicza (punkt I) zadeklarowali: odpoczynek (25,3%), wędrówkę po górach (18,3%) i sport (13,9%); w Dolinie Pięciu Stawów Polskich (punkt II): wędrówkę po górach (25,0%), odpoczynek (43,0%) i sport (12,7%); na Wyżnim Solnisku (punkt III): wędrówkę po górach (28,7%), odpoczynek (23,0%) i sport (19,5%). Widać, że odwiedzający Tatrzański Park Narodowy mają świadomość jego największej wartości, jaką jest jego wysogórskiego charakter. Tym samym, to właśnie doświadczanie go jest dla nich największą wartością. W przypadku punktu II i III odsetek respondentów deklarujących jako główny motyw przyjazdu wędrówkę po górach i odpoczynek był bardzo zbliżony. Tym samym uznać można, iż pojęcie odpoczynku było utożsamianie z odpoczynkiem aktywnym.

Ryc. 5.6. Główne motywy przyjazdu w Tatry Polskie

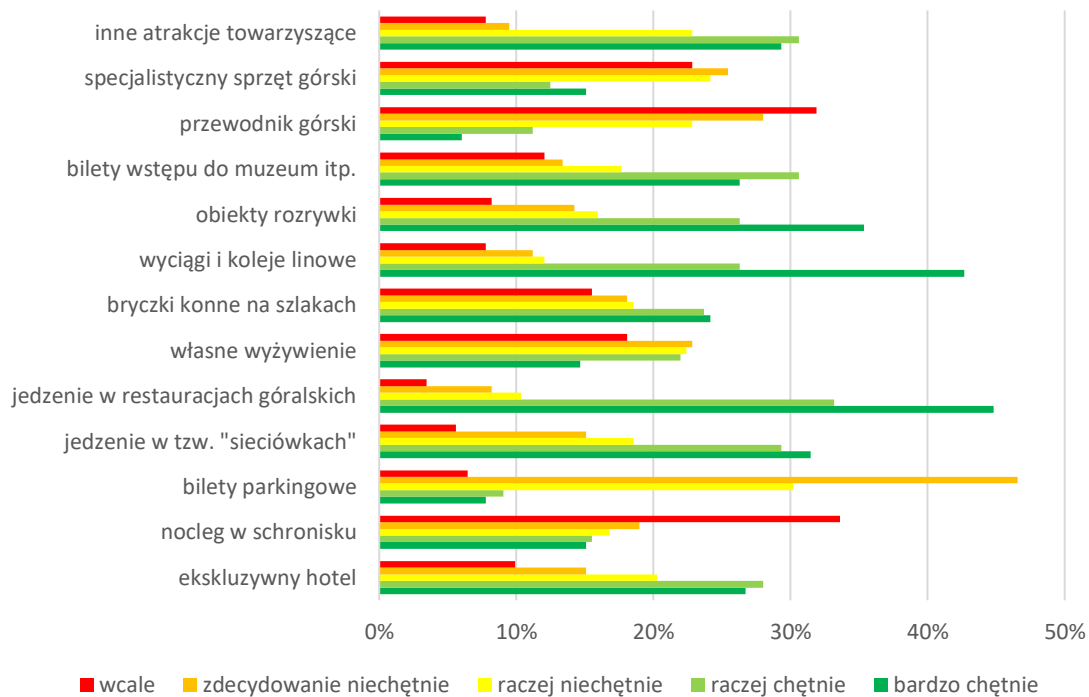
Analizując zebrane odpowiedzi zauważyć można, iż w najmniej wymagającym technicznie punkcie kontrolnym znalazł się największy odsetek osób poszukujących w Tatrach rozrywki (9,5%) – wiosną rozrywka była motywem przyjazdu dla co trzeciego turysty. Wraz ze wzrostem trudności na szlaku, odsetek ten zmalał. I tak

w Dolinie Pięciu Stawów Polskich był on równy 6,3%, a na niebieskim szlaku prowadzącym na Zawrat – 2,6%. Wnioskować zatem należy, iż turyści znajdujący się na szlakach o wyższym poziomie trudności technicznych częściej znajdują wartość w samej wędrówce, aniżeli w atrakcjach znajdujących się w otulinie i na obrzeżach Tatrzańskiego Parku Narodowego – im bardziej wymagający szlak, tym mniejsze zapotrzebowanie turystów na rozrywkę. Odwrotnie sytuacja przedstawiała się w przypadku chęci poznania środowiska przyrodniczego Tatr. W tym przypadku, im wyżej położony punkt kontrolny, tym odsetek turystów dla których jest to pobudką przyjazdu był większy. W punkcie I taką deklarację podało 7,5% badanych, w punkcie II – 11,1%, a w punkcie III – 13,8%. Jednocześnie, pomimo wyjątkowej w skali kraju kultury regionu, poznanie podhalańskich miejscowości i kultury góralskiej w każdym punkcie pomiarowym nie stanowił istotnego impulsu przyjazdu turystów w Tatry. Taki argument przyjazdu zaznaczyło jedynie 0,9% - 6,5%. Najwyższy odsetek takich motywacji został zanotowany w Dolinie Pięciu Stawów Polskich.

Analiza ryciny pozwala na następujące wnioski:

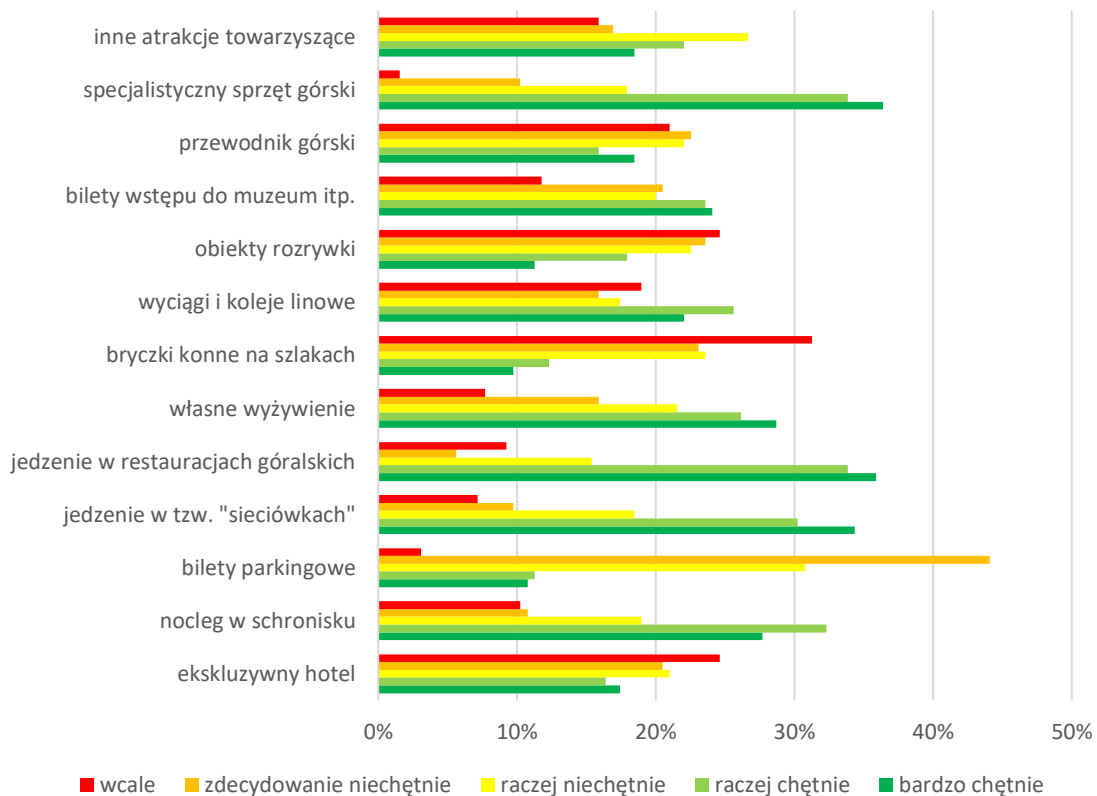
- im trudniejszy szlak, tym częściej motywem przyjazdu jest poznanie środowiska przyrodniczego Tatr, chęć uprawiania sportu i wędrówka po górach
- im szlak łatwiejszy, tym motywem przyjazdu częściej staje się odpoczynek, troska o zdrowie, poznanie podhalańskich miejscowości, rozrywka oraz kult religijny.

Ewentualnym potwierdzeniem lub też odrzuceniem deklaracji turystów objętych badaniem może się okazać ich intencja dysponowania środkami finansowymi (ryc. 5.7., 5.8., 5.9.).

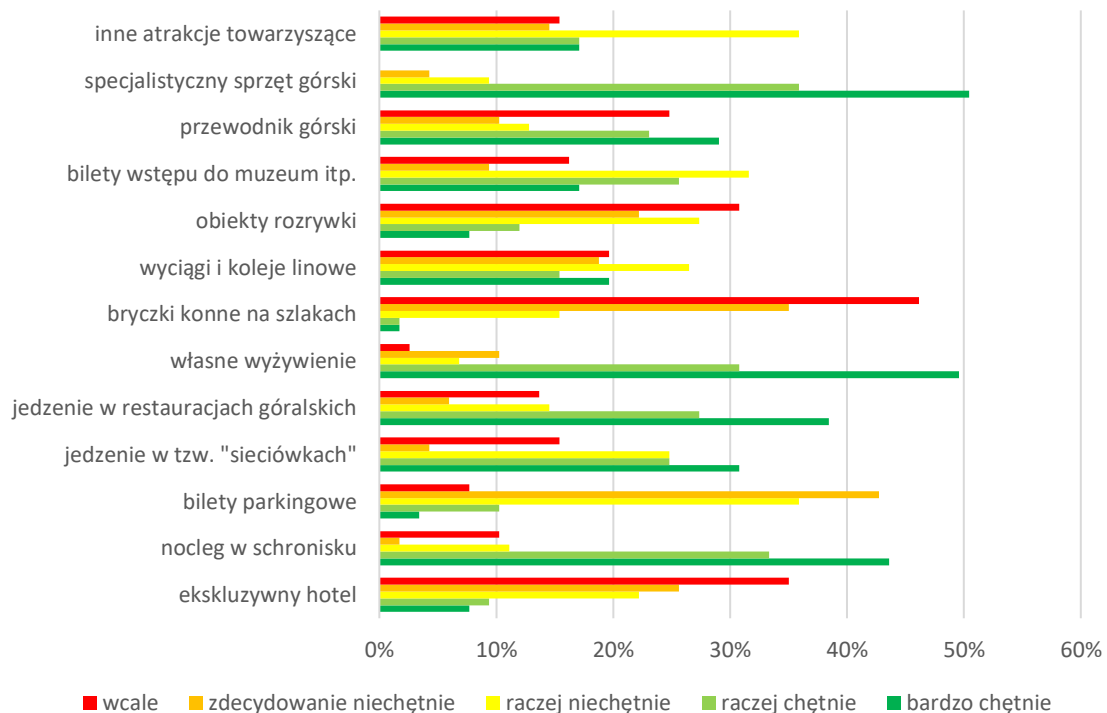
Ryc. 5.7. Główne wydatki turystów w I punkcie kontrolnym

Turyści objęci badaniem przy Wodogrzmotach Mickiewicza najchętniej przeznaczali pieniądze na jedzenie w tradycyjnych górskich restauracjach (44,8%), wyciągi i koleje linowe (42,7%) oraz obiekty rozrywki, rozumiane w badaniu jako papugarnie, dmuchane zamki, baseny, lodowe labirynty i tym podobne (35,3%). W badaniu wskazano duży odsetek osób, które zupełnie nie planują przeznaczyć pieniędzy na nocleg w górskim schronisku (33,6%). Za to ponad połowa turystów z chęcią przeznaczyłaby pieniądze na nocleg w ekskluzywnym hotelu – odpowiedzi „bardzo chętnie” lub „raczej chętnie” zostały zaznaczone przez 54,7% respondentów. Grupa ta nie planuje także przeznaczać pieniędzy na przewodnika górskiego (31,9%) oraz specjalistyczny sprzęt górski (22,8%). Wykorzystanie wymienionych elementów w Dolinie Rybiego Potoku nie jest niezbędne, stąd opinia taka wydaje się uzasadniona. Badanie potwierdza jednak wymieniane wcześniej motywy przyjazdu w Tatry turystów z I punktu pomiarowego. Fakt przeznaczania finansów przede wszystkim na wyżywienie w górskich restauracjach, wyciągi i koleje linowe oraz obiekty rozrywki wskazuje, iż faktycznie to pragnienie odpoczynku i relaksu jest główną pobudką przyjazdu w Tatry. Sytuacja ulega zmianie w II punkcie kontrolnym badania (ryc. 5.8.).

Ryc. 5.8. Główne wydatki turystów w II punkcie kontrolnym

W Dolinie Pięciu Stawów Polskich, turyści najchętniej przeznaczają pieniądze na kupno specjalistycznego sprzętu górskiego (36,4%). Wnioskować można, iż respondenci decydujący się na wędrowkę do najwyżej położonego schroniska górskiego w Polsce mają świadomość potrzeby odpowiedniego przygotowania się do wędrowki. Podstawowe wyposażenie w plecaku turysty staje się w tym przypadku niezbędne. Jednak już na drugim miejscu najczęstszych wydatków w Tatrach znalazło się jedzenie w górskich restauracjach (35,9%). Punkt ten pojawił się w badaniu z uwagi na utożsamianie go z chęcią doświadczenia górskiej kultury. Można to traktować jako potrzebę doświadczania tatrzańskiego regionalizmu i tradycji. Podobny odsetek turystów objętych badaniem (34,4%), postawił jednak na jedzenie w tak zwanych „sieciorówkach”. Grupa 24,6% respondentów całkowicie odrzuciło także chęć przeznaczenia finansów na nocleg w ekskluzywnym hotelu.

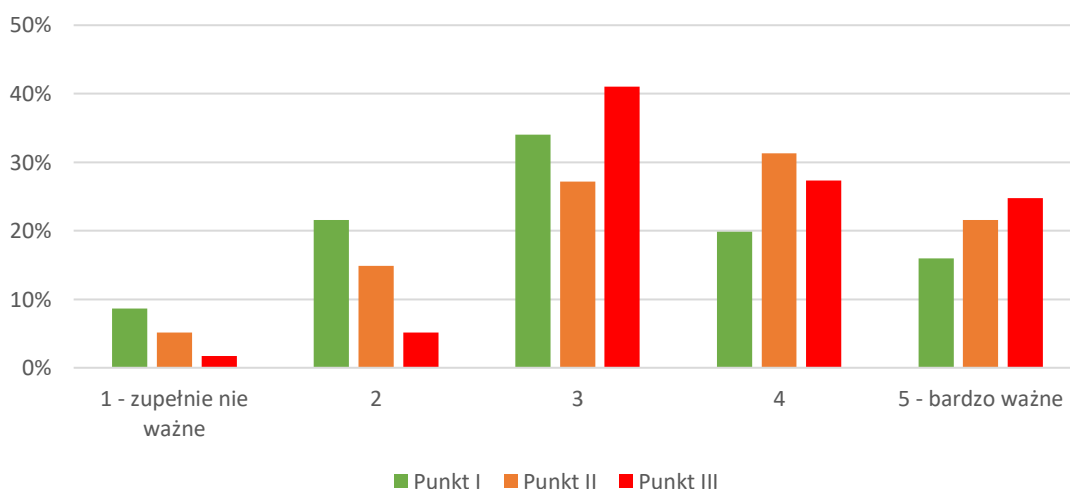

Ryc. 5.9. Główne wydatki turystów w III punkcie kontrolnym

Dodatkowo, 31,3% ankietowanych nie zamierza przeznaczać własnych środków na obecne na tatrzańskich szlakach bryczki konne. Korzystanie w Tatrach z dodatkowych obiektów rozrywki wydało się być bezcelowe dla 24,6% turystów. Główne motywy przyjazdu turystów w Dolinie Pięciu Stawów Polskich potwierdzone są przez ich główne intencje wydatków. Podobna sytuacja miała miejsce w III punkcie kontrolnym – na niebieskim szlaku prowadzącym na przełęcz Zawrat oraz pozostałe odcinki Orlej Perci, w okolicy Wyżniego Solniska (ryc. 5.9.). Najtrudniejszy technicznie szlak w zestawieniu sprawia, iż świadomość obecnego tam turysty musi być większa. Tym samym, co drugi respondent objęty badaniem w tym punkcie pomiarowym najchętniej wydaje pieniądze na specjalistyczny sprzęt górski (50,4%) – dzięki niemu wspinaczka może stać się zarówno łatwiejsza, jak i bezpieczniejsza. Niewielu mniej decyduje się na zakup własnego wyżywienia (49,6%). Zdaje się to być potwierdzeniem opinii autora na temat chęci zniwelowania kosztów w przypadku silnej motywacji do górskiej wędrówki. A to właśnie taki motyw przyjazdu w Tatry deklarowała większość turystów w tym punkcie kontrolnym. Tym samym, oprócz braku chęci wydawania pieniędzy na jedzenie w restauracjach, ta grupa badawcza nie decydowała się również na nocleg w ekskluzywnym hotelu. Taką chęć wyraziło zaledwie 7,7% ankietowanych, a 35,0% całkowicie odrzuciło taką możliwość. Za to nocleg

w schronisku może stać się źródłem wydatków dla 76,9% turystów objętych badaniem w III punkcie kontrolnym. Brak potrzeby opuszczania terenu Tatrzańskiego Parku Narodowego i odwiedzania podhalańskich miejscowości wiąże się z potrzebą nieprzerwanego doświadczania środowiska przyrodniczego Tatr, które jest głównym motywem przyjazdu dla 13,8% respondentów. Turyści objęci badaniem na szlaku prowadzącym na przełęcz Zawrat nie zamierzają wydawać pieniędzy na obecne na tatrzańskich szlakach bryczki konne. Możliwość taka została odrzucona przez 46,2% ankietowanych. W 30,8% nie widzą oni również potrzeby korzystania z obiektów rozrywki, zlokalizowanych w większości podhalańskich miejscowości. Badanie potwierdziło, iż główne wydatki turystów w trzech punktach kontrolnych są tożsame z ich motywami przyjazdu w góry.

Kolejne pytanie wskazuje, iż w Tatrach odróżniających się od innych regionów Polski między innymi kulturą góralską, zainteresowanie tym elementem folkloru nie jest powszechne. Respondenci zostali spytani o to, jak ważny podczas pobytu w Tatrach jest dla nich bezpośredni kontakt z kulturą góralską oraz poznanie jej autentyczności. Poziom zainteresowania należało przedstawić w pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznaczało, iż jest to dla respondenta zupełnie nie ważne, a 5 – bardzo ważne (ryc. 5.10.).

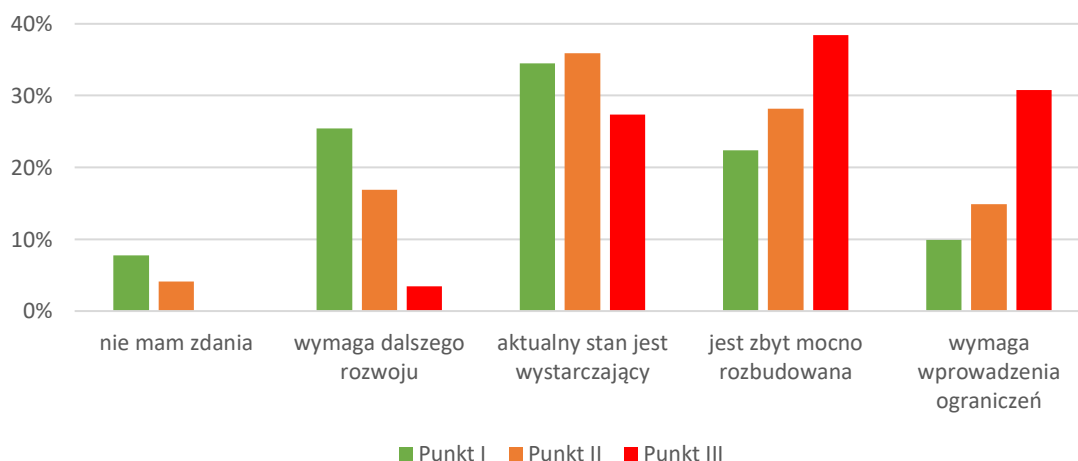

Ryc. 5.10. Rozkład odpowiedzi na pytanie, jak ważny dla respondentów jest bezpośredni kontakt z kulturą góralską

Wskazania na średnie zainteresowanie kulturą góralską (3 w pięciostopniowej skali) stanowiły aż 33,1% wszystkich odpowiedzi. Zarówno przy Wodogrzmotach

Mickiewicza, jak i przy Wyżnim Solnisku jest to najczęstsze wskazanie. Wyjątkiem był II punkt kontrolny (Dolina Pięciu Stawów Polskich) – tam, respondenci w większości zadeklarowali zainteresowanie autentyczną kulturą góralską na poziomie 4 w pięciostopniowej skali (31,3%). W opinii autora, brak tutaj jasnej zależności dotyczących nasilenia trudności technicznych na szlaku, a poziomem zainteresowania autentyczną góralszczyzną.

Badanie pozwoliło sprawdzić, czy polska część Tatr spełnia oczekiwania turystów względem motywów ich przyjazdu i wymagań dotyczących infrastruktury turystycznej. Odpowiedzi na pytanie o ten aspekt przedstawia rycina 5.11. Kumulując dane z trzech punktów pomiarowych okazuje się, że 33,5% grup badawczej zadeklarowało, iż aktualny stan infrastruktury turystycznej w Tatrach Polskich jest wystarczający. Największy odsetek takich deklaracji zanotowany został w II punkcie kontrolnym (Dolina Pięciu Stawów Polskich), gdzie takie stwierdzenie zaznaczyło 35,9% turystów. Na odpowiedź, iż infrastruktura turystyczna w Tatrach jest zbyt mocno rozbudowana zdecydowało się najwięcej turystów objętych badaniem w III punkcie kontrolnym – taka opinia dotyczy 38,5% respondentów.

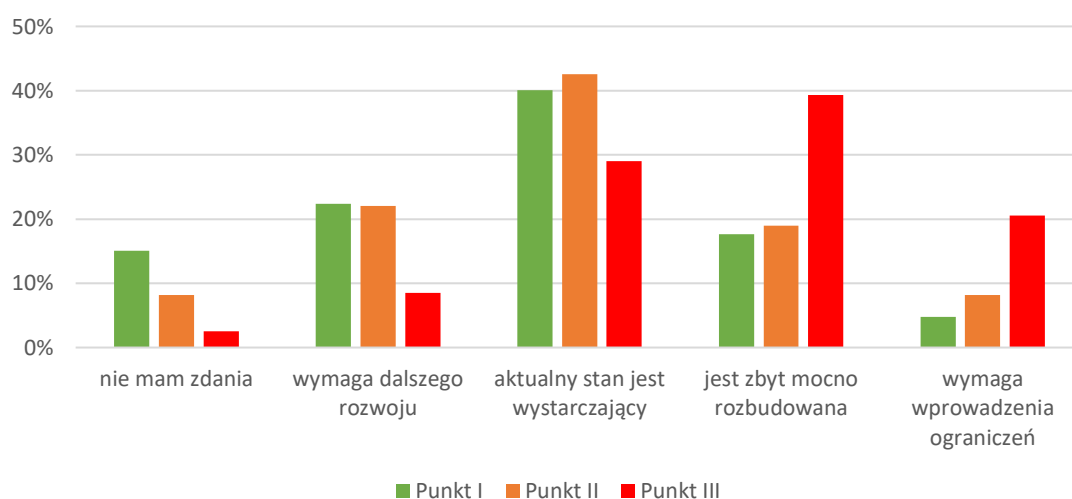

Ryc. 5.11. Ocena stanu infrastruktury turystycznej w Tatrach Polskich

Badanie wskazuje, iż duży odsetek turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy miało świadomość nadmiernej antropopresji i jej skutków notowanych na tym cennym przyrodniczo obszarze. Potwierdza to również fakt małego odsetku osób zaznaczających odpowiedź „nie mam zdania”. Na najtrudniejszym technicznie punkcie pomiarowym – na Wyżnim Solnisku, na taką odpowiedź nie zdecydował się nikt.

Sytuacja wyglądała jednak nieco inaczej w I punkcie kontrolnym – na najmniej wymagającym technicznie szlaku, w Dolinie Rybiego Potoku. Tam 25,4% zadeklarowało, iż infrastruktura turystyczna w Tatrach wymaga dalszego rozwoju. Uznać zatem należy, że im trudniejszy technicznie szlak, tym świadomość turystów na temat overtourismu i nadmiernej antropopresji jest większa.

Biorąc pod uwagę odpowiedzi oraz fakt, iż w samym Zakopanem znajduje się ponad 2,5 tysiąca miejsc noclegowych i szereg obiektów pozostałej infrastruktury turystycznej, autor zdecydował się zadać pytanie zamknięte na temat oczekiwań turystów związanych z infrastrukturą rozrywkową Tatr (ryc. 5.12.).

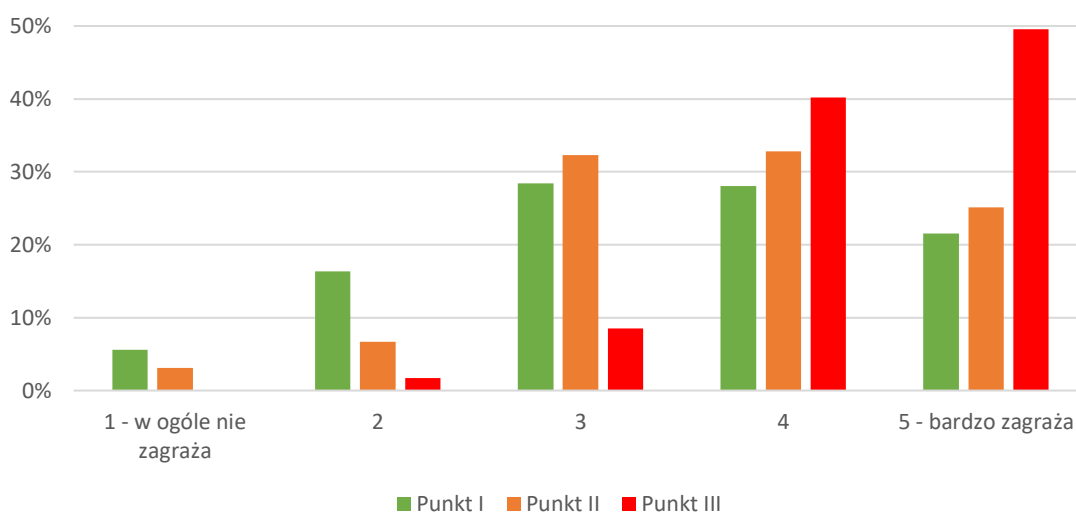
Ryc. 5.12. Ocena stanu infrastruktury rozrywkowej w Tatrach Polskich

Dane zamieszczone na rycinie wskazują, że im większe wymagania techniczne szlaku, tym większy odsetek turystów twierdzących, iż infrastruktura rozrywkowa w polskich Tatrach i na Podhalu jest zbyt mocno rozbudowana – w III punkcie kontrolnym było to aż 39,3% respondentów. W I punkcie kontrolnym, gdzie trudności techniczne są minimalne, 22,4% turystów było zdania, że infrastruktura rozrywkowa wymaga dalszego rozwoju, a 40,1% twierdziło, że stan infrastruktury rozrywkowej w Tatrach jest wystarczający. Całościowa analiza odpowiedzi wskazała, że aż 38,6% turystów objętych badaniem w Tatrzańskim Parku Narodowym uważało, iż aktualny stan infrastruktury rozrywkowej Tatr jest wystarczający.

Świadomość silnego oddziaływania ruchu turystycznego na środowisko przyrodnicze jest konieczna w działaniach mających zrównoważyć rozwój ruchu turystycznego na obszarze parku narodowego. Rycina 5.13. przedstawia poziom

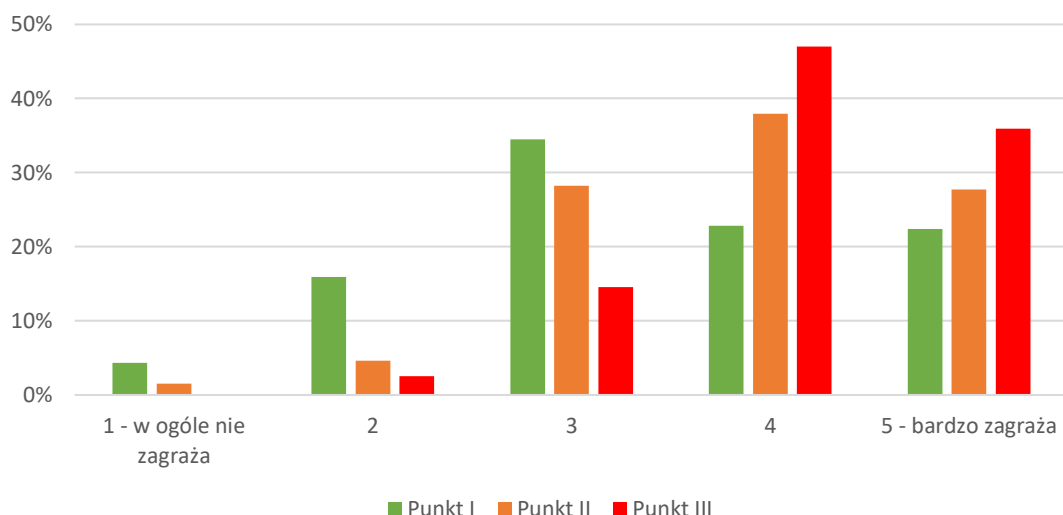
świadomości na ten temat turystów objętych badaniem w trzech punktach pomiarowych.

Ryc. 5.13. Ocena stopnia wpływu turystyki na środowisko naturalne Tatr Polskich w opinii respondentów

W sondażu wykorzystano pięciostopniową skalę wpływu, gdzie 1 oznacza, iż „turystyka w ogóle nie wpływa na środowisko naturalne Tatr”, znów 5 świadczy o jej bardzo silnym wpływie. Badanie wskazało, iż po skumulowaniu odpowiedzi turystów z trzech punktów pomiarowych, aż 86,8% z nich stwierdziło, iż turystyka wpływa na środowisko naturalne w stopniu 3-5. Wynika z tego, iż świadomość jej oddziaływania jest w społeczeństwie duża. Największy odsetek turystów deklarujących, iż turystyka odciska głębokie piętno w środowisku naturalnym Tatr zanotowano na niebieskim szlaku prowadzącym na przełęcz Zawrat – taka odpowiedź została tam zaznaczona przez niemal co drugiego turystę (49,6%); 40,2% zdecydowało się na oznaczenia wpływu w stopniu 4 w pięciostopniowej skali. Żaden turysta objęty badaniem w tym punkcie kontrolnym nie stwierdził, iż turystyka w ogóle nie oddziałuje na środowisko naturalne Tatr. Jednocześnie, taką odpowiedź zaznaczyło 5,6% respondentów objętych badaniem przy Wodogrzmotach Mickiewicza i 3,1% tych spotkanych w Dolinie Pięciu Stawów Polskich. Są to jednak marginalne odpowiedzi, nie przeczące wnioskowi, iż świadomość turystów na temat wpływu branży turystycznej na środowisko jest duża.

Podobne pytanie dotyczyło krajobrazu Tatr Polskich (ryc. 5.14.).

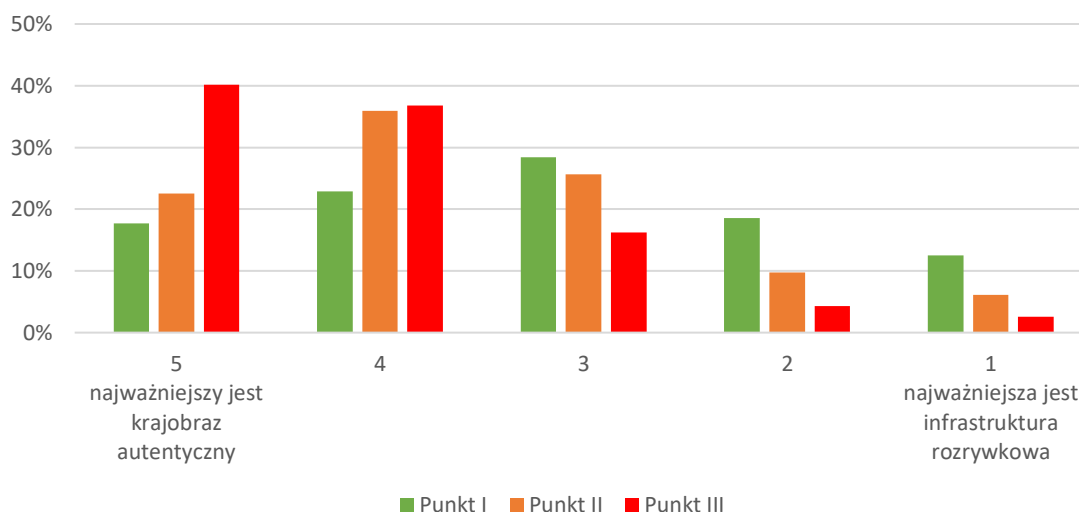
Ryc. 5.14. Ocena stopnia wpływu turystyki na krajobraz Tatr Polskich w opinii respondentów

Zebrane odpowiedzi są zbliżone do tych z poprzedniego pytania – większość respondentów uznało, iż turystyka wpływa na krajobraz polskich Tatr w stopniu 3-5 w pięciostopniowej skali. Odpowiedź taka została zaznaczona przez 88,6% wszystkich ankietowanych. Ponownie można zatem stwierdzić, iż społeczna świadomość wpływu turystyki jest duża. Badanie ukazuje jednak, iż wzrasta ona wraz z poziomem trudności technicznych na szlaku. Wskazanie, iż przemysł turystyczny wpływa na krajobraz Tatr Polskich w najwyższym stopniu – 5, pojawiało się najczęściej w III punkcie pomiarowym (Wyżnie Solnisko) – zaznaczyło ją 35,9% respondentów. To również w tym punkcie powszechnie pojawiała się odpowiedź „4” – wskazało na nią 47,0% turystów objętych badaniem. Respondenci w punkcie I – przy Wodogrzmotach Mickiewicza – stanowią większość z tych, którzy uważali, iż turystyka w ogóle nie wpływa na krajobraz Tatr Polskich. Po raz kolejny była to jednak grupa marginalna, stanowiąca 4,3% wszystkich turystów objętych badaniem. Tym samym, wnioskować można, iż wpływ turystyki na krajobraz jest silnie zauważalny przez większość turystów decydujących się na wędrowkę po Tatrzańskim Parku Narodowym.

Czego zatem głównie oczekują turyści w Tatrach? Rycina 5.15. pozwala poddać analizie odpowiedzi na pytanie o to, które pojęcie dla turystów jest bliższe – infrastruktura rozrywkowa, czy krajobraz autentyczny. Poszczególne deklaracje oznaczają, że:

- 1 – najważniejsza jest infrastruktura rozrywkowa

- 2 – najważniejsza jest infrastruktura rozrywkowa, której towarzyszyć powinien krajobraz autentyczny
- 3 – infrastruktura rozrywkowa, jak i autentyczny krajobraz są równie ważne
- 4 – najważniejszy jest autentyczny krajobraz, któremu towarzyszyć powinna rozwinięta infrastruktura rozrywkowa
- 5 – najważniejszy jest autentyczny krajobraz.

Ryc. 5.15. Rozkład odpowiedzi na pytanie, co dla turystów objętych badaniem jest ważniejsze

W przypadku I punktu kontrolnego, największy odsetek turystów objętych badaniem zadeklarował podobną wagę zarówno krajobrazu autentycznego, jak i infrastruktury rozrywkowej. Stopień „3” w pięciostopniowej skali zaznaczony został przez 28,5% respondentów. W II punkcie kontrolnym, najczęściej pojawiającą się odpowiedzią była „4” – zaznaczona przez 35,9% turystów, w punkcie III najczęściej zaznaczana była odpowiedź „5” – deklaroowało ją 40,2% badanych. Przeciwnieństwem był I punkt kontrolny – pojawiło się tam najwięcej odpowiedzi (12,5%) wskazujących, iż infrastruktura rozrywkowa w Tatrach i na Podhalu jest większą wartością niż autentyczność ich krajobrazu. Pomimo tego, wyniki badania wskazują, iż autentyczność krajobrazu najwyższego polskiego pasma jest dużą wartością dla większości odwiedzających go turystów.

Przeprowadzając sondaż, autor starał się o zbliżoną reprezentację płci ankietowanych. Tym samym, w I punkcie kontrolnym stosunek kobiet do mężczyzn wynosił 49,6% do 50,4%. W II punkcie kontrolnym zebrane odpowiedzi pochodziły

od kobiet w 52,8% i w 47,2% od mężczyzn. W III punkcie kontrolnym wystąpiła znacząca przewaga mężczyzn – ich odpowiedzi stanowiły 57,3%, kobiet – 42,7%. Większość turystów objętych badaniem to osoby z przedziału wiekowego 20-35 lat. Ich największy odsetek zanotowany został w III punkcie kontrolnym, gdzie stanowiły ponad połowę ankietowanych (53,0%). Tak duża liczba respondentów w tym wieku, wynika z trudności technicznych szlaku, na którym prowadzone było badanie. Szlak ten wymaga sprawności fizycznej oraz doświadczenia, stąd też turystów w przedziału wiekowego 66 i więcej lat było jedynie 2,6%, 51-65 lat – 5,1% i w wieku 0-19 lat – 7,7%. W ostatnim przedziale wiekowym, większość turystów objętych badaniem było w jego górnej granicy. W Dolinie Pięciu Stawów Polskich turyści z przedziału wiekowego 20-35 lat stanowili 35,4% respondentów, przy Wodogrzmotach Mickiewicza – 27,6%. Z uwagi na niski poziom trudności technicznych to na tym szlaku zanotowano największy udział turystów z przedziału wiekowego 51-65 lat – 20,4% i najstarszych – 66 i więcej lat, którzy stanowili 12,1% uczestników badania.

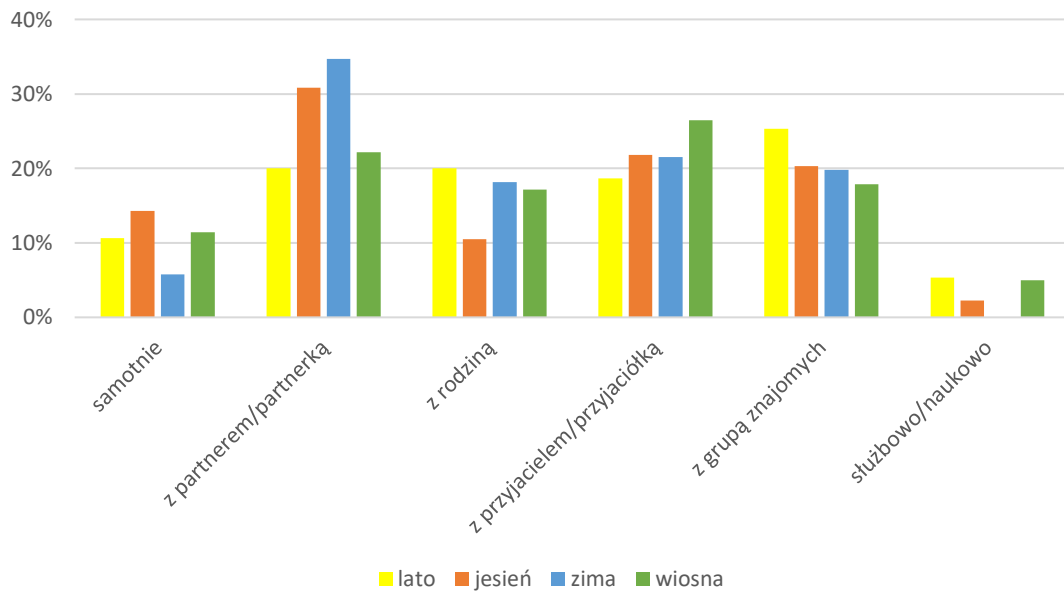
5.2.2. Wpływ aspektu czasowego na występowanie poszczególnych typów turystów

Ruch turystyczny na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego odznacza się wyraźną sezonowością. Jego największe natężenie notowane jest w miesiącach wakacyjnych – w lipcu i sierpniu oraz we wrześniu; w tym okresie sprzedawana jest ponad połowa biletów wstępu do Parku Narodowego. Poza sezonem urlopowym i rozwijającą się we wrześniu turystyką szkolną, turystów do przyjazdu w polskie Tatry zachęcają panujące na szlakach warunki atmosferyczne umożliwiające zdobywanie szczytów, które zimą są nieosiągalne dla średniozaawansowanego wspinacza. Z tego tytułu, półrocze zimowe charakteryzuje się zmniejszonym udziałem ruchu turystycznego. Sytuacja ulega zmianie w lutym, co ponownie jest związane z turystyką grupową i zorganizowaną podczas trwania ferii zimowych zarówno w szkołach, jak i uczelniach wyższych.

W opinii autora, tak wyraźna sezonowość turystyki w Tatrach Polskich ma odzwierciedlenie również w najczęściej pojawiających się typach turystów w poszczególnych porach roku. Fakt ten może pozwolić na analizę relacji pomiędzy turystyką, a krajobrazem pasma. Założono, że im bardziej wymagające warunki na szlaku wywołane pogodą i bezpośrednio wpływające na bezpieczeństwo wędrowki,

tym turysta staje się bardziej świadomą oraz odpowiedzialną jednostką. Tym samym, następuje wzrost świadomości krajobrazu wspinaczy.

Okazuje się, że aspekt czasowy ma wpływ również na to, z kim turyści objęci badaniem decydują się wyruszyć na szlak (ryc. 5.16.)

Ryc. 5.16. Rozkład odpowiedzi na pytanie, z kim respondenci odwiedzają Tatry Polskie najczęściej

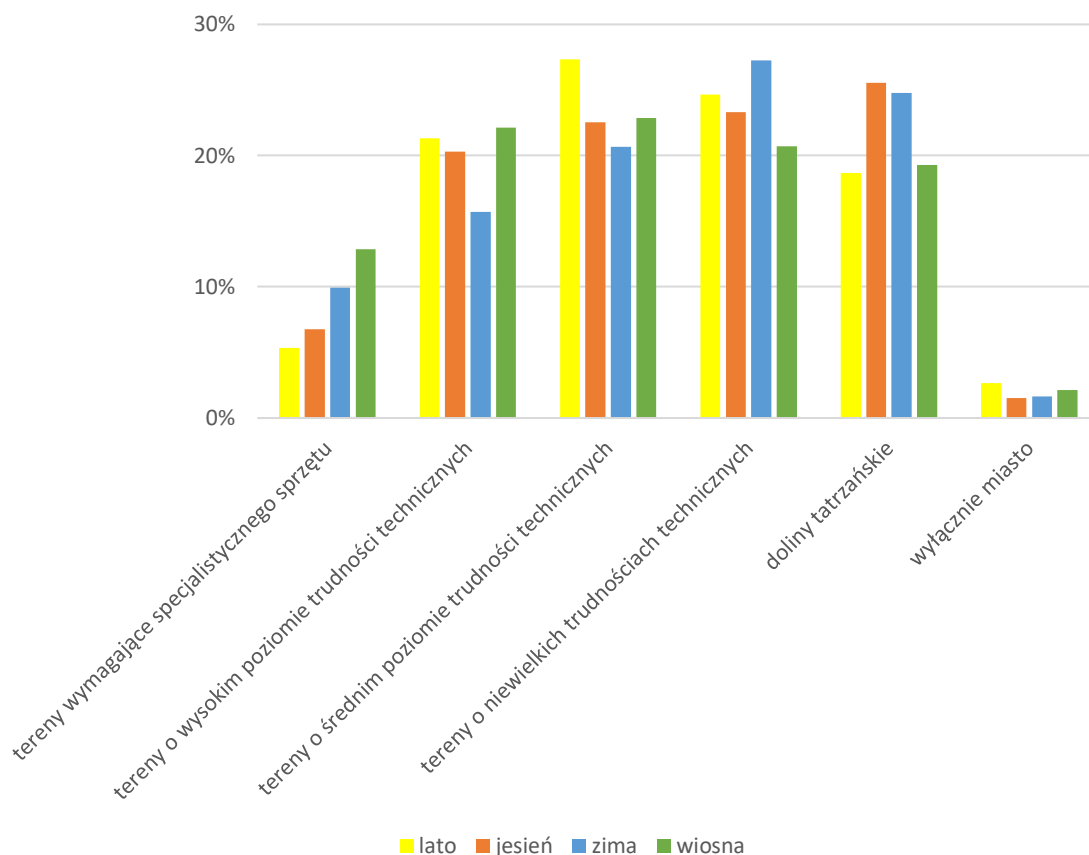
Podobnie jak w przypadku aspektu przestrzennego, tutaj też o liczbie osób w grupie decydują trudności techniczne. Tym samym to zimą – kiedy warunki atmosferyczne są najmniej korzystne, większość respondentów decydowało się na wspinaczkę wyłącznie z partnerem (34,7%). Podobnie jesienią, kiedy pogoda również może stwarzać zagrożenie – na wyjście w góry z partnerem decydowało się 30,8%. Zarówno zimą, jak i jesienią drugą najczęściej pojawiającą się odpowiedzią było towarzystwo wyłącznie przyjaciela – kolejno 21,5% i 21,8%. Tym samym, pory roku charakteryzujące się dużą zmiennością warunków atmosferycznych motywują turystów do zminimalizowania liczebności grupy. Dzięki temu, szlaki nie są przepełnione, a turyści decydujący się na wejścia do Tatrzańskiego Parku Narodowego najczęściej mają duże doświadczenie wspinaczkowe. Wiosną większość wyjść ponownie dotyczy dwuosobowych grup – „z przyjacielem” wędrowało 26,4% turystów objętych badaniem. Wyjścia w większej grupie znajomych dominowały za to latem – odpowiedź taką zaznaczyło 25,3% respondentów. W opinii respondentów to ten okres sprzyja

wyjściom na szlak w liczniejszym gronie. Teoretycznie może to wynikać ze zminimalizowanego ryzyka wypadku i wyborze tej pory roku na czas pierwszych górskich wędrówek osób niedoświadczonych. Niestety, tak duże natężenie ruchu turystycznego i udział w nim osób nieznających zasad poruszania się po górach sprawia, iż wypadki w półroczu letnim są powszechne. Według statystyk Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego, to sierpień jest miesiącem, kiedy ratownicy są zmuszeni interweniować najczęściej. Paradoksalnie, pomimo najtrudniejszych warunków na tatrzańskich szlakach, najmniej turystów wymaga pomocy w półroczu zimowym. Potwierdza to przyjęte założenie, iż to świadomość turystów może być cechą wpływającą na ryzyko powstania niebezpiecznych incydentów.

Charakter szlaku, na którym najczęściej uprawiają turystykę osoby objęte badaniem w zależności od pory roku przedstawia rycina .... Tak jak przy analizie aspektu przestrzennego, tak i tutaj szlaki podzielone zostały na następujące typy:

- tereny wymagające specjalistycznego sprzętu – na przykład Mnich
- tereny o wysokim poziomie trudności technicznych – na przykład grań Orlej Perci
- tereny o średnim poziomie trudności technicznych – na przykład Giewont i Szpiglasowy Wierch
- tereny o niskim poziomie trudności technicznych – na przykład Grześ i Gęsia Szyja
- doliny tatrzańskie – na przykład Dolina Rybiego Potoku, Dolina Kościeliska, Dolina Chochołowska
- wyłącznie miasto.

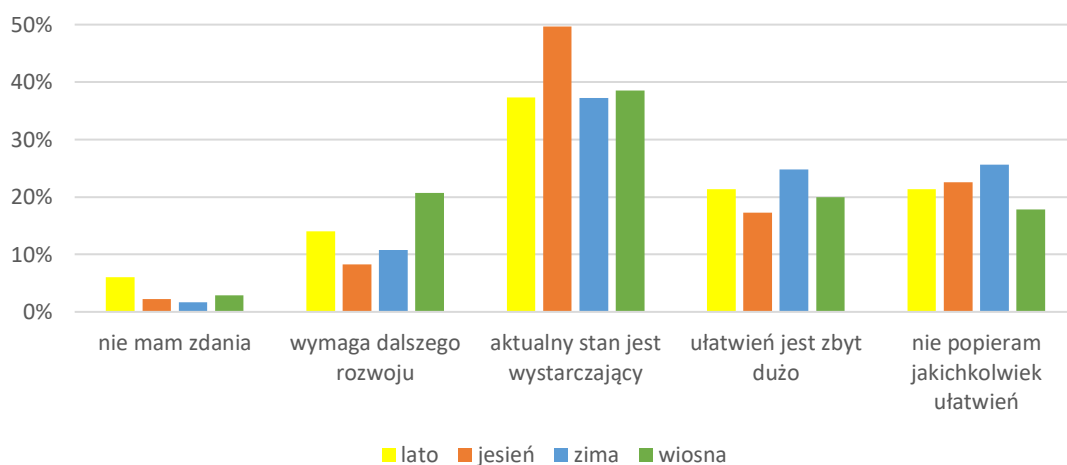
Analiza ryciny 5.17. pozwala zauważyć, iż terenami, gdzie turystykę uprawia najwięcej turystów są tereny o niskim i średnim poziomie trudności technicznych – kolejno 23,9% i 23,5% wszystkich turystów objętych badaniem. Na terenach o średnim poziomie trudności technicznych to latem turystykę uprawia większość respondentów (27,3%), na terenach o niewielkim poziomie trudności, zimą (27,3%). Wiosną najwięcej osób wybiera szlaki o średnim poziomie trudności technicznych (22,9%), znów jesienią – doliny tatrzańskie (25,6%).

Ryc. 5.17. Rozkład odpowiedzi na pytanie o tereny, na których respondenci uprawiają turystykę najczęściej

Odpowiedzią, która pojawiała się najrzadziej jest „miasto” jako główny obszar uprawiania turystyki. Latem deklarowało ją zaledwie 2,7% respondentów objętych badaniem. Tereny wymagające specjalistycznego sprzętu również nie są popularne wśród respondentów – najczęściej uprawia tam turystykę jedynie 8,6% spośród wszystkich ankietowanych. Najwięcej z nich decyduje się na to wiosną – 12,9%, najmniej latem – 5,3%. Co ciekawe, drugim okresem w roku, kiedy notuje się najwięcej wyjść w ten teren jest zima. W tym okresie na eksplorację terenów wymagających specjalistycznego sprzętu decyduje się 9,9% turystów objętych badaniem. Wynika to najprawdopodobniej z wysokiego poziomu doświadczenia, umiejętności i wiedzy kwalifikowanej, pozwalającej na wyjścia w najtrudniejsze obszary Tatrzańskiego Parku Narodowego nawet w okresie, kiedy warunki atmosferyczne są najmniej dogodne. Wnioskować zatem należy, iż wraz ze wzrostem trudności technicznych na szlaku, wzrasta doświadczenie i świadomość turysty.

Tym samym, zmieniać powinien się stosunek do sztucznych ułatwień na szlaku. Ankietowani zostali spytani o ocenę dostępności turystycznej polskich Tatr, pod kątem dodatkowych, najczęściej sztucznych ułatwień (ryc. 5.18.). Są one rozumiane jako bryczki konne, schody na szlaku, a także łańcuchy i drabiny na najniebezpieczniejszych odcinkach tatrzańskich szlaków.

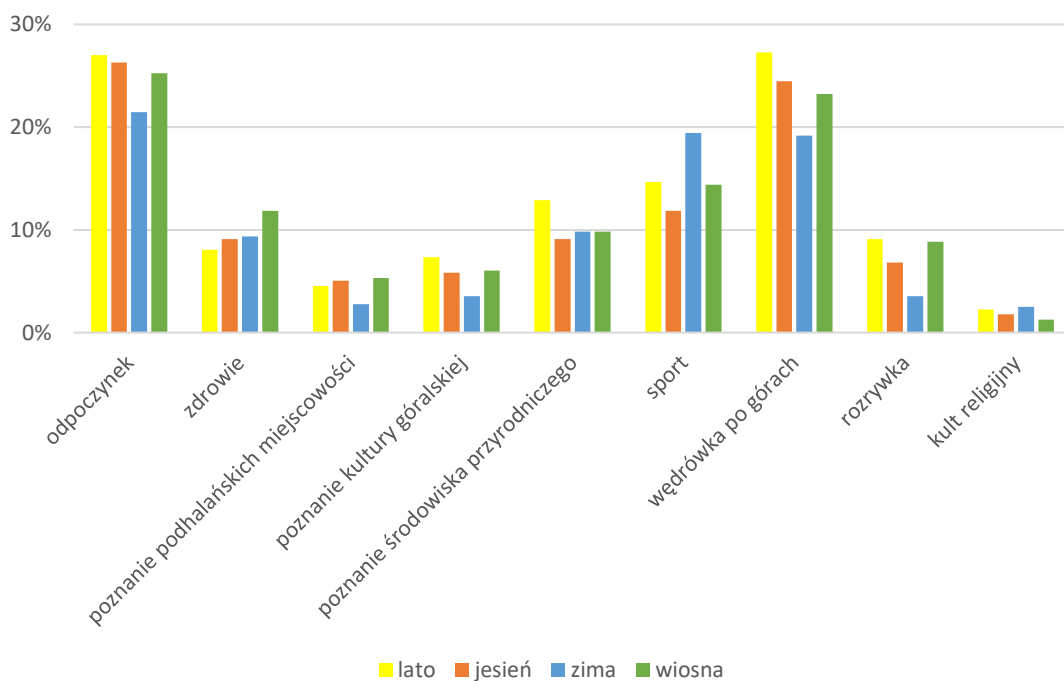

Ryc. 5.18. Ocena dostępności turystycznej Tatr Polskich, pod kątem dodatkowych ułatwień

Podczas trwania najtrudniejszego okresu do górskiej wspinaczki, aż 37,2% turystów objętych badaniem deklarowało, iż dostępność turystyczna Tatr pod kątem dodatkowych ułatwień jest na wystarczającym poziomie. Nie oczekują oni dalszych udogodnień na tatrzańskich szlakach; podobnie latem (37,3%), jesienią (49,6%) oraz wiosną – 38,6%. Łącznie stanowisko te zadeklarowało aż 39,3% wszystkich turystów objętych badaniem. W przypadku odpowiedzi „ułatwień jest zbyt dużo” i „nie popieram jakichkolwiek ułatwień”, największy odsetek takich opinii pojawił się wśród respondentów poddanych badaniu zimą. Stanowili oni kolejno 24,8% i 25,6%. Zaledwie 10,7% z nich stwierdziło, że dostępność turystyczna Tatr wymaga dalszego rozwoju. Najwięcej opinii tego typu pojawiło się wśród turystów objętych badaniem wiosną – stanowili oni 20,7% respondentów. Wysoki poziom świadomości większości turystów potwierdza fakt małego odsetka odpowiedzi „nie mam zdania” – na jej zaznaczenie zdecydowało się zaledwie 5,9% spośród wszystkich uczestników badania.

O tym, czy powyższe odpowiedzi świadczą o dużej świadomości turystów na temat wpływu tego typu rozwiązań na środowisko przyrodnicze i krajobraz mogą świadczyć ich główne motywy przyjazdu w Tatry (ryc. 5.19.).

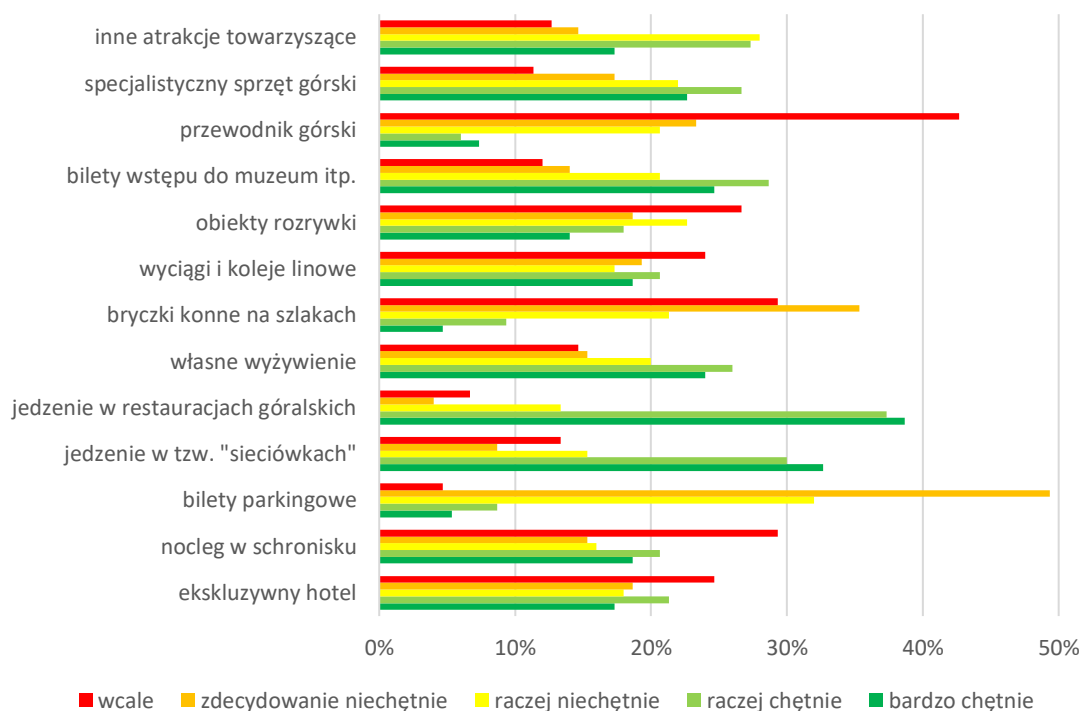

Ryc. 5.19. Główne motywy przyjazdu w Tatry Polskie

Niezależnie od pory roku, głównym motywem przyjazdu w polskie Tatry okazuje się odpoczynek. Ogół turystów deklarujących odpoczynek jako istotę przyjazdu w Tatry stanowił 72,8%. Drugą najczęściej pojawiającą się odpowiedzią była wędrowka po górach. Po raz kolejny odpowiedź zaznaczona została przez większość turystów objętych badaniem latem – 27,3%; jesienią tę odpowiedź zazaczyło 24,5% respondentów, zimą – 19,2% i wiosną 23,2%. Tak jak w przypadku aspektu przestrzennego, tak i w tym przypadku trzecim motywem turystów przyjeżdżających w Tatry był sport. Można zatem przypuszczać, że osoby deklarujące w poprzednim pytaniu, iż dostępność turystyczna w Tatrach jest na wystarczającym poziomie, miały możliwość skorzystania z dodatkowych udogodnień podczas górskich wędrowek. Zdecydowana większość uczestników badania przyjechała w Tatry, aby podziwiać i korzystać z ich wysokogórskiego charakteru. Najmniej ankietowanych zdecydowało się na przyjazd w ten region Polski z pobudek religijnych oraz w poszukiwaniu rozrywki.

Motywy przyjazdu turystów w Tatry mogą być potwierdzone poprzez główne wydatki turystów (ryc. 5.20., 5.21., 5.22., 5.23.). Latem turyści najchętniej przeznaczają pieniądze na jedzenie w restauracjach góralskich (38,7%) (ryc. 5.20.). Można to interpretować jako chęć doświadczenia odrobiny folkloru, z którego słynie przecież

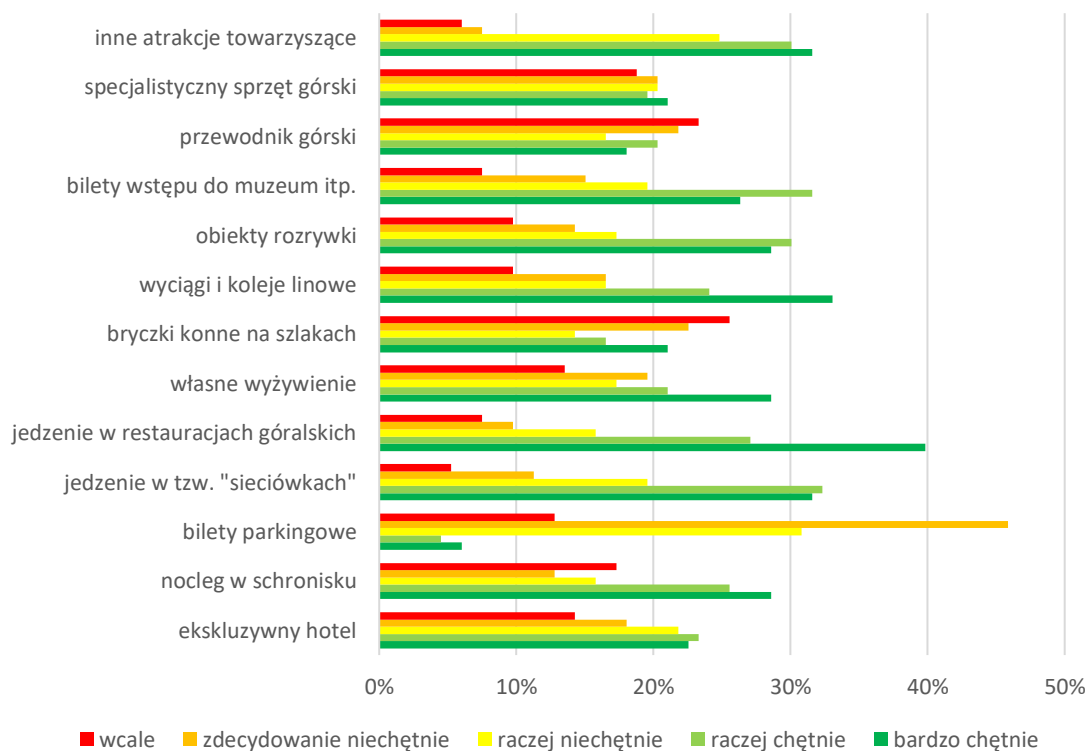
region polskich Tatr. Jednocześnie drugą najczęstszą odpowiedzią dotyczącą wydatków respondentów było jedzenie w tak zwanych „sieciówkach”. Odpowiedź taką zaznaczyło 32,7% ankietowanych.

Ryc. 5.20. Główne wydatki turystów w okresie letnim

Na kolejnym miejscu wskazano na wydatki związane z zakupem biletów wstępu, na przykład do muzeum (24,7%). Po raz kolejny stoi to w opozycji do głównych motywów przyjazdu turystów – zarówno poznanie kultury górskiej, jak i podhalańskich miejscowości nie jest priorytetem ankietowanych. Możliwe, że opisywane wydatki nie są pretekstem krajoznawczym, a rozrywkowym związanym z możliwością ciekawego spędzania wolnego czasu – jednocześnie wiele wnoszącym do rozwoju świadomości krajobrazu turystów. O tym, iż turyści poddani badaniu latem nie są zainteresowani silną eksploracją Tatr może świadczyć m.in. fakt, iż 42,7% z nich nie planowało przeznaczyć pieniędzy na wynajęcie przewodnika górskiego. Usługa taka jest obowiązkowa tylko w wybranych partiach pasma, które jak wynika z badań, nie znajdują się w obszarze zainteresowań respondentów. Nie planowali oni także wynajmowania noclegów w schroniskach górskich. Taką możliwość odrzuciło aż 29,3% turystów objętych badaniem. Wnioskować zatem należy, iż ich ewentualny plan górskiej wędrowki ułożony był w taki sposób, aby na noc zejść do jednej

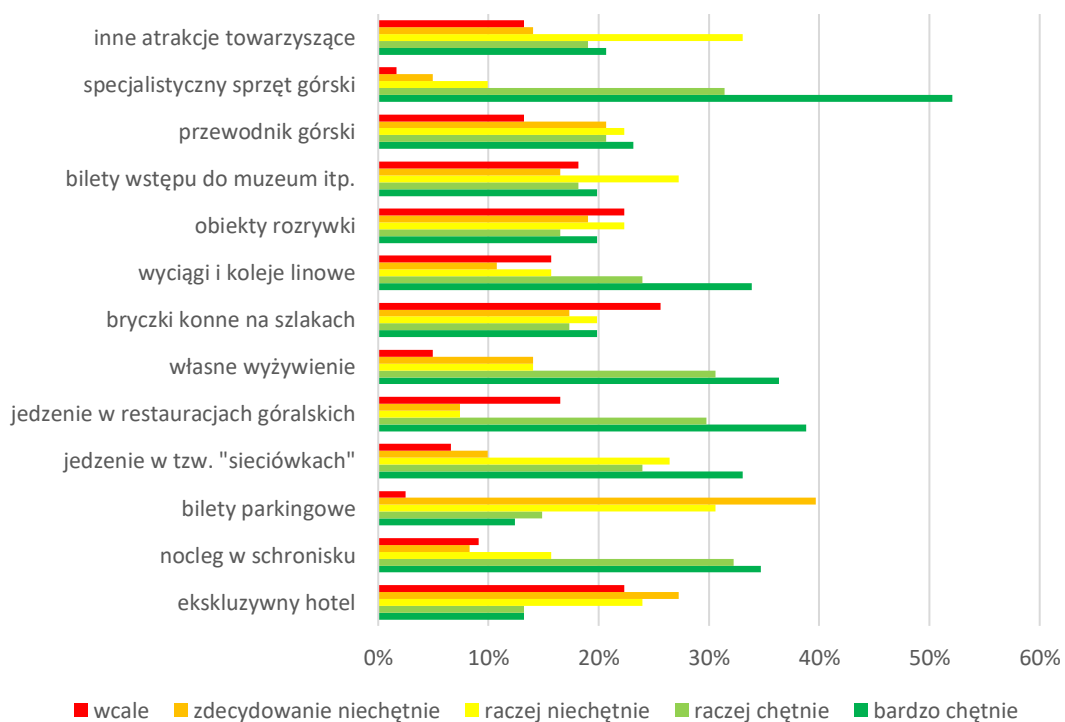
z podhalańskich miejscowości. Szlaki, których czas przejścia na to pozwala, również nie wymagają wynajęcia przewodnika górskiego. Jednocześnie, aż 26,7% respondentów nie planowało przeznaczać funduszy na dodatkowe rozrywki. Tu rozumiane są jako korzystanie m.in. z basenów, „dmuchanych miasteczek”, papugarni, lunaparków, lodowych labiryntów, czy wyciągów do skoków na bungee. Tym samym potwierdzić można deklarację turystów objętych badaniem latem, iż ich głównym motywem przyjazdu jest odpoczynek w kontakcie z przyrodą oraz wędrówka po górach. Jesienią sytuacja niewiele się różniła (ryc. 5.21.).

Ryc. 5.21. Główne wydatki turystów w okresie jesiennym

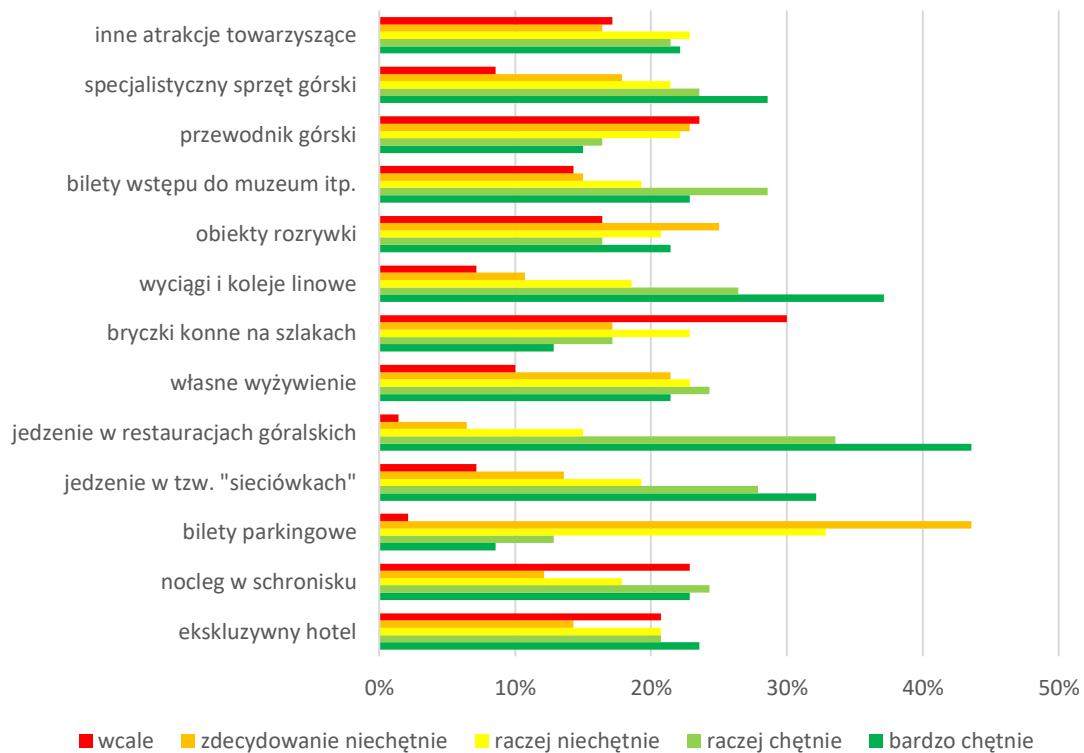
W dalszym ciągu priorytetem wydatków turystów było jedzenie w górskich restauracjach (39,9%), jednak już na drugim miejscu pojawiła się chęć przeznaczania pieniędzy na wyciągi i koleje linowe. Najbardziej popularną koleją na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego jest kolej linowa na Kasprowy Wierch. Zestawiając główne wydatki turystów z deklarowanymi motywami przyjazdu w polskie Tatry turystów objętych badaniem jesienią, uzasadnić to można chęcią jednoczesnej wędrówki po górach i odpoczynku. Kolej zdecydowanie ułatwia i przyspiesza wejście na prawie dwutysięczny szczyt tatrzański (Kasprowy Wierch – 1987 m n.p.m.),

pozwalając jednocześnie na niewymagające wędrówki w stronę szczytu Beskid. Powrót może się odbywać zarówno koleją, jak i pieszo, co w przypadku zejścia dla wielu wydaje się rozwiązaniem bardziej komfortowym. Kolejnym elementem, na który respondenci przeznaczali pieniądze jest jedzenie w tak zwanych sieciówkach. Możliwe, iż ma to na celu zminimalizowanie kosztów, z uwagi na najczęściej tańsze propozycje wyżywienia w tego typu miejscach. Co czwarty respondent (25,6%) nie zamierzał przeznaczać żadnych pieniędzy na skorzystanie z bryczek konnych i fasiałów. Jest to najczęściej pojawiająca się odpowiedź w kategorii elementów, na które turyści nie chcą przeznaczać funduszy. Zatem w takim przypadku z chęcią przeznaczają pieniądze na przedsiębiorstwo państwowe – koleje linowe należą do Polskich Kolei Linowych, eliminując tym samym wspomaganie osób prywatnych oferujących przejazd konnym zaprzęgiem. Po raz kolejny nie chcieli oni przeznaczać pieniędzy także na przewodnika górskiego (23,3%), co ponownie jest spowodowane brakiem doświadczenia i umiejętności pozwalających na próbę zdobycia szczytów wymagających jego obecności. I co za tym idzie, ankietowani nie planowali również przeznaczania środków finansowych na kupno specjalistycznego sprzętu – taką deklarację złożyło 18,8% z nich. Główne wydatki turystów poddanych badaniu zimą przedstawia rycina 5.22.

Ryc. 5.22. Główne wydatki turystów w okresie zimowym

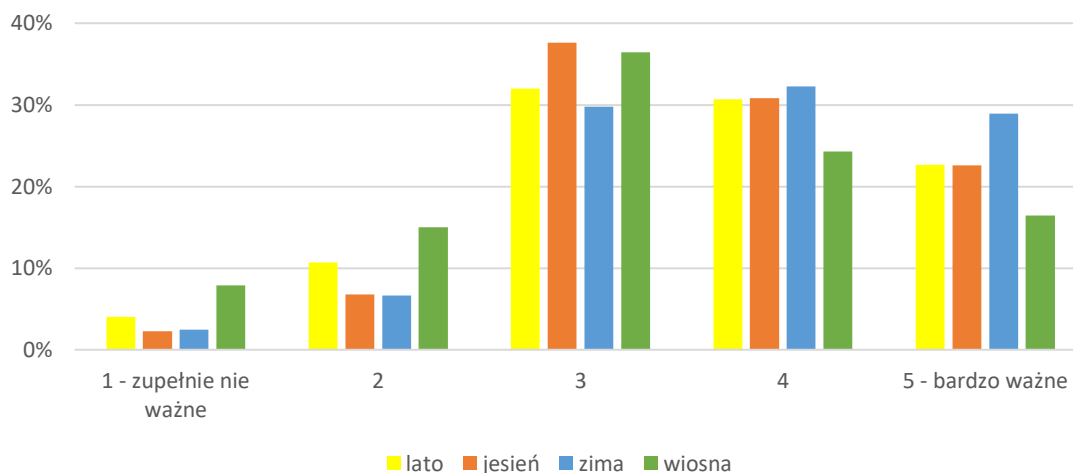
Głównym przeznaczeniem funduszy turystów o tej porze roku okazał się specjalistyczny sprzęt górski. Odpowiedź taką zaznaczyła ponad połowa badanych – aż 52,1%. Pomimo faktu, iż zima jest najtrudniejszym okresem eksploracji turystycznej w polskich Tatrach, pojawił się spory odsetek osób mających sportowe motywacje przyjazdu (19,4%) oraz dużą chęć wędrowki po górach (19,2%). O ile odsetek ten mocno się nie wyróżnia na tle pozostałych pór roku, o tyle koniecznie należy wziąć pod uwagę, że realizacja tych motywacji zimą jest zdecydowanie bardziej wymagająca. Dotyczy to nie tylko kondycji fizycznej i wiedzy na temat środowiska przyrodniczego, ale również podstawowego wyposażenia turysty. Tak duży odsetek osób chętnie przeznaczających pieniądze na specjalistyczny sprzęt górski staje się dowodem, iż najbardziej świadomi turyści pojawiają się na szlakach w najbardziej niekomfortowych warunkach. W 38,8% chcieli przeznaczyć fundusze na jedzenie w restauracjach góralskich, jednak to zimą pojawił się też największy odsetek turystów przeznaczających pieniądze na własne wyżywienie – 36,4%. Potwierdza to silną motywację do wędrowki, której czas nie zmniejsza się o czas spędzony w jednej z góralskich karczm. Podobnie fundusze – przeznaczenie ich na własne wyżywienie skutecznie minimalizuje koszty związane z wyjazdem. Warto zaznaczyć także kolejny element, na którego z chęcią przeznaczali pieniądze turyści objęci badaniem. Jest to nocleg w schronisku górskim (34,7%) – tym samym przypuszczać należy, iż osoby te nie poszukują wygody i komfortu, a autentycznego doświadczania wysokogórskiego środowiska Tatr. Najprawdopodobniej wybierają też trasy o takim czasie przejścia, który nie pozwala na bezpieczne zejście do podhalańskich miejscowości – tym samym, nocleg w schronisku staje się niezbędnym. Turyści objęci badaniem zimą również nie planowali przeznaczania finansów na bryczki konne i fasiaży (25,6%). Stawiają na własne umiejętności, uniezależniając się od oferowanej pomocy. Turyści ci nie zamierzali przeznaczać finansów także na kategoryzowany hotel (22,3%) oraz jakiegokolwiek obiektu rozrywki (22,3%). Wynika to z silnie ukierunkowanych motywacji pobytu w polskich Tatrach. Wiosną w Tatry przyjeżdżają turyści, których główne wydatki ulegają zmianie (ryc. 5.23.).

Ryc. 5.23. Główne wydatki turystów w okresie wiosennym

W tym okresie roku turyści najchętniej wydają pieniądze na jedzenie w regionalnych restauracjach górskich (43,6%). Podobnie jak w innych porach roku wiązać należy to z chęcią doświadczenia kultury regionu. Wiosną duże znaczenie mają wydatki związane z wyciągami i kolejami linowymi. O ile jesienią może to być związane z chęcią zdobycia wierzchołka Kasprowego Wierchu, o tyle wiosną dużą część tych wydatków zajmują wyciągi narciarskie, które w Tatrach niejednokrotnie zamykane są dopiero z początkiem maja. Tym samym wiosna przyciąga w pasmo dużą grupę narciarzy. Na kolejnym miejscu znalazło się jedzenie w tak zwanych „sieciovkach”, na które pieniądze przeznaczają 32,1% respondentów. W dalszym ciągu turyści objęci badaniem nie przeznaczają pieniędzy na wynajęcie przewodnika wysokogórskiego (23,6%) – najprawdopodobniej z uwagi na warunki uniemożliwiające eksplorację szlaków wymagających jego obecności przy jednoczesnym braku doświadczenia wysokogórskiego na tego typu trasach. Wiosną więcej osób nie zamierzało przeznaczać pieniędzy na nocleg w schroniskach (22,9%) niż w kategoryzowanych hotelach, które odrzucone zostały przez 20,7%. Różnica nie jest duża, jednak można zauważyć tendencje związane z określonymi typami turystów przebywającymi na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego wiosną.

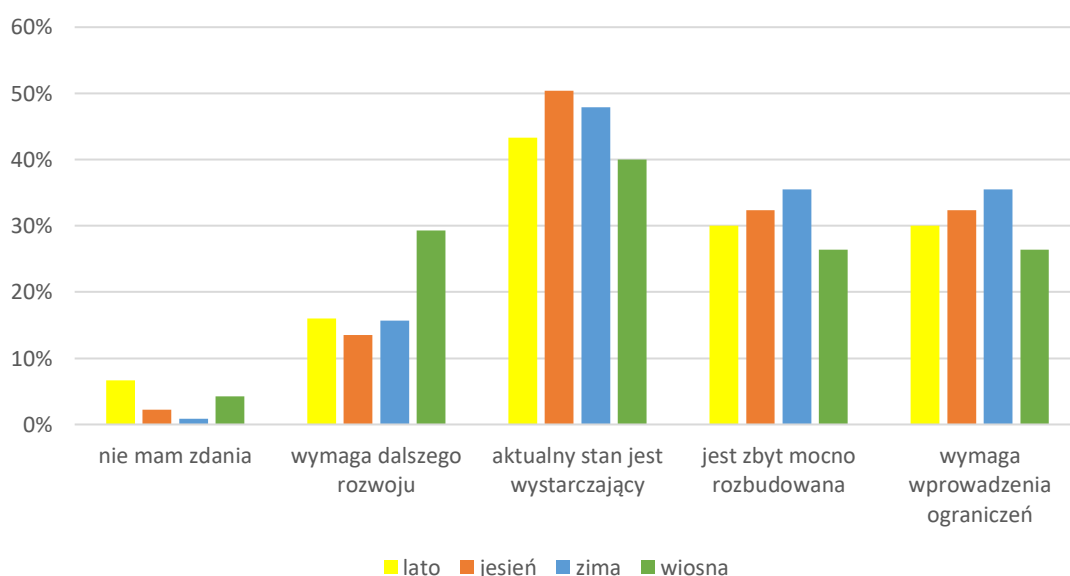
Kolejne pytanie pozwala sprawdzić, czy tak częste przeznaczanie środków finansowych na jedzenie w góralskich restauracjach jest motywowane wspomnianą chęcią doświadczenia podhalańskich tradycji (ryc. 5.24.).

Ryc. 5.24. Rozkład odpowiedzi na pytanie, jak ważny dla respondentów jest bezpośredni kontakt z kulturą góralską

W opinii autora wyniki wskazują, iż kontakt z autentyczną kulturą góralską może się stać wartością dodaną pobytu turysty w polskich Tatrach, nie stanowi jednak wartości samej w sobie. Dodatkowo, dyskusji powinien zostać poddany fakt możliwości (lub jej braku) obcowania z prawdziwym podhalańskim folklorem. Niestety, kontakt z nim jest coraz bardziej utrudniony z uwagi na powstawanie wielu inwestycji mocno odbiegających lub jedynie nieudolnie imitujących autentyczną kulturę góralską. Istota kontaktu z nią opisywana jest na poziomie „3” w pięciostopniowej skali. Najwięcej tego typu odpowiedzi pojawiło się wśród turystów objętych badaniem jesienią – 37,6%. Wiosną taką odpowiedź deklarowało 36,4% respondentów, latem - 32,0% i zimą 29,8%. Wydaje się, że poznanie podhalańskiego folkloru było najbardziej istotne dla turystów objętych badaniem zimą. To z tej grupy największy odsetek respondentów zaznaczył odpowiedź „4” w pięciostopniowej skali – 32,2%; zimą pojawiło się także najwięcej odpowiedzi wskazujących najwyższą notę „5” – została ona zaznaczona przez 28,9% respondentów. Tym samym uznać należy, iż korzystanie z usług góralskich restauracji nie zawsze jest podyktowane chęcią doświadczenia folkloru – często wynika z przypadku, chęci obcowania z nieznanym dotychczas elementem polskiej kultury lub traktowania tego aspektu jako dodatkowej rozrywki uzupełniającej pobyt w Tatrach Polskich.

Poziom zadowolenia turystów z infrastruktury turystycznej Tatr przedstawia rycina 5.25. Okazuje się, że pomimo jej ciągłego rozwoju, już teraz większość turystów jest usatysfakcjonowana z jej stanu. Co drugi respondent objęty badaniem jesienią uznał, iż jej aktualny kształt jest wystarczający, tym samym odrzucając potrzebę dalszych zmian, które tak często ingerują w środowisko przyrodnicze i krajobraz Tatrzańskiego Parku Narodowego. Podobnego zdania było 43,3% turystów objętych badaniem latem, 47,9% objętych badaniem zimą i równe 40,0% respondentów objętych badaniem wiosną.

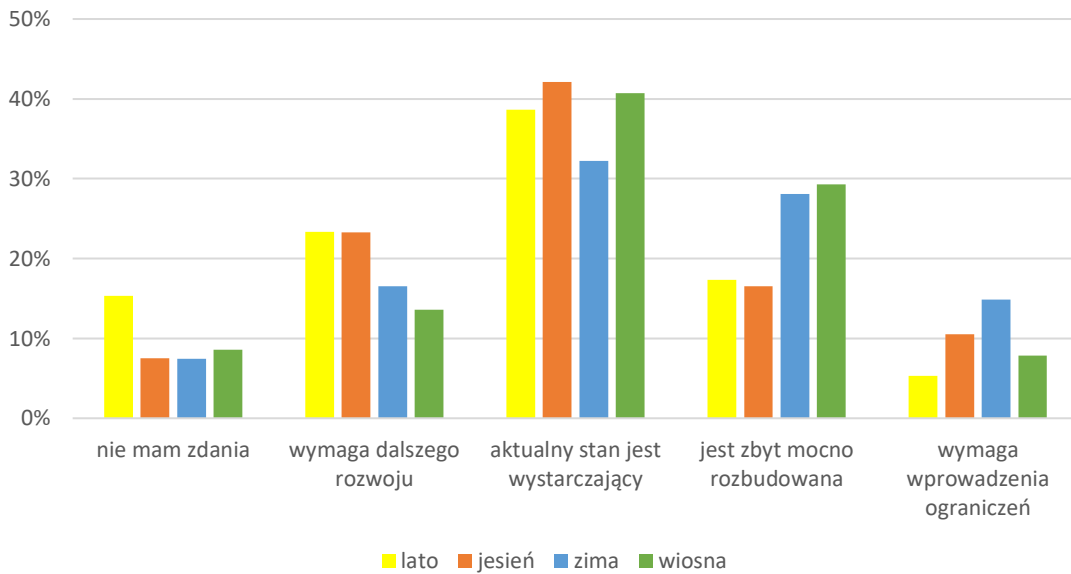
Ryc. 5.25. Ocena stanu infrastruktury turystycznej w Tatrach Polskich

Opinia, iż aktualny stan infrastruktury turystycznej w polskich Tatrach jest wystarczający dotyczyła aż 33,5% wszystkich turystów objętych badaniem. Jednocześnie, aż 28,3% twierdziło, że jest ona zbyt mocno rozbudowana. Najwięcej takich opinii pojawiło się zimą – 35,5%; jesienią – 32,3%, latem – 30,0% i wiosną 26,4%. Sumując częstotliwość pojawiania się tych dwóch poglądów, okazuje się, że aż 61,8% wszystkich turystów objętych badaniem była przeciwna jakimkolwiek inwestycjom mającym poprawiać stan aktualnej infrastruktury turystycznej Tatr.

Analizie poddano również stopień zadowolenia turystów z infrastruktury dodatkowej – nazwanej na potrzeby badania infrastrukturą rozrywkową (ryc. 5.26.). Autor za taką traktuje wszelkie elementy zagospodarowania obszaru bezpośrednio

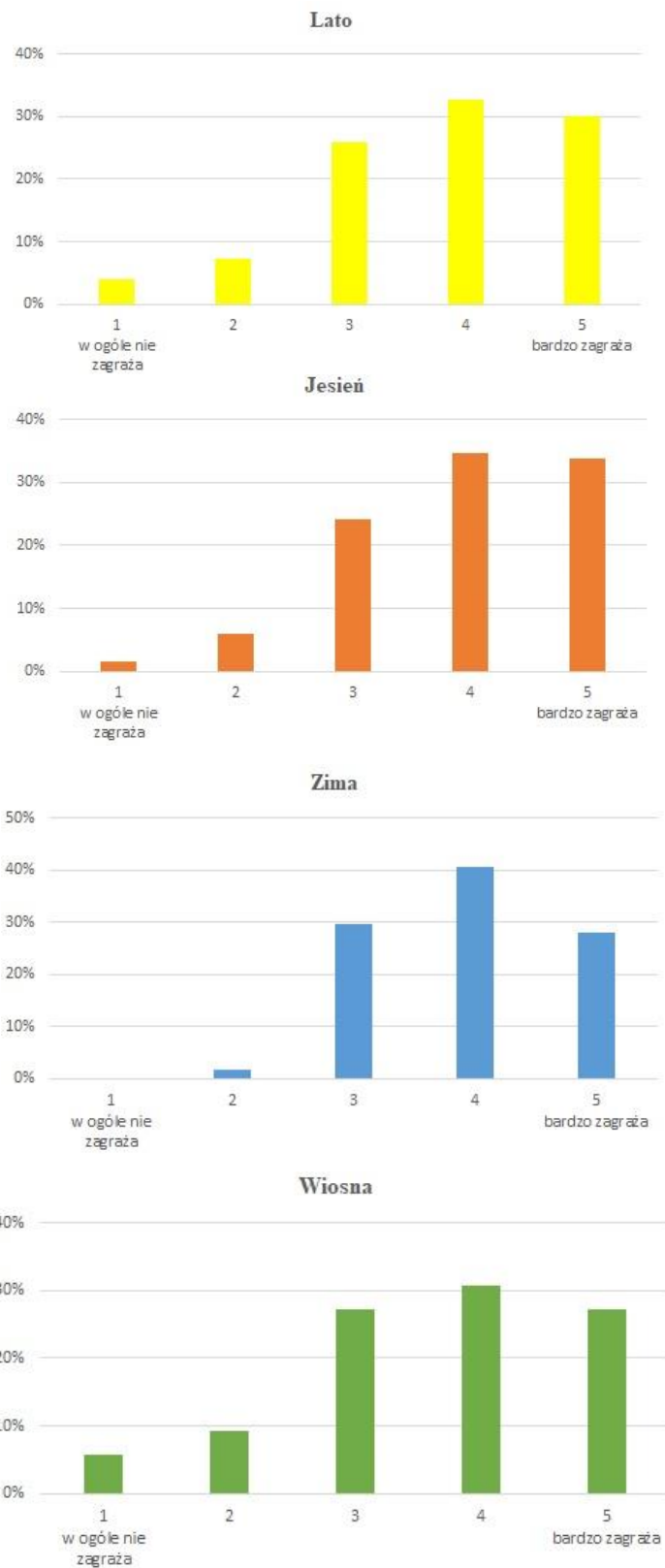
sąsiadującego z Tatrzańskim Parkiem Narodowym, które pozwalają spędzić czas poza szlakiem w sposób atrakcyjny dla turysty.

Ryc. 5.26. Ocena stanu infrastruktury rozrywkowej w Tatrach Polskich

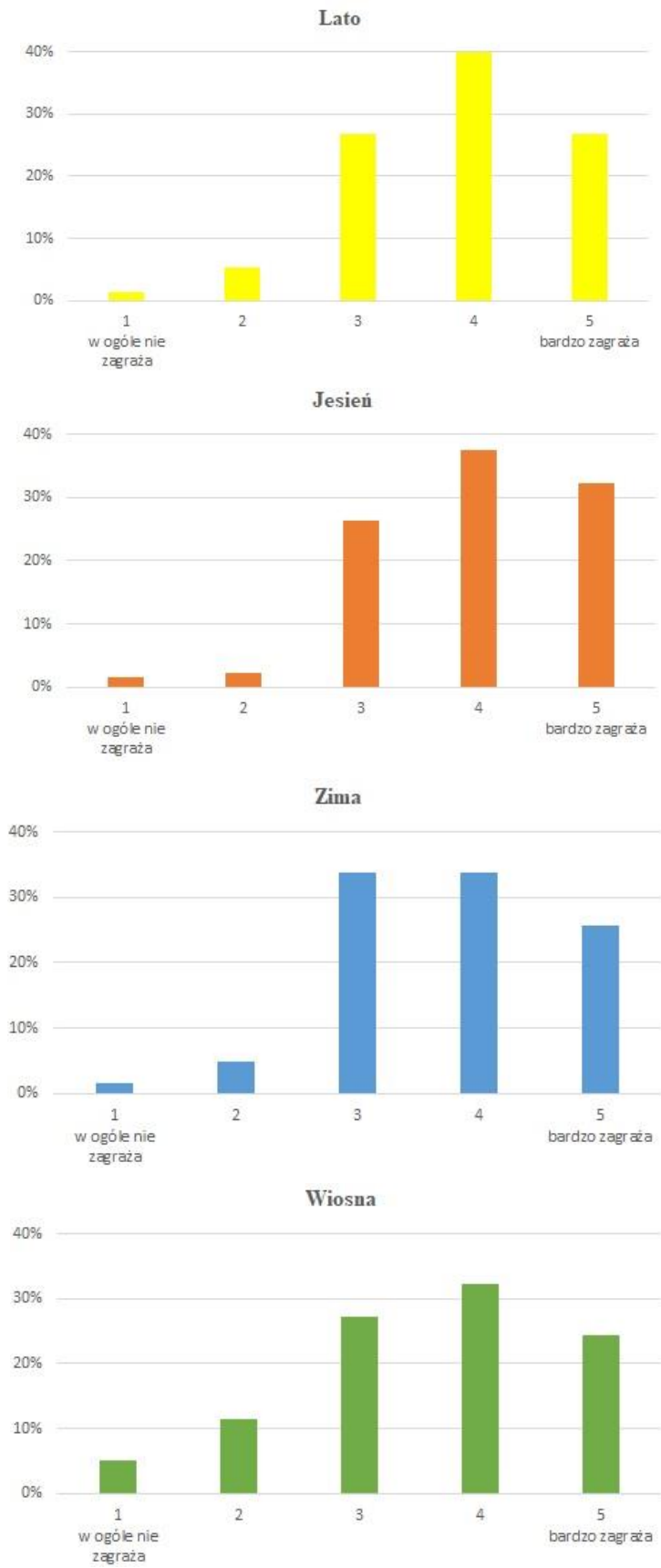
W tym względzie, po raz kolejny zanotowano zdecydowane zadowolenie przyjezdnych. O każdej porze roku turyści uważali, iż stan infrastruktury rozrywkowej jest wystarczający – najwięcej tego typu opinii pojawiło się zimą – 32,2%, jesienią – 42,1%, wiosną – 40,7% i latem – 38,3%. Przez cały rok takiego zdania była ponad połowa ankietowanych. Sprawilo to, że łącznie aż 63,7% turystów nie widziało potrzeby jej dalszego rozwoju. Wyniki te mogą świadczyć o dużym poziomie wiedzy na temat wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze.

Ta kwestia została poruszana w kolejnym pytaniu (ryc. 5.27.). Siła oddziaływania turystyki na środowisko naturalne Tatr mieści się w pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznacza, że turystyka w ogóle na nie nie wpływa, znów 5 wyraża wpływ bardzo silny. Niezależnie od pory roku, bardzo duża grupa turystów zauważała wpływ turystyki na środowisko naturalne Tatr. Zdecydowana większość odpowiedzi wskazała jego siłę na poziomie 3-5 w pięciostopniowej skali. Najwięcej wskazań o każdej porze roku dotyczyło stopnia „4”. Drugą najczęstszą opinią była skrajna odpowiedź wskazująca, iż turystyka bardzo silnie wpływa na środowisko naturalne Tatr. Takie deklaracje można interpretować, jako wysoki poziom świadomości i wiedzy turystów odwiedzających polskie Tatry.

Ryc. 5.27. Ocena stopnia wpływu turystyki na środowisko naturalne Tatr Polskich w opinii respondentów

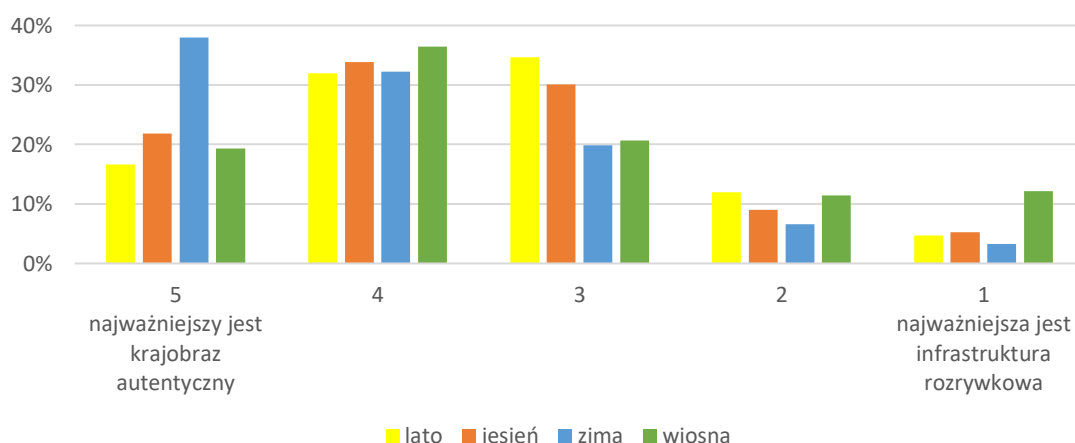
Kolejne pytanie ponownie poddało dyskusji siłę wpływu turystyki, jednak tym razem na krajobraz Tatr (ryc. 5.28.). Po raz kolejny siła wpływu przedstawiona była w pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznacza najmniejszy, a 5 największy poziom oddziaływania. Obie ryciny charakteryzuje podobny zbiór odpowiedzi. W przypadku oceny wpływu ruchu turystycznego na krajobraz, ponownie większość wskazań dotyczyła siły wpływu w zakresie 3-5. Średni poziom wpływu na krajobraz (3) wskazało najwięcej turystów objętych badaniem zimą. W przypadku wpływu branży turystycznej na sam krajobraz Tatr, respondenci przenieśli siłę wpływu na 4 stopień w pięciostopniowej skali. Tym samym, zarówno latem, jak i jesienią, zimą oraz wiosną to ta odpowiedź zdobyła najwięcej wskazań. Jednocześnie nieznacznie spadł odsetek ankietowanych decydujących się na zaznaczenie najwyższej siły wpływu turystyki na krajobraz (5). Mimo to uznać należy, iż powszechnie zauważane jest oddziaływanie turystyki zarówno na środowisko naturalne Tatr, jak i ich wysokogórski krajobraz.

Ryc. 5.28. Ocena stopnia wpływu turystyki na krajobraz Tatr Polskich w opinii respondentów

Ostatnie pytanie wskazuje, co dla turysty przyjeżdżającego w góry jest ważniejsze – dobrze zorganizowana infrastruktura rozrywkowa czy niespotykany nigdzie indziej, autentyczny krajobraz najwyższego pasma w Polsce (ryc. 5.29.). Odpowiedzi należało udzielić wykorzystując skalę od 1 do 5. Poszczególne oceny oznaczają, że:

- 1 – najważniejsza jest infrastruktura rozrywkowa
- 2 – najważniejsza jest infrastruktura rozrywkowa, której towarzyszyć powinien krajobraz autentyczny
- 3 – infrastruktura rozrywkowa, jak i autentyczny krajobraz są równie ważne
- 4 – najważniejszy jest autentyczny krajobraz, któremu towarzyszyć powinna rozwinięta infrastruktura rozrywkowa
- 5 – najważniejszy jest autentyczny krajobraz.

Ryc. 5.29. Rozkład odpowiedzi na pytanie, co dla turystów objętych badaniem jest ważniejsze

Odpowiedzi zebrane od turystów objętych badaniem wskazały, iż w większości najważniejszą wartością pobytu w Tatrach jest autentyczny krajobraz pasma. Infrastruktura rozrywkowa nie jest jednak bez znaczenia. Tym samym odpowiedź „4” zaznaczyło 32,0% respondentów objętych badaniem latem, jesienią – 33,8%, zimą 32,2%, a wiosną 36,4%. Zarówno jesienią, jak i wiosną była to najczęściej pojawiająca się odpowiedź. Latem najczęstszym wskazaniem był stopień „3” w zaproponowanej, pięciostopniowej skali. Wskazany został przez 34,7% ankietowanych. Bardzo wyraźne było jednak wskazanie turystów objętych badaniem zimą. W większości dla tej grupy ankietowanych wartością był wyłącznie krajobraz autentyczny – stanowiąc istotę pobytu w Tatrach. Taka deklaracja dotyczyła 38,0% ankietowanych poddanych badaniu w tym

okresie. W opinii autora potwierdza to tezę, iż nieprzychylnie warunki atmosferyczne panujące w tym okresie na szlakach, przyciągają w góry wyłącznie turystów mających świadomość tego, czego mogą się wtedy w górach spodziewać. Wpływa to także na poziom ich wiedzy na temat środowiska przyrodniczego i świadomości wpływu ruchu turystycznego na ekosystem Tatr i ich krajobraz.

Autor podjął starania, aby liczba odpowiedzi zebranych zarówno od mężczyzn, jak i kobiet była porównywalna. Jednak równy podział na kobiety i mężczyzn udało się uzyskać wyłącznie wiosną – to wtedy stosunek ten był równy 50% do 50%. Zimą również zauważa się zrównanie przedstawicieli obu płci – mężczyźni stanowili 50,4% respondentów, kobiety – 49,6%. Jesienią przeważali mężczyźni – ich odsetek wynosił 57,9%, tym samym kobiet było 42,1%. Latem większość uzyskanych odpowiedzi pochodziła od kobiet – było to 54,7%, odpowiedzi zebrane od mężczyzn stanowiły 45,3%. Większość turystów objętych badaniem znajdowała się w przedziale wiekowym 20-35 lat. Zimą stanowili oni największy odsetek ankietowanych – 43,8%. Wynika to zapewne z faktu, iż warunki zimowe na szlaku wymagają dużej sprawności fizycznej turysty, o którą z wiekiem coraz trudniej zadbać. Tym samym zimą najmniejszą grupę respondentów stanowiły osoby z przedziału 66 i więcej lat.

5.3. Rozkład przestrzenny i czasowy uzyskanych wyników

Świadomość krajobrazu to kompleksowa (syntetyczna) cecha turysty, na którą składa się ogół składowych wynikających z eksploracji przez niego środowiska, różniących się między sobą poziomem i kierunkiem rozwoju. Zmiany świadomości krajobrazu można zapisać w kilku etapach:

- etap I – aby świadomość krajobrazu mogła się wykształcić konieczne jest działanie określonego bodźca. To on daje początek percepcji rozumianej jako doświadczenie krajobrazu
- etap II – po jej zaistnieniu następuje interpretacja otoczenia określana przez doświadczenie, rozumienie i odczuwanie
- etap III – współwystąpienie tych czterech składowych pozwala na kształtowanie świadomości krajobrazu, różniącej się poziomem rozwoju u każdej jednostki (turysty) indywidualnie

- etap IV – poziom świadomości wpływa na sposób, nasilenie i motywację ochrony krajobrazu, co w pracy określa komponent działania będący interakcją na określony system odbioru otoczenia.

Należy podkreślić, że świadomość krajobrazu uznano w rozprawie za wartość, ale także za cechę, którą można przełożyć na działania ochronne. W opisanym badaniu, dyskusji podjęto kwestię definiowania świadomości krajobrazu jako kryterium typologii turystów. Propozycja ich autorskiej typologii powstała na kanwie subiektywnej, szczegółowej i krytycznej obserwacji ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym, a także na podstawie szczegółowej analizy literatury przedmiotu i podmiotu. W rezultacie powstała teoretyczna typologia turystów, kategoryzuje ich na pięć typów (ryc. 5.30.).

Ryc. 5.30. Wskaźnik świadomości krajobrazu poszczególnych typów turystów

Ocena poziomu świadomości krajobrazu poszczególnych turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy poprzedzona została analizą sposobów interpretacji jej trzech głównych składowych: doświadczenia, rozumienia i odczuwania. Świadomość krajobrazu wartościowano w pięciostopniowej skali, gdzie poziom 1-2 oznacza świadomość krajobrazu na niskim poziomie, poziom 3 na średnim poziomie, a 4-5 charakteryzuje się jako poziom wysoki (ryc. 5.31.).

Ryc. 5.31. Poziom świadomości krajobrazu

W rezultacie porównania teoretycznej propozycji typologii z wyznacznikami (składowymi świadomości krajobrazu) powstała poniższa tabela (tab. 5.3.). Przedstawia ona udział poszczególnych komponentów zaproponowanej definicji świadomości krajobrazu w eksploracji i doświadczeniu krajobrazu przez poszczególne typy turystów.

Tab. 5.3. Udział wybranych komponentów świadomości krajobrazu w doświadczaniu krajobrazu przez poszczególne typy turystów

	percepcja	doświadczenie	odczuwanie	rozumienie	działanie
typ I	X	X	X	X	X
typ II	X	X	X	X	
typ III	X	X	X		
typ IV	X	X			
typ V	X				

Wynika z niej, że najbardziej świadomym typem turysty w Tatrzańskim Parku Narodowym jest typ I. Na sposób jego eksploracji Tatr składają się wszystkie składowe świadomości krajobrazu. Kolejne typy pozbawione są jednej z nich, co w konsekwencji zmienia wartość ich wpływu na krajobraz polskiej części Tatr.

Tab. 5.4. Ocena wybranych kryteriów w typologii turystów

		OCENA				
		1	2	3	4	5
kryterium typologiczne	wpływ na krajobraz	TYP I	TYP II	TYP III	TYP IV	TYP V
	świadomość krajobrazu	TYP V	TYP IV	TYP III	TYP II	TYP I

Te dwa kryteria są głównymi składowymi oceny wybranych elementów teoretycznej typologii turystów (tab. 5.4.).

5.3.1. Rozkład przestrzenny uzyskanych wyników

Aby poddać weryfikacji zaproponowaną powyżej koncepcję, posłużono się metodą sondażu diagnostycznego składającego się z 10 pytań zamkniętych i 2 pytań wielokrotnej odpowiedzi. Zebrano 663 kwestionariuszy od losowej grupy badawczej o każdej porze roku w trzech punktach pomiarowych, zróżnicowanych pod względem występujących trudności technicznych na szlaku:

- punkt I – Wodogrzmoty Mickiewicza (ok. 1100 m n.p.m.)
- punkt II – Dolina Pięciu Stawów Polskich (ok. 1700 m n.p.m.)
- punkt III – niebieski szlak prowadzący na przełęcz Zawrat – okolice Wyżniego Solniska (ok. 1800 m n.p.m.).

Poszczególne odpowiedzi były wartościowane zgodnie z pięciostopniową skalą Likerta. Jest to skala szacunkowa, której użycie pozwala na zmierzenie postaw jednostki.

Z całości uzyskanych wyników obliczono średnią arytmetyczną, w wyniku czego możliwe stało się wskazanie wartości liczbowej poszczególnych składników. Poniżej przedstawione zostało rozwinięcie poszczególnych skrótów wymienianych w tabeli (tab. 5.5.):

- A – wskaźnik określający trudności techniczne szlaków, które wybierane są przez respondentów najczęściej – im wyższa wartość wskaźnika, tym trudniejszy technicznie szlak
- B – stosunek respondentów do obecnych na szlakach dodatkowych ułatwień i ich wpływu na krajobraz Tatr – im wyższa wartość wskaźnika, tym bardziej świadome podejście do tego aspektu
- C – stosunek respondentów do obecnej w krajobrazie infrastruktury turystycznej – im wyższa wartość wskaźnika, tym większa świadomość na temat szkodliwości jej ewentualnego nieuregulowanego rozwoju
- D – stosunek respondentów do obecnej w krajobrazie infrastruktury rozrywkowej – im wyższa wartość wskaźnika, tym większa świadomość na temat szkodliwości jej ewentualnego nieuregulowanego rozwoju
- E – wskaźnik opisujący stopień utożsamiania się respondentów z istotą infrastruktury rozrywkowej i autentyzmem krajobrazu – im niższy wskaźnik, tym ważniejsza dla respondentów jest infrastruktura towarzysząca; im wskaźnik wyższy, tym większą wartością staje się autentyzm krajobrazu
- F – chęć bezpośredniego kontaktu z autentyczną kulturą góralską – im wyższy wskaźnik, tym jest on dla respondentów większą wartością
- G – określenie w jakim stopniu turystyka zagraża środowisku naturalnemu Tatr – im wyższy wskaźnik, tym większa świadomość na temat ewentualnych zagrożeń
- H – określenie wpływu turystyki na krajobraz – im wyższy wskaźnik, tym większa świadomość występowania ewentualnych zagrożeń
- W_{SK} – wskaźnik świadomości krajobrazu – wartość pozwalająca przyporządkować turystę do wybranego typu.

Tab. 5.5. Zmiany wartości wybranych składników świadomości krajobrazu w zależności od punktu pomiarowego

	PUNKT 1	PUNKT 2	PUNKT 3
A	1,9	2,6	3,7
B	2,9	3,5	4,0
C	3,0	3,3	4,0
D	2,7	3,0	3,7
E	3,1	3,6	4,1
F	3,1	3,5	3,7
G	3,4	3,7	4,4
H	3,4	3,9	4,2
W_{SK}	2,9	3,4	4,0

Zebrane w ten sposób wyniki pozwoliły ustalić, czy stopień świadomości krajobrazu różni się w zależności od punktu pomiarowego, a tym samym czy może się on stać jednym z kryterium zaproponowanej przez autora typologii turystów.

Punkt 1 – Wodogrzmoty Mickiewicza

Uzyskane wyniki pozwoliły stwierdzić, iż statystycznego turystę przy Wodogrzmotach Mickiewicza można zakwalifikować do typu IV oraz V.

Teoretyczna typologia turystów zakłada, iż wskaźnik świadomości krajobrazu typu IV jest równy 2, a typu V – 1. Stopień oddziaływania na krajobraz mieści się w przedziale 4-5, a wskaźnik świadomości krajobrazu 1-2. Obliczenie średniej arytmetycznej wskaźników opisujących poszczególne komponenty świadomości krajobrazu w tym punkcie pomiarowym oznaczyły jej poziom wśród turystów przy Wodogrzmotach Mickiewicza na 2,9 (ryc. 5.32.), co potwierdza powyższe założenie.

Ryc. 5.32. Wskaźnik świadomości krajobrazu turystów przy Wodogrzmotach Mickiewicza

Badania wskazały, iż pojawiający się w tym punkcie pomiarowym turysta podróżuje głównie z grupą znajomych, a motywem jego przyjazdu jest przede wszystkim odpoczynek. Z chęcią korzysta z dodatkowych ułatwień na szlakach i bryczek konnych

mających usprawnić górską wędrówkę. Uważa jednocześnie, że ich ilość na tatrzańskich szlakach nie jest wystarczająca, tym samym wymaga dalszego rozwoju. W związku z tym, ten typ turysty raczej nie decyduje się na szlaki o wysokim poziomie trudności technicznych, wymagających wcześniejszego przygotowania kondycyjnego. Wskaźnik trudności technicznych szlaków, na które ten turysta się decyduje wynosi 1,9 w pięciostopniowej skali. W opinii typu IV i V dalszego rozwoju wymaga także infrastruktura turystyczna polskiej części Tatr – 3,0/5,0, jak i towarzysząca jej infrastruktura rozrywkowa – 2,7/5,0. Potwierdza to fakt, iż świadomość tego turysty na temat wpływu turystyki na środowisko naturalne Tatr, a także na ich krajobraz jest na poziomie średnim. W obu przypadkach wskaźnik jest równy 3,4 na 5,0. Typ IV i V dużą część funduszy przeznaczają na wyżywienie w góralskich restauracjach i/lub w restauracjach znanych sieci.

Ryc. 5.33. Wpływ na krajobraz turystów przy Wodogrzmotach Mickiewicza

Z uwagi na częstotliwość korzystania ze sztucznych ułatwień, ten turysta systematycznie przeznaczają swoje fundusze również na korzystanie z wyciągów, kolei linowych oraz pomocy w postaci fiasągów i bryczek konnych, a także dodatkowych obiektów rozrywki. Jego wpływ na krajobraz i środowisko naturalne Tatr jest zauważalny i wynosi minimum 4 (ryc. 5.33.).

Punkt 2 – Dolina Pięciu Stawów Polskich

Zgodnie z założeniami teoretycznej typologii turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy, uczestnik ruchu turystycznego w Dolinie Pięciu Stawów Polskich charakteryzuje się innym zestawem cech. Badanie wskazało, iż wskaźnik jego świadomości krajobrazu wynosi 3,4 (ryc. 5.34.).

Ryc. 5.34. Wskaźnik świadomości krajobrazu turystów w Dolinie Pięciu Stawów Polskich

Badanie pozwoliło stwierdzić zatem, iż najczęściej pojawiającym się turystą w tym punkcie pomiarowym jest typ III. Przyjeżdża on w Tatry głównie w celu ich eksploracji wraz z partnerem/partnerką, grupą znajomych lub całą rodziną, skupiając się na szlakach o trudnościach technicznych na poziomie 2,6 w pięciostopniowej, proponowanej przez autora skali. Decydując się na wyjście w góry oczekuje, iż na szlaku będzie możliwość korzystania z dodatkowych ułatwień – łańcuchów, drabin czy bryczek konnych. Uważa jednak, iż aktualne dostosowania i usprawnienia na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowym są wystarczające. W tym punkcie pomiarowym, powszechnym wydatkiem staje się specjalistyczny sprzęt górski – dodatkowo wyżywienie w góralskich restauracjach oraz tych pod szyldem dużym sieci gastronomicznych. Zgodnie z definicją zdaje on sobie sprawę z obowiązku dbania o krajobraz i środowisko – odnoszące się do tego wskaźniki wynoszą 3,9 i 3,7 w pięciostopniowej skali.

Ryc. 5.35. Wpływ na krajobraz turystów w Dolinie Pięciu Stawów Polskich

Pomimo tego, ten typ turysty aktualny stan infrastruktury turystycznej oraz dodatkowej (rozrywkowej) uważa za optymalny. Często nie dostrzega pojawiającego się w okolicy Tatr Polskich „chaosu architektonicznego” zakłócającego autentyczność krajobrazu

(ryc. 5.35.). Dla typu III ważny jest jednak bezpośredni kontakt ze środowiskiem – 3,5 na 5,0, a wybierając się w Tatry bardziej skupia się na krajobrazie i środowisku niż ewentualnie towarzyszących mu obiektach rozrywkowych. Szacuje się więc, iż wpływ tego typu turysty na krajobraz jest na poziomie 3 w pięciostopniowej skali.

Punkt 3 – niebieski szlak prowadzący na przełęcz Zawrat – Wyżnie Solnisko

Propozycja teoretycznej typologii turystów odwiedzających Tatrzański Parku Narodowy zakłada, iż w najwyższym położonym punkcie pomiarowym poziom świadomości krajobrazu turystów również będzie najwyższy. Opracowane badania potwierdzają tę tezę, gdyż wskaźnik świadomości krajobrazu najpopularniejszego typu turysty na tej wysokości wynosi 4,0 (ryc. 5.36.).

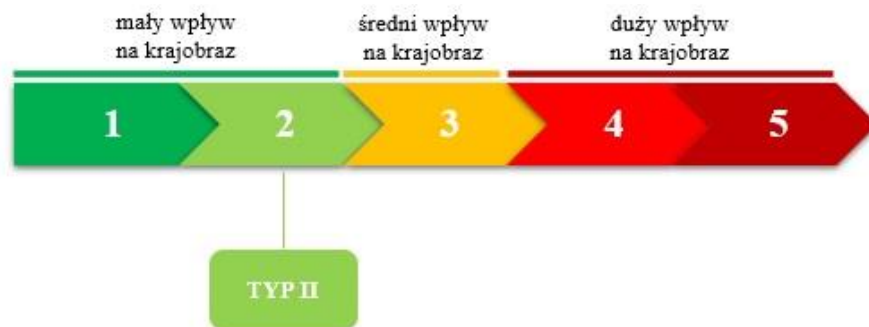

Ryc. 5.36. Wskaźnik świadomości krajobrazu turystów przy Wyżnim Solnisku

Warto zauważyć jednak, iż określony wskaźnik stanowi wartość graniczną – niewielkie odchylenie mogłoby spowodować obniżenie jego wartości i zakwalifikowanie grupy turystów w najwyższym punkcie pomiarowym do typu III.

Opierając się jednak na statystyce, najczęściej pojawiającym się typem turysty na niebieskim szlaku prowadzącym na przełęcz Zawrat jest typ II. Przyjeżdża on w Tatry w mało licznej grupie – najczęściej towarzyszy mu jeden partner wspinaczkowy. Głównym motywem podróży jest wędrówka po górach, a zarazem odpoczynek i sport. Fundusze tego typu turysty najczęściej przeznaczone są na specjalistyczny sprzęt górski – niezbędny do eksploracji najwyższych partii Tatr. Kolejnymi źródłami wydatków jest własne wyżywienie spożywane na szlakach oraz noclegi, które najczęściej planowane są w tatrzańskich schroniskach. Wynika to z wyboru szlaków o dużych trudnościach technicznych, których przebieg uniemożliwia każdorazowe zejście do pobliskich miast – średnia trudność wybieranych tras jest równa 3,7 na 5,0. Deklaracje wskazują zatem, iż turyści objęci badaniem w tym

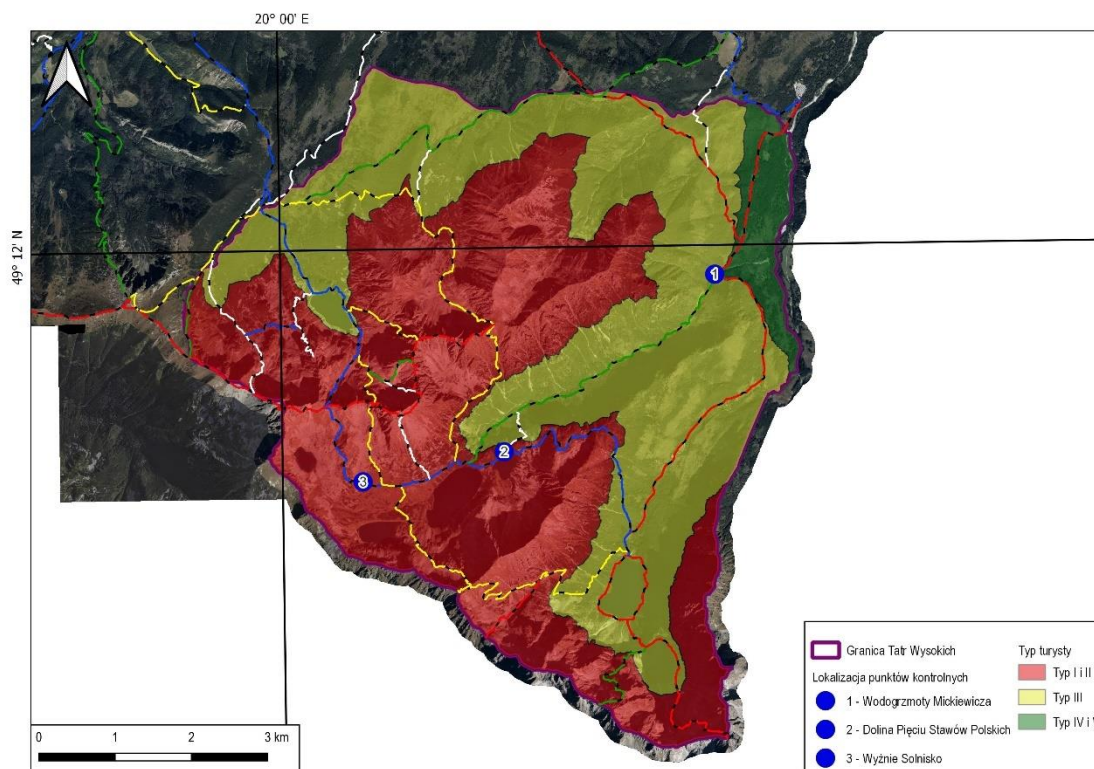
punkcie pomiarowym niejednokrotnie są zmuszeni do korzystania z obecnych na szlaku sztucznych ułatwień w postaci łańcuchów, drabin czy kładek. Jednocześnie uważają oni, iż tego typu elementy zakłócają krajobraz Tatr, więc ich aktualna ilość jest wystarczająca. Część turystów nie popiera jakichkolwiek sztucznych ułatwień na trasie. Świadczy to o dużej świadomości wpływu turystyki na środowisko naturalne Tatr, która jest równa 4,4 na 5,0, a także jej wpływie na krajobraz pasma – 4,2 na 5,0. Również infrastruktura turystyczna i rozrywkowa w opinii tego turysty jest w Tatrach zbyt mocno rozwinięta – zauważa on powstający chaos krajobrazowy. Od jakichkolwiek elementów rozrywkowych, ważniejszy w eksploracji Tatr jest dla tego turysty kontakt z autentyczną kulturą góralską (3,7/5,0) i krajobrazem (4,1/5,0). Uznać zatem należy, iż stopień oddziaływania tego turysty na krajobraz jest równy 2 (ryc. 5.37.).

Ryc. 5.37. Wpływ na krajobraz turystów przy Wyżnim Solnisku

Pomimo dużej wiedzy na temat zagrożeń środowiska i krajobrazu związanego z rozwojem turystyki, samo przebywanie tego turysty w najwyższych partiach Tatr, korzystanie z trudnodostępnych ścian wspinaczkowych i sporadyczne biwakowanie w miejscach niedozwolonych sprawia, iż wpływ na krajobraz jest zauważalny. Jednak zgodnie z początkową tezą, wskaźnik świadomości krajobrazu można określić na 4.

Powyższe rozważania potwierdzają tezę, iż poziom świadomości krajobrazu może być jednym z kryterium typologii turystów odwiedzających polską część Tatr, a im bardziej wymagający technicznie szlak, tym poziom świadomości krajobrazu turystów również wzrasta. Powstała na podstawie wyników badań mapa wskazuje obszary, gdzie występowanie poszczególnych typów turystów jest najczęstsze (ryc. 5.38.).

Ryc. 5.38. Występowanie wybranych typów turystów na określonym rodzaju szlaków, opracowanie własne

Granicami poszczególnych poligonów były wybrane przez autora punkty pomiarowe ograniczone poziomiami wskazującymi ich wysokość bezwzględną. Tym samym stwierdzono, iż na szlakach poniżej wysokości 1100 m n.p.m. dominującym typem turysty jest typ IV „pan na włościach” i typ V „od przypadku”. Do wysokości około 1700 m n.p.m. dominuje typ III „oswojony bogacz”. Dopiero w wysokogórskiej części polskich Tatr, powyżej wysokości 1700 m n.p.m. dominującymi typami są typy o najwyższym poziomie świadomości krajobrazu – typ II „wybraniec” i typ I „pasjonat”. Zaznaczyć jednak należy, iż ostatni typ turysty można uznać za modelowy. Charakteryzuje się on wysokim poziomem świadomości krajobrazu i jednocześnie niskim wpływem na krajobraz. Osiągnięcie tego poziomu w praktyce wydaje się wręcz niemożliwe.

5.3.2. Rozkład czasowy uzyskanych wyników

Analizie poddano także aspekt czasowy – wpływ warunków atmosferycznych na poziom świadomości krajobrazu turystów. Zgodnie z przewidywaniem, wraz

ze wzrostem trudności technicznych na szlaku wywołanych pogodą świadomość krajobrazu również wzrasta (tab. 5.6.).

Tab. 5.6. Zmiany wartości wybranych składników świadomości krajobrazu w zależności od pory roku

	WIOSNA	LATO	JESIEŃ	ZIMA
A	2,8	2,6	2,5	2,5
B	3,3	3,3	3,4	3,6
C	3,2	3,3	3,4	3,5
D	3,1	2,7	3,0	3,3
E	3,4	3,4	3,6	3,7
F	3,2	3,3	3,5	3,6
G	3,6	3,7	3,9	3,8
H	3,6	3,8	3,9	3,7
W_{ŚK}	3,3	3,3	3,4	3,5

Zmiana ta jednak jest minimalna i nie skutkuje zróżnicowaniem głównych typów turystów. Zarówno wiosną, latem, jesienią i zimą dominującym typem turysty jest typ III – średni wskaźnik świadomości krajobrazu wynosi 3,4 (ryc. 5.39.). Wiosną jest on równy 3,3; latem również 3,3; jesienią wzrasta do 3,4, a zimą do 3,5.

Ryc. 5.39. Świadomość krajobrazu turystów wiosną, latem, jesienią i zimą

W tym przypadku, różnicowanie typów turystów byłoby pozbawione sensu. W opinii autora wynika to z faktu, iż polska część Tatr jest ważną destynacją turystyczną w kraju przez cały rok – poza letnim szczytem sezonu, w Tatrzańskim Parku Narodowym przebywa młodzież uczestnicząca w turystyce szkolnej, seniorzy korzystający z walorów zdrowotnych, czy też amatorzy narciarstwa. Każdy z typów turysty ma inny poziom świadomości krajobrazu, co w konsekwencji daje średni wynik oscylujący wokół 3,0.

Niezależnie od pory roku, w żadnym z punktów pomiarowych najczęściej pojawiającym się turystą nie jest typ I. Zastanović się zatem należy, jakich komponentów świadomości krajobrazu brakuje turystom przyjeżdżającym w polską część Tatr. W tym celu zdecydowano się na szczegółową analizę świadomości krajobrazu wśród wszystkich turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy, niezależnie od trudności technicznych występujących na danym szlaku oraz tych wynikających z panujących warunków atmosferycznych.

ROZDZIAŁ 6

ANALIZA SKŁADOWYCH ŚWIADOMOŚCI KRAJOBRAZU W ŚWIETLE BADAŃ ANKIETOWYCH

Celem badania jest rozpoznanie poziomu świadomości krajobrazu turystów odwiedzających Tatry Polskie. Określenie ich konkretnych cech, pozwoli autorowi opracować szereg rekomendacji dla Tatrzańskiego Parku Narodowego dotyczących sposobów udostępniania turystycznego tego obszaru.

6.1. Rozpoznanie poziomu składowych pełnej świadomości krajobrazu turystów

Przeprowadzone badanie pozwoliło potwierdzić podstawowe założenia przyjęte w pracy, opisujące główne komponenty składowe pełnej świadomości krajobrazu turysty. Zarówno w opinii autora, jak i respondentów na całość świadomości krajobrazu składają się:

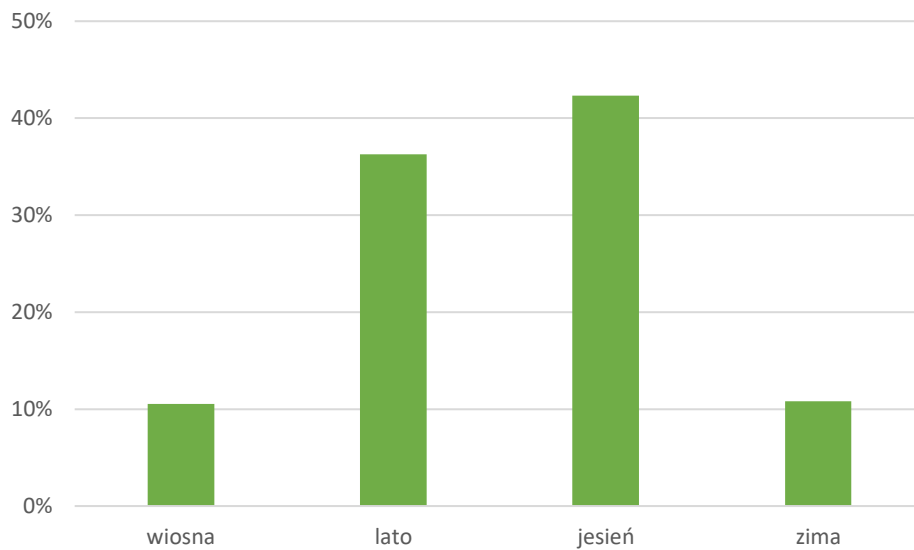
- wiedza (44,9%) – w zaproponowanej przez autora koncepcji utożsamiana z komponentem rozumienia
- szacunek do przyrody (25,9%) – odpowiedź ta odnosi się do składowej działania
- świadome doświadczanie (12,9%) – w postulowanej koncepcji reprezentowane przez komponent o tej samej nazwie
- przygotowanie (12,1%) – które również można utożsamić z rozumieniem, w tym przypadku tego, jakie niebezpieczeństwa wiążą się z wędrówką po górach i jak umiejętności turysty oraz jego ekwipunek może im ewentualnie zaradzić.

W odniesieniu do zaproponowanej definicji świadomości krajobrazu, brakuje odpowiedzi wskazującej odczuwanie krajobrazu, jako jednej ze składowych. Ta wartość jest jednak niemierzalna, trudna do oceny, zdefiniowana i charakteryzacji. Być może to z tej przyczyny ewentualna chęć jej wskazania nie znalazła przełożenia w zebranych materiale empirycznym.

Percepcja

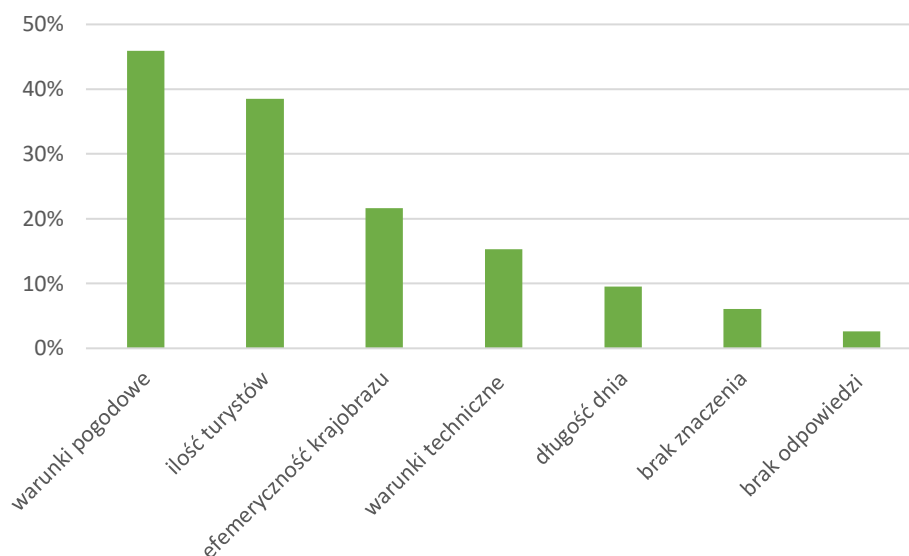
Fundamentem świadomości krajobrazu jest percepcja, bez której z oczywistych przyczyn nie jest możliwe doświadczanie otoczenia w jakikolwiek sposób. Przez autora jest ona rozumiana jako droga i sposób postrzegania przez człowieka środowiska naturalnego wraz ze wszystkimi zmiennymi mogącymi zmodyfikować sposób jego

odbioru. Biorąc pod uwagę wspomniane zmienne, analiza percepcji poprzedzona jest pytaniem o najdogodniejszą porę roku do świadomej eksploracji górskich obszarów Tatr Polskich (ryc. 6.1.).

Ryc. 6.1. Pora roku, która wg respondentów najbardziej sprzyja eksploracji Tatr Polskich

W opinii respondentów, najbardziej sprzyjającą porą odwiedzin Tatr jest jesień – uznało tak 42,3% z nich. Najczęściej wymienianym argumentem okazały się komfortowe warunki pogodowe (45,9%) pozwalające na bezpieczną eksplorację nawet najwyższych partii gór. Nie bez znaczenia jest także zmniejszony ruch turystyczny na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego (38,5%) oraz jeszcze stosunkowo długi dzień (9,5%) pozwalający na dalsze i dłuższe wędrówki (ryc. 6.2.).

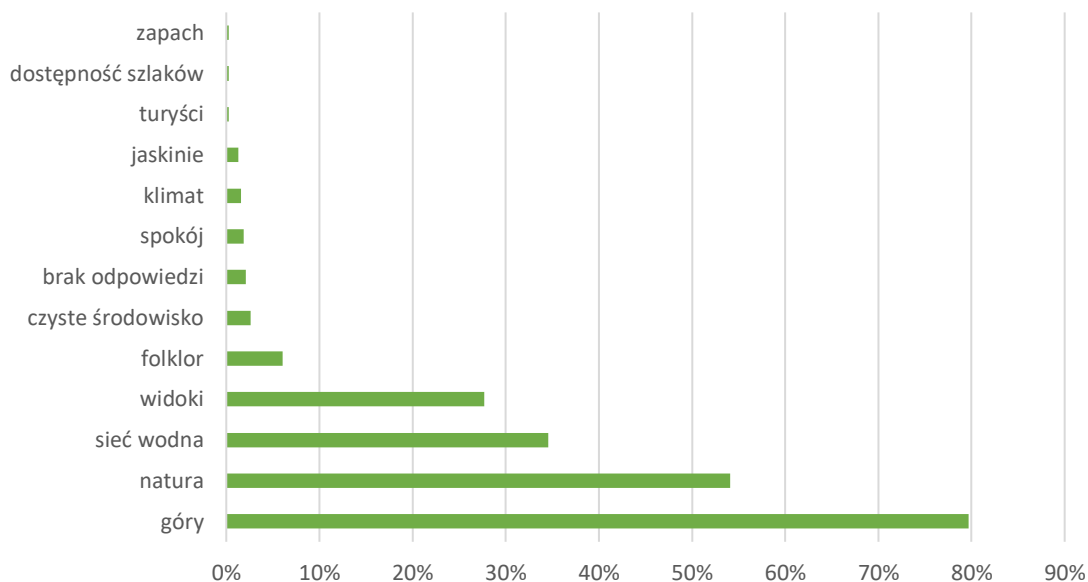

Ryc. 6.2. Uzasadnienie wyboru

Najmniej dogodnymi okresami okazały się wiosna i zima (10,6% i 10,8%), które najczęściej wybierane były przez turystów posiadających chociażby podstawowe umiejętności niezbędne do uprawiania turystyki kwalifikowanej – warunki pogodowe w półroczu zimowym mocno podwyższają poziom trudności wędrówki. Atutem wspinaczki w tych okresach okazała się jednak efemeryczność krajobrazu – wyjątkowe zimowe krajobrazy lub tak popularne kwitnienie krokusów wiosną przyciągają w Tatry tłumy turystów.

W pięciostopniowej skali estetyki krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego, przeważająca większość uczestników badania określiła go na najwyższą możliwą ocenę „5” (82,1%). Odpowiedź wskazującą „4” w pięciostopniowej skali wskazało już tylko 15,6% respondentów, „3” – 2,1%. Nikt nie zdecydował się na wskazanie oceny „2”, natomiast wskazanie „1” przez 0,3% turystów objętych badaniem określić można błędem statystycznym.

Najważniejszymi elementami krajobrazu w Tatrach okazują się oczywiście góry wskazane przez 79,7% uczestników badania. Bardzo istotna jest także wyjątkowa natura pasma (54,1%) w skład której wchodzi tatrzańskie endemity. Istotna jest również sieć wodna – jeziora, rzeki i górskie wodospady są ważnym elementem krajobrazu dla 34,6% uczestników badania (ryc. 6.3.).

Ryc. 6.3. Najważniejsze elementy krajobrazu Tatr Polskich wg respondentów

Przywoływana w rozprawie kwestia multisensoryczności inspirowała autora do podjęcia próby wskazania percepowanych przez każdego ze zmysłów elementów krajobrazu Tatr, które przyczyniają się zarówno do jego dowartościowania, jak i odrzucenia. Pamiętając, iż u pełnosprawnej jednostki wzrok odpowiedzialny jest za odbiór 87,0% bodźców docierających do świadomości, pierwsze pytanie dotyczyło bodźców odbieranych właśnie tym zmysłem (tab. 6.1.).

Tab. 6.1. Elementy odbierane wzrokiem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich

BODŹCE ODBIERANE WZROKIEM	
stymulujące pozytywnie	stymulujące negatywnie
góry (68,3%)	rozbudowana infrastruktura (24,0%)
widoki (20,1%)	tłumy turystów (18,2%)
natura (4,5%)	szylidy i reklamy wielkoformatowe (17,4%)

Elementy wartościujące krajobraz odbierany wzrokiem są najczęściej pochodzenia naturalnego (94,7% wskazań). Najpopularniejszą odpowiedzią były oczywiście góry, które wskazało 68,3% respondentów. Autor zdecydował się na oddzielenie drugiego najczęściej pojawiającego się wskazania, którym są widoki (20,1%). Przy bogactwie tatrzańskiego krajobrazu widok nie musi się bezpośrednio wiązać akurat z panoramą górskich szczytów. Trzeci z kolei bodziec wartościujący krajobraz – unikatowa natura tego obszaru Polski, uzyskał już zdecydowanie mniej wskazań – jedynie 4,5%.

Co zatem może zakłócić percepcję krajobrazu odbieranego wzrokiem? Okazuje się, że przede wszystkim obiekty pochodzenia antropogenicznego. Z tej grupy, większość respondentów za główne elementy krajobrazu wpływające na jego odrzucenie uważa wysoką i chaotyczną zabudowę wraz ze zbyt rozbudowaną infrastrukturą turystyczną – 24,0% wskazań. Jednym z elementów najsilniej wpływającym na odrzucenie krajobrazu są również obserwowane na popularnych szlakach tłumy turystów. Takiego zdania było 18,2% respondentów. W ich opinii ludzi na szlakach jest zbyt dużo, co uniemożliwia spokojną, opartą na własnych zasadach percepcję otoczenia. Negatywnie odbierana jest również obecność reklam (17,4% wskazań). Zagadnienie te zostanie rozwinięte w późniejszym etapie rozprawy.

W przypadku krajobrazu percepowanego słuchem, większość elementów krajobrazu Tatr wpływających na jego dowartościowanie jest pochodzenia naturalnego – 86,5% wskazań. W grupie tych składowych, najczęściej dostrzeganym elementem okazał się szum tatrzańskich potoków – wskazany został przez 39,3% respondentów (tab. 6.2.).

Tab. 6.2. Elementy odbierane słuchem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich

BODŹCE ODBIERANE SŁUCHEM	
stymulujące pozytywnie	stymulujące negatywnie
szum potoków (39,3%)	hałas wywołany przez turystów (53,3%)
odgłosy zwierząt (14,2%)	hałas wywołany przez pojazdy (12,7%)
szum wiatru (14,0%)	muzyka (7,7%)

Uczestnicy ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym często wskazywali również odgłosy zwierząt (14,2%) – odpowiedzi tyczą się zarówno zwierząt dzikich (niedźwiedź i świstak), jak i hodowlanych (owce na halach). Podobny odsetek ankietowanych za element wartościujący krajobraz Tatr percepowanego słuchem uznało szum wiatru – 14,0%.

Badanie wskazało, iż to odgłosy pochodzenia antropogenicznego mogą w głównej mierze zakłócać percepcję krajobrazu. Spośród tej grupy, największą destymulantą okazał się hałas generowany przez turystów. Jego negatywny odbiór zadeklarowała ponad połowa uczestników badania – 53,3%. Pozostała część respondentów, za element przyczyniający się do odrzucenia krajobrazu odbieranego słuchem uznała hałas wywołany przez pojazdy (samochody, traktory, helikoptery itp.) – 12,7% oraz muzykę wydobywającą się z przenośnych urządzeń – 7,7% wskazań.

W przypadku percepcji węchem, większość bodźców docierających z krajobrazu Tatr ponownie jest pochodzenia naturalnego. Taką opinię głosiło 68,1% uczestników badania. Najczęstszą odpowiedzią wskazującą element przyczyniający się do wartościowania krajobrazu percepowanego tym zmysłem był zapach lasu – 30,9% wskazań (tab. 6.3.).

Tab. 6.3. Elementy odbierane węchem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich

BODŹCE ODBIERANE WĘCHEM	
stymulujące pozytywnie	stymulujące negatywnie
zapach lasu (30,9%)	zanieczyszczenie powietrza (34,8%)
kuchnia regionalna (19,0%)	turyści (17,2%)
roślinność (15,8%)	zapach jedzenia (8,3%)

Ankietowani oddzielili go od zapachu roślinności, która stała się trzecią najczęściej pojawiającą się odpowiedzią. Jako zapach roślinności osoby poddane badaniu potraktowali woń kwiatów, owoców i trawy. Taka opinia wyrażona została przez 15,8% ankietowanych. Pomiędzy znalazł się element pochodzenia antropogenicznego – zapach regionalnej kuchni. W opinii 19,0% uczestników badania przyczynia się on do dowartościowania tatrzańskich krajobrazów.

W przypadku elementów krajobrazu percepowanego węchem, które mogą się przyczynić do jego odrzucenia, po raz kolejny większość bodźców jest pochodzenia antropogenicznego (76,0%). Największą przeszkodą percepcji krajobrazu okazało się zanieczyszczenie powietrza. Dostrzegło je 34,8% uczestników badania. Po raz kolejny pojawili się również inni turyści – 17,2% respondentów uznało ich negatywny element krajobrazu Tatr. Uzasadnienie takich odpowiedzi stanowiła najczęściej wyczuwalna woń papierosów i alkoholu. Pomimo faktu, iż zapach kuchni regionalnej jest według turystów jednym z głównych elementów krajobrazu przyczyniającym się do jego dowartościowania, trzecim najczęściej niechcianym zapachem jest zapach jedzenia. Negatywny odbiór zanotowano u 8,3% turystów objętych badaniem.

Następnie analizie poddana została percepcja krajobrazu poprzez dotyk. W opinii uczestników badania aż 86,5% docierających w ten sposób bodźców jest pochodzenia naturalnego. Głównym przekąźnikiem bodźców dowartościowujących krajobraz Tatr okazała się skała. Zadeklarowało tak 61,5% respondentów (tab. 6.4.).

Tab. 6.4. Elementy odbierane dotykami, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich

BODŹCE ODBIERANE DOTYKIEM	
stymulujące pozytywnie	stymulujące negatywnie
skała (61,5%)	sztuczne ułatwienia na szlakach (9,6%)
roślinność (7,1%)	odpady (8,3%)
woda w potoku (6,6%)	tłum turystów na szlaku (8,0%)

Drugim najczęściej wskazywanym bodźcem był dotyk roślin, wskazany przez 7,1% respondentów. Turyści objęci badaniem opisywali odczucia przy kontakcie z kosodrzewiną w wyższych partiach Tatr, trawą podczas bosych spacerów po górskich halach i mchu przy przekraczaniu powalonych pni drzew. Kolejne deklaracje opierały się na czerpaniu zimnej wody z potoków (6,6%). Pozostałe elementy krajobrazu wymieniane były sporadycznie.

W przypadku analizy ewentualnych bodźców zakłócających percepcję krajobrazu, po raz kolejny w głównej mierze były one pochodzenia antropogenicznego. Udzielone odpowiedzi wskazały, iż dla 9,6% turystów objętych badaniem, elementem przyczyniającym się do odrzucenia tatrzańskiego krajobrazu okazały się sztuczne ułatwienia na szlakach, pod postacią drabin, łańcuchów czy schodów. Przez 8,3% ankietowanych dostrzeżone zostały również zanieczyszczenia i odpadki pozostawiane przez uczestników ruchu turystycznego. Turyści objęci badaniem byli również zdania, iż Tatrzański Park Narodowy boryka się ze zbyt dużą liczbą odwiedzających. Sprawia to, iż przebywanie na szlaku oraz wspinaczka w wyższych partiach gór wśród tłumu turystów staje się dyskomfortowa, a nawet – w opinii ankietowanych, niebezpieczna w przypadku terenów z dużą ekspozycją. Dodatkowo, uczestnicy badania wskazali, iż z uwagi na gęstość ruchu turystycznego w Tatrach niebezpieczny staje się również kontakt z wyślizganą skałą na szlaku. Wskazanie innych turystów jako elementu przyczyniającego się do odrzucenia tatrzańskiego krajobrazu dotyczyło 8,0% deklaracji.

Ostatni analizie poddany został zmysł smaku. Niestety, duża część respondentów nie była w stanie podać jakiegokolwiek elementu krajobrazu percepowanego tym zmysłem. Spośród tych, którzy się na to zdecydowali, większość wskazało, iż składniki krajobrazu odbierane smakiem są w głównej mierze pochodzenia antropogenicznego (81,5%). Wśród nich, elementami wpływającymi pozytywnie na odbiór otoczenia jest przede wszystkim kuchnia regionalna (74,3%). Kolejnymi pojawiającymi się odpowiedziami był smak wody źródlanej (5,8%) oraz smak owoców leśnych (2,4%) (tab. 6.5.).

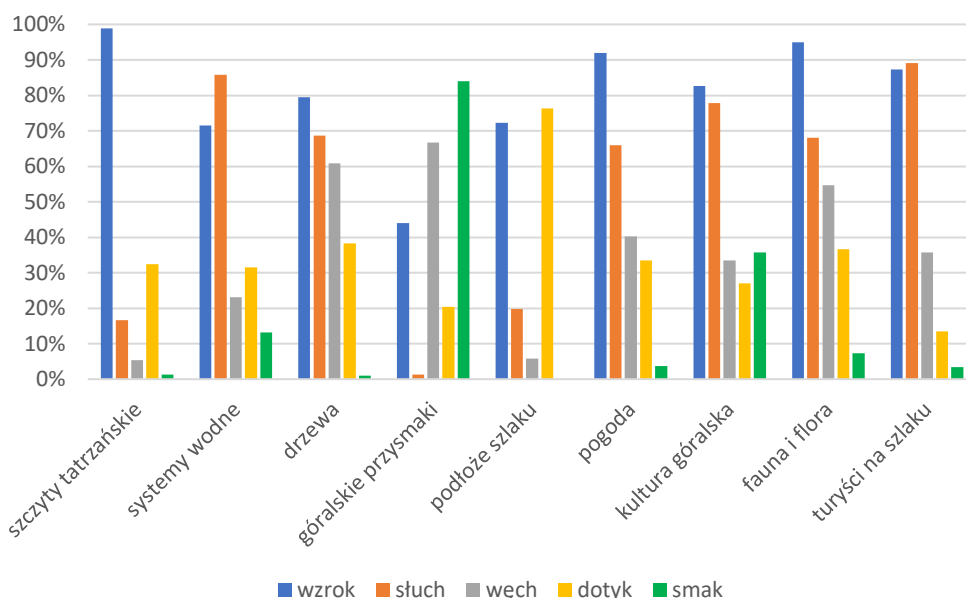

Tab. 6.5. Elementy odbierane smakiem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich

BODŹCE ODBIERANE SMAKIEM	
stymulujące pozytywnie	stymulujące negatywnie
kuchnia regionalna (74,3%)	niesmaczne jedzenie regionalne (23,1%)
woda źródłana (5,8%)	brak regionalnej kuchni (18,3%)
owoce leśne (2,4%)	nieprzyjemny zapach wpływający na smak (3,8%)

Jednocześnie, elementem mogącym przyczynić się do odrzucenia tatrzańskiego krajobrazu było ewentualnie niesmaczne jedzenie regionalne – 23,1% wskazań. Negatywny odbiór dotyczy również obserwowanej na Podhalu globalizacji kuchni. Taką deklarację przedstawiło 18,3% osób objętych badaniem. Trzecią najczęstszą odpowiedzią było zanieczyszczenie wpływające negatywnie na funkcjonowanie zmysłu smaku. Tak stwierdziło 3,8% turystów.

Po analizie wymienionych elementów krajobrazu przyczyniających się do jego dowartościowania lub odrzucenia, zdecydowano się na próbę określenia istoty wykorzystania poszczególnych zmysłów w osobistej percepcji. Wagę danego zmysłu określano w pięciostopniowej skali, gdzie „5” oznacza, iż dany zmysł jest dla turysty „bardzo ważny”, a „1”, że jest on „mało ważny”. Zgodnie z przewidywaniami, turyści za najważniejszy zmysł percepcji określili wzrok – jego istota została określona na 4,8 w pięciostopniowej skali. Zmysł słuchu uzyskał średnią ocenę 4,1. Wyniki badań wskazują, iż trzecim pod względem istoty zmysłem jest węch – jego istota oceniona została na 3,4. Mniej ważne okazały się dotyk i smak – ich istota określona została kolejno na 3,3 oraz 2,7. Wyniki zostały poddane analizie względem tego, czy wzrokiem doświadczane są wszystkie wymienione elementy tatrzańskiego krajobrazu. Wyniki powstały poprzez wybranie przez respondentów wszystkich tych zmysłów, które pomagają w doświadczaniu określonych komponentów środowiska (ryc. 6.4.). W badaniu stopnia wykorzystania wymienionych kanałów percepcji pojawiły się elementy naturalne, antropogeniczne oraz takie, które można percepcować każdym ze zmysłów. Biorąc pod uwagę ograniczoną objętość badania, zdecydowano się na wyszczególnione poniżej, wpasowujące się do opisanych wymagań.

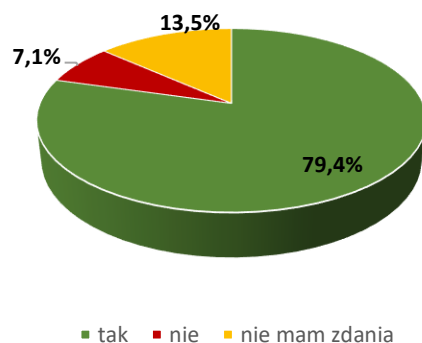

Ryc. 6.4. Zmysły człowieka wykorzystywane przy percepcji wymienionych elementów krajobrazu

Tym samym okazało się, że nie każdy element krajobrazu percepowany jest głównie wzrokiem. Dominuje on w sytuacji doświadczania następujących komponentów: szczyty tatrzańskie, tatrzańska fauna i flora, pogoda, kultura góralska oraz drzewa. Okazało się, iż w opinii respondentów, krajobraz może się jednak składać również z elementów odbieranych przede wszystkim słuchem. Takimi składowymi są między innymi uczestnicy ruchu turystycznego oraz systemy wodne. Zmysł smaku dominuje za to w doświadczaniu kuchni regionalnej. Za to wykorzystanie głównie dotyku obejmuje percepcję podłoża. Całość zebranych w ten sposób wyników pozwala stwierdzić, iż percepcja wszystkich wymienionych elementów krajobrazu tatrzańskiego mimo wszystko odbywa się przede wszystkim poprzez wzrok – 36,1% wszystkich wskazań. Słuch stanowi 24,4% wszystkich wskazań, węch – 16,3%, dotyk – 15,5% i najrzadziej wykorzystywany smak – 7,5% deklaracji.

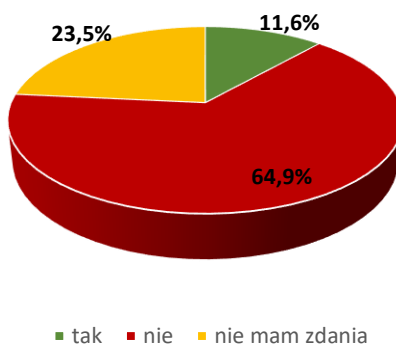
Doświadczenie

Interesującym aspektem badań okazała się subiektywna ocena poziomu świadomości krajobrazu innych turystów oraz samych badanych. Ankieta w zdecydowanej większości uznali, iż są turystami świadomymi krajobrazu. Uznało tak 79,4% respondentów (ryc. 6.5.).

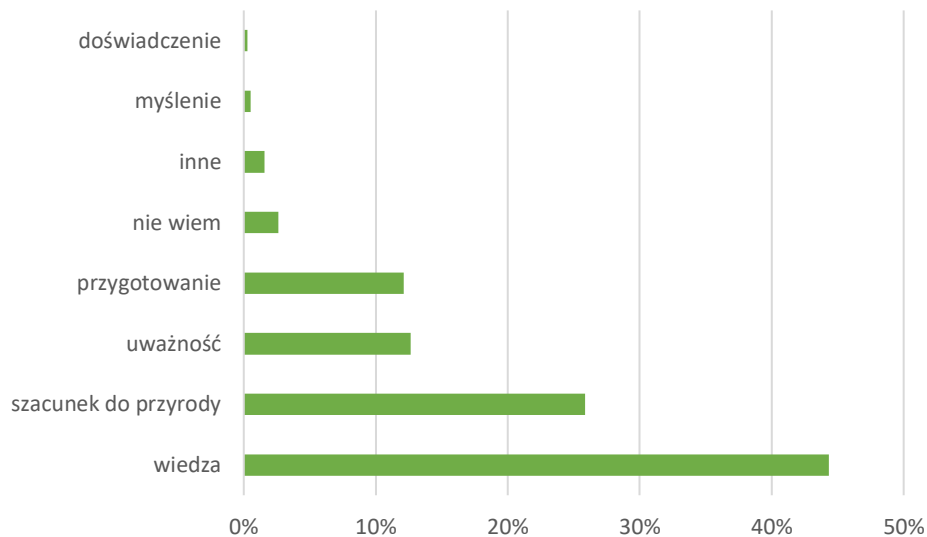
Ryc. 6.5. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy respondenci uważają, że posiadają świadomość krajobrazu

Jednocześnie aż 64,9% badanych stwierdziło, iż pozostali uczestnicy ruchu turystycznego w polskich Tatrach, takimi turystami już nie są (ryc. 6.6.).

Ryc. 6.6. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy w opinii respondentów inni turyści odwiedzający Tatry Polskie posiadają świadomość krajobrazu

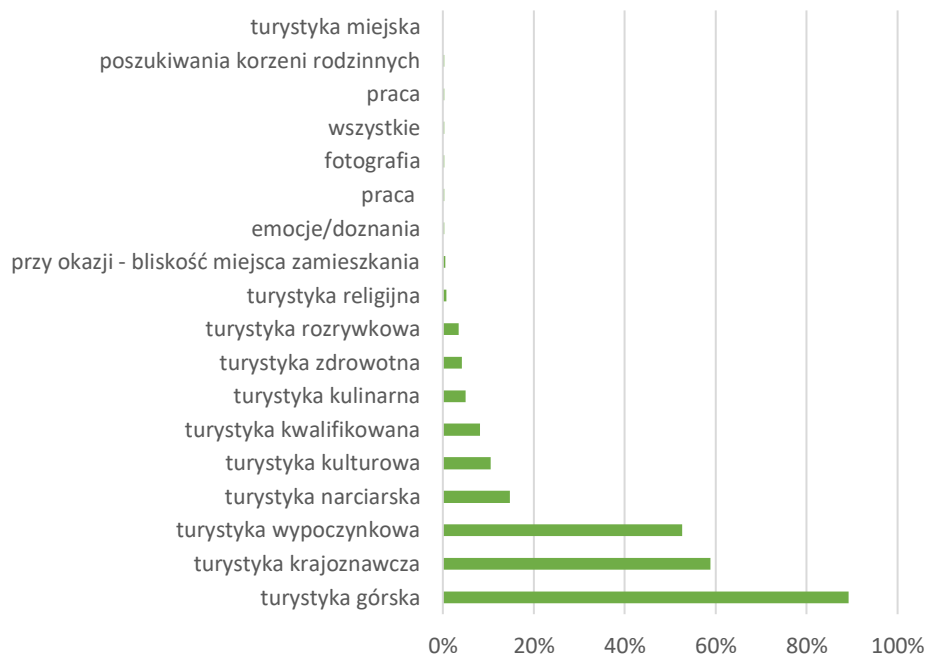
Jakie zatem cechy, w opinii uczestników badania powinien posiadać turysta o wysokim poziomie świadomości krajobrazu? Według respondentów (ryc. 6.7.) odwiedzający powinien przede wszystkim posiadać wiedzę na temat środowiska fizycznogeograficznego Tatr oraz możliwych zagrożeń powstających podczas górskiej wędrówki – 44,3%.

Ryc. 6.7. Rozkład odpowiedzi na pytanie, co charakteryzuje turystę ze świadomością krajobrazu

W opinii ankietowanych, świadomy turysta to również ten, dla którego dużą wartością jest przyroda sama w sobie (25,9% wskazań). Zebrane odpowiedzi wskazały także, iż świadome eksplorowanie środowiska przyrodniczego Tatr rozumiane jest jako uważność dotycząca doświadczania środowiska. Uznało tak 12,7% turystów biorących udział w badaniu. Turyści odrzucali potrzebę użytkowania telefonów, aparatów i słuchawek, na rzecz kontemplowania natury wraz z jej wszystkimi składowymi. Uważa się również, iż turysta o dużej świadomości krajobrazu jest do wędrowki odpowiednio przygotowany – 12,1% odpowiedzi.

Na sposób doświadczania tatrzańskiego krajobrazu wpływ ma również sam motyw przyjazdu w Tatry (ryc. 6.8.).

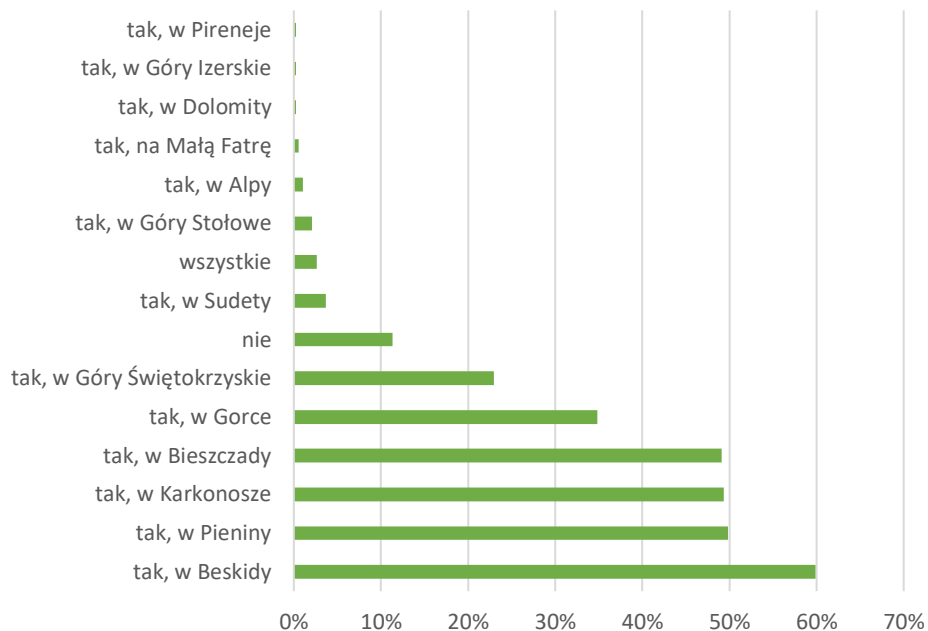

Ryc. 6.8. Główne motywy przyjazdu w Tatry Polskie

Najczęstszym motywem jest chęć odbycia górskiej wędrówki – najistotniejsza pobudka dla 89,2% respondentów. W Tatry przyciąga także turystyka krajoznawcza (58,8%) i dogodne warunki do odpoczynku – zarówno fizycznego, jak i psychicznego (52,6%). Ostatnie odpowiedzi zostały wskazane przez ponad połowę odwiedzających poddanych badaniu.

W pięciostopniowej skali, większość respondentów uznało, iż ich doświadczenie w uprawianiu turystyki górskiej można określić w przedziale 3-4. Wyższą notę przydzieliło sobie 37,5% respondentów, niższą 34,8%. Najwyższą ocenę w pięciostopniowej skali przyznało sobie 16,4% turystów objętych badaniem.

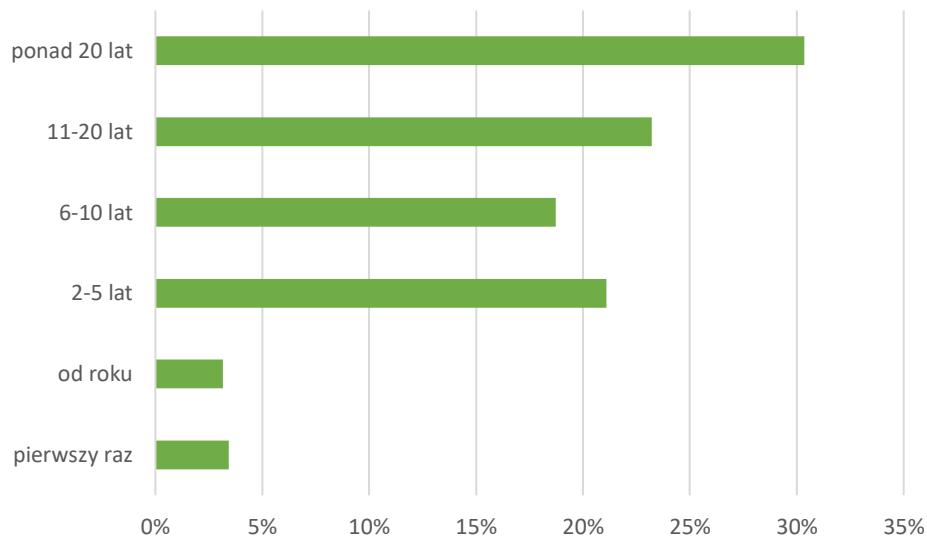
Badanie wskazuje, iż zdobywanie doświadczenia w uprawianiu turystyki górskiej odbywa się w większości również poza pasmem Tatr Polskich (ryc. 6.9.).

Ryc. 6.9. Czy respondenci wyjeżdżają także w inne pasma górskie?

Poza Tatrami najbardziej popularnym kierunkiem wybieranym przez turystów są Beskidy – wyjeżdża tam ponad połowa badanych – 59,9%. Prawie co drugi turysta eksploruje także Pieniny (49,9%), Karkonosze (49,3%) i Bieszczady – 49,1%. Pozostałe kierunki odwiedzane są przez niewielki odsetek osób objętych badaniem.

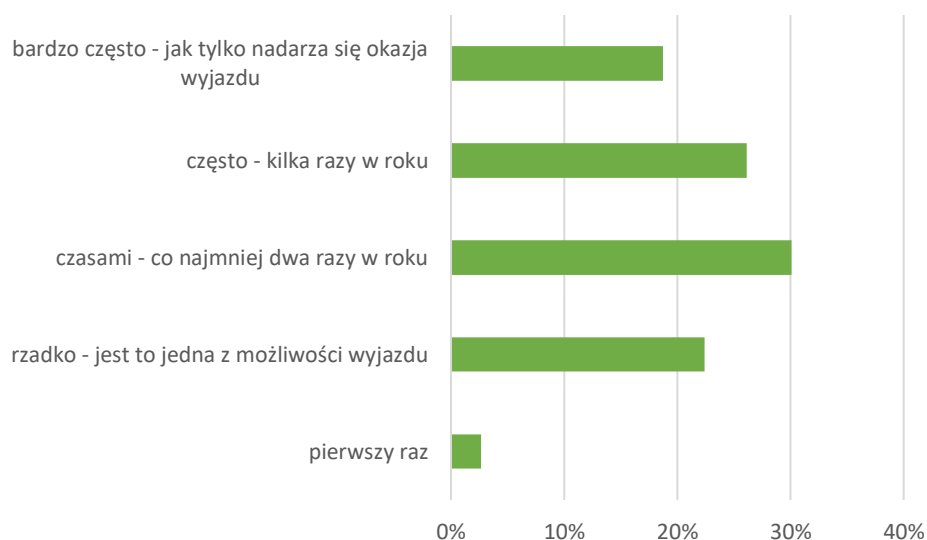
Zdecydowana większość turystów zadeklarowała, iż przyjeżdża w Tatry Polskie od ponad 20 lat – taka odpowiedź zaznaczona została przez 30,3% ankietowanych (ryc. 6.10.).

Ryc. 6.10. Od ilu lat respondenci przyjeżdżają w Tatry Polskie?

Grupa 23,2% badanych oświadczyła, iż wędruje po Tatrach od 11-20 lat; 21,1% respondentów eksploruje Tatry od 2-5 lat. Zaledwie 3,4% turystów objętych badaniem było w Tatrach po raz pierwszy i 3,2% odwiedzających przyjeżdża w najwyższe polskie pasmo górskie od około roku.

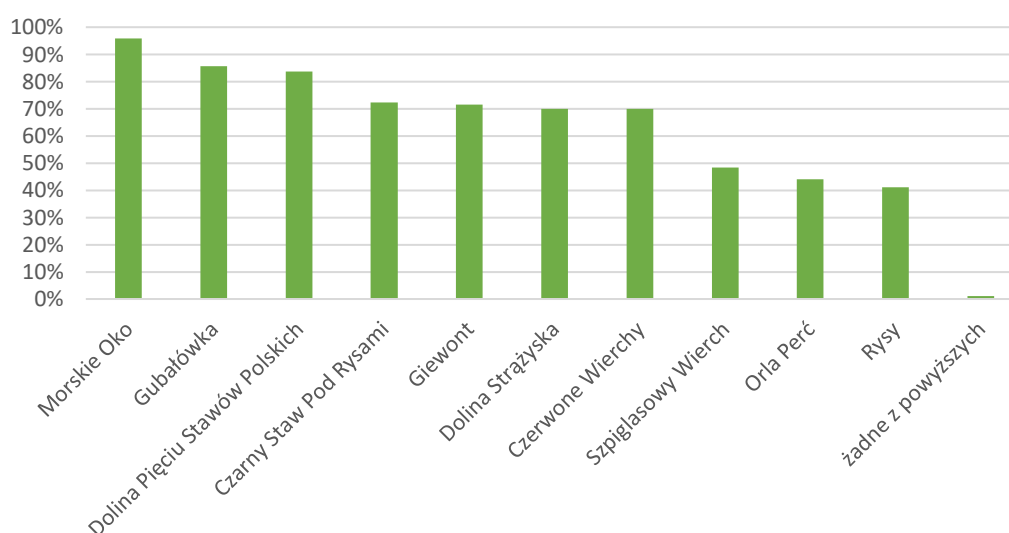
Aż 30,1% uczestników ruchu turystycznego w Tatrach przyjeżdża w ten region co najmniej dwa razy w roku (ryc. 6.11.).

Ryc. 6.11. Częstotliwość przyjazdu respondentów w Tatry Polskie

Przyjazdy kilka razy w roku zadeklarowało 26,1% ankietowanych; dla 22,4% turystów wyjazd w Tatry jest tylko jedną z możliwości – tym samym ich obecność jest rzadka. Próby jak najczęstszej eksploracji pasma potwierdziło 18,7% badanych.

Kolejne pytanie pozwoliło ustalić, które szlaki są najczęściej odwiedzane przez respondentów. Analizując ich poziom trudności stwierdzić można, czy ewentualne trudności techniczne trasy mają wpływ na decyzję o wyborze celu wędrowki. Miejscem, które widziało prawie 100% turystów objętych badaniem jest Morskie Oko (95,8%) (ryc. 6.12.).

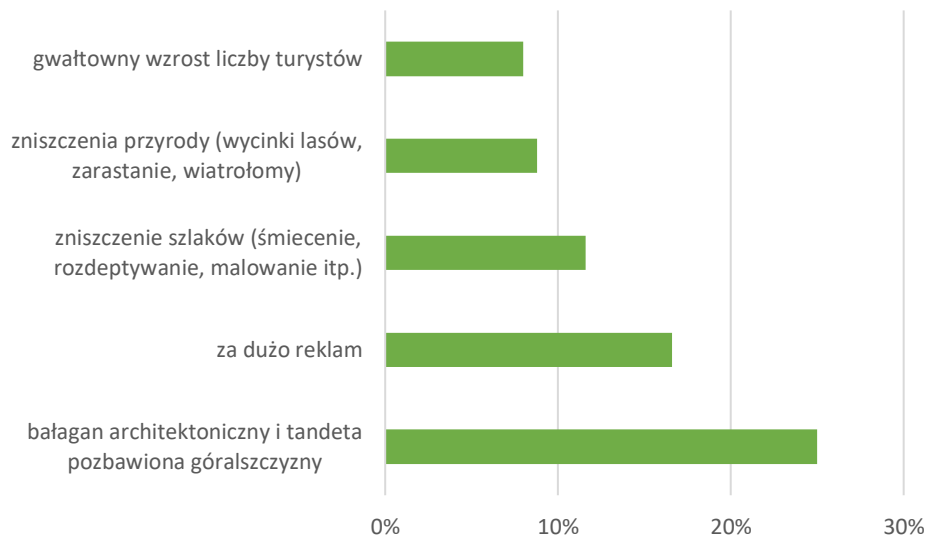

Ryc. 6.12. Miejsca, w których respondenci kiedykolwiek byli

W tym pytaniu pojawiła się możliwość zaznaczenia miejsca poza obszarem badań. Gubałówka zostało potraktowana jako jedno z najbardziej rozpoznawalnych wzniesień okolicy. Dzięki krótkiemu marszowi na jej szczyt oraz możliwości wjechania na niego kolejką PKL, w tym miejscu było 85,8% uczestników badania. Trzecim najbardziej popularnym miejscem odwiedzanym przez uczestników ruchu turystycznego w Tatrach Polskich jest Dolina Pięciu Stawów Polskich (83,6%).

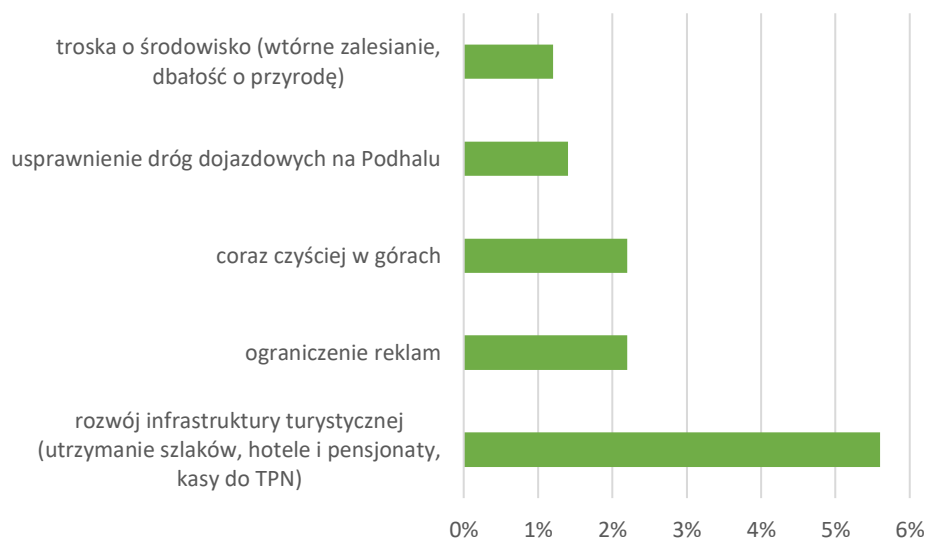
Doświadczenie turystyczne ma wpływ również na aktualne doświadczenia związane z otaczającym turystę środowiskiem fizycznogeograficznym. Większość respondentów – aż 56,2%, nie zauważyło jakichkolwiek zmian w krajobrazie tatrzańskim. Jednak 30,6% turystów stwierdziło, iż zmiany są zauważalne i są to zmiany „na gorsze” (ryc. 6.13.).

Ryc. 6.13. Negatywne zmiany dostrzegane w krajobrazie Tatr Polskich

W opinii tej grupy badanych największym problemem związanym z krajobrazem Tatr jest tak zwany „bałagan architektoniczny” i nowopowstające zabudowania pozbawione góralskiego charakteru (25,2%). Powszechnie zauważalne jest także zbyt silne natężenie reklam. Dostrzegło to 16,6% osób biorących udział w badaniu. Turyści obserwują także niszczenie szlaków (11,6%) oraz zniszczenia środowiska przyrodniczego wynikające między innymi z wycinki lasów (8,8%). Jedynie 13,19% ankietowanych było zdania, iż zachodzące w tatrzańskim krajobrazie zmiany są zmianami „na lepsze” (ryc. 6.14.).

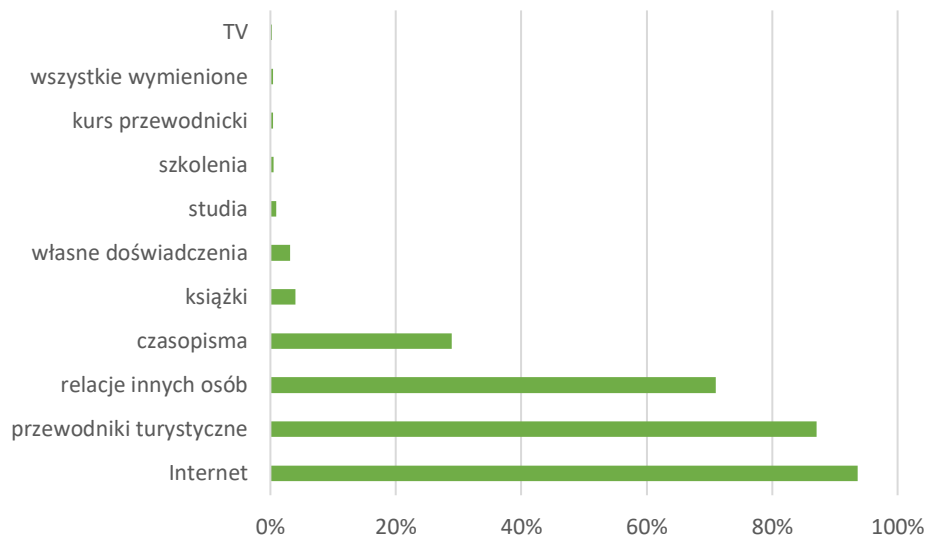
Ryc. 6.14. Pozytywne zmiany dostrzegane w krajobrazie Tatr Polskich

Spośród wszystkich uczestników badania, 5,6% było zdania, iż krajobraz polskiej części Tatr ulega pozytywnym zmianom z uwagi na ciągły rozwój infrastruktury turystycznej. Respondenci wymienili coraz lepszy stan utrzymania szlaków, odbierany pozytywnie wzrost liczby hoteli i pensjonatów oraz gruntowne remonty kas biletowych u wejścia do Tatrzańskiego Parku Narodowego, które otrzymały bardziej nowoczesny wygląd. Inni uczestnicy badania dostrzegli spadek liczby reklam oraz nasilenie działań utrzymujących czystość na górskich szlakach. W obu przypadkach, odpowiedzi te stały się najbliższe dla 2,2% uczestników badania. Pozostała część uznała, iż usprawniono drogi dojazdowe na Podhale (1,4%), a zarządcy terenu chronionego z powodzeniem utrzymują środowisko przyrodnicze w doskonałym stanie. Działania protekcyjne (między innymi wtórne zalesianie terenów zniszczonych) są dostrzegalne dla 1,2% ankietowanych.

Rozumienie

Następna kategoria pytań skierowanych do turystów dotyczyła poziomu ich wiedzy. Autor traktuje ją jako jedną ze składowych pełnej świadomości krajobrazu. W pięciostopniowej skali, gdzie „1” oznacza brak wiedzy, a „5” bardzo dużą wiedzę, turyści ocenili poziom własnej wiedzy jako „dostateczny”. Dokładnie 37,2% z nich określiło własny zakres wiedzy na ocenę „3”. Nieznacznie mniej, bo 36,5% respondentów oceniło własną wiedzę na „4” w pięciostopniowej skali. Kolejne oceny charakteryzował dużo mniejszy odsetek wskazań. W rezultacie, średnia arytmetyczna subiektywnej oceny własnej wiedzy wśród turystów objętych badaniem wyniosła wśród badanych 3,5 na 5,0.

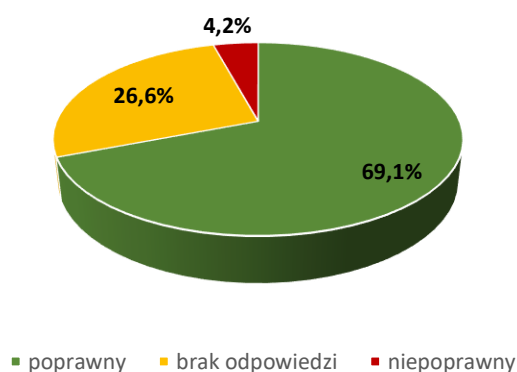
Analizie poddano również drogę wzbogacania wiedzy na temat krajobrazu Tatr Polskich. Uczestnicy badania mogli zaznaczyć wszystkie źródła informacji, z których korzystają, a dodatkowo zaproponować również własne (ryc. 6.15.).

Ryc. 6.15. Źródło informacji na temat Tatr Polskich

Okazuje się, iż głównym źródłem informacji krajobrazowej na temat Tatr Polskich jest Internet. Za podstawowe źródło wiedzy potraktowało go aż 93,7% turystów objętych badaniem. Istotne w zdobywaniu wiedzy na ten temat były również przewodniki turystyczne (87,1%) oraz relacje innych osób, z których inspirację czerpie 71,0% ankietowanych. Część z nich wykorzystuje również czasopisma (28,9%).

Niestety pomimo wysoko ocenianej wiedzy własnej i wielu wykorzystywanych źródeł informacji dotyczących Tatr Polskich, poprawny numer telefonu do Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego został wskazany przez zaledwie 69,1% turystów objętych badaniem. Aż 4,2% respondentów podało niepoprawny numer, a 26,6% nie zdecydowało się nawet na próbę odpowiedzi (ryc. 6.16.).

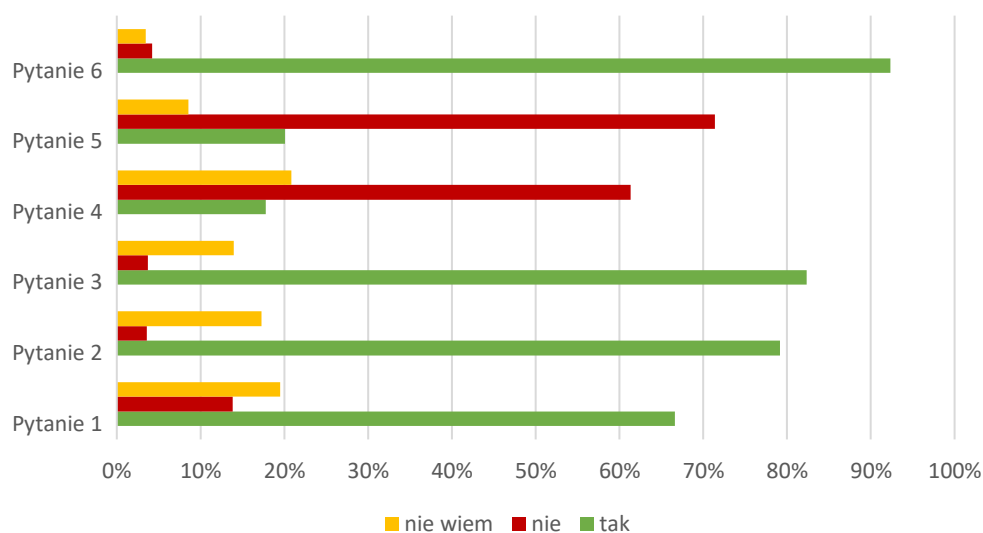

Ryc. 6.16. Numer do Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego wg respondentów

Dało to łącznie aż 30,9% deklaracji oznaczających całkowity brak przygotowania do tatrzańskiej wędrowki, co wskazuje na duży odsetek turystów, którzy przy ewentualnym wypadku mogą zostać zdani wyłącznie na własne umiejętności.

Kolejne pytanie sprawdzało merytoryczną wiedzę respondentów. Kwestionariusz zawierał pytania, na które należało odpowiedzieć „tak”, „nie” lub „nie wiem”. Zebrane odpowiedzi wskazały, iż większość uczestników badania rozumie zależności występujące w środowisku fizycznogeograficznym Tatr – 75,5% odpowiedzi było poprawnych. Odpowiedzi uczestników badania zawiera rycina 6.17. Komentarz do oznaczeń liczbowych zamieszczono poniżej:

- pytanie 1 – czy współczesny krajobraz Tatr został ukształtowany między innymi przez lodowce górskie?
- pytanie 2 – czy w krajobrazie Tatr można dostrzec doliny U-kształtne?
- pytanie 3 – czy w Tatrach występuje alpejskie piętro roślinności?
- pytanie 4 – czy Orla Perć jest oznaczona czarnym szlakiem?
- pytanie 5 – czy Zawrat to szczyt?
- pytanie 6 – czy elementy kulturowe (bacówki itp.) są elementem krajobrazu Tatr?

Ryc. 6.17. Odpowiedzi respondentów na zadane pytania

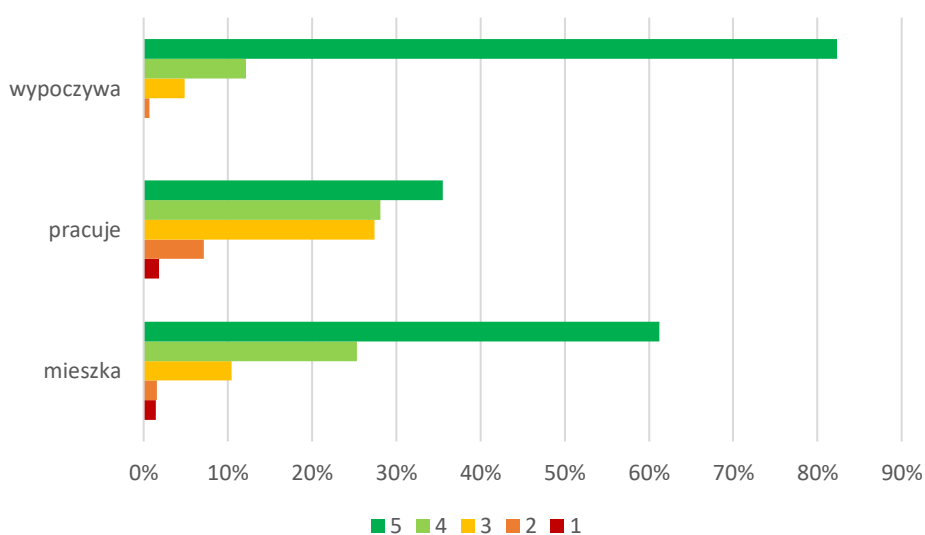
Większość pytań nie stanowiło dla turystów wyzwania. W zdecydowanej większości zdawali sobie oni sprawę z faktu, iż współczesny krajobraz Tatr Polskich został ukształtowany między innymi przez lodowce górskie, tym samym można w nim dostrzec doliny U-kształtne. Uczestnicy ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku

Narodowym wiedzieli też, iż w Tatrach występuje alpejskie piętro roślinności, że elementy kulturowe są również elementem krajobrazu oraz rozumie, iż Zawrat to nie szczyt; w większości znali oni również kolor oznaczenia szlaku Orlej Perci.

Sytuacja zmienia się przy specjalistycznym pytaniu dotyczącym autentyczności krajobrazu Tatr Polskich. Zadaniem turystów było określenie autentyczności krajobrazu polskich Tatr w pięciostopniowej skali. Ocena „1” wyraża całkowity brak możliwości dostrzeżenia autentyzmu, ocena „5” oznacza przyjęcie pełnego autentyzmu. Pomimo obserwowanej w Tatrach zbyt nachalnej ingerencji człowieka w środowisko naturalne oraz wciąż postępującą globalizację, aż 51,3% uczestników badania określiło krajobraz pasma za autentyczny oceniając go na „4” w pięciostopniowej skali. Najwyższą notę wskazało 33,0% turystów. Łącznie jest to aż 84,3% odpowiedzi wskazujących na niezachwiany autentyzm krajobrazu Tatr Polskich.

Odczuwanie

Bardzo trudno określić siłę odczuwania krajobrazu przez turystów. Autor postanowił zatem zadać trzy podstawowe pytania, które w jego opinii mogą potwierdzić lub zaprzeczyć występowaniu genius loci na analizowanym obszarze Tatr Polskich. Chcąc poddać to ocenie, należy najpierw określić czy krajobraz miejsca wypoczynku jest dla respondenta istotny (ryc. 6.18.). Jego wagę ustala się w pięciostopniowej skali, gdzie „1” oznacza, iż krajobraz nie ma żadnego znaczenia, a „5”, że jest bardzo istotny.

Ryc. 6.18. Wartość krajobrazu wokół miejsca zamieszkania, pracy i wypoczynku

Zgodnie z przewidywaniami, uczestnicy badania największą uwagę przykuwają właśnie do krajobrazu w miejscu wypoczynku. Najwyższą rangę przydzieliło mu 82,3% respondentów. Ocena „4” zdobyła zdecydowanie mniej wskazań, bo zaledwie 12,1%. Nikt nie zdecydował się na zaznaczenie odpowiedzi wskazującej na całkowity brak istoty krajobrazu w miejscu wypoczynku. Uczestnicy badania dużą rangę przydzielają także krajobrazowi w miejscu zamieszkania. Jego istotę w stopniu „5” zauważyło 61,2% ankietowanych. Ocena „4” została przydzielona przez 25,3% z nich. Najmniejszą uwagę uczestnicy badania przykuwają do krajobrazu w miejscu pracy. Jest on bardzo ważny dla 35,5% respondentów. W pięciostopniowej skali, na przydzielenie mu oceny „4” zdecydowało się 28,1%, a „3” – 27,4%. Wyniki badań określiły, iż spośród krajobrazów w miejscu pracy, zamieszkania i wypoczynku, to ten ostatni jest dla turystów najważniejszy.

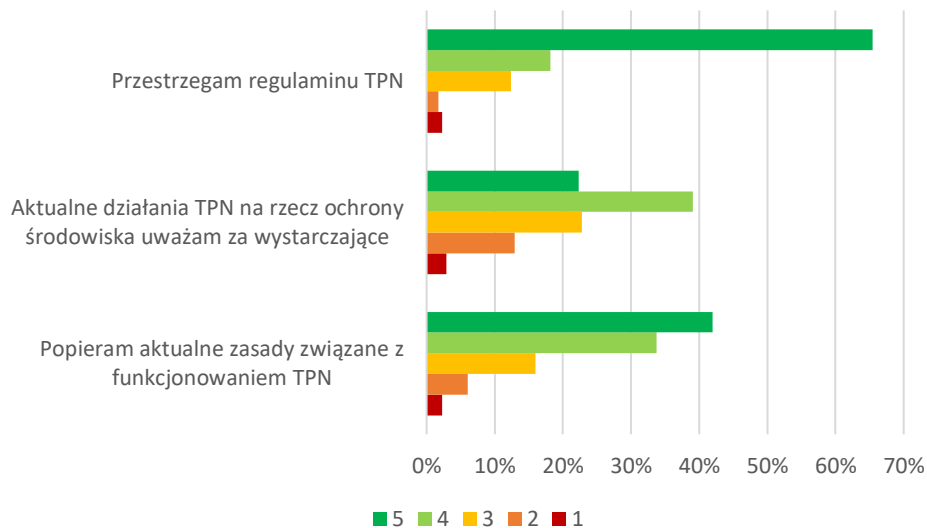
Jako, że opisane w rozdziale 4 *genius loci* można definiować jako „niematerialną siłę przyciągania w dane miejsce”, autor zdecydował się ustalić, jak duży odsetek turystów zamierza w Tatry jeszcze wrócić. Odpowiedź okazała się dość prosta, gdyż niemal wszyscy uczestnicy badania planują kontynuację tatrzańskich wędrówek (99,2%).

Czy w takim razie turyści odczuwają wspomniane *genius loci*? Badanie wskazuje, iż zdecydowanie tak. Takie wskazanie dotyczyło aż 93,3% zebranych odpowiedzi. Tylko 4,8% uczestników badania stwierdziło, iż *genius loci* nie jest wyczuwalne, a 1,9% z nich nie potrafił sprecyzować własnego zdania na ten temat.

Działanie

Pełna świadomość krajobrazu wymaga także aktywnego działania w ramach jego ochrony. Tym samym, kolejny zestaw pytań dotyczył stosunku uczestników badania do działań protekcyjnych krajobrazu. Dla większości z nich, ochrona przyrody jest niewątpliwie ważna. W pięciostopniowej skali, gdzie ocena „1” jest tożsama z opinią, że ochrona przyrody nie jest ważna, a ocena „5” głosi, iż jest bardzo ważna, zdecydowana większość respondentów wskazała ocenę najwyższą (80,3%). Ocena „4” została wskazana przez 17,94% turystów, „3” – przez 1,45%.

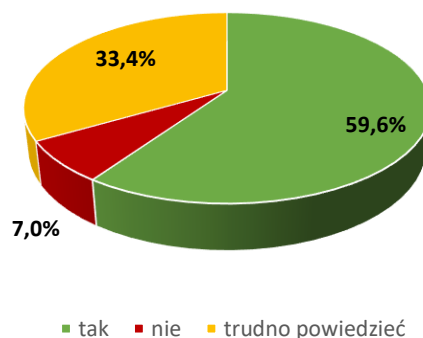
Tak duża chęć ochrony przyrody zmotywowała autora do podjęcia próby określenia stosunku uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym do aktualnych działań parku (ryc. 6.19.). Ankietowani powinni określić w jakim stopniu zgadzają się z zaproponowanymi zdaniami – do dyspozycji mieli pięciostopniową skalę, gdzie ocena „1” oznacza całkowity brak zgody, a ocena „5” całkowitą zgodę.

Ryc. 6.19. Rozkład odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu respondenci zgadzają się z zaproponowanymi zdaniami

Największy odsetek odpowiedzi wskazujących na całkowitą zgodę ankietowanych dotyczył przestrzegania regulaminu Tatrzańskiego Parku Narodowego. Według uzyskanych deklaracji, do zawartych w nim zapisów w pełni stosuje się aż 65,4%. Zanotowano również dużą aprobatę dla aktualnych zasad związanych z funkcjonowaniem parku – poparcie w stopniu 5” zaznaczyło 42,0% uczestników badania; w stopniu „4” – 33,8% i w stopniu „3” – 16,0%. Nastąpił jednak nieznaczny przyrost osób niezgadzających się w pełni ze stwierdzeniem, iż aktualne działania Tatrzańskiego Parku Narodowego na rzecz ochrony środowiska są wystarczające. Największy odsetek odpowiedzi dotyczył w tym przypadku oceny „4” w pięciostopniowej skali – było to 39,1% wszystkich wskazań. Drugą najczęściej pojawiającą się oceną była „3” – taką opinię głosiło 22,8% turystów objętych badaniem. Na zaznaczenie najwyższej oceny „5” zdecydowało się 22,3% z nich.

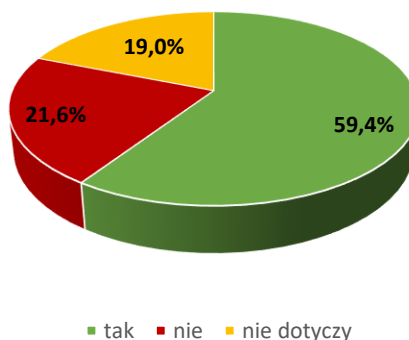
Dzieląc motywację do ochrony przyrody na działania czynne i działania bierne, poddano ocenie fakt czy turyści objęci badaniem angażowali się kiedykolwiek w ochronę przyrody w sposób aktywny. Okazuje się, że niestety aż 68,6% uczestników badania nigdy nie wzięło udziału w czynnych akcjach mających na celu ochronę środowiska przyrodniczego. Do takowych działań przyznało się zaledwie 31,4% respondentów. Jednak w zdecydowanej większości odwiedzający Tatry dostrzegali zasadność takich przedsięwzięć (ryc. 6.20.).

Ryc. 6.20. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy respondenci dostrzegają zasadność aktywnych działań na rzecz ochrony przyrody

Ponad połowa respondentów – 59,6% dostrzegło istotę podejmowanych aktywności mających na celu ochronę cennego przyrodniczo środowiska Tatr Polskich. Zaledwie 7,0% ankietowanych nie widzi zasadności takich działań; pozostałe 33,4% nie było w stanie sprecyzować swojego stanowiska w tej sprawie.

Warto zaznaczyć, iż pomimo faktu, że zdecydowana mniejszość angażuje się w zorganizowane, czynne działania podejmowane w ramach ochrony przyrody i nie każdy widzi sens takich przedsięwzięć, aż 59,4% uczestników badania zadeklarowało, iż w przypadku łamania przez innych turystów regulaminu Tatrzańskiego Parku Narodowego, są w stanie podjąć aktywne, bezpośrednie działania uświadamiające (ryc. 6.21.).

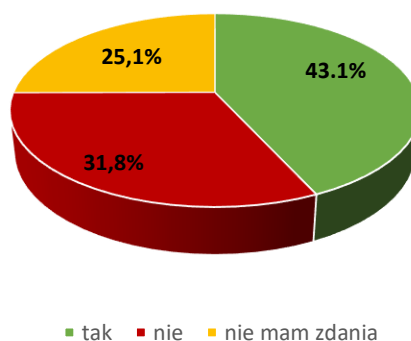

Ryc. 6.21. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy respondenci podejmują się działań uświadamiających w przypadku zauważenia łamania regulaminu TPN przez innych turystów

Żadnych działań nie podejmuje tylko 21,6% turystów; pozostały odsetek – 19,0%, nie był świadkiem takiego zdarzenia.

W opinii autora, częstotliwość łamania przez innych turystów ogólnych zakazów Tatrzańskiego Parku Narodowego ma wpływ na wizję kontroli liczby turystów odwiedzających ten cenny przyrodniczo region Polski (ryc. 6.22.).

Ryc. 6.22. Opinia respondentów dot. ograniczenia liczby turystów odwiedzających TPN

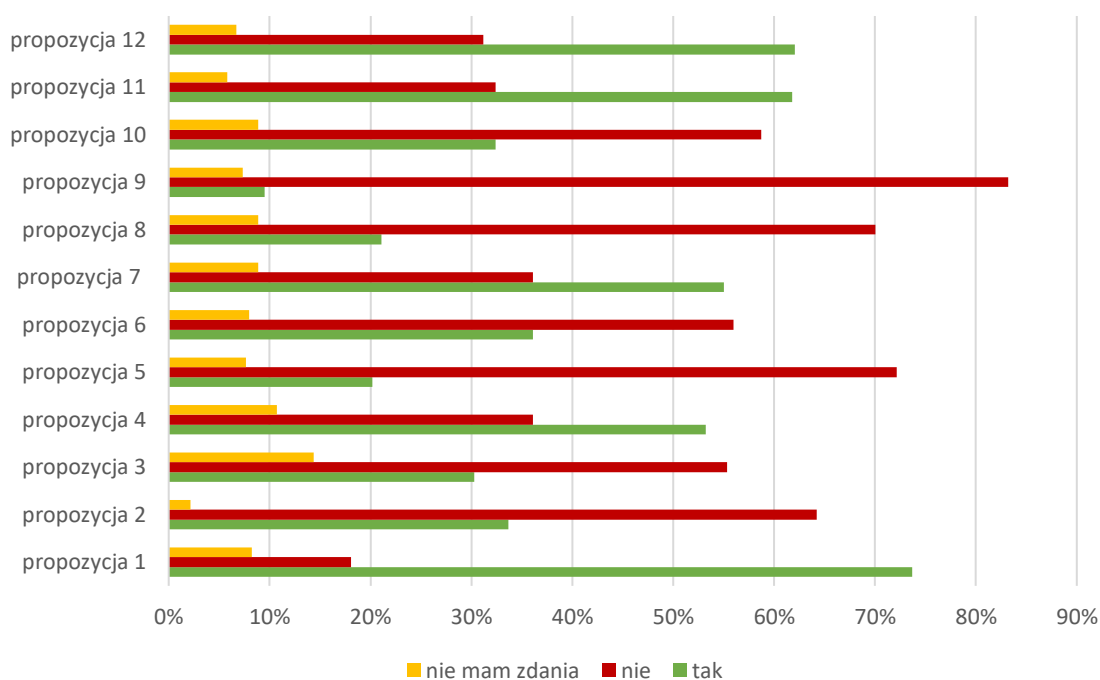
Jak się okazuje, aż 43,1% uczestników badania uważa, że ruch turystyczny w Tatrach powinien być hamowany – chociażby przez ograniczenie liczby turystów wchodzących dziennie na obszar Tatrzańskiego Parku Narodowego. Przeciwnego zdania było 31,8% ankietowanych; 25,1% nie wyraziło własnego zdania.

Na podstawie wyników można dokonać następującej generalizacji stosunku turystów do proponowanych działań (ryc. 6.23.):

- propozycja 1 – wprowadzenie limitów wejść dziennych do Tatrzańskiego Parku Narodowego
- propozycja 2 – podniesienie cen noclegów na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego
- propozycja 3 – podniesienie cen parkingów i towarzyszących usług turystycznych
- propozycja 4 – podniesienie cen biletów wstępu do Tatrzańskiego Parku Narodowego
- propozycja 5 – obowiązek wcześniejszej rezerwacji miejsca parkingowego
- propozycja 6 – ograniczenie ilości miejsc parkingowych przy głównych szlakach Tatrzańskiego Parku Narodowego
- propozycja 7 – ograniczenie dostępności wybranych szlaków w Tatrzańskim Parku Narodowym
- propozycja 8 – ograniczenie ilości miejsc noclegowych w Tatrzańskim Parku Narodowym

- propozycja 9 – okresowe zamykanie szlaków w Tatrzańskim Parku Narodowym
- propozycja 10 – obowiązek wcześniejszej rezerwacji wejścia na wybrane szlaki Tatrzańskiego Parku Narodowego
- propozycja 11 – wprowadzenie odpłatnej pomocy służb Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego
- propozycja 12 – podniesienie cen usług przewodnickich dla grup zorganizowanych.

Turyści objęci badaniem mogli zadeklarować, iż zgadzają się z daną propozycją ograniczenia ruchu turystycznego na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego (odpowiedź „tak”), mogli się z nią również nie zgodzić (odpowiedź „nie”) lub zdecydować, iż nie mają w tej kwestii własnej opinii.

Ryc. 6.23. Stosunek respondentów do proponowanych działań

Wprowadzenie limitów wejść dziennych do Tatrzańskiego Parku Narodowego jest odpowiednią zmianą dotyczącą funkcjonowania tego obszaru dla 73,7% uczestników badania. Podobnie duże poparcie dotyczyło propozycji podniesienia cen usług przewodnickich dla grup zorganizowanych (62,1%) oraz wprowadzenia odpłatnej pomocy służb Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego (61,8%). Innymi pomysłami zrzeczającymi duży odsetek przychylających się było ograniczenie

dostępności wybranych szlaków na obszarze parku (55,0%) oraz podniesienie cen biletów wstępu, co wydało się optymalnym pomysłem dla 53,2% ankietowanych. Zdaje się, iż z największymi protestami mogłoby się wiązać okresowe zamykanie szlaków Tatrzańskiego Parku Narodowego. Tego pomysłu nie poparło aż 83,2% turystów poddanych badaniu. Brak jest poparcia także dla – wprowadzonego już na parking w Palenicy Białczańskiej, obowiązku wcześniejszej rezerwacji miejsca parkingowego. Takie rozwiązanie zyskało 72,2% przeciwników. Podobnie nie zaakceptowali oni pomysłu na ograniczenie miejsc noclegowych na obszarze parku – 70,0% wskazań. Turyści nie poparli także wzrostu cen za wspomniane noclegi – idea mija się z celem w opinii 64,2% respondentów.

W badaniu udział wzięło 55,3% kobiet i 44,7% mężczyzn. Największą grupą wiekową objętą badaniem była grupa z przedziału 20-35 lat – jej przedstawiciele stanowili 45,5%. Grupa wiekowa z przedziału 36-50 lat stanowiła drugą najliczniejszą grupę badania – tworzyło ją 34,2% uczestników badania. Trzecią grupą była grupa 51-65 lat – 11,0%, kolejną 0-19 lat – 8,3%. Najmniej liczną grupę stanowili najstarsi turyści objęci badaniem z przedziału wiekowego 66 i więcej lat – ich odsetek był równy 1,1%.

6.2. Określenie poziomu świadomości krajobrazu turystów

Aby określić poziom świadomości krajobrazu turystów obliczono średnią arytmetyczną powstałą na skutek bonitacji trzech wybranych aspektów określających poziom rozumienia, doświadczenia i odczuwania otoczenia przez turystów. Pozostałe odpowiedzi opisujące te komponenty stanowią potwierdzenie i uzupełnienie zebranych wyników, a dodatkowo, mając charakter wdrożeniowy, mogą wskazać nowe kierunki i sposoby udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego.

Percepcja

Percepcja – pierwszy komponent świadomości krajobrazu jest niemożliwy do oceny. Traktowany jako bodziec nie może podlegać wartościowaniu, jest całkowicie subiektywnym sposobem odbioru otoczenia. Krajobraz Tatr Polskich jest krajobrazem multisensorycznym, co potwierdzają m.in. szczegółowe badania autora (Syrek, 2021). Tym samym jego percepcja zawsze odbywa się przy wykorzystaniu wszystkich dostępnych dla turysty zmysłów, niezależnie od jego woli.

Użyta podczas analizy percepcji skala Likerta wskazuje, iż ocena krajobrazu Tatr Polskich w pięciostopniowej skali jest bardzo wysoka – wynosi aż 4,79 na 5,00. Oznacza to, iż krajobraz w pełni wpasowuje się w estetykę uczestników badania. Podczas jego percepcji, turyści zwracają uwagę na warunki pogodowe i ilość turystów przebywających na szlaku. Tym samym, w ich opinii najdogodniejszym terminem eksploracji Tatr Polskich jest jesień. Najczęściej dostrzeganym elementem krajobrazu są panoramy tatrzańskich szczytów oraz fauna i flora Tatr. Wzrokiem percepowane są głównie elementy naturalne krajobrazu pasma. Przede wszystkim same góry i widoki sensu largo oraz konkretne, wyróżniające się szczyty. W przypadku udziału słuchu w percepcji, po raz kolejny główne bodźce są pochodzenia naturalnego. Uczestnicy badania zaliczają do nich szum tatrzańskich potoków, odgłosy zwierząt oraz wiatru. Zapachowymi elementami krajobrazu przyczyniającymi się do jego dowartościowania również nie są elementy antropogeniczne – chodzi przede wszystkim o zapach lasu. Dodatkowo do turystów dochodzą bodźce kuchni regionalnej. Elementami krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego, które wpływają pozytywnie na jego odbiór poprzez dotyk są głównie skały oraz rośliny. Zmysł smaku jest jedynym, którego percepcja w krajobrazie Tatr Polskich opiera się przede wszystkim na bodźcach antropogenicznych. Zdecydowana większość odpowiedzi dotyczyła potraw regionalnych. Wymienione odpowiedzi wskazują, iż głównym kanałem odbioru krajobrazu Tatr Polskich jest wzrok. Pięciostopniowa skala Likerta dała możliwość określenia jego istoty na poziomie 4,81. Na kolejnym miejscu jest słuch (4,11), węch (3,42), dotyk (3,25) i smak (2,68). Analiza pozwala twierdzić, iż turyści świadomie percepują krajobraz wszystkimi zmysłami. Zebrane odpowiedzi wskazują, iż każdy ze zmysłów jest wykorzystywany przez uczestników badania i służy do dowartościowania lub odrzucenia doświadczanego otoczenia.

Doświadczenie

Turyści eksplorujący Tatry Polskie deklarują, iż ich doświadczenie górskie jest na średnim poziomie. Pytanie wykorzystujące pięciostopniową skalę Likerta wskazuje, iż średnia subiektywnych ocen wynosi 3,54 na 5,00. Doświadczenie te nie jest zbierane wyłącznie w Tatrach – największy wpływ na aktualną percepcję krajobrazu mają wędrowki po Beskidach, Pieninach, Karkonoszach i Bieszczadach. Na dość wysoki deklarowany poziom doświadczenia górskiego turystów objętych badaniem wpłynęła też długość i częstotliwość przyjazdów w Tatry Polskie. Uczestnicy ruchu

turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym eksplorują Tatry od ponad 20 lat, co skutkuje wynikiem 3,46 na 5,00 i robią to często – nawet kilka razy w roku (co najmniej dwa), co daje wynik 3,36 na 5,00.

Ryc. 6.24. Wskaźnik [D] doświadczenia turystów

Całość zebranych wyników określa doświadczenie górskie uczestników badania na 3,46 w pięciopunktowej skali (ryc. 6.24.). Uznać zatem należy, iż tatrzański turysta jest turystą o średnim poziomie doświadczenia.

Rozumienie

Poziom wiedzy dotyczącej Tatr Polskich w opinii uczestników badania jest na średnim poziomie – wynosi 3,51 w pięciopunktowej skali Likerta. Jej źródłem jest przede wszystkim Internet, przewodniki turystyczne oraz relacje innych osób. W przypadku elementarnej wiedzy, dotyczącej numer telefonu do Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego, poprawną odpowiedź wskazało 69,1% turystów. Respondenci uzyskali zatem ocenę 3,46 na 5,00. Nieznacznie wyższy wynik dotyczy ich wiedzy na temat środowiska fizycznogeograficznego Tatr. Badania wskazały, iż przy sześciu pytaniach sprawdzających wiedzę ogólną na temat pasma, pojawiło się ponad 75% poprawnych odpowiedzi. Skutkuje to oceną 3,78 na 5,00. W pięciopunktowej skali Likerta autentyczność krajobrazu Tatr Polskich została oceniona przez respondentów na 4,16.

Ryc. 6.25. Wskaźnik rozumienia [R] krajobrazu przez turystów

Powstały w ten sposób wskaźnik wynosi 3,8 na 5,00 (ryc. 6.25.). Klasyfikuje to zatem turystów objętych badaniem jako jednostki o średnim poziomie rozumienia otoczenia.

Odczuwanie

Zebrane odpowiedzi potwierdzają, iż w krajobrazie Tatr Polskich genius loci jest obecne i łatwo wyczuwalne. Świadczy o tym fakt, iż prawie wszyscy uczestnicy badania zamierzają w przyszłości wrócić w Tatry i dostrzegają oni niematerialną wartość tej przestrzeni. W tej kategorii uzyskano ocenę 4,96 na 5,00. Turyści deklarują także, iż odnajdują w tatrzańskim krajobrazie niematerialną wartość przestrzeni. Powtarzalność takich opinii określa wskaźnik odczuwania na 4,70 w pięciostopniowej skali.

O konieczności ochrony krajobrazu terenów tak cennych przyrodniczo jak Tatrzański Park Narodowy może świadczyć również fakt, iż to właśnie krajobraz w miejscu wypoczynku jest dla respondentów najistotniejszy. W pięciostopniowej skali jego istota uzyskała wartość 4,76. Znaczenie krajobrazu w miejscu zamieszkania ocenione jest na 4,43, a w miejscu pracy – 3,88.

Ryc. 6.26. Wskaźnik odczuwania [O] krajobrazu przez turystów

W odniesieniu do odczuwania jako jednego z komponentów świadomości krajobrazu, uczestnicy ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym otrzymali ocenę 4,81 na 5,00 (ryc. 6.26.). Klasyfikuje ich to zatem jako turystów odczuwających niematerialną wartość krajobrazu Tatr polskich w stopniu wysokim.

Działanie

Komponent interakcji, czyli działanie jest ewentualną wartością dodaną. Stanowi element mogący zaistnieć dopiero po osiągnięciu przez jednostkę wystarczająco wysokiego poziomu świadomości krajobrazu. Uważa się, że im wyższy wskaźnik świadomości krajobrazu, tym wyższy jest także wskaźnik opisujący komponent działania. W opinii uczestników badania ochrona przyrody jest bardzo ważnym aspektem obcowania z krajobrazem. W pięciostopniowej skali określona została na 4,78. Potwierdzają to deklaracje wskazujące, iż w większości respondenci przestrzegają regulaminu Tatrzańskiego Parku Narodowego (4,43 na 5,00), popierają aktualne zasady związane z jego funkcjonowaniem (4,07 na 5,00), a jego aktualne działania na rzecz ochrony środowiska uważają za wystarczające (3,65 na 5,00). Pomimo faktu, iż większy odsetek uczestników badania nie brał czynnego udziału w walce o ochronę środowiska przyrodniczego, większość rozumie zasadność działań tego typu (3,65 na 5,00) oraz podejmuje działania uświadamiające w przypadku zauważenia łamania regulaminu Tatrzańskiego Parku Narodowego przez innych turystów – 2,97 na 5,00.

Ryc. 6.27. Wskaźnik działania [DZ] turystów na rzecz ochrony krajobrazu

Ogół odpowiedzi poddających dyskusji komponent działania podczas eksploracji środowiska określony jest przez wskaźnik równy 3,95 na 5,00, co klasyfikuje go na średnim poziomie (ryc. 6.27.).

Zebrane w ten sposób odpowiedzi klasyfikują uczestników badania oraz ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym jako turystów o wysokim wskaźniku świadomości krajobrazu – jest on równy 4,02 na 5,00 (ryc. 6.28.).

Ryc. 6.28. Wskaźnik świadomości krajobrazu uczestników ruchu turystycznego w Tatrach Polskich

Jest to jednak wartość graniczna – niewielkie zmienne mogące się pojawić w przypadku objęcia badaniem większej liczby turystów mogłyby zachwiać ostatecznym wynikiem. Biorąc jednak pod uwagę dwa przeprowadzone badania, świadomość krajobrazu turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy z pewnością nie jest pełna. Przedstawiona w ten sposób całościowa propozycja analizy stanu świadomości krajobrazu turystów motywuje autora do podjęcia się próby wskazania koniecznych działań pozwalających na wzmocnienie jej poziomu wśród turystów dla optymalnego sposobu udostępniania turystycznego obszarów wysokogórskich. Jednocześnie należy zaznaczyć, iż opisany we wcześniejszym etapie rozprawy teoretyczny-idealny poziom świadomości krajobrazu jest wyjątkowo trudny do osiągnięcia w praktyce.

ROZDZIAŁ 7

DYSKUSJA WYNIKÓW W ŚWIETLE DOTYCHCZASOWEGO STANU BADAŃ I WDROŻEŃ

Obserwowany w Tatrach Polskich niekontrolowany napływ turystów wymaga opracowania nowego, całościowego – zoptymalizowanego sposobu udostępnienia turystycznego tego obszaru. Jest to zadanie interdyscyplinarne, które powinno być koordynowane przez Tatrzański Park Narodowy i gminy w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Minimalizowanie pojawiających się problemów wymaga od zarządcy dużych nakładów finansowych, między innymi przeznaczanych na korekty szlaków czy dyspersję ruchu turystycznego i kierowanie go na atrakcyjne krajobrazowo tereny poza parkiem narodowym. W opinii autora, możliwe jest jednak wprowadzenie alternatywnego (a najkorzystniej – równoległego) rozwiązania polegającego na inwestowaniu w edukację społeczeństwa i jego kompetencje miękkie, w tym pożądaną wzrost świadomości krajobrazu wśród turystów (Partyka, 2010).

7.1. Wielozmysłowa percepcja w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego

Percepcja jest fundamentem kształtowania się świadomości krajobrazu. Poprzez uważne wykorzystywanie wszystkich dostępnych zmysłów turysty, kształtowane są doświadczenia multisensoryczne turysty (Visual Landscapes..., 1994). Sposób i jakość percepcji obszarów chronionych są jednymi z najważniejszych czynników wpływających na wartość tych obszarów (Bernat, 2012). W opinii K.I. Skogoy i F. Skov (2007) poznanie wzorców estetycznych określonych krajobrazów może odgrywać kluczową rolę w prowadzeniu edukacji krajobrazowej i zarządzaniu jego ochroną, a nawet w kształtowaniu określonych postaw społecznych, w pracy traktowanej jako świadomość krajobrazu.

Krajobraz Tatr krajobraz może być postrzegany w dwóch perspektywach – dalekiego i bliskiego widoku. Strefa dalekiego widoku wyklucza koncepcję multisensoryczności z uwagi na fakt, iż ta strefa dostarcza obserwatorowi przede wszystkim bodźców wzrokowych, które pełnią rolę wyłącznie tła krajobrazowego (Granö, 1929). Przykładem mogą być następujące obszary w polskich Tatrach, charakteryzujące się szczególnymi walorami widokowymi: Rysy, Przełęcz Krzyżne,

Kozi Wierch, Starorobociański Wierch oraz Czerwone Wierchy. Sytuacja zmienia się podczas percepcji strefy bliskiego kontaktu – to tutaj budowane jest poczucie tożsamości miejsca i genius loci. Dostarcza ona turystom nie tylko samych obrazów, ale także bodźców pozawzrokowych, których źródłem dla uczestników badania okazał się szum potoków, odgłosy zwierząt, zapach lasu, kontakt z zimną wodą tatrzańskiego strumienia czy też smak kuchni regionalnej. Z uwagi na fakt, iż to właśnie w tej strefie percepcja jest multisensoryczna i przyczynia się do powstawania systemu ocen społeczno-środowiskowych ważne, aby turysta obcujący z tą strefą miał poczucie komfortu i bezpieczeństwa, aby nie był zmuszony do poszukiwania atrakcyjniejszego krajobrazu (Tudor, 2014). Wyniki badań wskazują jednak, iż obecni w Tatrzańskim Parku Narodowym turyści odczuwają komfort z eksploracji jego krajobrazów, gdyż w zdecydowanej większości chcą w Tatry wrócić. Zatem całość kształtowania krajobrazu z uwagi na percepcję opiera się głównie na dostosowaniu do oczekiwań jego użytkowników. Wszelkie docierające do turysty bodźce krajobrazowe są przez niego przyjmowane, a następnie interpretowane w złożonym procesie percepcji, stając się jednym ze sposobów subiektywnego wartościowania krajobrazu. Krajobraz cechujący Tatry jest przez turystów oceniany bardzo wysoko.

Wykorzystany w badaniach kwestionariusz ankiety może zostać w przyszłości uzupełniony o zastosowanie bardziej nowoczesnego sprzętu. Jednym z przykładów jest okulograf. Pozwala on zidentyfikować w krajobrazie obszary istotne. Służy do tego rejestracja ruchu gałki ocznej, dzięki której możliwa staje się analiza stopnia skupienia wzroku na danym obiekcie. W wyniku tego badania powstać może mapa cieplna lub mapa przezroczystości, które przedstawiają natężenie skupienia wzroku w danym krajobrazie (Młynarczyk, Potocka 2011). Inną metodą jest wykorzystanie elektroencefalografu (EEG). Rejestruje on aktywność poszczególnych obszarów mózgu, odpowiadających za pozytywne i negatywne emocje wywołane percepcją danego krajobrazu (Wang, Xu, 2021). Interesującym sprzętem jest także galwanometr (GSR). Okazuje się, iż jego wykorzystanie pozwala na zbadanie zaangażowania emocjonalnego turysty. Źródłem interesujących danych jest również program Face Reader, który po rejestracji przez kamerę termowizyjną zmian temperatury twarzy turysty umożliwia określenie poziomu jego głównych emocji, które towarzyszą percepcji danego krajobrazu (Młynarczyk, Potocka, Rogowski, 2015). W rezultacie powstać mogą mapy walorów widokowych parku i oceny atrakcyjności wizualnej punktów widokowych (Rogowski, Biłous, 2013), ale również konkretnych tras (Griselin, Nageleisen, 2003)

oraz całych obszarów (Reynard i in., 2007). Najpierw należy zatem rozpoznać potrzeby turysty odnośnie stanu eksplorowanego krajobrazu. Aby jednak te potrzeby mogły powstać, a później zostać rozpoznane konieczna jest uprzednia edukacja. Nadzieją jest ciągła zmiana priorytetów odwiedzających – uczestnicy ruchu turystycznego coraz częściej chcą zaspokajać potrzeby wyższego rzędu, nie tylko te podstawowe. Powstaje więc szansa na wzbudzenie, a może i ujawnienie w nich niezaspokojonych dotąd potrzeb dotyczących środowiska. Może zostać zaprojektowana w turystyce potrzeba poczucia piękna, czy potrzeby wędrówki w komforcie fizycznym i psychicznym. Warto skorzystać w tym względzie z wiedzy zarówno ekologów, badaczy krajobrazu, geografów, ale również psychologów. Wzajemna współpraca tych dziedzin pozwoliłaby sklasyfikować i zidentyfikować potrzeby turystów w tym zakresie. Współpraca specjalistów może pomóc w promowaniu wiedzy na temat tego, jak podnosić wartość turysty poprzez podnoszenie wartości otoczenia, w którym on funkcjonuje (Górny, 2020).

Przeprowadzone przez autora badanie wskazało, iż jednym z częściej pojawiających się elementów tatrzańskiego krajobrazu wpływającym negatywnie na jego percepcję są reklamy wielkoformatowe. W opinii K. Listwan-Franczak i P. Franczak (2015) reklama zewnętrzna jest „jedynym medium, którego nie można wyłączyć”, co wywołuje jej nieprzerwany rozwój. Skutkuje to wzrostem natężenia jej występowania w przestrzeni publicznej, czemu towarzyszą negatywne konsekwencje w postaci degradacji estetyki krajobrazu. Zagadnieniem zajęli się także L.E. Baker (2007), R.T. Wilson i B.D. Till (2011), K. Iveson (2012), F. Springer (2013), O.A. Căplescu (2014) i wielu innych. W roku 2014 zinwentaryzowano aż 1824 nośników reklamy zewnętrznej na obszarze Podhala (Listwan, Franczak 2014). Tak często pojawiające się w krajobrazie nośniki oddziałują również na sposób percepcji krajobrazu. Szereg badaczy odnajduje w nich pozytywny wpływ na otoczenie – uważa się, że reklamy zewnętrzne przyciągają uwagę turysty, a dodatkowo są twórcze oraz wzbogacają krajobraz (Gulmez, Karaca, Kitapci, 2010) lub też traktowane są jako istotny komponent informacyjnej warstwy przestrzeni komercyjnej w koncepcji inteligentnych miast (Życzkowska, 2012). W literaturze odnaleźć można również wiele przeciwników kształtowania krajobrazu w ten sposób – w ich opinii reklamy przyczyniają się do wizualnego skażenia przestrzeni (Portella, 2007), tworzą „szatę dezinformacyjną” (Rykiel, 2008), mają destrukcyjny charakter dla relacji

międzyludzkich (Iveson, 2012) i negatywnie wpływają na ład przestrzenny powodując obniżenie jakości przestrzeni miejskiej (Baker, 2007).

Zarządzający obszarem Tatr i Podhala zdecydowali się na ograniczenie udział reklam wielkoformatowych w krajobrazie, powołując w Zakopanem tak zwaną „uchwałę krajobrazową” (uchwała nr XIV/222/2015 Rady Miasta Zakopane z dnia 29 października 2015 r.). W dużej części skupia się ona na kwestii poruszanego przez turystów zbytniego natężenia szyldów reklamowych. W dokumencie, czynnikami warunkującymi ich powstawanie i lokalizowanie są między innymi:

- możliwość ekspozycji aż dziesięciu szyldów reklamowych na nieruchomości jednego przedsiębiorcy, w tym pięciu na jednym budynku
- możliwość pojawiania się szyldów reklamowych powyżej strefy parteru
- szansa na wykorzystanie tablic świetlnych o zmiennej treści, jednak pod warunkiem, iż ich powierzchnia nie przekroczy 3 m², a reklama wyświetlana będzie maksymalnie 90 dni w roku
- brak możliwości wykorzystania wielkogabarytowych billboardów
- brak tablic ogłoszeniowych na ogrodzeniach
- zakaz wieszania banerów na powierzchniach miękkich (Bafia, 2022).

Z myślą o osobach z niepełnosprawnością narządu wzroku, Tatrzański Park Narodowy stara się udostępnić tatrzańskie krajobrazy poprzez wykorzystanie pozostałych zmysłów. W tym celu, w ramach nowego projektu Parku „Obszar chroniony – obszar dostępny”, na wybranych szlakach pojawią się tablice tyflograficzne i audioprzewodniki pozwalające na percepcję krajobrazu turystom niedowidzącym i niewidomym (Bafia-Bobek, 2022). Działanie to pozwala na ograniczenie niepełnosprawności społecznej, kształtującej się w momencie pojawienia się barier uniemożliwiających uczestnictwo w aktywności fizycznej, również w turystyce górskiej (Tikhonov, 2020). Jest to działanie Parku całościowo skierowane na walkę z wykluczeniem społecznym osób z niepełnosprawnościami, umożliwiające im pełne uczestnictwo w percepcji otaczającego świata.

W kształtowaniu atrakcyjności turystycznej stale rośnie rola dźwięku w krajobrazie. Uzyskane w ramach analizy percepcji wzrokiem dane okulograficzne mogą zostać poddane interpretacji również pod kątem oddziaływania dźwięków na ruch gałki ocznej. Badanie takie zostało przeprowadzone przez M. Xiao, M. Wong, M. Umali i M. Pomplun (2007). W przypadku tego źródła percepcji tworzone są mapy

krajobrazów dźwiękowych (Lewandowski, Szumacher 2008). Dźwięki przyrodnicze i kulturowe są w krajobrazie Tatr wyraźnym wyróżnikiem. Niestety przeprowadzone przez M. Wagner, W. Nowakowskiego i K. Czarnowską (2006) na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego pomiary akustyczne wskazują, iż poziom hałasu w miejscach masowo odwiedzanych przez turystów odpowiadał dość ruchliwej ulicy w mieście. Taka sytuacja ma miejsce między innymi w Dolinie Kościeliskiej. W opinii turystów objętych badaniami autora, czynnikiem wywołującym zbyt silne natężenie dźwięku są tłumy turystów decydujących się na górską wędrowkę. Powszechnie dostrzegany jest także odgłos pojazdów. Naturalną kolejną rzeczą jest zatem fakt, iż w miejscach ścisłej ochrony warunki bytowania zwierząt są bardzo niekorzystne. Niepożądane dźwięki wywołują wśród zwierząt między innymi stany lękowe, próby zmian siedliska, obniżenie rozrodczości czy nawet spadek laktacji wśród ssaków (Bernat, 2010). Tak duże natężenie dźwięku uniemożliwia również uważną percepcję, a tym samym również odpoczynek turystów. S. Bernat (2011) potwierdza, iż każdy polski park narodowy podlega dużej presji komunikacyjnej oraz turystycznej, które są odpowiedzialne za zagrożenie hałasem (Waugh i in., 2003). Potrzeba ochrony obszarów ciszy została zaakcentowana w Dyrektywie Hałasowej 2002/49/WE oraz w strategii „Research for a Quieter Europe in 2020”. W opinii twórców, znajdujące się w dokumencie zalecenia mogą umożliwić turyście odpoczynek i kontemplację przyrody, percepcję dźwięków przyrody oraz dostrzeżenie obecności naturalnych elementów krajobrazu. Stoi to w opozycji do corocznie organizowanych w otulinie parku wydarzeń o charakterze rozrywkowym i sportowym – m.in. „Sylwester Marzeń” czy Puchar Świata w skokach narciarskich. W opublikowanym „Raporcie o oddziaływaniu na środowisko obwodnicy Augustowa w ciągu drogi krajowej nr 8” przedstawiono dane wskazujące, iż na obszarze turystycznym (a takim bez wątpienia można określać obszar Tatr Polskich) nawet daleki pogłos i szum pojazdów może przez turystów zostać odebrany jako bardzo uciążliwy. Tym samym, organizacja ruchu samochodowego w bezpośrednim sąsiedztwie Tatrzańskiego Parku Narodowego wydaje się działaniem niezmiernie niekorzystnym do ochrony walorów wrażliwego krajobrazu Tatr Polskich. Z drugiej strony, należy wziąć pod uwagę fakt, iż drogi są ważnym elementem infrastruktury Tatrzańskiego Parku Narodowego oraz pozwalają udostępnić turystom teren parku.

Szukając inspiracji do kształtowania uważnej percepcji krajobrazu Tatr poprzez słuch, warto przedstawić projekt instalacji dźwiękowej „Morskich Organów” w Zadarze

w Chorwacji czy Kunsthofpassage w niemieckim Dreźnie. Instalacje te składają się z rur, z których podczas określonych warunków pogodowych (wzburzone morze w Zadarze; opady deszczu w Dreźnie) wydobywa się muzyka. Pomimo faktu, iż atrakcje te przyciągają rzesze turystów, zachowują oni ponadprzeciętną ciszę, chcąc wysłuchać „melodii krajobrazu”. Obserwacja turystów przez K. Pawłowską (2012) pozwala twierdzić, że w trakcie tej kontemplacji są oni spokojni, zadumani i odprężeni. Innymi przykładami tego typu instalacji jest park muzyczny w Parku Dendrologicznym Shekvetili w Gruzji czy Park Sensoryczny w Muszynie. Warto zaznaczyć, iż podobny projekt powstał już w okolicy Tatr w 1966 roku. Instalacja „Organy” Władysława Hasióra znalazła się na Przełęczy Snózka i przy wietrznej pogodzie miała wydawać dźwięki podobne do muzyki organowej. Niestety, z uwagi na błędy konstrukcyjne efekt nie został uzyskany. Doświadczanie krajobrazu słuchem jest jednak możliwe w ramach projektu „Dźwięki Małopolski”. Na organizowanych wystawach wykorzystywać można tak zwane uchofony (elementy wielkości człowieka w kształcie ucha), z których wydobywają się dźwięki oryginalnych instrumentów ludowych (m.in.: trombit, cymbałów, fujarek, basów), a także odgłosy natury związane z wypasem owiec na tatrzańskich halach czy górskiej łąki z odgłosami pasikoników (Bernat, 2014)

Silniejsze zwrócenie uwagi turystów na wartość krajobrazów dźwiękowych jako wyróżników miejsc i regionów może zwiększyć wrażliwość uczestników ruchu turystycznego na piękno dźwięków, a tym samym staje się pożyteczne dla zdrowia człowieka. Nie można także pominąć turystów z niepełnosprawnością słuchu, którzy równie głęboko pragną doświadczać krajobrazu. Rozwiązaniem dostosowanym do tej grupy odbiorców są organizowane w towarzystwie przewodnika i tłumacza języka migowego wędrowki. Ich promocja odbywa się na stronie internetowej Tatrzańskiego Parku Narodowego oraz w social mediach. Inicjatywa ta z pewnością jest wyjściem naprzeciw potrzebom tej grupy społecznej, jednak w nieznacznym stopniu wspiera wykluczenie społeczne poprzez brak oferowanej możliwości współdziałania z grupą turystów o pełnej sprawności. A. Zajadacz (2010), autorka skupiająca się na badaniach dotyczących uczestnictwa w turystyce osób z niepełnosprawnością słuchową zaznacza, iż zmiany prowadzące do zniwelowania segregacji społecznej i wykluczenia osób niepełnosprawnych w dostępie do pełnej oferty turystycznej oraz kulturalnej nie powinny polegać na oddzieleniu osób z niepełnosprawnością od osób o pełnej sprawności, a zachodzić powinny zarówno w sferze społecznej, ekonomicznej, jak i organizacyjnej wszelkiej działalności turystycznej.

Badanie percepcji pozostałymi zmysłami – węchem, smakiem i dotykiem nie daje jeszcze możliwości wykorzystania specjalistycznych metod badawczych i nowoczesnych narzędzi. Najczęściej wykorzystuje się spacer krajobrazowy polegający na przejściu wybranego odcinka wykonując w tym czasie określone polecenia. W tym przypadku, preferencje krajobrazu zbiera się poprzez wykorzystanie formularza ankiety (Xiong, Hashim Hazarina, Murphy, 2015). Zapach jest jednym z istotniejszych składników, wpływających na efektywność wdrażania rozwoju zrównoważonego. Niestety, uciążliwości zapachowe mogą stać się czynnikiem utrudniającym pełną percepcję krajobrazu (Bernat, 2010). Za takie uznano w Tatrach przede wszystkim, pojawiające się okresowo zanieczyszczenie powietrza. W opinii badanych, to również inni turyści wpływają na negatywną percepcję krajobrazu węchem. Duże natężenie nieprzyjemnego zapachu może zdominować multisensoryczną percepcję krajobrazu i wpłynąć negatywnie na jego subiektywny odbiór (Bernat, 2008). O istocie bodźców zapachowych świadczyć mogą podjęte w krajach wysoko rozwiniętych działania, mające na celu unormowanie prawne w zakresie dopuszczalnych wielkości emisji tak zwanych zanieczyszczeń zapachowych. W Amsterdamie, Mediolanie, Glasgow czy Edynburgu powstały nawet mapy zapachowe. Trudno jednak określić jednoznacznie jakie są jednolite kryteria uciążliwości zapachowej (Kośmider i in., 2002). Jakikolwiek oceny są mocno utrudnione z uwagi na fakt, iż wrażenie tej uciążliwości jest odczuciem w pełni subiektywnym, związanym z ludzkim doświadczeniem. Uważa się jednak, że podnoszenie świadomości na temat zapachu w środowisku powinno być integralną częścią programów ochrony środowiska przyrodniczego, a także zrównoważonego rozwoju (Bernat, 2010). Coraz silniej zaznacza się w społeczeństwie potrzeba działań ukierunkowanych bezpośrednio na walkę z zanieczyszczeniami zapachowymi – powstał nawet projekt Ustawy o przeciwdziałaniu uciążliwości zapachowej. W wielu krajach Europy i świata takie regulacje już funkcjonują. Należy się spodziewać, że w przyszłości także w Polsce wprowadzenie konkretnych norm regulujących zapachową ochronę jakości powietrza stanie się koniecznością.

Naturalne zapachy związane z określonym obszarem mogą służyć do kreowania oferty turystycznej. Krajobraz regionu tatrzańskiego jest silnie identyfikowany z zapachami ziół łąk górskich czy też owcami – z uwagi na to, turysta odwiedzający Tatrzański Park Narodowy może wręcz oczekiwać ich doznania (Bernat, 2016). Potwierdzają to również przeprowadzone przez autora badania wskazujące zapach lasu jako główny czynnik przyczyniający się do dowartościowania tatrzańskiego krajobrazu.

O wzroście świadomości istoty wykorzystania zmysłu węchu świadczyć mogą kampanie reklamowe skierowane do amatorów górskich wędrówek w Tatrach. Autor, pomimo nieformalnej treści sloganów promujących Perfumerię „Pachnidelko”, prezentuje je poniżej:

- „Nuty białego drewna i wetywerii, są tutaj bardzo przystępne i dość uniwersalne, tak samo jak spacer na Halę Gąsienicową z Kuźnic przez Boczań, który pozwala nam poznać uroki zachwycającego, lecz niewymagającego lasu.”
- „Znajdziemy w nich nuty sosny, cedru, mchu dębowego, jałowca jak i pikantnych przypraw. Wszystko to sprawia, że z tym zapachem już trzeba umieć sobie poradzić, wiedzieć jak go nosić, by nie zostać przytłoczonym bogactwem tych nut, dlatego też kojarzy się on nam z trasą na Czerwone Wierchy przez Uplaziańską Kopkę z Kir, która to może nie wymaga od wędrowców umiejętności wspinaczki, ale jednak potrafi momentami zmęczyć. I oczywiście warto się lekko zmęczyć, by móc podziwiać zachwycające krajobrazy jak np. Masyw Giewontu. Tak samo jest z zapachem, jak już poświęcimy trochę uwagi by go „okiełznać”, odkryjemy w nim piękno i prawdziwy urok leśnych nut zapachowych.”
- „Jest on wilgotny, chłodny i wietrzny, dokładnie taki sam jaki potrafi być odcinek szlaku na Giewont, z Polany Strążyskiej na Przełęcz w Grzybowcu, gdy trafimy na pochmurną i mglistą pogodę.”
- „Lubin Galaad, niektórym przywodzi na myśl las orientalny, odległy od naszej strefy klimatycznej, jednak dla nas to zapach lasu, który unosi się tuż nad szczytami drzew na trasie na Trzydniowiański i Kończysty Wierch z Polany Trzydniówki w dni, kiedy na próżno szukać słońca na niebie.”
(<https://tatromaniak.pl/aktualnosc/zapach-lesnego-szlaku-odnajdz-go-na-pachnidelko-pl/> - 21.02.2023)

Slogany te pozwalają zapoznać się z odczuciami wywoływanymi przez określone nuty zapachowe obecne na wybranych tatrzańskich trasach.

Turysta poprzez kosztowanie tradycyjnych góralskich serów, żentycy i innych specjałów jest w stanie „rozsmakować się” w kulturze Tatr i Podhala oraz jeszcze silniej doświadczać jego osobliwej przyrody i wyjątkowej tradycji regionu. Na terenie Podhala poprowadzony został „Szlak Oscypkowy”, którego ideą jest prezentacja dziedzictwa kulturowego Podtatrza, w skład którego wchodzi sam wypas owiec i rytuały z nim związane, ale także ukazanie życia bacy oraz procesu tworzenia oscypka. Poprzez takie

działania produkt ten stał się najbardziej znanym polskim produktem regionalnym zarejestrowanym w Komisji Europejskiej. Chociaż już teraz to właśnie kuchnia regionalna jest najsilniejszym wyróżnikiem tatrzańskiego krajobrazu percepowanego smakiem. W roku 2011 powstało Stowarzyszenie „Szlak Oscypkowy”, którego celem jest promocja produktów regionalnych oraz pomoc w kultywowaniu tradycji pasterskiej w Tatrach. Proponowana trasa pozwala odwiedzać szałas, w których odbywa się kulturowy wypas owiec, ale także oglądać piękną panoramę Tatr. Promocja tego szlaku pozwala na multisensoryczne doświadczanie krajobrazu Tatr, co jest jednym z celów całej rozprawy. Co ważne, koordynatorzy szlaku wykorzystują nowoczesną technologię, w związku z czym wydano aplikację multimedialną, która bezpośrednio przyczynia się do wzrostu rozpoznawalności szlaku wśród uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym. W bliskim sąsiedztwie obszaru chronionego utworzona została również ścieżka kulinarna „Smaki Podhala”. W tym przypadku, odpowiedzialność za proces percepcji smakiem spoczywa na właścicielach karczm, restauracji, restauracji regionalnych i gospodarstw agroturystycznych świadczących usługi gastronomiczne. Są oni zobowiązani do wprowadzenia w karcie dań przynajmniej jednej potrawy opartej na produkcie lokalnym. Badania wskazują, iż ścieżka jest bardzo dobrze wypromowana i jest świetnie rozpoznawalna wśród turystów. Poza tym, przez obszar Podtatrza przechodzi kilka innych, mniej znanych szlaków, mających zasięg regionalny. Zaliczyć do nich można „szlak Małopolska Wieś Pachnąca Ziołami” oraz „Małopolską Miodową Krainę” (Kruczek, Krauzowicz, 2016). Działania te pozwalają na wykorzystywanie zmysłu smaku i węchu (poprzez kosztowanie potraw), wzroku (poprzez obserwację tatrzańskich szczytów i tradycyjnej architektury Podhala) oraz słuchu (poprzez muzykę ludową włączaną w obiektach) w percepcji krajobrazu Tatr sensu largo. Nie można pomijać też bodźców docierających do jednostki niezależnie od kultury regionu, a w wyniku aktualnych warunków panujących na szlaku. Turyści objęci badaniem zauważają smak lub zapach padającego deszczu, wyładowań atmosferycznych lub innych typowo naturalnych czynników. Niestety, zarówno zapach, smak, jak i dotyk są aspektem trudnym do kształtowania. Są to bodźce docierające do jednostki bez jej woli, mogą się jednak przyczyniać do wartościowania lub odrzucenia krajobrazu.

Z kolei percepcja dotykiem jest doświadczeniem bardzo indywidualnym – niemożliwa staje się jej kreacja. Samo wskazanie wyróżnikiem krajobrazu doświadczanego tym zmysłem była dla turystów objętych badaniem dużym

wyzwaniem. W większości wskazania dotyczyły tekstury dotykanej skały. Warto jednak poddać dyskusji możliwość doświadczania krajobrazu Tatr przez osoby z niepełnosprawnością ruchową wywołaną między innymi przez brak czucia w kończynach dolnych. To między innymi z myślą o nich, Tatrzański Park Narodowy powołał nowy projekt służący wprowadzeniu udogodnień dla osób nie mogących poruszać się samodzielnie. Pierwszy etap prac dotyczy umożliwienia percepcji krajobrazu Tatr w Dolinie Strążyskiej. Ma to być flagowy projekt parku, który skutkować będzie wygładzeniem nawierzchni szlaku i pojawieniem się dodatkowych ułatwień dla turystów na wózkach inwalidzkich – między innymi w postaci tak zwanych ławostołów. Dodatkowo Tatrzański Park Narodowy zakupił dwa wózki Joëlette w pełni przystosowane do poruszania się w górskim terenie. Specjalistyczny sprzęt ma zostać wynajmowany najbardziej potrzebującym osobom zgodnie z zapisami w regulaminie. Co więcej, park planuje zakupić uniwersalne elektryczne przystawki kompatybilne z każdym rodzajem wózka inwalidzkiego pozwalające na samodzielną wędrowkę osoby niepełnosprawnej bez użycia siły własnych rąk lub osoby towarzyszącej (Bafia-Bobek, 2022).

Powtarzając myśl G. Oriansa już z roku 1980, dogodne obszary wywołują u turysty reakcje silnie pozytywne i proporcjonalnie, obszary mało sprzyjające wywołują wśród uczestników ruchu turystycznego reakcje negatywne. Konieczne jest wyeliminowanie większości czynników zagrażających percepcji krajobrazu oraz właściwe kształtowanie i ochrona jego zasobów.

7.2. Doświadczenie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego

Tatrzański Park Narodowy powinien traktować krajobraz jako swój fundamentalny produkt turystyczny przyciągający turystów. Zarządzający tym obszarem powinni zatem dostosować się do głównych pobudek turystów i to tę kwestię objąć modernizacją. Badanie wskazały, iż główną motywacją przyjazdu turystów w Tatry jest turystyka górską i krajoznawczą. Tymczasem w sąsiedztwie najwyższego polskiego pasma turyści mogą „doświadczać” domków do góry nogami, Sylwestra Marzeń, skoków na bungee, dmuchanych zamków i innych obiektów niewspółgrających z oczekiwanym doświadczeniem odwiedzających. Już pierwszy kontakt z krajobrazem wywołuje u nich konkretne emocje oraz kreuje oczekiwania co do eksploracji tego środowiska. Istnieją obawy, iż kierunek zachodzących zmian nie sprzyja kształtowaniu tych

pozytywnych emocji uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym. Ponad 30% z nich uznaje, iż zachodzące w krajobrazie zmiany są zmianami zmierzającymi do degradacji wyjątkowego środowiska Tatr. Czynnikiem mającym na to wpływ jest tak zwany bałagan architektoniczny, zbyt duże natężenie reklam czy zniszczenia szlaków na obszarze parku.

Analizując stanowisko turystów, warto wskazać pięć problemów badawczych podejmowanych w ramach wspierania doświadczenia turystów zaproponowanych przez C.S. Ooi (2003). Są to:

- psychologia doświadczeń turystycznych
- efekty doświadczeń turystycznych
- poziom (głębokość) zaangażowania i przeżyć
- fenomenologia doświadczeń turystycznych
- różnice między doświadczeniami turystycznymi a życiem codziennym.

Można twierdzić, iż to efekty doświadczeń turystycznych są jedynym czynnikiem pozwalającym na świadome projektowanie tej składowej świadomości krajobrazu. Odbywać się to może między innymi przez wykorzystanie naturalnej chęci turystów do dokumentowania swojej wędrówki. Okazuje się, iż komunikacja wizualna jest jedną z najbardziej powszechnych aktywności społeczeństwa (Poczta, Malchrowicz-Moško, 2013), a porozumiewanie się poprzez obraz poparty tekstem pozwala skuteczniej oddziaływać na odbiorcę (Poczta, Mariianchuk, 2013). Już w 1999 roku E. Gombrich zauważył, iż świat wkracza w okres, gdzie to przekaz wizualny staje się ważniejszy od słowa pisanego. Warto wykorzystać tę zależność i poddać ją szerokiej dyskusji.

7.3. Rozumienie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego

To właśnie ta płaszczyzna jest w opinii turystów szansą na redukcję negatywnego oddziaływania turystyki na obszary o szczególnych walorach krajobrazowych. Wiedza na temat środowiska przyrodniczego Tatr wskazywana jest przez turystów jako fundament świadomości krajobrazu. Zatem to nowatorskie projekty podstaw edukacji i kształtowania świadomości krajobrazu traktować należy jako jedno z najistotniejszych i najpilniejszych zadań, jakie dotyczą rozwoju turystyki na całym świecie. O roli wiedzy w kształtowaniu prawidłowych postaw turystów i wpływie programów edukacyjnych prowadzonych przez parki narodowe pisali A. Górecki, K. Nieszporek, A. Ostruszka, L. Skolarczyk i M. Wójcik (2007). Znow I. Piotrowska

(2010, 2011, 2019) wskazuje jak ważne jest aktualne, nowoczesne podejście do edukacji społeczeństwa, również w nauczaniu o krajobrazie, tak aby w konsekwencji nastąpiło jego pełne zrozumienie.

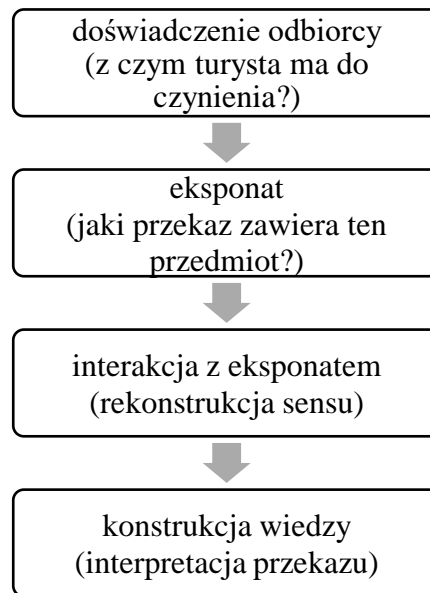
Edukację podzielić można na cztery rodzaje, zróżnicowane pod względem możliwości kreowania zakresu przekazywanych wiadomości i kierunku rozwoju oraz wpływu na jednostkę: edukację formalną, edukację nieoficjalną, edukację nieformalną i edukację akcydentalną. Aby chronić wybitne walory krajobrazowe Tatrzańskiego Parku Narodowego, jego zarządcy w największym stopniu mogą wpływać na stan i kierunek edukacji nieoficjalnej. To w tym przypadku, działania parku mogą przynieść zamierzony skutek, znów edukacja akcydentalna może się rozwijać w trakcie lub po wcześniejszych doświadczeniach krajobrazowych uczestnika ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym.

Na twórcach aktualnej podstawy programowej dla szkół podstawowych i ponadpodstawowych ciąży obowiązek klarownego przedstawienia klasyfikacji tak często utożsamianych ze sobą pojęć jak krajobraz czy środowisko, tak aby przekazywana przez edukatorów wiedza poparta była ogólnymi założeniami. Niestety, analiza podstawy programowej na wszystkich etapach edukacyjnych pozwala twierdzić, że szkolna edukacja krajobrazowa opiera się wyłącznie na klasycznych koncepcjach i teoriach naukowych. Najnowsze osiągnięcia nauki o krajobrazie wciąż nie są zauważane w treściach szkolnych (Szczęsna, 2010). Zawężone rozumienie terminologii związanej z krajobrazem jest zauważalne już wśród uczniów szkoły podstawowej. Badania autora przedstawione w artykule „Świadomość krajobrazu wśród uczniów w szkole podstawowej” wskazują, iż pojęcie krajobrazu jest utożsamiane z widokiem, otoczeniem, przyrodą, wyglądem oraz „tym, co widoczne” (Syrek, 2021). Istotne jest nakierowanie uczniów szkoły podstawowej na takie postrzeganie krajobrazu, aby ten przestał być wyłącznie „ładnym widokiem”. Tymczasem w założeniach twórców podstawy programowej, jego ochrona mieści się w szeroko rozumianej edukacji proekologicznej. Zaznacza się jednak istotę zajęć terenowych, które przecież pozwalają na weryfikację pozyskanej wiedzy teoretycznej z umiejętnościami praktycznymi. Zajęcia prowadzone na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego pozwalają uczniom obcować z obszarem zmienionym przez człowieka w stosunkowo niewielkim stopniu, skupiających się tym samym na komponentach i procesach naturalnych. Obserwując krajobraz Tatr dostrzec można niebywałą różnorodność biologiczną, którą zestawić można z różnorodnością życia na całej Ziemi.

Taki sposób odkrywania świata pozwala uzmysłowić uczniowi, jak istotna jest ochrona krajobrazu i wchodzącej w jego skład bioróżnorodności. Wdrażanie praktycznej formy zajęć edukacyjnych na obszarze chronionym kształtuje u młodego człowieka poczucie estetyki, piękna i odpowiedzialności za kształt krajobrazu. Praktyczna forma zdobywania wiedzy pozwala zaopatrzyć podopiecznych w kolejną składową pełnej świadomości krajobrazu, jaką jest doświadczenie (Żeber-Dzikowska, Cisko, 2014).

Skuteczna edukacja wymaga coraz atrakcyjniejszych form przekazu, najczęściej niestosowanych w szkolnictwie publicznym. Jej planowanie wymaga działań zaspokajających potrzeby i oczekiwania jednostki, przy jednoczesnym zacieśnieniu współpracy pomiędzy wszystkimi podmiotami – w tym przypadku pomiędzy odbiorcami, turystyką i krajobrazem (Piskorz, 2010). P. Pyryt, K. Pukowiec-Kurda i U. Myga-Piątek (2021) są zdania, aby nieprzerwanie propagować turystykę zrównoważoną oraz kształtowanie postaw proekologicznych. Tym samym nadając turystyce funkcje edukacyjne i poznawcze, a jednocześnie i funkcje doświadczenia krajobrazu, co jest zgodne z proponowaną przez autora definicją świadomości krajobrazu. Wniosek taki wynika z opisanego na stronie Tatrzańskiego Parku Narodowego głównego celu jego funkcjonowania: „chronimy i pomagamy zrozumieć przyrodę i kulturę Tatr, umożliwiając doświadczenie ich przez obecne i przyszłe pokolenia”. Stwierdzenie takie jest również tożsame z proponowanym przez autora podejściem. Okazuje się jednak, iż slogan parku nie znajduje odzwierciedlenia w rzeczywistości. Dane obejmujące działalność dydaktyczną parku pozwalają twierdzić, iż działań edukacyjnych jest zdecydowanie zbyt mało. W 2010 roku, na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego zanotowano zaledwie 26 wydarzeń o charakterze dydaktycznym, 3 ścieżki dydaktyczne i 38 nowych wydawnictw popularnonaukowych (Partyka, 2010). A badania A. Góreckiego i in. (2007) przypisują programom edukacyjnym prowadzonym przez parki narodowe bardzo istotną rolę w kształtowaniu odpowiednich postaw turystów. Pewną zmianę może przynieść modernizacja Centrum Edukacji Przyrodniczej w Zakopanem. Tym samym zmodernizowane Centrum Edukacji Przyrodniczej może się stać alternatywą dla monotonii dydaktycznej obserwowanej w organizacji edukacji formalnej. Przekaz edukacyjny odbywa się tu poprzez wykorzystanie interaktywnej ekspozycji wybranych zagadnień, prezentując zdobycze nauki w łatwej w odbiorze formie zabawowej (Dorrio, Quinteiro, 2006). Doskonałe wyniki centrów edukacji osiągnęte na polu edukacji nieformalnej są dostrzegane na wystawach m.in. w Muzeum Łodzi Wikingów w Oslo oraz w Wirtualnym Muzeum

Archeologicznym w Ercolano nieopodal Neapolu. G. Karwasz, J. Kruk i J. Chojnacka (2011) widzą w multimedialnej aktywności odwiedzających szansę na zmianę ich przyszłych zachowań (ryc. 7.1.).

Ryc. 7.1. Proces interakcji turysty z eksponatem multimedialnym (Karwasz i in., 2011)

Praca wskazuje, iż „percepcja, wiedza i doświadczenie odbiorcy są więc efektem gry wielu czynników, które decydują o ostatecznym kształcie interpretacji oraz sposobach przebiegu interakcji na wystawie” (Karwasz i in., 2011, s.10), co w konsekwencji prowadzi do zmiany postaw turysty.

Powyższe stwierdzenia mogą stanowić argument przemawiający za włączeniem się przedstawicieli nauk reprezentujących dydaktyki przedmiotów przyrodniczych w opracowanie i późniejsze wdrażanie programów funkcjonowania placówek naukowych. Dzięki temu możliwe stanie się objęcie nieformalną edukacją przyrodniczą wszelkich potencjalnych środowisk różniących się między sobą zarówno wiekiem, jak i wykształceniem czy zawodem, a w rezultacie na wykorzystanie w bardzo szerokim zakresie możliwości technicznych, jakimi dysponuje centrum nauki. Tatrzańskie Centrum Edukacji Przyrodniczej na kanwie krajów wysoko rozwiniętych, mogłoby poszukać dodatkowych sposobów na rozszerzenie oferty poza standardowo prezentację faktów naukowych (Podgórski, Charzyński, 2014). Niestety w opinii autora, poruszane w Centrum zagadnienia są kolejnym już powtórzeniem informacji przekazywanych podczas lekcji przyrody i geografii. Do dyspozycji zainteresowanych jest makieta Tatr z komentarzem lektora, trójwymiarowe makiety łąki i lasu z opisem wpływu człowieka

na ich ekosystem, makieta jaskini wraz z dobiegającymi z niej odgłosami, filmy na temat zasad ochrony przyrody oraz „Sala Odkryć”, gdzie możliwe staje się poznanie środowiska Tatr poprzez wykorzystanie urządzeń multimedialnych. O ile tematyka poruszanych zagadnień wydaje się pozbawiona kreatywności, o tyle droga do ich poznania rzeczywiście pozwala wykorzystać każdy ze zmysłów. Ekosystem Tatr jest zatem przedstawiany w sposób multisensoryczny, co jest zgodne z założeniem autora o wielozmysłowości krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego.

Aby wzbogacić ofertę edukacji nieoficjalnej, park współpracując z Centrum Edukacji Przyrodniczej oferuje konkretne zajęcia wzbogacające wiedzę dla poszczególnych grup wiekowych (tab. 7.1.).

Tab. 7.1. Wykaz dedykowanych zajęć dodatkowych oferowanych przez TPN dla poszczególnych grup wiekowych

	PRZEDSZKOLE	I – III	IV – VIII	SZKOŁA ŚREDNIA	SZKOŁA WYŻSZA
warsztaty	1	3	1	-	-
wycieczka + ćwiczenia terenowe	-	-	5	1	1
wycieczka	-	-	2	3	1
gra terenowa	-	-	1	-	-
zajęcia terenowe	-	-	1	-	-
prezentacja multimedialna	-	-	1	2	1
ekspozycja CEP	-	1	-	-	-
liczba dedykowanych zajęć	1	4	11	6	3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TPN

Warto też zaznaczyć, iż Tatrzański Park Narodowy nie skupia się wyłącznie na najmłodszych uczestnikach ruchu turystycznego. W Parku regularnie organizowane są webinaria i warsztaty stacjonarne, których celem jest propagowanie wiedzy i świadomości na temat bezpiecznego korzystania z tatrzańskiej infrastruktury turystycznej oraz zasad etycznego przebywania turystów pośród tatrzańskiego krajobrazu. Są to między innymi programy edukacyjne, webinaria, warsztaty edukacyjne, turnieje wiedzy, akcje organizowane w odniesieniu do aktualnych potrzeb oraz wszelkie akcje sezonowe. Przykładem jednej z nich jest kampania społeczna

Narodowego Instytutu Dziedzictwa z 2016 roku. Jej głównym celem jest zwrócenie uwagi społeczeństwa na powstający chaos reklamowy oraz na uwidaczniającą się potrzebę racjonalnego planowania przestrzennego. Duży wpływ na uświadamianie osób decydujących się na odwiedzenie parków narodowych na świecie wywierają popularne portale internetowe, takie jak Facebook, Instagram czy TikTok. O wpływie wymienionych witryn na postępowanie jednostki, jej reakcje emocjonalne oraz na sposób, w jaki postrzega otaczającą ją rzeczywistość pisali między innymi L. Leung (2004) oraz J.C. Yau, S.M. Reich (2018). Ważną rolę pełnią również publikacje książkowe. Tych wydawanych pod patronatem Tatrzańskiego Parku Narodowego i promowanych w mediach społecznościowych nie brakuje. Wspomnieć należy o jednym z najnowszych wydań – Projekt Tatry, jak ocalić ludzi, naturę oraz przyszłość autorstwa M. Kozłowskiego i S. Ziobrowskiego (2022), której reklama odbywała się również w ogólnopolskich mediach komercyjnych, między innymi w audycji radia RMF Classic; interesującą pozycją wydaje się również książka A. Gurgul – „Podhale – wszystko na sprzedaż”, omawiająca kwestię wpływu inwestorów na degradację prawdziwie góralskiego i niegdyś autentycznego krajobrazu podhalańskich miejscowości. Pojawianie się tematyki krajobrazowej w książkach znajdujących swoje miejsce na półkach popularnych księgarni daje nadzieję na popularyzowanie wiedzy na temat autentyczności krajobrazu, a tym samym na budowanie świadomości krajobrazu również poza Tatrzańskim Parkiem Narodowym.

W wyniku omówionych zabiegów i oddziaływań edukacyjnych rozwinąć się może świadomość krajobrazu. Podstawowym celem edukacji jest w tym zakresie:

- poznanie krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego
- zrozumienie jego wartości i jego uważne doświadczanie
- odkrycie relacji pomiędzy działaniami człowieka a krajobrazem pasma Tatr
- zbudowanie szacunku do przyrody i poczucia odpowiedzialności jednostki za krajobraz
- motywacja do podejmowania działań z szacunkiem dla krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego.

Poza tym, na całość edukacji krajobrazowej powinny się składać jej następujące komponenty, omawiane już w roku 1987:

- holistyczna wiedza na temat krajobrazu

- zdolność dostrzegania w krajobrazie specyfiki i złożoności zachodzących w nim zjawisk oraz odnajdowania w nich głównych współzależności i prawidłowości
- gotowość do przejawiania oczekiwanych postaw w stosunku do krajobrazu
- zdolność działania gwarantującego zwiększenie ochrony krajobrazu
- ukształtowanie wrażliwości i zdolności postrzegania problemów środowiska jako problemów całego społeczeństwa (Cichy, 1987).

Celem większości przedsięwzięć jest wzrost wiedzy turystów na temat środowiska fizycznogeograficznego Tatr oraz warunków poprawnej eksploracji pasma. Przeprowadzone przez autora badania pokazały, iż poziom teoretycznej wiedzy turystów jest na stosunkowo wysokim poziomie. Uczestnicy badania w większości znali podstawowe informacje dotyczące genezy pasma i widocznych pozostałości po ustąpieniu lodowców, orientowali się w rozkładzie pięter roślinnych, znali oznaczenia głównych szlaków i przyznawali, iż elementy kulturowe są oczywistym elementem tatrzańskiego krajobrazu. Niestety, ponad 30% uczestników badania nie było w stanie podać numeru alarmowego do Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego. Biorąc pod uwagę fakt, iż ocena własnej wiedzy ankietowanych wyniosła 3,5 na 5,0, brak umiejętności podania podstawowego numeru alarmowego w Tatrach może zaskakiwać. Jest to przecież informacja najważniejsza, bezpośrednio wpływająca na bezpieczeństwo podczas wędrówki.

Krajobraz daje duże możliwości nauki poprzez odkrywanie, przeżywanie i działanie, także w formie zabawy. Zastosowanie może tu znaleźć nurt grywalizacji, który poprzez wykorzystanie mechanizmów gry w kontekstach z nią niezwiązanych, pozwala angażować ludzi w rozwiązywanie pojawiających się problemów (Woźniak, 2015).

Uważny kontakt z krajobrazem pozwala budować tożsamość i doświadczać jego wartości, budować poczucie dumy z jego cennych elementów, brać odpowiedzialność za jego jakość, a także nawiązać z nim osobistą relację. Pozwala poczuć krajobraz „w sobie” (Aniel, 2014).

7.4. Odczuwanie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego

Z uwagi na nadawanie konkretnym miejscom pewnego symbolicznego znaczenia, badacze zaznaczają dużą potrzebę więzi człowieka z wybraną przestrzenią. Jeśli potrzeba ta jest ignorowana, pojawia się największe zagrożenie dla trwałości

krajobrazu, czyli całkowity zanik miejsca w świadomości turysty (Libura, 1990), co tym samym prowadzi do obniżenia poziomu świadomości krajobrazu. Aż 99,21% osób objętych badaniem zamierza w Tatry wrócić, a 93,27% odczuwa „niematerialną siłę przyciągania” w to miejsce.

Turystyka w Tatrzańskim Parku Narodowym jest nierozzerwalnie związana z emocjami. Po raz pierwszy pojawiają się one podczas planowania wędrowki i podejmowania turystycznych decyzji (Walters, Sparks, Herington, 2012). Dla 93,7% ankietowanych, źródłem informacji dotyczących planowania górskiej wędrowki jest Internet. Zatem warto już wtedy kształtować odczuwanie tatrzańskiego krajobrazu w sposób skutkujący powstaniem relacji pomiędzy nim i turystą, co prowadzić może do oczekiwanego wzrostu świadomości krajobrazu. Następnie, niezależnie od woli jednostki, jego odczuwanie trwa przede wszystkim podczas trwania samego wyjazdu, a także długo po jego zakończeniu (Tung, Ritchie, 2011). K. Podemski (2005) zwracał uwagę na fakt, iż w XXI wieku, całe Podhale ma być atrakcyjne nie tylko dla intelektualistów i artystów, jak było kiedyś, ale również, a może i przede wszystkim, dla mało wybrednego, a jednocześnie bogatego turysty. To dla tej grupy przyjezdnych nieprzerwanie powstają plastikowe, dmuchane zjeżdżalnie pod Krokwią, lodowe labirynty, „papugarnie” i „królikarnie”, bary typu fastfood i wiele innych – postępuje znany już w literaturze turystycznej proces „uatrakcyjniania” atrakcji turystycznych. Autor poddaje w wątpliwość konsekwencje takiego stanu rzeczy. Zgodnie z teoretyczną typologią turystów, „bogaty przyjezdny” nie posiadający odpowiedniego zasobu wiedzy dotyczącej geografii obszaru Tatr jest turystą typu V, który staje się zagrożeniem dla wyjątkowości krajobrazu. Tak silny napływ turystów nie zdających sobie sprawy z wartości, unikalności i delikatności odwiedzanego krajobrazu minimalizuje szanse jego ochrony. Obszar Tatrzańskiego Parku Narodowego jest zbyt mały, aby pozwolić sobie na ryzyko braku ochrony tego obszaru również przez samych turystów. Tymczasem, osoby poszukujące w Tatrach rdzennego pierwiastka ludowości, autentyczności i unikatowości, które są zmotywowane do ochrony środowiska pasma, mogą odczuwać emocje związane z rozczarowaniem lub nawet złością, co skutkować będzie ich odpływem z polskiej części Tatr. Tym samym, zarządzający ruchem turystycznym na tym obszarze pozbywają się turystów o najwyższym poziomie świadomości krajobrazu.

Istotnym faktem jest również wzrost wymagań współczesnego turysty. Nie zadowala się on już pospolitym wypoczynkiem. Pragnie brać udział w wyjątkowym

przeżyciu, być czymś zaskakiwanym, tak aby wyjazd był niepowtarzalny (Idziak, 2009). Zgodnie z ideą turystyki 3xE (lub nawet 4xE: education, entertainment, excitement i engagement), produkt turystyczny należy kreować już nie tylko z myślą o turystyce masowej, a raczej zgodnie z oczekiwaniami turysty o większym poziomie świadomości (Żyto, 2020). Paradoksalnie, to właśnie ta kwestia powinna skłonić Tatrzański Park Narodowy do utrzymania jak najbardziej unikatowej treści krajobrazu. Turysty poszukują wyjątkowego miejsca pobytu, które zapewni im autentyczne emocje i zaangażuje wszystkie zmysły. Szukają możliwości niebanalnych doświadczeń i niepowtarzalnych wspomnień (Stasiak, 2016). Potwierdza to również U. Myga-Piątek (2016) zaznaczając, iż następuje wzrost popytu na oryginalne, autentyczne krajobrazy. To przecież w Tatrach narodziła się zupełnie nowa forma osobliwej architektury – posiadająca cechy formy stanowiącej wyróżnik krajobrazu, decydująca tym samym o jego odrębności. Konstrukcje tatrzańskich budowli były zależne od uwarunkowań geologicznych, morfologicznych, a także szczególnych cech górskiego klimatu. To poprzez takie założenia wyrażała się tak zwana „mądrość” regionalnej architektury (Myga-Piątek, 2011). Niestety, w chwili obecnej takiej założenia przestały być priorytetem, „wypraszając” tym samym z obszaru parku ducha miejsca. Niestety, regionalizm Tatr przestał się wiązać z odrębnością terytorialną – warto byłoby taki stan rzeczy zmienić. Należy się zatem zastanowić jak, będąc świadomym swojej odrębności, pogodzić lokalną tożsamość i kulturę tworzącą odczuwanie krajobrazu przez turystów z otwartością na nowe, będące symbolem globalizacji (Kuciński, 2015). W opinii U. Mygi-Piątek (2009) budownictwo nowej generacji jest rozpoznawalne i może nosić ślady swojskości regionu. Właśnie takie zabiegi można uznać za przykład procesu glocalizacji, który może się stać kompromisem pomiędzy tym co nowe, a tym co kształtuje odrębność architektoniczną Podhala.

Na osobną dyskusję zasługuje kwestia folkloru cechującego Tatry. W krajobrazie można dostrzec kulturę góralską z jej wyjątkową muzyką i tradycyjnymi potrawami na czele. Wszystko to jednak nastawione jest na reklamę i zysk, stając się produktem turystycznym kraju jakich wiele, wywołując wśród turystów poczucie bylejakości. Wplatanie do muzyki smyczkowej elementów muzyki popularnej, a pomiędzy tradycyjnego oscypka i żentycę „góralburgera” skutecznie niweluje poczucie unikatowości miejsca i odczucia związane z genius loci. Równie istotną kwestią wydaje się przywracanie tego, co już zostało zatarte, a stanowiło o istnieniu ducha miejsca (Dąbrowska-Budziło, 2011). Przykładem pozytywnych rozwiązań tego

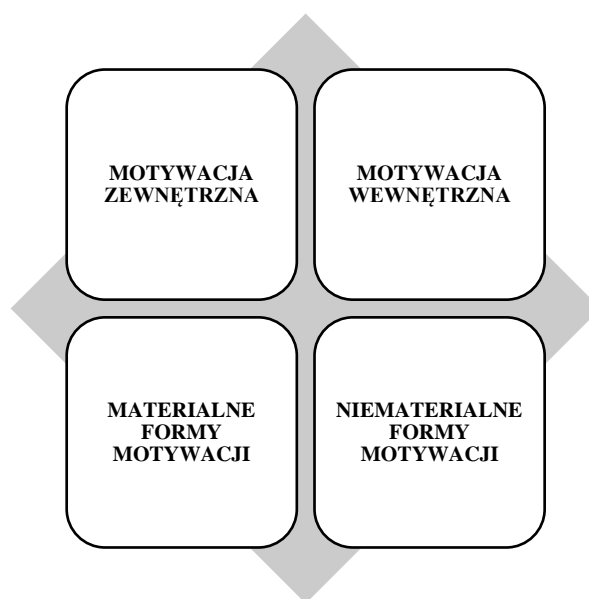
typu jest przywrócenie kulturowego wypasu owiec. Miało to miejsce po 1981 roku, dzięki czemu aktywność ta jest kultywowana na polanach Chochołowskiej, Huty Lejowe, Kalatówki, Kopieniec, Wyżnia Kira Miętusia, a również na Rusinowej Polanie i na Wielkiej Polanie Kuźnickiej. Podkreśla się antystresowe oddziaływanie stada owiec na psychikę turysty. O ich wartości wspomina M. Florek (2019) – prezeska Stowarzyszenia Górale Karpat. Tym samym, już sama obecność owiec na tatrzańskich halach wpływa pozytywnie na odczucia uczestników ruchu turystycznego, projektując w nich poczucie *genius loci*. Powrót pasterstwa to w opinii E. Kocój nie tylko podejmowanie działań mających ożywić samą hodowlę – to także nadanie krajobrazowi nowych znaczeń (Kocój, 2018). Kultywacja tradycji i ludowości góralskiej jest prostą drogą do tego, aby duch miejsca w Tatrach pozostał.

W opinii autora, powyższe rozważania dotyczą również kwestii doświadczenia. Są to dwa współoddziałujące na siebie składniki pełnej świadomości krajobrazu. Jakikolwiek zdobywane doświadczenie krajobrazu musi oznaczać poruszenie się w tej przestrzeni, co z pewnością wiąże się z powstawaniem określonych emocji (Duff, 2010). Dodatkowo, poczucie *genius loci* oparte jest na wiedzy obserwatora (Jałowiecki, 2009), co również zostało zaznaczone we wcześniejszej części rozdziału.

7.5. Działanie w nowym sposobie udostępniania Tatrzańskiego Parku Narodowego

Bardzo ważne jest to, aby niezależnie od motywacji podejmowania działań protekcyjnych, wszystkie sprawy związane ze środowiskiem – również w odniesieniu do krajobrazu, stały się sprawami każdego obywatela Ziemi. Podejmowanie przez społeczeństwo działań ochronnych powinno stać się tak powszechne, jak działalność zawodowa, sportowa itp. (Górny, 2020). Badania wskazały, iż dla ponad 80% ankietowanych ochrona przyrody jest bardzo ważna, a 59,6% z nich dostrzega zasadność aktywnych działań na jej rzecz. Dyskusji należy jednak poddać przełożenie teoretycznych deklaracji na praktyczne działania. Okazuje się, iż większość turystów nie popiera obowiązku wcześniejszej rezerwacji wejścia na wybrane szlaki Tatrzańskiego Parku Narodowego oraz ich okresowego zamykania na wzór działań słowackiej części parku. Ankietowani nie chcą również ograniczenia liczby miejsc noclegowych na obszarze ochrony oraz ograniczenia miejsc parkingowych przy głównych trasach. Nie wydaje im się również dobrym pomysłem obowiązkowa, wcześniejsza rezerwacja miejsca postoju. Nie uznają również podniesienia cen noclegów na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego oraz zwiększenia opłaty

za parkingi i towarzyszące usługi turystyczne. Okazuje się zatem, iż deklaracje nie znajdują odzwierciedlenia w rzeczywistości. Poza tym, w opinii ankietowanych należy wprowadzić odpłatną pomocy służb Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego oraz podnieść cen usług przewodnickich dla grup zorganizowanych. Zarówno liczba wypadków, jak i grup zorganizowanych na szlakach jest minimalna w porównaniu do liczby turystów indywidualnych – ryzyko poniesienia dodatkowych, jednostkowych kosztów jest zatem dla minimalne. Widoczna niekonsekwencja stanowiska turystów może wynikać z konkretnych form motywacji do ochrony przyrody, zależnych od wcześniejszych doświadczeń odwiedzających. Wymienić można cztery kategorie motywacji (ryc. 7.2.) – motywację zewnętrzną, motywację wewnętrzną, materialne formy motywacji i niematerialne formy motywacji.

Ryc. 7.2. Cztery aspekty motywowanie turystów do podejmowania działań prokrajobrazowych (Górny, 2020)

Do kategorii motywacji zewnętrznej oddziałującej na turystę, zaliczyć należy środki masowego przekazu. Za takie traktować można media, często ukazujące przykłady „dobrych praktyk”. W tym celu wykorzystane mogłyby zostać reklamy zewnętrzne (Foth, Caldwell, 2018), tak aby możliwa była symbioza między nośnikami reklamowymi, a krajobrazem (Căplescu, 2014). W takim przypadku procent turystów nieakceptujących banerów reklamowych w krajobrazie może ulec zmniejszeniu. Poza tym, za motywację zewnętrzną jednostki odpowiadają również małe grupy społeczne – jednostki wychowawcze, jednostki edukacyjne, a przede wszystkim rodzina (Górny,

2020). Poprzez właściwie prowadzoną motywację zewnętrzną, z czasem u turysty ukształtowana może zostać motywacja wewnętrzna (Górny, 2020). Zależy to jednak wyłącznie od przedstawionych wcześniej czynników. Tworzą one system interakcji z krajobrazem.

Kwestia niematerialnych i materialnych form motywacji omówiona została między innymi przez R. Poli (2010) i J. Howard, M. Gagné, A.J.S. Morin, A. den Broeck (2016) – żadna z nich nie powinna opierać się wyłącznie na motywatorach negatywnych. Biorąc pod uwagę badania B. Wewiór (2016), mogą one wpływać negatywnie na samopoczucie turystów oraz działać demotywująco. Wydaje się, iż motywatory tego typu mogą mocno utrudniać rozwój świadomości krajobrazu. W opinii badaczy, takie działania jak mandaty, zakazy i nakazy mają krótkoterminowy wpływ na motywację turysty. Trudno jednak nie oczekiwać ich w przypadku rażących naruszeń regulaminu Tatrzańskiego Parku Narodowego (Górny, 2020).

Wszystkie możliwe działania mające na celu ochronę krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego poparte są Rozporządzeniem Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 06 lipca 2021 w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Tatrzańskiego Parku Narodowego. To w tym dokumencie zawarte są cele ochrony tego obszaru, w których znajduje się „zachowanie unikatowego krajobrazu wysokogórskiego, naturalnych procesów w nim zachodzących oraz właściwych dla Tatr gatunków zwierząt, roślin, grzybów, i ich siedlisk, w szczególności endemicznych i reliktowych, oraz przywracanie ich właściwego stanu” oraz „aktywna ochrona swoistości miejsca, w szczególności polan i tradycji pasterskich, sprzyjających utrzymaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej”. W zadaniach dotyczących ochrony wyjątkowego krajobrazu Tatr zaznacza się:

- „zachowanie lub przywracanie równowagi ekologicznej w zakresie fizjonomicznym”
- „zachowanie, przywrócenie lub ukształtowanie na nowo wartości estetycznych”
- „zachowanie podstawowych układów przestrzennych, ciągów komunikacyjnych oraz ciągów widokowych, w szczególności osi widokowych i otwarć widokowych, o szczególnych walorach krajobrazowych”.

Ustawodawcy zauważają cztery rodzaje zagrożeń związanych z ekosystemem parku. Na potrzeby pracy, autor przedstawia wyłącznie te aspekty Rozporządzenia, które bezpośrednio łączą się z krajobrazem Tatr wraz z działaniem mającym zapobiec

wymienionym zagrożeniom. Ostatnia kolumna przedstawia komponent świadomości krajobrazu, którego dotyczy konkretne działanie (tab. 7.2.).

Tab. 7.2. Główne zagrożenie krajobrazowe wymienione w Rozporządzeniu Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 06 lipca 2021 w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Tatrzańskiego Parku Narodowego

ZAGROŻENIE	SPOSOBY PRZECIWDZIAŁANIA
	WEWNĘTRZNE ISTNIEJĄCE
przyspieszona antropogenicznie erozja gleb oraz niszczenie siedlisk przyrodniczych w otoczeniu szlaków turystycznych i dróg wewnętrznych, dotyczące w szczególności siedlisk przyrodniczych	<ul style="list-style-type: none"> • remont szlaków turystycznych i dróg wewnętrznych • stosowanie ogrodzeń w miejscach szczególnie podatnych na erozję lub zakrzewień i zadarnień gatunkami charakterystycznymi dla danego obszaru • okresowe lub stałe zamykanie szlaków turystycznych lub części obszaru Parku dla turystów i odwiedzających • zabudowa przeciwerozyjna rynien erozyjnych pochodzenia antropogenicznego • utrzymanie drożności szlaków turystycznych przez wycinanie zasłaniających światło szlaków gałęzi drzew i krzewów • utrzymanie infrastruktury turystycznej, w szczególności ław, ławostolów, sztucznych ułatwień technicznych na szlakach – łańcuchów, klamer, drabinek, stopni i chwytów • utrzymanie szlaków turystycznych w stanie zapewniającym bezpieczeństwo użytkowników – usuwanie zagrażających skał i drzew, zimowe tyczenie szlaków turystycznych i narciarskich
utrudnione wykonywanie działań ochronnych i zarządzanie obszarami leśnymi i nieleśnymi oraz infrastrukturą turystyczną, z uwagi na znajdujące się w granicach Parku grunty niebędące w użytkowaniu wieczystym parku lub niebędące jego własnością	<ul style="list-style-type: none"> • przycinanie gałęzi drzew i krzewów wzdłuż linii granicznych, utrzymywanie znaków granicznych
niszczenie koryt potoków przez pojazdy mechaniczne i transport drewna oraz nasilenie mącenia wód spowodowane spływem powierzchniowym materiału mineralnego nanoszonego ze szlaków turystycznych	<ul style="list-style-type: none"> • maksymalne odsunięcie dróg, szlaków zrywkowych i szlaków turystycznych od potoków • utrzymanie w dobrym stanie dróg, szlaków zrywkowych i szlaków turystycznych • budowa i utrzymanie mostków na przecięciu dróg, szlaków zrywkowych i szlaków turystycznych z potokami • ograniczenie do minimum pozyskiwania drewna z ekosystemów leśnych

i dróg zrywkowych	
nadmierny pobór wód z potoków, jezior i źródeł	<ul style="list-style-type: none"> • monitorowanie wielkości poboru wód z obszaru parku w zakresie zgodności z postanowieniami pozwoleń wodnoprawnych • zapewnienie przepływu nienaruszalnego w korytach potoków • zmniejszenie poboru wód na obszarze parku po zapewnieniu dotychczasowym legalnym użytkownikom alternatywnych źródeł zaopatrzenia w wodę • monitoring stanu ekologicznego wód • zapobieganie marnotrawstwu wody i zaburzaniu naturalnego obiegu wody przez edukację użytkowników wód oraz stosowanie środków technicznych poprawiających racjonalne korzystanie z wód na obszarze parku
zanieczyszczanie wód i gleby	<ul style="list-style-type: none"> • działania na rzecz utrzymania, budowy lub modernizacji oczyszczalni ścieków i kolektorów ściekowych dla obiektów położonych w parku i w jego sąsiedztwie • utrzymanie i modernizacja ogólnodostępnych toalet przy szlakach turystycznych • analiza i ocena miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu pod kątem planowanych rozwiązań w zakresie gospodarki wodno-ściekowej oraz gospodarowania odpadami • usuwanie nielegalnych składowisk odpadów na obszarze parku oraz zbieranie odpadów w szczególności przy szlakach turystycznych, segregacja odpadów • edukacja społeczeństwa na rzecz zapobiegania powstawaniu odpadów i zaśmiecania obszaru parku • podejmowanie działań zmierzających do zapobiegania awariom i zanieczyszczeniom substancjami chemicznymi komponentów środowiska przyrodniczego
zabudowa hydrotechniczna potoków	<ul style="list-style-type: none"> • działania na rzecz renaturyzacji potoków przez likwidację zbędnej zabudowy hydrotechnicznej • działania na rzecz dostosowania obiektów hydrotechnicznych do wymogów ochrony przyrody, w celu umożliwienia swobodnej migracji fauny związanej z ekosystemami wodnymi
zanieczyszczenie powietrza	<ul style="list-style-type: none"> • działania na rzecz zmiany systemów grzewczych w budynkach położonych na obszarze parku i wykorzystania niskoemisyjnych lub bezemisyjnych odnawialnych źródeł energii • działania na rzecz kompleksowej termomodernizacji budynków • edukacja ekologiczna • badania zanieczyszczeń powietrza, w tym zanieczyszczeń pochodzenia komunikacyjnego • monitorowanie przez służby parku spalania paliw na obszarze parku pod kątem zgodności z odrębnymi przepisami ochrony środowiska • dążenie do likwidacji źródeł zanieczyszczeń powietrza przez wspieranie inicjatyw proekologicznych, w tym współpraca przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego
pogarszanie się stanu obiektów dziedzictwa	<ul style="list-style-type: none"> • działania na rzecz remontu obiektów zabytkowych • działania edukacyjne zmierzające do podtrzymania i kształtowania świadomości społeczności lokalnych,

kulturowego	<p>poczucia tożsamości i odpowiedzialności za dobra kultury materialnej i niematerialnej</p> <ul style="list-style-type: none"> • zachowanie tradycyjnego nazewnictwa obiektów kultury materialnej
uszkodzenia odnowień naturalnych i upraw leśnych powodowane przez zwierzęta	<ul style="list-style-type: none"> • zabezpieczanie upraw leśnych i odnowień • wykonywanie nowych ogrodzeń oraz naprawy istniejących
procesy sukcesji naturalnej prowadzące do zarastania i zmniejszania powierzchni półnaturalnych łądowych ekosystemów nieleśnych będących siedliskami przyrodniczymi	<ul style="list-style-type: none"> • usuwanie młodego pokolenia drzew i krzewów przez wypas zwierząt gospodarskich lub koszenie roślinności zielnej na obszarach polan i łąk charakteryzujących się wysoką różnorodnością biologiczną
nasilone zamieranie drzewostanów świerkowych w wyniku nadmiernego rozwoju populacji kornika drukarza (<i>Ips typographus</i>)	<ul style="list-style-type: none"> • kontrola stanu populacji kornika drukarza (<i>Ips typographus</i>) na podstawie obserwacji zasiedlenia na wybranych drzewach i odłowów do pułapek feromonowych • w przypadku znacznego zagrożenia dopuszcza się podjęcie działań ochronnych ograniczających stan liczebny kornika drukarza (<i>Ips typographus</i>), w szczególności wycinanie i korowanie drzew zasiedlonych
zanieczyszczenie świetlne	<ul style="list-style-type: none"> • edukacja społeczeństwa na rzecz ochrony stref ciemnego nieba • działania na rzecz eliminowania zbędnych źródeł światła i zapobiegania stosowaniu iluminacji świetlnych
nadmierne udostępnienie obszaru Parku	<ul style="list-style-type: none"> • utrzymanie oraz korygowanie w miarę potrzeb ograniczeń przestrzennych i czasowych oraz wprowadzanie okresowych lub stałych limitów w dostępie do miejsc poddanych największej presji, w tym limitowanie liczby imprez o charakterze sportowym w ciągu roku organizowanych na szlakach turystycznych) i liczby ich uczestników
hałas generowany wewnątrz parku	<ul style="list-style-type: none"> • monitoring źródeł hałasu • eliminowanie źródeł hałasu oraz stosowanie urządzeń i środków technicznych zapobiegających nadmiernej emisji hałasu
WEWNĘTRZNE POTENCJALNE	
wzrost presji antropogenicznej związanej z udostępnieniem obszaru parku	<ul style="list-style-type: none"> • monitoring liczby osób korzystających z zasobów i obszaru parku • monitoring wpływu presji antropogenicznej na przedmioty ochrony • utrzymanie ograniczeń w udostępnianiu obszaru parku • limitowanie liczby osób mogących korzystać z poszczególnych miejsc w parku
zanikanie gatunków zwierząt, roślin i ich siedlisk	<ul style="list-style-type: none"> • ograniczanie niepokojenia zwierząt przez udostępnianie obszarów dostosowane do wymagań ochrony gatunków • dostosowanie czasu i zakresu wykonywania zabiegów ochrony czynnej do potrzeb gatunków będących

	<p>przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, w szczególności gatunków o znaczeniu priorytetowym</p> <ul style="list-style-type: none"> • monitoring liczebności dziko występujących gatunków roślin i zwierząt rzadkich lub zagrożonych
pogorszenie stanu zachowania dóbr kultury materialnej i niematerialnej	<ul style="list-style-type: none"> • ocena stanu zachowania obiektów i stanowisk • zachowanie i przywracanie tradycyjnych nazw miejsc i obiektów
występowanie pożarów	<ul style="list-style-type: none"> • monitoring zagrożenia pożarowego • edukacja społeczeństwa • utrzymywanie dyżurów i patroli przeciwpożarowych w okresach zagrożenia pożarowego • utrzymanie sprzętu i infrastruktury do ochrony przeciwpożarowej
ZEWNĘTRZNE ISTNIEJĄCE	
zanieczyszczenie powietrza	<ul style="list-style-type: none"> • dążenie do likwidacji okolicznych źródeł zanieczyszczeń powietrza przez wspieranie inicjatyw proekologicznych oraz współpraca przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego • edukacja ekologiczna mieszkańców obszarów sąsiadujących z parkiem • propagowanie alternatywnych źródeł energii wśród ludności miejscowej
hałas generowany w Zakopanem oraz gminach: Poronin, Bukowina Tatrzańska i Kościelisko	<ul style="list-style-type: none"> • współpraca z jednostkami samorządu terytorialnego i organizatorami imprez w zakresie odpowiedniej ochrony obszaru parku przed hałasem • edukacja ekologiczna mieszkańców obszarów sąsiadujących z parkiem
ZEWNĘTRZNE POTENCJALNE	
nadmierny – powyżej chłonności turystycznej – wzrost liczby osób korzystających z obszaru Parku	<ul style="list-style-type: none"> • monitoring liczby osób korzystających z obszaru parku • wprowadzanie okresowych lub stałych ograniczeń oraz limitów w dostępie do obiektów poddanych największej presji • propagowanie i merytoryczne wspieranie tworzenia atrakcji turystycznych i obiektów edukacyjnych poza obszarem parku, w porozumieniu z zarządcami terenu, w celu zminimalizowania i rozłożenia w czasie obciążeń wynikających z nadmiernej presji turystycznej
wzrost zanieczyszczenia powietrza	<ul style="list-style-type: none"> • propagowanie w regionie niskoemisyjnych źródeł ciepła oraz wykorzystywania energii ze źródeł odnawialnych • propagowanie ograniczania ruchu pojazdów spalinowych na obszarze parku

Źródło: opracowanie własne na podstawie

Rozporządzenia Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 06 lipca 2021 w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Tatrzańskiego Parku Narodowego

W stosunku do walorów krajobrazowych Tatrzańskiego Parku Narodowego, przewiduje się pewne działania ochronne na obszarach ochrony czynnej. Działalność taka obejmuje między innymi usuwanie roślinności, w tym wykaszanie, odkrzaczanie, wycinanie drzew, zasłaniających osie i punkty widokowe oraz otwarcia widokowe (Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska..., 2021). W opinii autora usuwanie roślinności i wycinanie drzew zasłaniających punkty widokowe jest działaniem skierowanym wyłącznie na gospodarkę turystyczną, bez zwrócenia szczególnej uwagi na autentyczność i naturalność krajobrazu, będących głównym walorem Tatrzańskiego Parku Narodowego. Pomimo faktu, iż funkcjonowanie parków narodowych dopuszcza odstępstwa, warto pamiętać, iż istnienie obszarów chronionych ma na celu przede wszystkim zachowanie wartości przyrodniczych, historycznych i kulturowych, a także obecnych na tych obszarach walorów krajobrazowych. Wykaz zawartych w Rozporządzeniu działań umożliwi również dostosowanie infrastruktury turystycznej do lokalnych cech architektonicznych oraz racjonalizację oznakowania turystycznego i edukacyjnego (Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska..., 2021).

Osobną kategorię stanowią działania ochronne na obszarach ochrony krajobrazowej Tatrzańskiego Parku Narodowego. Te rekomendacje dotyczą przeciwdziałania zarastaniu ekosystemów półnaturalnych i utrzymywanie zanikających, cennych zbiorowisk roślinnych; utrzymanie przejezdności dróg wewnętrznych; ochronę walorów krajobrazu kulturowego; renaturalizację ekosystemów leśnych o charakterze sztucznym; ochronę gruntów rolnych przez zachowanie tradycyjnego i ekstensywnego sposobu ich użytkowania; usuwanie gatunków obcych oraz czynna ochrona zwierząt, grzybów i roślin.

Niestety, pomimo pewnych regulacji, zarówno w propozycjach działań, jak i prowadzonej polityce zauważyć można brak całościowego i klarownego systemu ochrony krajobrazu, brak odpowiednich norm i standardów projektowych, a także powszechnych kampanii edukacyjno-promocyjnych w zakresie istoty ochrony krajobrazu (Szczepańska, 2014). Wszystko to przekłada się na brak wpływu na rozwój świadomości krajobrazu wśród turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy.

Unia Europejska zakłada, iż ocenę rozwoju zrównoważonego i stanu krajobrazu należy przeprowadzać na podstawie dwóch grup wskaźników. Odzwierciedlają one stan środowiska oraz opisują wyniki polityk sektorowych. Uważa się, iż z uwagi na niewystarczające doświadczenie praktyczne w stosowaniu i interpretacji wskaźników oraz indywidualną specyfikę każdego krajobrazu, do tej pory nie udało się opracować

jednakowego dla wszystkich krajów zestawu odpowiednich wskaźników odnoszących się do stanu krajobrazu. Szacuje się, iż ich łączna liczba przekracza 340 (Solon, 2004). Wykorzystanie konkretnego wskaźnika zależy również od sposobu i stopnia wykorzystania zasobów biotycznych krajobrazu. Powstałe w ten sposób zalecenia będące uogólnieniem wzorów ochrony lasu zaproponowanych przez C. Elliotta (1996) autor przedstawia poniżej:

- zachowanie zasobów użytkowych – najsilniej odnosi się do kwestii rozwoju zrównoważonego. Zakłada takie gospodarowanie krajobrazem, w którym eksploatacja jego zasobów nie prowadzi do degradacji systemu i jego otoczenia przy jednoczesnym zaspokajaniu potrzeb społeczeństwa
- zachowanie społecznie użytecznej „jakości środowiska” – szczególny nacisk kładziony jest na zaniechane w poprzednim zaleceniu aspekty, dotyczące równego dostępu do zasobów przyrodniczych, rekreacji oraz potrzeb duchowych społeczeństwa. Różnica polega na tym, czy to specjaliści, czy społeczność lokalna podejmuje decyzje dotyczące sposobu gospodarowania w krajobrazie
- zachowanie bogactwa ekosystemów – polega na praktycznej realizacji zaleceń wynikających z konwencji o ochronie różnorodności biologicznej. Niestety, w Polsce tak sformułowane wskazanie nigdy nie stanowiło podstawy planowania przestrzennego
- ochrona ścisła – paradygmat ten odgrywa dużą rolę przy tworzeniu parków narodowych. Zakłada całkowite wyłączenie określonych obszarów jakiegokolwiek formy użytkowania, aby umożliwić spontaniczne działanie procesów naturalnych (Elliott, 1996).

Jednocześnie, już teraz wachlarz działań prowadzonych przez park jest bardzo obszerny, dlatego też w celu usprawnienia pracy i poprawy wydajności funkcjonowania instytucji park wewnętrznie podzielono na kilka działów zajmujących się jego czynną i bezpośrednią ochroną: Dział Ochrony Przyrody (Zespół Ochrony Ekosystemów Leśnych, Zespół Ochrony Ekosystemów Nieleśnych i Środowiska, Sekcja Ochrony Fauny, Obwody Ochronne), Dział Udostępniania (Zespół Udostępniania, Zespół Wydawnictw, Sekcja ds. zagospodarowania przestrzennego i stanu posiadania) oraz Straż Parku.

Poza opisanymi przykładami działań dla celów ochronnych krajobrazu, wykorzystywany bywa program Fragstats. Pozwala on na wskazanie terenów

najbardziej predestynowanych do ochrony. Tym zagadnieniem zajęli się już J. Bayliss, A. Helyar, J.T. Lee i S. Thompson (2003). Dzięki wykorzystaniu programu powstały też prognozy zmian struktur krajobrazu przy różnych scenariuszach rozwoju zabudowy powstałe dzięki S. Berling-Wolff i J. Wu (2004). Szereg prac dotyczył wpływu urbanizacji na całą strukturę krajobrazu. Działanie takie podjęli J.N. DiBari (2007), M. Herold, H. Couclelis, K.C. Clarke K.C., L.M. Olsen, V.H. Dale, T. Foster (2007) oraz S.A. Abdullah i N. Nakagoshi (2006). O miejscach wymagającej nagłej ochrony pisali między innymi A. Gimona (2007), T. A. Nelson (2008) i Perko, Hrvatin, Ciglić (2017). Kiedy problem oddziaływania turystyki na przyrodę zostanie rozpoznany i wiadomo już, jak należy działać, jednoznaczną decyzję należy podjąć w trybie pilnym – nawet jeśli ta zostanie uznana za „niepopularną”, „krzywdzącą” czy „skierowaną przeciwko turyście” (Ziółkowska-Weiss, 2012). Przykładem takich działań może być niepopularne jeszcze nadawanie statusu osoby prawnej obiektom przyrodniczym. Przykładem jest rzeka Magpie w Kanadzie, której nadano osobowość prawną w roku 2021, rzeka Whanganui w Kanadzie (2017 r.), rzeki Ganges i Jamun w Indiach (2017 r.); w Ekwadorze, od roku 2008 taki status prawny mają wszystkie rzeki. Precedens ten pozwolił również na uzyskanie osobowości prawnej ponad 2 tysięcy km² lasów, jezior i rzek wchodzącym w skład Parku Narodowego Te Urewera w Nowej Zelandii. Nadawanie statusu osoby prawnej obiektom przyrodniczym może być jednym ze sposobów tworzenia zoptymalizowanej ścieżki rozwoju turystyki również na omawianym obszarze. Działanie takie oznacza, że każde zanieczyszczenie, bądź „szkodzenie” obszarowi w jakikolwiek sposób będzie prawnie traktowane tak samo jak wyrządzenie szkody człowiekowi. Idea głosi jedność z naturą oraz rozumienie świata jako części siebie – postrzeganie wszelkiego stworzenia, jako czegoś świętego, nadając im tym samym status sacrum. Rozwiązania takie mogą być konieczne przy rozwiązywaniu środowiskowych kryzysów ludzkości.

ROZDZIAŁ 8

REKOMENDACJE DOTYCZĄCE NOWEGO SPOSOBU UDOSTĘPNIANIA TATRZAŃSKIEGO PARKU NARODOWEGO

Podstawowym instrumentem ochrony krajobrazu jest opracowanie i wdrażanie polityki oceny oddziaływania turystyki na środowisko, definiowanej jako podstawowy instrument ochrony środowiska o charakterze prewencyjnym. Aby zrozumieć zachodzące w krajobrazie Tatr Polskich zmiany, konieczna może się okazać znajomość koncepcji pamięci krajobrazu (Brierley, 2010). Jednak to całość docierających do turysty bodźców umożliwia wielozmysłowe doznania wyjątkowości krajobrazu, projektując indywidualny związek jednostki z otoczeniem, prowadzący do rozwoju świadomości krajobrazu. Krajobraz Tatr warto potraktować jako dobro wspólne. Jednak pomimo konstytucjonalnego przywileju każdego obywatela do korzystania z zasobów polskiej przyrody, zauważyć należy, iż masowa turystyka na obszarach o wybitnych walorach krajobrazowych może prowadzić do niekontrolowanych zniszczeń w ich środowisku. Z tego tytułu, w Ustawie Zasadniczej istnieją przesłanki pozwalające na pewne ograniczenia w eksploracji cennych obszarów. Mogą być one „ustanawiane tylko w ustawie i tylko (...) dla ochrony środowiska (...). Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw”. Zgodnie z zapisami Ustawy Zasadniczej „ochrona środowiska jest obowiązkiem władz publicznych” i „władze publiczne wspierają działania obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska”. Jednocześnie „każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie” (Konstytucja RP, 1997). Krytyczna obserwacja potwierdza, iż dotychczasowe działania minimalizujące wpływ turystyki na środowisko górskie nie przynoszą zamierzonych rezultatów, a jednocześnie często wywołują duże koszty społeczne. Uznaje się zatem, iż należy zainwestować w rozwój świadomości krajobrazu, która w rozprawie traktowana jest jako warunek zoptymalizowanej ścieżki rozwoju turystycznego polskich Tatr.

Wnioski wynikające z analizy literatury oraz wyniki samodzielnie przeprowadzonych badań empirycznych pozwalają na opracowanie szeregu rekomendacji wpływających na kształtowanie świadomości krajobrazu turystów. Na aktualny stan i jakość krajobrazu, poza naturalną odpornością ekosystemu, wpływ ma również sposób zarządzania obszarem chronionym, a także zachowania osób

go odwiedzających. Autor nie proponuje jednak ani bezpośrednich modyfikacji postaw turystów, ani zmiany ich postępowania (co wydaje się niemożliwe). Podaje jedynie sposoby służące kształtowaniu pożądaných postaw i zachowań wśród turystów prowadzących do rozwoju świadomości krajobrazu. Wymagało to wcześniejszego zdefiniowania wszystkich opisanych wcześniej składowych: percepcji (P), rozumienia (R), doświadczenia (D), odczuwania (O) i działania (Dz) wraz ze wskazaniem możliwych oddziaływań na ich rozwój.

Rekomendacje dotyczące percepcji jako składnika świadomości krajobrazu

Holistyczna koncepcja krajobrazu zakłada, iż krajobraz jest także źródłem różnorodnych bodźców odbieranych przez wszystkie zmysły człowieka, w sposób mniej lub bardziej świadomy. Działanie takie nazwane zostało percepcją. Pogłębione badania interdyscyplinarne nad rolą percepcji w kształtowaniu świadomości krajobrazu pozwoliły na utworzenie rekomendacji dotyczących multisensorycznego odbioru krajobrazu, który (jak wykazano w pracy) ma silny wpływ na wzrost świadomości krajobrazu wśród turystów.

Aby w pełni poznać siłę wpływu docierających do turysty bodźców, rekomenduje się podjęcie szczegółowych dalszych badań, jak również równoległe – konkretnych działań, które mogą być wdrożone już dzisiaj. W pierwszej grupie rekomendacji – dotyczących szczegółowych badań – autor sugeruje zastosowanie pomiarów z użyciem nowoczesnej aparatury i metod pozwalających uzyskać inny typ wyników w stosunku do tych pochodzących z ustandaryzowanych kwestionariuszy ankiety. Rekomenduje się wykorzystanie między innymi:

- okulografu
- elektroencefalografu (EEG)
- galwanometru (GSR)
- programu Face Reader.

Istnieją również metody łączące kilka rodzajów działań, które mogą znaleźć zastosowanie w kształtowaniu percepcji krajobrazu polskich Tatr.

Późniejsza interpretacja wyników badań z użyciem tych metod polegałaby na określeniu wyobrażeń turystów dotyczących wybranego krajobrazu, co w konsekwencji może znaleźć odzwierciedlenie w wizualizacji kartograficznej. Powstałe w ten sposób mapy definiować można jako mapy mentalne (Frydryczak,

2013). Przedstawiają one badaczom stan doświadczenia turystów, a także zapisane w ich pamięci obrazy, wspomnienia, zapachy i dźwięki. Sugeruje się, aby powstałe mapy uzupełnić bardzo zwięzłym esejem turysty, którego celem jest wzbogacenie przedstawionej na niej treści (Kałamucka, 2008). Całość zebranych w ten sposób danych pozwoliłoby na stworzenie opisu sensorycznego oddziaływania przestrzeni na użytkownika. Może to być uzupełnienie badań fenomenologii turystyki w związku z multisensoryczną percepcją krajobrazu (Jensen, Scarles, Cohen, 2015).

Współcześnie bodźce docierające do jednostki poprzez węch, smak i dotyk podlegają badaniom wyłącznie w drodze inwentaryzacji terenowych z wykorzystaniem szczegółowych formularzy inwentaryzacyjnych. Utrudnia to jakościową projekcję percepcji krajobrazu poprzez te zmysły jednak wciąż jest to możliwe.

W każdym przypadku wskazane byłoby zebranie reprezentatywnej grupy subiektywnych ocen krajobrazu. Pozwoliłoby to na stosunkowo precyzyjne wskazanie tych czynników, których wpływ należy zminimalizować oraz tych, które przyczyniają się do dowartościowania krajobrazu, a zatem należy je objąć ochroną.

Przeprowadzone przez autora badania wskazują, iż czynnikiem utrudniającym komfortową percepcję tatrzańskiego krajobrazu jest przede wszystkim zbyt duże natężenie ruchu turystycznego na najbardziej popularnych szlakach. Dlatego proponuje się organizację działań mających na celu stałe informowanie turystów o aktualnej liczbie odwiedzających. Powiadomienie takie mogłoby być pokazywane na tablicy świetlnej w Zakopanem i w innych miejscowościach Podhala, a także przy wejściach do TPN wzdłuż północnej granicy parku narodowego. Dzięki takiemu prostemu rozwiązaniu osoby o wysokim poziomie świadomości krajobrazu, którzy nie akceptują w nim tłumu turystów, mieliby szansę wcześniejszej rezygnacji lub znaczącej modyfikacji planu wędrowki w określone miejsce. Dyskusji warto również poddać istotę zapisów znajdujących się w propozycji „uchwały krajobrazowej” dotyczącej miasta Zakopane (Uchwała nr XIV/222/2015 Rady Miasta Zakopane z dnia 29 października 2015 r.). Pomimo trzykrotnego wyłożenia do publicznego wglądu jej projektu (pierwsze nastąpiło w roku 2015), w opinii autora w dalszym ciągu nie spełnia ona niezbędnych wymogów. Możliwość ekspozycji aż dziesięciu szyldów reklamowych na nieruchomości jednego przedsiębiorcy, w tym aż pięciu na jednym budynku w dalszym ciągu umożliwia nachalną i niezwiązaną z miejscowym krajobrazem reklamę przypadkowych usług i produktów. W opinii autora liczba dozwolonych szyldów jest zbyt duża. Zapis dający możliwość pojawiania się szyldów reklamowych

jedynie powyżej strefy parteru również silnie oddziałuje na percepcję krajobrazów widocznych poza miastem. Kierując wzrok na tatrzańskie szczyty widoczne z centrum Zakopanego, obserwator musi skierować oczy ku górze, gdzie jego uwagę przykuwają właśnie reklamy. W takim przypadku nie ma znaczenia zapis o braku zgody na wykorzystywanie wielkogabarytowych billboardów – uwaga w dalszym ciągu skupia się na komercyjnych elementach otoczenia. Tym bardziej, jeśli przedsiębiorca wykorzysta możliwość instalacji wyświetlanej maksymalnie 90 dni w roku tablicy świetlnej o zmiennej treści, nawet jeśli jej powierzchnia nie przekracza 3 m². Przeprowadzenie konsultacji społecznych może zredukować liczbę dozwolonych szyldów reklamowych oraz ujednoczyć ich charakter, który nie musi niszczyć góralskiego charakteru podhalańskiej architektury i walczyć o uwagę turystów z autentycznym krajobrazem Tatr.

Proponuje się również kierowanie treści już dostępnych szyldów do popularyzowania uważnej percepcji krajobrazu poprzez wykorzystanie wszystkich zmysłów człowieka. Aby nośniki reklamowe stanowiły czynnik wpływający pozytywnie na tatrzański krajobraz, konieczne jest szczegółowe zaznajomienie się z aspektem architektury mediów (Ziemski, 2018). Ważne, aby nośniki te wkomponowywały się w otoczenie będąc pozbawionymi wyrazistych i nienaturalnych kolorów, formatów i ewentualnej infrastruktury towarzyszącej. Warto jednak wykorzystać jedno z narzędzi tak dużego wpływu społecznego, jednocześnie zmieniając dotychczasowy sposób komunikacji z turystą. Zaleca się konstruowanie tablic informacyjnych w trybie nakazującym – slogany „zobacz/usłysz/poczuj krajobraz!”, „zasmakuj się w krajobrazie!” i „dotknij krajobrazu!” przedstawione na estetycznym tle obrazującym piękno tatrzańskiego pasma pozwoliłyby zwrócić i skupić uwagę turystów na jego multisensoryczny potencjał, a być może również kształtować oczekiwane postawy. Tym samym, stałyby się ważną częścią dokonywanych przez turystów decyzji projektujących ich świadomość krajobrazu. Zmianie mogłyby ulec również tablice informacyjne znajdujące się na szlakach. Zamiast obszernych opisów występujących na danym obszarze zwierząt, warto zachęcić turystę do ich usłyszenia. Zamiast pisać o genezie skał, warto motywować do ich doświadczenia poprzez dotyk. Uważa się, że informacja do niczego nie skłania – w dobie powszechności reklamy, warto zatem jak najsilniej i nieprzerwanie aktywizować uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym. Być może wtedy, turyści byłoby bardziej skupieni na docierających do nich ze środowiska różnorodnych bodźcach.

Innym z działań mogących motywować turystów do doświadczania krajobrazu poprzez słuch mogą być projekty instalacji dźwiękowych zlokalizowanych u wejścia na obszar najbardziej popularnych szlaków. Znajdująca się przy wejściu do Doliny Rybiego Potoku instalacja pozwoliłoby turystom, którzy i tak spędzają kilkanaście minut w kolejce, zapoznać się z istotą dźwięku w krajobrazie, tym samym motywując ich do uważnej penetracji środowiska słuchem. Jednocześnie, przy wejściu do każdej z dolin zainstalowane mogłyby zostać mapy doświadczeń akustycznych, które zachęcałyby do poznania Tatr poprzez słuch, budując tym samym uważność percepcji. Wskazują na to liczne prace m.in. S. Bernata (2008, 2012). Znow przy tatrzańskich schroniskach, przy których najczęściej jest wyjątkowo gwaro, mogłyby się znaleźć drewniane rzeźby górali, z których delikatnie rozbrzmiewałaby muzyka ludowa prezentująca bogactwo kultury regionu. Proponuje się również utworzenie tak zwanych obszarów ciszy, gdzie zastosowanie miałyby zapisy strategii „Research for a Quieter Europe in 2020”. Sugeruje się także stały monitoring krajobrazu dźwiękowego Tatr oraz standardowe akcje uświadamiające dotyczące zagrożeń związanych z hałasem.

Uzupełnieniem wymienionych działań mogłaby się stać współpraca z sąsiadującymi z gminami podhalańskimi obszarami oraz popularnymi destynacjami turystycznymi z całej Polski. Jedyne w Polsce Muzeum Dźwięków zlokalizowane jest w Krakowie – niecałe 100 km. od Zakopanego. Tłumy turystów podążają w góry zwykle trasą przez stolicę Małopolski. Warto to wykorzystać i rozpocząć promocję wartości krajobrazu dźwiękowego pasma również w tej placówce. Można również dołączyć do projektu „Dźwięki Małopolski”, którego celem jest promocja małopolskich brzmień, będących wciąż niedocenianym walorem regionu. Pozwoli to na kształtowanie uważnej percepcji wśród odwiedzających.

Rekomenduje się również utworzenie specjalistycznych szlaków skupiających się na wykorzystaniu konkretnych zmysłów. Na wzór powstałej w 2017 roku propozycji tatrzańskiego szlaku dla alergików (Orłowska, Pidek, 2017). Warto podjąć próbę utworzenia na obszarze pasma również map zapachowych. Władze Parku mogłyby w pełni wykorzystać niedoceniany potencjał lasów. W opinii badaczy, oprócz faktu, iż są one atrakcyjnym miejscem wypoczynku dla wielu grup społecznych, mogą również dostarczać wielu wrażeń zmysłowych związanych, między innymi ze specyficznym zapachem i mikroklimatem tego ekosystemu. Warto zainspirować się także myślą W. Ciurzyckiego (2003), który uznał, iż zapach dymu w pobliżu tatrzańskich szałasów zasługuje na opiekę i ochronę tak jak i wszelkie inne bodźce

percepowane innymi zmysłami. Ważne jest jednak to, aby kosztem wartości jednych zmysłów, nie umniejszać innych. Tym bardziej, iż elementy krajobrazu tatrzańskiego traktować można jako jedne z najcenniejszych w kraju. Rekomenduje się również dalszą promocję istniejących już na Podhalu szlaków kulinarnych. Tego rodzaju turystyka mogłaby jeszcze silniej rozwinąć w Tatrach turystykę kulturową nastawioną na multisensoryczne doświadczenie, o czym piszą liczni autorzy, m.in. A. Kowalczyk (2005), A. Durydiwka (2013) czy A. Stasiak (2016). Do chwili obecnej szlaki ujmujące percepcję smakiem znajdują się wyłącznie poza obszarem chronionym, zatem zaleca się rozważenie utworzenia ich również na obszarze parku. Turyści odwiedzający Tatrzański Park Narodowy często ograniczają się do podstawowych, najbardziej popularnych produktów regionalnych. Warto zatem promować również mniej znane potrawy kultury góralskiej. Może się to stać istotnym czynnikiem rozwoju lokalnego i regionalnego.

Aby uwrażliwić turystów na multisensoryczny sposób doświadczenia, warto promować wykorzystywanie wszystkich zmysłów również poza obszarem górskim, w miejscach o dużej frekwencji turystycznej – na przykład w Tatrzańskim Centrum Edukacji Przyrodniczej i w podhalańskich muzeach. Oczywistością jest fakt, iż na zmysł wzroku oddziałują obecne na wystawach eksponaty. Jednak możliwe staje się także wykorzystanie nowoczesnego i specjalistycznego sprzętu, który mógłby posłużyć projekcji określonych bodźców zmysłowych. Bodźce dźwiękowe mogą być emitowane nie tylko podczas projekcji filmów edukacyjnych, ale również podczas obserwacji eksponatów zwierząt, roślin czy kultury góralskiej. Odgłosy natury w miejscu, gdzie turysta się ich nie spodziewa, wyczuliłyby słuch na ich późniejszą percepcję również w środowisku naturalnym, a muzyka ludowa słyszana na wystawie z pewnością wzbudziłaby poczucie wyjątkowości odwiedzanego miejsca. W ten sam sposób emitowane mogą być zapachy wydobywające się z tradycyjnej bacówki, a swoje stałe miejsce mogłaby mieć degustacja potraw kuchni regionalnej.

W kształtowaniu percepcji krajobrazu Tatr niezbędne są zmiany zmierzające do całkowitej likwidacji segregacji społecznej i wykluczenia osób niepełnosprawnych w dostępie do pełnej oferty turystycznej. Każde ogłoszenie na terenie parku narodowego, które jest komunikowane werbalnie powinno być podawane również w sposób dostosowany do potrzeb osób posiadających problemy z danym narządem zmysłu. Sugeruje się, aby podobne działania dotyczyły również organizacji konkretnych aktywności na obszarze parku, które umożliwiłyby doświadczenie tatrzańskiego krajobrazu osobom niewidomym i niedowidzącym, niesłyszącym i niedosłyszącym,

głuchoniewidomym oraz turystom mającym problemy z samodzielnym poruszaniem się.

Warto promować wśród turystów potrzebę doświadczania krajobrazu wszystkimi zmysłami. Zdecydowanie zaleca się kontynuację podjętych już działań oraz rozpoczęcie nowych. Jednak konieczne wydaje się kierowanie turystów na doświadczanie autentyczności tatrzańskiego krajobrazu. To w wyniku takich doświadczeń uczestnicy ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym zaczęliby być wyczuleni na charakterystyczny klimat schronisk górskich, miejsc sakralnych, a przede wszystkim całego środowiska naturalnego otaczającego człowieka, co w konsekwencji prowadzi do wzrostu świadomości krajobrazu. Aby rekomendacje mogły znaleźć zastosowanie w praktyce, konieczna jest współpraca służb parków, mieszkańców, turystów, a także władz samorządowych i środowiska naukowego.

W opinii autora, bardzo ważne jest, aby przygotowana przez Tatrzański Park Narodowy oferta turystyczna zachęcała turystów do pełnego skupienia na wszystkich docierających bodźcach. Mogłoby to kreować pozytywne doświadczenia związane z percepcją krajobrazu, a co najważniejsze motywować do jego pełnej ochrony. Konieczne wydaje się stałe uświadamianie uczestnikom ruchu turystycznego w Tatrach roli wszystkich zmysłów w poznawaniu świata przez człowieka. Przy takim podejściu do kształtowania świadomości krajobrazu, mówić należy jednak o jego projekcji, która jest bezpośrednim następstwem percepcji jego aktualnego stanu oraz rozumienia przez turystów jego istoty. Jej celem jest przekształcanie systemów krajobrazowych w oparciu o rozumienie w sposób, który w pełni odpowiada wzrastającym wymogom turystów, dotyczących eksploracji środowiska o jak najwyższej jakości. Rozumienie wzajemnych relacji pomiędzy percepcją oraz projekcją systemów krajobrazowych wykorzystywana w praktyce, może mieć pozytywny wpływ na jakość zarządzania przestrzenią Tatr, tym samym przyczyniać się do podnoszenia atrakcyjności krajobrazu (Chmielewski, Kułak, 2019).

Rekomendacje dotyczące rozumienia jako składnika świadomości krajobrazu

Rozumienie kształtowane jest przede wszystkim w procesie edukacyjnym. Dlatego w dalszej części autor skupia się głównie na roli edukacji w kształtowaniu świadomości krajobrazu. Z przemyśleń wynika, że konieczne jest poszerzenie systemu edukacji krajobrazowej na wzór już prowadzonych ogólnopolskich kampanii przyrodniczo-ekologicznych. Jednak warto zdefiniować samo pojęcie edukacji

krajobrazowej. Jej fundamentem jest znajomość elementów tworzących środowisko fizycznogeograficzne oraz kształtujących je procesów, a także ich multisensoryczna percepcja oraz identyfikowanie się z wartościami jakie krajobraz niesie. Często uwrażliwia również jednostkę na takie uczestnictwo w krajobrazie, które nie stoi w opozycji do zasad harmonii pomiędzy składowymi środowiska społeczno-przyrodniczego. Edukacja krajobrazowa cechuje się kształtowaniem postaw aksjologicznych, czyli kształtowaniem tak zwanych „ciepłych” (bądź miękkich) wartości – takich jak dobro, empatia, uczciwość itp., ale również sprawiedliwość, solidarność, odpowiedzialność i umiarkowanie (powściągliwość). Dotyczy to szerokiego kręgu wartości ekologiczno-socjologicznych, społecznych i gospodarczych, o czym w 2019 roku pisał Y. J. Doran. Nie można również zapomnieć o odwołaniu do pozytywnej motywacji i wzmocnień. Warto zastosować gry i zabawy dotyczące krajobrazu, wprowadzając tym samym element grywalizacji. Projektowanie doświadczenia grania mogłoby pozwolić na aktywizację uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym, a w konsekwencji także wpłynąć na ich przyszłe zachowania. Warto dołożyć wszelkich starań, aby tworząc model edukacji krajobrazowej wykorzystywać całość możliwości zaplecza infrastrukturalnego, wszelkie środki dydaktyczne, odpowiednio dobrane treści, metody i techniki nauczania. Dopiero prawidłowo realizowany proces edukacji krajobrazowej winien doprowadzić do uświadomienia jednostki, a także odrotu od działań i postaw konsumpcjonizmu oraz krótkowzrocznego stosunku do korzystania z przyrody. Zatem podstawowym zadaniem edukacji dla krajobrazu jest zrozumienie przez odbiorców nie tylko rozmiaru i wagi dokonywanych w krajobrazie zniszczeń, ale również uzmysłowienie, że dalszy niekontrolowany i nieodpowiedzialny rozwój turystyki może się przełożyć na silne obniżenie jakości krajobrazu. Takie podejście do edukacji prowadzi do wzrostu świadomości krajobrazu.

Chęć wpływu na kierunek edukacji formalnej wymaga wsparcia ze strony Ministerstwa Edukacji i Szkolnictwa Wyższego. Istotne wydaje się także wprowadzenie do programów nauczania na kierunkach studiów kształcących w zakresie geografii, ochrony środowiska, architektury krajobrazu i innych kierunków mających odniesienia do zarządzania przestrzenią, obowiązkowych przedmiotów dotyczących zarówno aspektów materialnych, funkcjonalnych, fizjonomicznych i aksjologicznych krajobrazu. Projekt takiego podejścia do krajobrazu powinien stać się źródłem inspiracji dla samorządów lokalnych i organizacji pozarządowych, stając się tym samym

fundamentem edukacji nieoficjalnej. Dopiero wspólne stanowisko zarządców wszystkich polskich parków narodowych mogłoby wpłynąć na ostateczny kształt tych zagadnień w podstawie programowej.

Źródłem edukacji nieoficjalnej w Tatrach jest przede wszystkim Tatrzańskie Centrum Edukacji Przyrodniczej. Warto dołączyć w tym miejscu instalacje, które są bezpośrednio związane z zagadnieniami najbardziej aktualnymi, które mogłyby umiejscowić naukę o krajobrazie i jego ochronie w kontekście społeczno-kulturowym, reprezentowanym między innymi przez turystykę. Takie narzędzia mogłyby się stać źródłem silnego wzrostu świadomości krajobrazu wśród uczestników ruchu turystycznego, projektując tym samym ścieżkę interakcji pomiędzy tematyką krajobrazową, nauką, środowiskiem oraz społeczeństwem – zarówno lokalnym, jak i przyjezdnym.

Modyfikacji mogłaby ulec również oferta edukacyjna Tatrzańskiego Parku Narodowego dla najmłodszych. Ta już dostępna nie jest rozłożona równomiernie względem poszczególnych etapów edukacyjnych. Większość wydarzeń o charakterze kształcącym skierowana jest do uczniów klas IV-VIII. Niemal całkowicie pomija się kształcenie przedszkolne – do najmłodszych skierowany jest zaledwie jeden warsztat. Ten okres życia dziecka wpływa na jego rozwój społeczny, emocjonalny i intelektualny. To wtedy najłatwiej kształtować młodego człowieka, tak aby ukazać mu porządek otaczającego świata wraz z kształceniem postawy poszanowania i ochrony. To również w tym wieku podopieczni przygotowani są na dalszy etap edukacji. Może to być silny grunt do rozwoju postaw prośrodowiskowych, ekologicznych, a również idei uwrażliwiających dziecko na piękno krajobrazu – skutkować to może wewnętrznym pragnieniem jego ochrony. W opinii autora, zajęcia dedykowane poszczególnym grupom wiekowym mogłyby zostać rozłożone równomiernie. Tak, aby uczniowie z każdego etapu edukacyjnego mieli równy dostęp do omawianych, tak istotnych dla środowiska treści. W opinii autora, przy oferowanej przez Tatrzański Park Narodowy edukacji nieoficjalnej wskazany jest program spiralny. To on pozwala powracać do tych samych wiadomości na różnych etapach edukacyjnych, przy jednoczesnym uzupełnianiu i rozszerzaniu przekazywanych treści. Biorąc pod uwagę rozwój psychospołeczny dziecka, kwestie dotyczące ochrony środowiska są w takim przypadku przyjmowane coraz bardziej świadomie z większą motywacją do zagłębiania tematu. W rezultacie poprawnie rozwija się również świadomość krajobrazu.

Rekomenduje się także podjęcie starań mających promować edukację krajobrazową w Tatrach wśród osób dorosłych. Jednak wszelkie aktywności uświadamiające promowane są na dedykowanych serwisach i portalach społecznościowych, do których turyści o niskiej świadomości krajobrazu nie mają dostępu. Tę zależność warto odwrócić, tak aby uświadamiać osoby, którym specjalistycznej wiedzy brakuje. Aby pozyskać nowych zainteresowanych zaleca się promocję wszelkich akcji edukacyjnych nie tylko w Tatrach. Warto na obszarze całego kraju promować konieczność ochrony tego cennego krajobrazowo i przyrodniczo obszaru – w szczególności w najbardziej turystycznych destynacjach. Tysiące turystów odwiedzających stolicę małopolski – Kraków, następane kroki kieruje w Tatry. Tymczasem w mieście na próżno szukać jakichkolwiek działań mogących zwiększać świadomość środowiskową, ekologiczną czy krajobrazu odnoszącą się do Tatrzańskiego Parku Narodowego. Taka sytuacja nie jest jednak możliwa bez ścisłej współpracy wóldarzy wielu polskich miast, samorządów lokalnych i organizacji pozarządowych.

Z uwagi na zmiany zachodzące w krajobrazie Tatr, potencjalnych uczestników ruchu turystycznego warto motywować do samodzielnego poszerzania wiedzy na temat otoczenia. W tym celu niezbędna wydaje się organizacja szeregu kampanii społecznych, które wskażą działania mające na względzie ochronę tatrzańskiego krajobrazu. Wartościowym rozwiązaniem mogłaby się okazać współpraca pomiędzy sąsiadującymi ze sobą parkami narodowymi. Współuczestniczenie w ochronie krajobrazu wszystkich obszarów chronionych województwa mogłaby przynieść zauważalne zmiany postaw turystów. Kampanie mogłyby przybrać interesującą formę rozgrywki, gdzie odpowiednia liczba zebranych punktów skutkowałaby otrzymaniem drobnego gadżetu o charakterze edukacyjnym. Informacje te miałyby się pojawić również w urzędach i Biuletynach Informacji Publicznej. Do przekazywania wiedzy na temat tatrzańskiego krajobrazu i jej promowania, wykorzystać można także organizację wydarzeń lokalnych, takich jak festyny i jarmarki, festiwale i koncerty, spektakle i wystawy. Tego typu akcje dają okazję do zaproszenia uczestników również o obniżonym poziomie wiedzy do aktywności i działań na rzecz ochrony krajobrazu. Na poziom i wartość edukacji może również wpływać stosunek lokalnej społeczności do krajobrazu, który w tym przypadku stanie się wzorcem odpowiednich postaw. Powstały w ten sposób zbiór rozpowszechnionych i akceptowanych w danej społeczności idei tworzy społeczny nacisk, mogący stać się motorem rozwoju świadomości krajobrazu (Sztompka, 2003).

Współcześnie, w procesie edukacyjnym najważniejsze miejsce zajmuje informacja, której głównym źródłem staje się Internet. Tym samym, Tatrzański Park Narodowy powinien wyjść ze swoją ofertą i chęcią promocji edukacji krajobrazowej do wykorzystywanych współcześnie witryn. Portale takie jak Twitter, Facebook, Instagram, TikTok wywierają konkretny wpływ na postępowanie jednostki, jej reakcje emocjonalne oraz na sposób, w jaki postrzega otaczającą ją rzeczywistość. Warto rozpocząć na szerszą skalę działalność na wymienionych portalach z zaznaczeniem, iż koniecznością jest odnajdywania się w aktualnych trendach, które mogłyby przyciągnąć młodszą, nieświadomioną jeszcze część społeczeństwa. Zmiana charakteru prowadzenia social mediów mogłaby w konsekwencji przyczynić się do rozwoju świadomości krajobrazu wśród turystów, a uzyskany efekt mógłby być bardzo wartościowy. Samo podjęcie dyskusji o krajobrazie, z powodzeniem rozpocznie proces zmian postaw osób młodych. Nie można pominąć również wszelkiego rodzaju publikacji pod postacią książek, broszur, przewodników, filmów i portali internetowych.

Całość procesu edukacji w Tatrzańskim Parku Narodowym ma szansę stać się czynnikiem zapobiegającym niszczeniu krajobrazu, przy jednoczesnym łagodzeniu konfliktów dotyczących turystycznego użytkowania parku i chroniących jego wartości.

Rekomendacje dotyczące doświadczenia jako składnika świadomości krajobrazu

Chcąc wprowadzić świadomość turysty na wyższy poziom, kształtowaniu poddane może zostać również doświadczenie, traktowane jako istotna składowa świadomości krajobrazu. Uczestnictwo i bezpośrednie doświadczenie krajobrazu rozwijają wrażliwość estetyczną turysty (Górka, 2016). Pomimo, że krajobraz jest jednakowy dla każdego użytkownika, jego odbiór zależy od wielu czynników. Tatrzański Park Narodowy powinien wziąć pod uwagę pewne wzorce krajobrazowe kształtujące wartość tego obszaru, gdyż mogą one posłużyć promocji walorów kulturowych Tatr oraz tożsamości krajobrazu.

W opinii autora, płaszczyzną, na którą Tatrzański Park Narodowy może mieć wpływ (i to pośredni) są efekty doświadczeń turystycznych. Sugeruje się, aby jednym z celów instytucji zarządzających obszarem chronionym było zaprojektowanie doświadczeń turysty z kategorii angażujących, a w najlepszym wydaniu z kategorii urzekających. Tym samym, aby doświadczenie uzyskane podczas wędrowki ukształtowało w turyście świadomość krajobrazu, a co z tym idzie zbudowało w nim chęć ochrony walorów krajobrazowych, Tatrzański Park Narodowy powinien

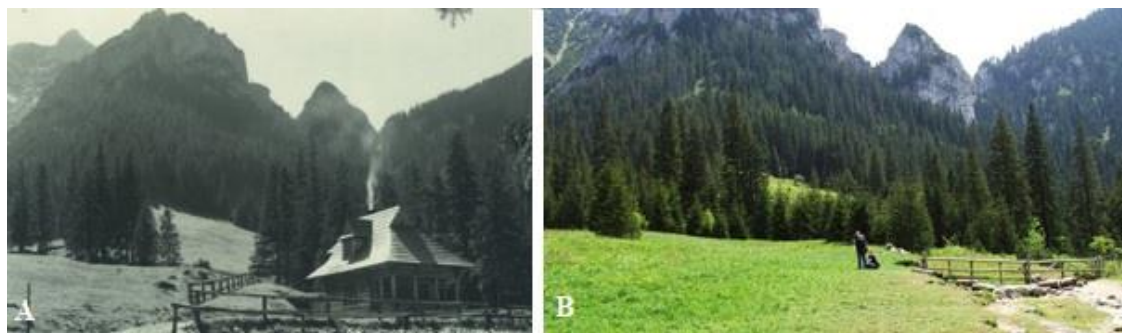
kształtować doświadczenia o charakterze angażującym, wyjątkowym i autentycznym. Należy tu wskazać na wartość doświadczeń zbieranych przez turystów odwiedzających ten obszar.

Doświadczenia można również rozwijać poprzez aktywizację uczestników ruchu turystycznego motywowaną chęcią dokumentacji wędrowki – miałyby ona na celu uświadamianie turystów o wartości, unikatowości i zmienności (a nawet efemeryczności) tatrzańskiego krajobrazu. W tym celu mogłyby zostać zorganizowane konkursy fotograficzne. Biorąc pod uwagę komponent doświadczenia i fakt, iż pomimo jego posiadania, turyści w większości nie zauważają zmian krajobrazu w przeciągu lat, autor sugeruje organizację konkursu polegającego na porównaniu minionych i obecnych krajobrazów w Tatrach. Rolą organizatora stałoby się zestawienie kadru obrazującego już nieaktualny krajobraz, znów turyści mieliby go znaleźć i przedstawić na fotografii zmiany, do których doszło. Uzupełnieniem zgłoszenia mogą być również autorskie zdjęcia nieodwracalnych zmian w krajobrazie (fot. 8.1., 8.2.).

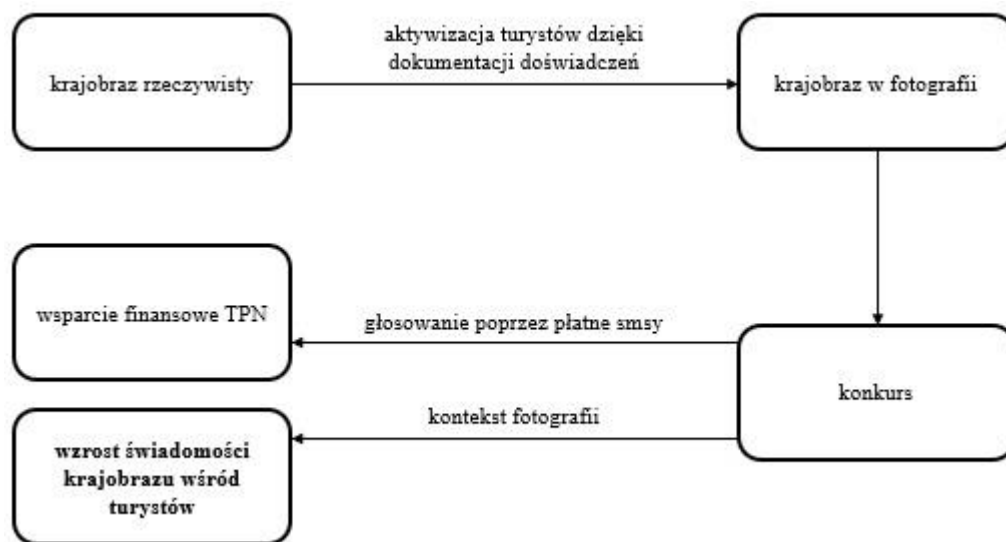
Fot. 8.1. Przykład zmian w doświadczeniu krajobrazu Morskiego Oka w Tatrach Polskich. Źródło: A – XX w. (<https://www.facebook.com/polskiegory.info/posts/1084687528232447/> - 15.05.2023), B – XXI w. (<https://stock.adobe.com/pl/search?k=morskie+oko> - 15.05.2023)

O wyłonieniu ewentualnych zwycięzców decydowałiby internauci – po zapoznaniu z fotografią i jej opisem wskazującym widoczne zmiany, odbyłoby się głosowanie. W przypadku wykorzystania smsów, każdy głos mógłby wiązać się z niewielką opłatą przekazaną na rzecz Tatrzańskiego Parku Narodowego, co wsparłoby finansowo działalność parku.

Fot. 8.2. Przykład zmian w doświadczeniu krajobrazu Polany Pisanej w Dolinie Kościeliskiej w Tatrach Polskich. Źródło: A – XX w. (<https://wiadomosci.onet.pl/krakow/nieistniejace-schroniska-tatrzańskie-co-sie-z-nimi-stalo/c6ebf78-15.05.2023>), B – XXI w. (<https://portaltatrzański.pl/search/polana-pisana,1462-15.05.2023>)

Nagrody dla najlepszych twórców mogłyby jeszcze mocniej motywować do doświadczenia tatrzańskich krajobrazów i ułatwić ich eksplorację – darmowe wejścia do parku, Centrum Edukacyjnego lub też bezpłatny przejazd kolejką na szczyt Kasprowego Wierchu.

Ryc. 8.1. Wpływ konkursu fotograficznego na rozwój aspektu doświadczenia w świadomości krajobrazu turystów

Działanie takie pozwoliłoby uzmysłowić turystom odwiedzającym Tatrzański Park Narodowy jego ciągłe zmiany (ryc. 8.1.). Wskazanie wyraźnych przemian, które można zaobserwować na przełomie kilku lat, stałoby w opozycji do opinii uczestników badania w tym względzie.

Warto również skorzystać z możliwości, które niesie ze sobą kreowanie rzeczywistości wirtualnej (VR) i rozszerzonej (AR). W miejscach o szczególnych walorach krajobrazowych mogłyby się znajdować kody QR, które przekierowywałyby turystę do aplikacji przedstawiającej to samo miejsce, jednak ze zdegradowanym krajobrazem. Natychmiastowe porównanie skrajnych walorów estetycznych byłoby „terapią szokową” – widok Morskiego Oka ze stertami śmieci, budkami z kebabem, straganami z pamiątkami i dmuchanymi zjeżdżalniami mógłby się okazać dla wielu wstrząsający i z pewnością niósłby za sobą dużą wartość merytoryczną. Tak silne odczucia związane z jednym z najbardziej znanych krajobrazów Polski, z pewnością zostałyby przekierowane na całość krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego. Trudnym do realizacji przedsięwzięciem mogłoby być zorganizowanie w najbardziej popularnych miejscach – na wzór lornet zlokalizowanych na popularnych punktach widokowych, paru skrytek z możliwością czasowego wykorzystania okularów VR. Przeniesienie się do wirtualnej rzeczywistości, której zdegradowany krajobraz staje się bezpośrednim zagrożeniem mogłoby wśród turystów wywołać poczucie odpowiedzialności i wstydu, gdyby ten scenariusz się ziścił.

W celu kształtowania doświadczenia turystów, warto spróbować na gruncie tatrzańskim zaprojektować możliwość doświadczania emocji towarzyszących odbywaniu pierwszych wejść na najwyższe szczyty i odkrywania nowych dróg. Aby założenie mogło się spełnić proponuje się wprowadzenie całkowitego zakazu pozostawiania na wybranych szlakach widocznych śladów przejść (wiszących lin, wbitych haków, biletów, kopczyków kamieni na szczytach itp.), a także utworzenia zamkniętych rezerwatów tatrzańskich, niedostępnych dla działalności masowej turystyki.

Na kształtowanie przyszłych doświadczeń turysty wpływ mają również twórcy internetowej witryny Tatrzańskiego Parku Narodowego. Powinna ona kształtować przyszłe doświadczenie turysty, a być może nawet jego świadomość krajobrazu poprzez wskazywanie najważniejszych czynników go kształtujących oraz motywując turystę do ewentualnej zmiany postaw. Proponuje się, aby na witrynie poruszano m.in. kwestie uważności i medytacji w krajobrazie (mindfulness, meditation) (Tisdell, Riley, 2019; Olszewska-Guizzo i in., 2022) wpływającą na rodzaj i głębię zdobywanych doświadczeń, a przede wszystkim bezpośrednich korzyści dla krajobrazu. Wymaga to od turystów praktyki i zaangażowania, kultywowania spokoju i skupienia na przyrodzie, co ma ogromne znaczenie, zwłaszcza w społeczeństwie

technologicznym. Powyższe propozycje mogą zwiększyć poziom doświadczenia turystów, w konsekwencji kształtując ich wyższą świadomość krajobrazu.

Rekomendacje dotyczące odczuwania jako składnika świadomości krajobrazu

Projektowanie wskaźnika odczuwania jako składowej świadomości krajobrazu turystów wydaje się zadaniem nad wyraz trudnym. Samo zdefiniowanie tego elementu może wydawać się niejednoznaczne, tym samym niekończącej się dyskusji może podlegać również sam sposób jego kreowania. Faktem jest, iż tylko w przypadku odpowiedniego kierowania przestrzenią Tatrzańskiego Parku Narodowego i jego okolic, nastawionego na wartości emocjonalne i estetyczne turystów, nasilone może zostać poczucie „ducha miejsca”. Do jego skutecznego kształtowania warto wziąć pod uwagę sposoby intensyfikacji emocji turystów zaproponowane przez A. Stasiaka (2013):

- przekształcenie infrastruktury turystycznej w autentyczne i wyjątkowe atrakcje turystyczne – Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 6 lipca 2021 r. w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Tatrzańskiego Parku Narodowego klarownie przedstawia, iż „w przypadku budowy lub przebudowy urządzeń infrastruktury technicznej na obszarze Parku i jego otuliny obowiązuje ich wpisanie w krajobraz, w przypadku już istniejących obiektów dysharmonijnych – zamaskowanie zielenią z wykorzystaniem lokalnie występujących gatunków”
- wzbogacanie już znanych form turystycznych o elementy doświadczenia i wzbudzania określonych emocji
- projektowanie rzeczywistości wirtualnej i rozszerzonej (VR i AR)
- wykreowanie nowych form zapisywania doświadczeń turystycznych, a także dzielenia się nimi
- odkrywanie nowych krajobrazów, które mogą zapewnić niepowtarzalne nowe, nieznane dotąd doznania
- rozwój takich form turystyki, które rozwijają osobowość turysty.

Ochrona genius loci następuje również poprzez kultywowanie regionalizmu i trwałe nawiązywanie architektury do otaczającego krajobrazu. Tymczasem w Tatrach coraz trudniej znaleźć bezpośrednią inspirację formą i rodzimymi materiałami. Coraz częściej nowe formy architektoniczne są na analizowanym obszarze materiały całkowicie obcą stylistycznie (fot. 8.3.).

Fot. 8.3. Nowoczesna kasa przy wejściu do Tatrzańskiego Parku Narodowego
(fot. D. Syrek, 2022)

Autor jest zdania, iż należy całkowicie zaniechać zabudowy przedpola Tatr Polskich. Przy budowie hoteli i apartamentowców zaleca się zastosowanie takich praktyk, które wspierają regionalny i wyjątkowy styl Podhala, który dla wielu turystów wiąże się z pozytywnymi skojarzeniami i odczuciami. Ważne, aby Tatrzański Park Narodowy nieprzerwanie pielęgnował wzmacnianie wzorca kulturalnego i przeciwdziałał unifikacji przestrzeni, obyczajów i zachowań. W opinii autora, globalizacja powinna zacząć ustępować miejsca glokalizacji². To ona może stać się motorem napędowym strategii zarządzania krajobrazem Tatrzańskiego Parku Narodowego. Zaleca się także dyskusję na temat rekompozycji – może ona pozwolić na przywrócenie tego, co już zostało zatarte, a stanowiło o istnieniu ducha miejsca. Warto pamiętać, iż poczucie genius loci na Podhalu w dużej mierze zależy od jego indywidualnego i wyróżniającego się wizerunku, kształtującego niemalże własną osobowość tego obszaru – w historii pełnił on funkcję symbolu polskości. Duch miejsca (genius loci) nie może zatem sąsiadować z nowoczesną zabudową. Zaleca się również zapoznanie z koncepcją pamięci krajobrazowej. Może to pomóc w zrozumieniu sposobów odradzania się krajobrazu po zaistniałych zakłóceniach i zwiększyć świadomość jego znaczenia wraz z wartością ochrony (Latocha i in., 2019).

Oprócz konkretnej podstawy materialnej krajobrazu Tatr i Podhala, istotą jest również jego warstwa intencjonalna. To ona zawiera znaczenia i wartości decydujące o poczuciu genius loci. Krajobraz warto kształtować tak, aby nie zniszczyć zarówno warstwy wizualnej przestrzeni, jak i jej kontekstu pełnego obrzędów, ludowości, historii

---

² proces polegający na dostosowywaniu globalnych trendów, produktów i usług do lokalnych uwarunkowań społecznych, kulturowych, religijnych itd. (Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego, 2023)

i efemeryczności. Z pewnością wymaga to stosowania praw kompozycji. Równie ważne jest nieuleganie naciskom deweloperów.

Autor sugeruje również zastosowanie w podtatrzańskich gminach założeń wybranych idei. Do dalszego kształtowania krajobrazu Tatr i Podhala proponuje się koncepcje Nowego Urbanizmu walczącego z chaosem wizualnym lub zaproponowaną już w 1935 przez F. L. Wright ideę „Broadacre City”, w którym tradycyjne funkcje miast miały zostać równomiernie rozłożone w ich krajobrazie, bądź też ideę „Beautiful City” skupiającej się na kształtowaniu w mieście harmonijnego porządku społecznego (Caves, 2013).

Wymienione propozycje mogą również wpłynąć na ochronę warstwy intencjonalnej analizowanego obszaru. Zaleca się, aby odbywała się ona także poprzez integrację ludności lokalnej z przyjezdnymi. Podczas organizowanych regularnie dni kultury góralskiej, odwiedzający obszar Tatr i Podhala mogliby bezpośrednio obcować z historią i tradycją tego obszaru, które często stanowią o istnieniu ducha miejsca, a ich kształtowanie wymaga próby kreowania tak zwanych czynników zachwyty. Warto zaangażować ludność lokalną w rozwój turystyki w Tatrach i na Podhalu nie tylko poprzez prowadzenie przez nich rodzinnych pensjonatów i stoisk handlowych na ul. Krupówki. To przede wszystkim ludność lokalna i jej obrzędowość powinna odznaczać się na analizowanym obszarze. Warto podjąć się działań ku tej grupie, między innymi tworząc miejsca spotkań wspólnoty mieszkańców. Aktualnie wydaje się, iż granice pomiędzy przestrzenią publiczną dla ludności lokalnej i turystów są całkowicie zatarte – niemal całe Podhale zostały zdominowane przez tłumy przyjezdnych. Jednak zamiast tworzyć podziały, warto podjąć się próby scalenia tych dwóch grup. Ważne jest podjęcie starań, aby codzienne życie dla mieszkańców nie stawało się trudnością przy jednoczesnej, nieprzerwanej rozbudowie infrastruktury turystycznej. Magnesem przyciągających turystów mogłaby być lokalna ludność wraz z jej ludowością, a nie coraz to bardziej awangardowe oferty agencji turystycznych. Tym samym, kolejne „Papugarnie” mogłyby zostać zastąpione nowoczesnymi muzeami kultury góralskiej, zamiast „Domów Strachów” warto zorganizować wystawy i wernisaże dotyczące Podhala. Niepokojąca jest droga rozwoju Zakopanego, w którym to „Dom do góry nogami” stanowi większą atrakcję turystyczną od wyjątkowego w swojej wartości Cmentarza Zasłużonych na Pęksowym Brzyzku. Istnieją obawy, iż niepohamowana chęć przekraczania oczekiwań i oczarowania klientów aktualnie może sprzyjać tworzeniu oferty kontrowersyjnej, która wychodzi

poza ramy estetyczne, etyczne oraz dobrego smaku. Warto zmienić drogę rozwoju w tym aspekcie, gdyż widocznym zagrożeniem dla krajobrazu Tatr i Podhala jest brak strategii rozwoju wobec masowej turystyki. Grozi to upadkiem wartości kulturowych tego obszaru, co tym samym może doprowadzić do całkowitej utraty ducha miejsca.

Rekomendacje dotyczące działania jako składnika świadomości krajobrazu

Ogół działania zarówno służb parków, jak i turystów go odwiedzających musi być silnie skoordynowany. Uważa się, że to często teoria jest najbardziej praktyczną dziedziną badań. Zatem jedną z propozycji działań skupionych na ochronie walorów krajobrazowych Tatrzańskiego Parku Narodowego jest zastosowanie systemów zalecanych przez OEXC oraz UN Comission on Sustainable Development mających na celu zdefiniowanie modelu wzorcowego krajobrazu zrównoważonego. Promowane idee bazują na koncepcji jednoczesnego określenia trzech kategorii zjawisk zachodzących na styku turystyki i środowiska przyrodniczego:

- negatywne oddziaływanie na środowisko
- stan poszczególnych komponentów środowiska
- reakcja społeczeństwa na wcześniejsze oddziaływania i stan przekształcenia środowiska (ryc. 8.2.).

Ryc. 8.2. Baza systemów zalecanych przez OEXC i UN Comission on Sustainable Development

Źródło: opracowanie własne na podstawie Solon (2004)

Ewentualne utworzenie przez Tatrzański Parki Narodowy modelu wzorcowego sposobu zrównoważonego zarządzania krajobrazem może stanowić jeden z etapów tworzenia całości planu ochrony tego obszaru. Działanie te mogłoby też służyć jako wyznacznik potrzeb związanych z propagowaniem, finansowaniem i realizacją programów środowiskowych.

Poza opisanymi przykładami działań skierowanych ku ochronie krajobrazu, sugeruje się wykorzystanie programu Frastats, w celu oceny obszarów wartościowych przyrodniczo, co mogłoby wskazać tereny najbardziej predestynowane do ochrony. Wykorzystanie wymienionych narzędzi w przyszłości pozwoli na wyznaczenie w Tatrach tak zwanych „hot spots” – miejsc, gdzie stan środowiska i krajobrazu jest tak zły, że wymaga

zdecydowanych, a przede wszystkim natychmiastowych działań. Przykładem takiego przedsięwzięcia może być niepopularne jeszcze w Polsce, nadanie Tatrzańskiemu Parku Narodowemu statusu osoby prawnej. Na świecie uniemożliwia to jakkolwiek szkodliwą gospodarkę prowadzoną na terenie chronionym, a osoby za to odpowiedzialne muszą się liczyć z poważnymi konsekwencjami prawnymi.

Poza tak dalekosięznymi działaniami, proponuje się podjęcie inicjatyw, których celem powinno być:

- ograniczenie wielkopowierzchniowej zabudowy na przedpolu Tatr zaburzającej górską panoramę
- ratowanie i promowanie lokalnych zasobów
- współpraca ze stowarzyszeniami i organizacjami pozarządowymi
- nieustanne prowadzenie konsultacji społecznych
- opracowanie wytycznych do kształtowania architektury i zieleni z uwzględnieniem lokalnej specyfiki
- wprowadzenie systemu wsparcia, ulg, zachęt finansowych dla ratowania cennych obiektów krajobrazowych
- opracowanie wzorników form architektonicznych
- wyróżnienia dla gmin za wprowadzanie projektów prokrajobrazowych.

Zaleca się również krytyczną analizę zapisów Rozporządzenia Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 06 lipca 2021 w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Tatrzańskiego Parku Narodowego. Pomimo szeregu działań wpływających pozytywnie na krajobraz badanego obszaru, autor krytycznej dyskusji poddaje zapisy dotyczące:

- „usuwania roślinności, w tym wykaszania, odkrzaczania, wycinania drzew, zasłaniających osie i punkty widokowe oraz otwarcia widokowe”
- „budowy i utrzymania infrastruktury edukacyjnej, turystycznej i służącej do zarządzania obszarem oraz konserwację obiektów kulturowych;”
- „odstraszania lub eliminacji zwierząt, które utraciły lęk przed człowiekiem i mogą stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa ludzi” poprzez między innymi grodzenie obiektów „pastuchami elektrycznymi”, odstraszanie pociskami gumowymi, odłów, zakładanie obroży telemetrycznych oraz odstrzał interwencyjny.

W opinii autora nie powinno być mowy o usuwaniu roślinności nawet w celu otwarcia widokowego (ekspozycja czynna). Krajobraz jest wartością samą w sobie, która nie potrzebuje kreacji poprzez tak silny wpływ na środowisko naturalne. Miejsca

zadrzewień są bardzo ważnym elementem krajobrazu i to również one podlegają szczególnej ochronie. Ich istnienie nie może być zależne od chęci otwarcia widokowego na wybranym szlaku. Kwestią sporną wydaje się również zgoda na dalszą rozbudowę infrastruktury turystycznej. Znowó ostatni przedstawiony punkt rozporządzenia przeciwstawia się jednemu z fundamentów całości rozprawy. To nie zwierzęta jako stały element tatrzańskiego krajobrazu powinny zostać „odstraszone lub wyeliminowane”, ale zmianie powinny ulec aktualne postawy turystów skutkujące utratą zwierzęcego lęku przed człowiekiem. Zaleca się zatem, aby wszystkie powyższe działania poprzedzone zostały przeprowadzoną na szeroką skalę akcją edukacyjną skierowaną nie tylko ku osobom przyjezdnym, ale również ku społeczności lokalnej.

Zaleca się również wzmocnienie działania straży Tatrzańskiego Parku Narodowego. Obserwacja wskazuje, iż strażnicy jedynie upominają niezdyscyplinowanych turystów, którzy ewentualnej niewielkiej karze pieniężnej podlegają bardzo rzadko. W opinii autora, system motywacji do podejmowania działań ochronnych krajobrazu powinien częściowo opierać się również na motywatorach negatywnych, czego przykładem jest chociażby mandat. Wzrost konsekwencji i jakości podejmowanych przez park działań, wiąże się z jednoczesnym wzrostem zaangażowania w jego pielęgnację również ze strony turystów.

W przypadku motywacji niematerialnej warto skupić się na aspekcie psychologicznym oraz na upowszechnieniu wszelkiego rodzaju przekazów organizacji głoszących idee dbałości o stan środowiska przyrodniczego obecnych również w przestrzeni samego parku narodowego. Warto nieustannie podnosić w świadomości turystów poziom wartości i istoty tatrzańskiego krajobrazu. Udoskonalenie czynników aktywizujących o pozytywnym znaczeniu jest niezbędne, tak aby turysta samodzielnie chciał podejmować odpowiednie działania chroniące krajobraz.

Postawy turystów wobec krajobrazu podlegają zmianom i są odzwierciedleniem zmian społecznych, które opisuje socjologia i psychologia. Tym samym ich analiza wykracza poza ramy niniejszej pracy. Zestawienie i podsumowanie przedstawionych powyżej propozycji i rekomendacji przedstawia tabela 8.1.

Tab. 8.1. Propozycje rekomendacji wpływających na rozwój świadomości krajobrazu wśród uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym

PROPOZYCJE DZIAŁAŃ KSZTAŁTUJĄCYCH ŚWIADOMOŚĆ KRAJOBRAZU WŚRÓD TURYSTÓW				
percepcja	rozumienie	doświadczenie	odczuwanie	działanie
wykorzystanie nowoczesnych metod badawczych	zdefiniowanie pojęcia edukacji krajobrazowej	podjęcie badań dotyczących wartości doświadczeń zbieranych przez turystów	przekształcenie infrastruktury turystycznej w autentyczne i wyjątkowe atrakcje turystyczne	zastosowanie systemów zalecanych przez OEXC oraz UN Comission on Sustainable Development
utworzenie map mentalnych	poszerzenie systemu edukacji krajobrazowej na wzór już prowadzonych ogólnopolskich kampanii przyrodniczo-ekologicznych	projektowanie doświadczeń turysty z kategorii angażujących i urzekających	kreowanie rzeczywistości wirtualnej (VR) i rozszerzonej (AR)	utworzenie przez TPN modelu wzorcowego krajobrazu zrównoważonego
precyzyjne wskazanie czynników, które przyczyniają się do negatywnego i pozytywnego odbioru krajobrazu	stała współpraca z Ministerstwem Edukacji i Szkolnictwa Wyższego	organizacja konkursów fotograficznych	kultywowanie regionalizmu lub wernakularyzmu	wykorzystanie programu Frastats w celu oceny obszarów wartościowych przyrodniczo
zminimalizowanie wpływu czynników stymulujących percepcję negatywnie, przy jednoczesnym objęciu ochroną elementów, które przyczyniają się do dowartościowania krajobrazu	wprowadzenie do programów nauczania na kierunkach studiów kształcących w zakresie zarządzania przestrzenią, obowiązkowego przedmiotu dotyczącego kwestii krajobrazowych	kreowanie rzeczywistości wirtualnej (VR) i rozszerzonej (AR)	przeciwdziałanie unifikacji przestrzeni i obyczajów	wyznaczenie „hot spots”
organizacja działań mających na celu stałe informowanie turystów o aktualnej liczbie odwiedzających	rozszerzenie oferty edukacyjnej Centrum Edukacji Przyrodniczej w Zakopanem	stosowanie kodów QR	stosowanie zasad rekompozycji	nadanie TPN statusu osoby prawnej
zredukowanie liczby	równomierne rozłożenie	wprowadzenie całkowitego	inspiracja koncepcjami	krytyczna analiza zapisów

szyldów reklamowych oraz ujednolicenie ich charakteru	dedykowanych zajęć na wszystkich etapach edukacyjnych	zakazu pozostawiania na wybranych szlakach widocznych śladów przejść	Nowego Urbanizmu, „Broadacre City” lub „Beautiful City”	w Rozporządzeniu Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 06 lipca 2021 w sprawie ustanowienia planu ochrony dla TPN
wykorzystanie już dostępnych szyldów do popularyzowania multisensorycznej percepcji krajobrazu	spiralny program edukacyjny w TPN	utworzenie zamkniętych rezerwatów tatrzańskich	zaangażowanie ludności lokalnej w rozwój turystyki	organizacja akcji edukacyjnych dla turystów i społeczności lokalnej
przestrzeganie wskazań dotyczących rozbudowy infrastruktury turystycznej w sąsiedztwie obszarów ciszy	promocja edukacji środowiskowej wśród osób dorosłych	witryna internetowa TPN kształtująca przyszłe doświadczenie turystów oraz ich postawy	integracja ludności lokalnej z przyjezdnymi	wzmocnienie działań straży TPN
utworzenie atrakcyjnych instalacji dźwiękowych	powszechne promowanie wydarzeń edukacyjnych		tworzenie miejsc spotkań wspólnoty mieszkańców	upowszechnienie przekazów organizacji głoszących idee dbałości o stan środowiska przyrodniczego
stały monitoring krajobrazu dźwiękowego TPN	organizacja kampanii społecznych		kreowanie „czynników zachwyty”	kreowanie motywacji zewnętrznej, m.in. poprzez środki masowego przekazu
organizacja akcji uświadamiających dotyczących zagrożeń związanych z hałasem	wykorzystanie social mediów do promocji edukacji krajobrazowej		unikanie tworzenia oferty kontrowersyjnej, która wychodzi poza ramy estetyczne i etyczne	
utworzenie specjalistycznych szlaków skupiających się na wykorzystaniu konkretnych zmysłów	promocja edukacji krajobrazowej podczas wydarzeń lokalnych		zastosowanie założeń globalizacji jako strategii zarządzania krajobrazem w TPN	
dalsza promocja istniejących szlaków kulinarnych			stałe wzmacnianie wzorca kulturalnego	
zmiany zmierzające do całkowitej likwidacji				

segregacji społecznej i wykluczenia osób niepełnosprawnych w dostępie do pełnej oferty turystycznej				
promocja multisensorycznej percepcji w Centrum Edukacji Przyrodniczej w Zakopanem oraz podhalańskich muzeach				
WSPÓLPRACA Z WŁODARZAMI MIAST, SĄSIEDNIMI GMINAMI, SAMORZĄDAMI LOKALNYMI ORAZ ORGANIZACJAMI POZARZĄDOWYMI ORAZ INNYMI PARKAMI NARODOWYMI				

Całość wymienionych czynników może wpływać na kształtowanie świadomości turystów odnoszącej się do istoty i niezbędności podtrzymania optymalnej jakości krajobrazu dla przyszłych generacji. Pozwoli to na tzw. „zanurzenie” w krajobrazie. P. Domeracki i W. Tyburski (2011, s.20) wyrażają przekonanie, iż „kształtowanie względnie trwałych postaw [...] pozostaje funkcją prawidłowo ukształtowanej świadomości”.

Czy i na ile zaproponowane rekomendacje zostaną poddane dyskusji, aby w przyszłości choć w części mogły zostać zrealizowane, zależy od wielu czynników. Jednym z nich jest szerokie poparcie społeczne wraz z aprobatą samorządów lokalnych. W opinii autora, omówione scenariusze warto popularyzować i przypominać, aby nie zaginęły pod presją napędzającej usługi turystyczne komercji oraz wobec braku estetycznej i emocjonalnej refleksji turystów. Istotą powinien być ciągły rozwój edukacji krajobrazowej społeczeństwa i umiejętna, poparta wiedzą, projekcja wyjątkowego krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego. Działanie takie zaspokoi potrzeby przyszłych pokoleń pragnących doświadczać unikalności środowiska polskiej części Tatr, co jednocześnie skutkować będzie wsparciem gospodarki gmin podhalańskich. Pomimo faktu, iż przeprowadzone badania dotyczyły turystów na konkretnym obszarze Tatr Polskich, wydaje się, że wskazane zalecenia mogą mieć szerszy zakres wdrożeniowy.

ROZDZIAŁ 9

WNIOSKI KOŃCOWE

W czasie wielu lat w tworzenie zrównoważonego sposobu udostępniania turystycznego Tatr Polskich włączył się szereg badaczy. Podjęta w pracy problematyka jest wyjściem naprzeciw zauważalnej potrzebie racjonalizacji rozwoju turystyki na obszarze zarówno Tatrzańskiego Parku Narodowego, jak i gmin podhalańskich.

9.1. Wnioski

Uzyskane przez autora wyniki badań pozwalają na sformułowanie następujących wniosków natury ogólnej:

1. Możliwe jest zdefiniowanie składowej społecznej udostępniania turystycznego Tatr Polskich, w rozprawie definiowanej jako świadomość krajobrazu

W omawianej koncepcji uwzględnić należy pojawiające się sprzężenie zwrotne zachodzące na linii świadomość krajobrazu – rozumienie – odczuwanie – doświadczenie – działanie oraz percepcja. Kierunek istniejących między tymi czynnikami oddziaływań ma zwrot dwustronny. W praktyce świadomość jest rezultatem tworzących ją komponentów, ale one również zwrotnie determinują zarówno posiadaną przez turystę wiedzę, jak i jego doświadczenie, motywację działania, a także sposób i siłę odczuwania krajobrazu. Tym samym wszystkie składowe świadomości krajobrazu mają bezpośredni wpływ na odpowiedzialne działanie jednostki, czyli zrównoważoną aktywność turystyczną.

2. Dotychczasowe pomysły i projekty zoptymalizowanej ścieżki udostępniania turystycznego dotyczą najczęściej wprowadzenia ograniczeń ilościowych, przestrzennych, bądź czasowych. Jak wynika z niniejszej pracy, możliwe jest wprowadzenie nurtu jakościowego, które racjonalizuje organizację ruchu turystycznego.

Podejście te uwypukla istotę wrażliwości społecznej oraz wartości etycznych turystów. W konsekwencji prowadzi do bardziej odpowiedzialnego sposobu eksploracji gór

i może stanowić podstawę projektu zoptymalizowanej ścieżki rozwoju turystycznego na tym obszarze.

3. Możliwe jest określenie aktualnego stanu świadomości krajobrazu turystów eksplorujących Tatry Polskie.

Przeprowadzone badanie empiryczne pozwoliło określić przeważający typ turysty decydujący się na przyjazd w Tatry Polskie. Charakteryzuje go średni wskaźnik rozumienia [R] oraz doświadczenia [D], wysoki wskaźnik odczuwania [O] oraz średni wskaźnik poziomu działania [DZ]. Tym samym sklasyfikowano go jako typ III, cechujący się średnim poziomem świadomości krajobrazu, co motywuje autora do podjęcia starań służących poprawie poziomu poszczególnych wskaźników.

4. Studia teoretyczne oraz własna, krytyczna obserwacja wraz z przeprowadzonymi badaniami terenowymi pozwoliły ustalić, iż świadomość krajobrazu może być jednym z kryteriów typologii turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy.

Przeprowadzona weryfikacja pozwoliła potwierdzić teoretyczną typologię turystów i ustalić, iż uczestnicy ruchu turystycznego w Tatrach Polskich rzeczywiście są zróżnicowani pod względem stanu świadomości krajobrazu, a częstotliwość ich występowania jest zależna od trudności technicznych szlaku. Tym samym, im trudniejsze warunki wędrówki lub wspinaczki, tym częstotliwość występowania turystów o wysokim poziomie świadomości krajobrazu jest większa. Wprost proporcjonalnie – im mniejsze wymagania techniczne eksploracji Tatr Polskich, tym większy udział turystów o minimalnym wręcz poziomie świadomości krajobrazu.

5. Przeprowadzone badania pozwoliły na sformułowanie rekomendacji mogących służyć podniesieniu poziomu świadomości krajobrazu turysty decydującego się na wyjście w Tatry Polskie.

Wydaje się, że nie wszystkie dotychczasowe działania parku służą rozwojowi postaw prokrajobrazowych. Zaleca się jednak wprowadzenie pewnych zmian, tak aby możliwa do realizacji stała się w pełni zoptymalizowana ścieżka rozwoju turystycznego Tatr Polskich. Ewentualne wdrożenie zaleceń jest zadaniem interdyscyplinarnym, które powinno być koordynowane zarówno przez Tatrzański Park Narodowy, jak i większość podtatrzańskich gmin. W opinii autora, projekt taki jest konieczny.

9.2. Uwagi końcowe i perspektywy badawcze

W opinii autora, nieustające próby podnoszenia poziomu wiedzy wśród turystów są niezbędne i stanowią jedynie początek zmian ich postaw, a w konsekwencji mogą przyczynić się do wzrostu ich świadomości krajobrazu. Z uwagi na dość wąskie omówienie zagadnienia w literaturze przedmiotu i podmiotu, przeprowadzone badania traktować można jako studium pilotażowe, wymagające dalszych udoskonaleń i badań o charakterze interdyscyplinarnym, z udziałem psychologów i socjologów. Warto rozszerzyć badania nad świadomością krajobrazu turystów i przeanalizować sposoby jej kształtowania w edukacji krajobrazowej. W opinii autora jest to zagadnienie wielowątkowe, które potraktować należy nie w sposób komponentowy, a holistyczny – na osobne, szerokie i pogłębione badanie zasługuje każda ze składowych zaproponowanej holistycznej koncepcji świadomości krajobrazu. Może to stanowić nowatorskie wyzwania i nowe perspektywy dla edukatorów i metodyków nauk o krajobrazie.

Konieczne jest również szersze zapoznanie z preferencjami turystów. Badania mogłyby się odnosić m.in. do wybranych grup wiekowych, ze szczególnym uwzględnieniem pokolenia nowoczesnych technologii, nieznającego życia bez dostępu do Internetu. Szacuje się, iż sposób ich percepcji świata może się diametralnie różnić od sposobów jego postrzegania przez starsze pokolenia. Stąd też konieczne jest stosowanie w badaniach najnowocześniejszych narzędzi.

Kolejnym kierunkiem mogą być badania uciążliwości określonych miejsc, pod względem oddziaływania na poszczególne zmysły (przykład może stanowić analiza uciążliwości akustycznej). Warto również poddać badaniu cały obszar Tatr Polskich, w celu zidentyfikowania miejsc z atrakcyjnymi krajobrazami, na przykład typu dźwiękowego. Znow, aby poddać badaniu siłę oddziaływania bodźców typowo wizualnych, badania powinny wyjść poza wykorzystywanie jedynie kwestionariuszy ankiet. Rozszerzenie te może dotyczyć stosowania innych, nowoczesnych sprzętów, które pozwalają na zdobycie innego typu wyników. Przykładem jest wykorzystanie okulografu, który pozwala zidentyfikować w krajobrazie tak zwane „obszary istotne” dla obserwującego. Wyniki mogą zostać poddane interpretacji również pod kątem oddziaływania dźwięków na ruch gałki ocznej. Takie działania mogłyby pozwolić na określenie zarówno pozytywnych, jak i negatywnych emocji wywołanych percepcją danego krajobrazu. Do tego celu posłużyć może również elektroencefalograf (EEG) lub galwanometr (GSR). Urządzenia te pozwalają zmierzyć zaangażowanie emocjonalne

jednostki eksplorującej dany obszar. Późniejsze opracowanie tych danych w programie typu Face Reader pozwoliłoby określić natężenie występowania u obserwującego głównych emocji, które towarzyszą percepcji odwiedzanego krajobrazu. Dużym wkładem w rozwój nauki o krajobrazie sensu largo oraz sensu stricte obszaru Tatr Polskich może się okazać utworzenie map walorów widokowych parku i oceny atrakcyjności wizualnej konkretnych lokalizacji. Dopiero wtedy możliwe stanie się projektowanie omówionych w rozprawie „czynników zachwyty”, decydujących o stopniu zaangażowania turysty w konkretny krajobraz. W opinii autora jest to współmierne do poprawnego kształtowania świadomości krajobrazu turysty, co w konsekwencji może pomóc w niwelowaniu skutków antropopresji turystycznej na obszarach o szczególnych walorach środowiskowych i krajobrazowych. Całość propozycji badań warto wykorzystać również w innych parkach narodowych charakteryzujących się dużą frekwencją turystyczną: m.in. w Kampinoskim Parku Narodowym, Wielkopolskim Parku Narodowym czy Wolińskim Parku Narodowym oraz na obszarach chronionych o podobnym charakterze środowiska przyrodniczego, m.in. w Karkonoskim Parku Narodowym, Parku Narodowym Gór Stołowych czy Pienińskim Parku Narodowym.

Zaproponowana przez autora typologia turystów może odegrać dużą rolę heurystyczną, formułując tym samym nowe hipotezy i wskazując kierunek rozwoju turystyki na obszarach o cennych walorach środowiskowych. Interpretacja zebranych wyników wydaje się bardzo istotna dla praktyków tworzących produkty turystyczne zgodne z oczekiwaniami przyjezdnych. Może to usprawnić i uaktualnić organizację systemu obsługi ruchu turystycznego, a tym samym umożliwić przygotowanie nowego sposobu rozwoju turystycznego i udostępnienia najcenniejszych obszarów całego kraju.

WYKAZ TABEL

Tab. 1.1. Łańcuch Tatrzański w regionalizacji Karpat.....	15
Tab. 1.2. Charakterystyka skrócona mezoregionów Łańcucha Tatrzańskiego	20
Tab. 2.1. Podział bodźców wzrokowych w Tatrach.....	67
Tab. 2.2. Podział bodźców dźwiękowych w Tatrach	72
Tab. 2.3. Podział bodźców zapachowych w Tatrach.....	73
Tab. 2.4. Podział bodźców smakowych w Tatrach	74
Tab. 2.5. Podział bodźców dotykowych w Tatrach.....	75
Tab. 3.1. Zmiana liczby ludności w Zakopanem w okresie 1818-1931	89
Tab. 3.2. Związek etapów rozwoju regionu, typów przestrzeni turystycznej i faz cykliów rozwoju obszaru turystycznego z typami przeobrażeń krajobrazu w Tatrach i na Podhalu	91
Tab. 3.3. Liczba sprzedanych biletów do Tatrzańskiego Parku Narodowego w latach 2014-2022	97
Tab. 5.1. Siła oddziaływania na krajobraz, wpływ środków finansowych do gospodarki gmin podhalańskich oraz poziom świadomości krajobrazu turysty	148
Tab. 5.2. Zależność pomiędzy wpływem turystyki na krajobraz, a wpływem funduszy do gospodarki gmin podhalańskich	150
Tab. 5.3. Udział wybranych komponentów świadomości krajobrazu w doświadczaniu krajobrazu przez poszczególne typy turystów	192
Tab. 5.4. Ocena wybranych kryteriów w typologii turystów.....	192
Tab. 5.5. Zmiany wartości wybranych składników świadomości krajobrazu w zależności od punktu pomiarowego	194
Tab. 5.6. Zmiany wartości wybranych składników świadomości krajobrazu w zależności od pory roku.....	200
Tab. 6.1. Elementy odbierane wzrokiem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich.....	205
Tab. 6.2. Elementy odbierane słuchem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich.....	206
Tab. 6.3. Elementy odbierane węchem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich.....	207
Tab. 6.4. Elementy odbierane dotykiem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich.....	208

Tab. 6.5. Elementy odbierane smakiem, przyczyniające się do dowartościowania i odrzucenia krajobrazu Tatr Polskich.....	209
Tab. 7.1. Wykaz dedykowanych zajęć dodatkowych oferowanych przez TPN dla poszczególnych grup wiekowych	247
Tab. 7.2. Główne zagrożenie krajobrazowe wymienione w Rozporządzeniu Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 06 lipca 2021 w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Tatrzańskiego Parku Narodowego	256
Tab. 8.1. Propozycje rekomendacji wpływających na rozwój świadomości krajobrazu wśród uczestników ruchu turystycznego w Tatrzańskim Parku Narodowym	283

WYKAZ RYCIN

Ryc. 1.1. Schemat konceptualny rozprawy doktorskiej.....	9
Ryc. 1.2. Mapa ogólna Tatr Polskich	14
Ryc. 1.3. Zasięg mezoregionu Tatr Wysokich	16
Ryc. 1.4. Zasięg mezoregionu Tatr Zachodnich	17
Ryc. 1.5. Zasięg mezoregionu Tatr Reglowych	18
Ryc. 2.1. Ogólny schemat holistycznej koncepcji krajobrazu w geografii.....	28
Ryc. 2.2. Porządek pasowy Tatr.....	29
Ryc. 2.3. Porządek morfologiczny Tatr	30
Ryc. 2.4. Porządek piętrowy w Tatrach	37
Ryc. 2.5. Schemat zmienności procesu.....	47
Ryc. 3.1. Średnia liczba turystów w Tatrzańskim Parku Narodowym w poszczególnych miesiącach na podstawie danych TPN z lat 2014-2022.....	94
Ryc. 3.2. Liczba turystów we wskazanych punktach opłat w latach 2014-2022 na podstawie danych TPN	95
Ryc. 3.3. Wskaźnik gęstości ruchu turystycznego w latach 2014-2022 obliczony na podstawie danych TPN	96
Ryc. 3.4. Cykl życia turystyki.....	101
Ryc. 3.5. Indeks Doxey`a.....	103
Ryc. 3.6. Schemat konceptualny wpływu antropopresji turystycznej na krajobraz Tatr Polskich.....	105
Ryc. 3.7. Wpływ antropopresji turystycznej na zahamowanie rozwoju turystyki.....	106
Ryc. 3.8. Hierarchia płaszczyzn zrównoważonego rozwoju	109
Ryc. 4.1. Proces percepcji, interpretowania i konstytuowania świadomości krajobrazu	124
Ryc. 4.2. Lokalizacja turystyki w Tatrach Polskich na Trójkącie Ossana	135
Ryc. 4.3. Schemat funkcji krajobrazu w świadomości turysty	142
Ryc. 4.4. Ideogram świadomości krajobrazu.....	144
Ryc. 4.5. Proces osiągania pełnej świadomości krajobrazu.....	145
Ryc. 5.1. Wsk – wskaźnik świadomości krajobrazu.....	150
Ryc. 5.2. Lokalizacja punktów pomiarowych.....	156
Ryc. 5.3. Rozkład odpowiedzi na pytanie, z kim respondenci odwiedzają Tatry Polskie najczęściej.....	157

Ryc. 5.4. Rozkład odpowiedzi na pytanie o tereny, na których respondenci uprawiają turystykę najczęściej	159
Ryc. 5.5. Ocena dostępności turystycznej Tatr Polskich, pod kątem dodatkowych ułatwień.....	160
Ryc. 5.6. Główne motywy przyjazdu w Tatry Polskie.....	161
Ryc. 5.7. Główne wydatki turystów w I punkcie kontrolnym	163
Ryc. 5.8. Główne wydatki turystów w II punkcie kontrolnym.....	164
Ryc. 5.9. Główne wydatki turystów w III punkcie kontrolnym	165
Ryc. 5.10. Rozkład odpowiedzi na pytanie, jak ważny dla respondentów jest bezpośredni kontakt z kulturą górską	166
Ryc. 5.11. Ocena stanu infrastruktury turystycznej w Tatrach Polskich.....	167
Ryc. 5.12. Ocena stanu infrastruktury rozrywkowej w Tatrach Polskich.....	168
Ryc. 5.13. Ocena stopnia wpływu turystyki na środowisko naturalne Tatr Polskich w opinii respondentów.....	169
Ryc. 5.14. Ocena stopnia wpływu turystyki na krajobraz Tatr Polskich w opinii respondentów	170
Ryc. 5.15. Rozkład odpowiedzi na pytanie, co dla turystów objętych badaniem jest ważniejsze.....	171
Ryc. 5.16. Rozkład odpowiedzi na pytanie, z kim respondenci odwiedzają Tatry Polskie najczęściej.....	173
Ryc. 5.17. Rozkład odpowiedzi na pytanie o tereny, na których respondenci uprawiają turystykę najczęściej	175
Ryc. 5.18. Ocena dostępności turystycznej Tatr Polskich, pod kątem dodatkowych ułatwień.....	176
Ryc. 5.19. Główne motywy przyjazdu w Tatry Polskie.....	177
Ryc. 5.20. Główne wydatki turystów w okresie letnim	178
Ryc. 5.21. Główne wydatki turystów w okresie jesiennym.....	179
Ryc. 5.22. Główne wydatki turystów w okresie zimowym	180
Ryc. 5.23. Główne wydatki turystów w okresie wiosennym.....	182
Ryc. 5.24. Rozkład odpowiedzi na pytanie, jak ważny dla respondentów jest bezpośredni kontakt z kulturą górską	183
Ryc. 5.25. Ocena stanu infrastruktury turystycznej w Tatrach Polskich	184
Ryc. 5.26. Ocena stanu infrastruktury rozrywkowej w Tatrach Polskich.....	185

Ryc. 5.27. Ocena stopnia wpływu turystyki na środowisko naturalne Tatr Polskich w opinii respondentów.....	186
Ryc. 5.28. Ocena stopnia wpływu turystyki na krajobraz Tatr Polskich w opinii respondentów.....	188
Ryc. 5.29. Rozkład odpowiedzi na pytanie, co dla turystów objętych badaniem jest ważniejsze.....	189
Ryc. 5.30. Wskaźnik świadomości krajobrazu poszczególnych typów turystów.....	191
Ryc. 5.31. Poziom świadomości krajobrazu.....	191
Ryc. 5.32. Wskaźnik świadomości krajobrazu turystów przy Wodogrzmotach Mickiewicza.....	194
Ryc. 5.33. Wpływ na krajobraz turystów przy Wodogrzmotach Mickiewicza.....	195
Ryc. 5.34. Wskaźnik świadomości krajobrazu turystów w Dolinie Pięciu Stawów Polskich.....	196
Ryc. 5.35. Wpływ na krajobraz turystów w Dolinie Pięciu Stawów Polskich.....	196
Ryc. 5.36. Wskaźnik świadomości krajobrazu turystów przy Wyżnim Solnisku.....	197
Ryc. 5.37. Wpływ na krajobraz turystów przy Wyżnim Solnisku.....	198
Ryc. 5.38. Występowanie wybranych typów turystów na określonym rodzaju szlaków.....	199
Ryc. 5.39. Świadomość krajobrazu turystów wiosną, latem, jesienią i zimą.....	200
Ryc. 6.1. Pora roku, która wg respondentów najbardziej sprzyja eksploracji Tatr Polskich.....	203
Ryc. 6.2. Uzasadnienie wyboru.....	204
Ryc. 6.3. Najważniejsze elementy krajobrazu Tatr Polskich wg respondentów.....	205
Ryc. 6.4. Zmysły człowieka wykorzystywane przy percepcji wymienionych elementów krajobrazu.....	210
Ryc. 6.5. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy respondenci uważają, że posiadają świadomość krajobrazu.....	211
Ryc. 6.6. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy w opinii respondentów inni turyści odwiedzający Tatry Polskie posiadają świadomość krajobrazu.....	211
Ryc. 6.7. Rozkład odpowiedzi na pytanie, co charakteryzuje turystę ze świadomością krajobrazu.....	212
Ryc. 6.8. Główne motywy przyjazdu w Tatry Polskie.....	213
Ryc. 6.9. Czy respondenci wyjeżdżają także w inne pasma górskie?.....	214
Ryc. 6.10. Od ilu lat respondenci przyjeżdżają w Tatry Polskie?.....	215

Ryc. 6.11. Częstotliwość przyjazdu respondentów w Tatry Polskie.....	215
Ryc. 6.12. Miejsca, w których respondenci kiedykolwiek byli	216
Ryc. 6.13. Negatywne zmiany dostrzegane w krajobrazie Tatr Polskich	217
Ryc. 6.14. Pozytywne zmiany dostrzegane w krajobrazie Tatr Polskich.....	217
Ryc. 6.15. Źródło informacji na temat Tatr Polskich	219
Ryc. 6.16. Numer do Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego wg respondentów	219
Ryc. 6.17. Odpowiedzi respondentów na zadane pytania.....	220
Ryc. 6.18. Wartość krajobrazu wokół miejsca zamieszkania, pracy i wypoczynku	221
Ryc. 6.19. Rozkład odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu respondenci zgadzają się z zaproponowanymi zdaniem	223
Ryc. 6.20. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy respondenci dostrzegają zasadność aktywnych działań na rzecz ochrony przyrody.....	224
Ryc. 6.21. Rozkład odpowiedzi na pytanie, czy respondenci podejmują się działań uświadamiających w przypadku zauważenia łamania regulaminu TPN przez innych turystów	224
Ryc. 6.22. Opinia respondentów dot. ograniczenia liczby turystów odwiedzających TPN	225
Ryc. 6.23. Stosunek respondentów do proponowanych działań.....	226
Ryc. 6.24. Wskaźnik [D] doświadczenia turystów	229
Ryc. 6.25. Wskaźnik rozumienia [R] krajobrazu przez turystów	230
Ryc. 6.26. Wskaźnik odczuwania [O] krajobrazu przez turystów	230
Ryc. 6.27. Wskaźnik działania [DZ] turystów na rzecz ochrony krajobrazu	231
Ryc. 6.28. Wskaźnik świadomości krajobrazu uczestników ruchu turystycznego w Tatrach Polskich.....	232
Ryc. 7.1. Proces interakcji turysty z eksponatem multimedialnym	246
Ryc. 7.2. Cztery aspekty motywowanie turystów do podejmowania działań prokrajobrazowych	253
Ryc. 8.1. Wpływ konkursu fotograficznego na rozwój aspektu doświadczenia w świadomości krajobrazu turystów.....	275
Ryc. 8.2. Baza systemów zalecanych przez OEXC i UN Comission on Sustainable Development.....	280

WYKAZ FOTOGRAFII

Fot. 1.1. Kościelec jako przykład kulminacji w Tatrach Wysokich.....	16
Fot. 1.2. Masyw Czerwonych Wierchów jako przykład kulminacji Tatr Zachodnich....	18
Fot. 1.3. Sarnia Skała jako przykład kulminacji Tatr Regłowych	19
Fot. 2.1. Tatrzański strumień w okolicy przełęczy Karb jako składnik krajobrazu.....	33
Fot. 2.2. Wodospady jako składnik krajobrazu.....	34
Fot. 2.3. Tatrzańskie stawy jako składnik krajobrazu	35
Fot. 2.4. Wywierzysko jako składnik krajobrazu – Dolina Kościeliska	36
Fot. 2.5. Krajobraz regła dolnego – Dolina za Bramką	37
Fot. 2.6. Krajobraz regła górnego – niebieski szlak z Hali Gąsienicowej nad Czarny Staw Gąsienicowy.....	38
Fot. 2.7. Krajobraz piętra kosodrzewiny – Dolina Gąsienicowa	39
Fot. 2.8. Krajobraz tatrzańskich hal – Hala Gąsienicowa.....	39
Fot. 2.9. Krajobraz tatrzańskich turni – Karb	40
Fot. 2.10. Kozica jako składnik krajobrazu wyższych partii Tatr – Dolina Gąsienicowa	41
Fot. 2.11. Architektura wernakularna w Chochołowie	43
Fot. 2.12. Willa „Koliba” w Zakopanem	44
Fot. 2.13. Styl zakopiański na przykładzie „Domu pod Jedlami”	44
Fot. 2.14. Hotel „Sabała” w Zakopanem	45
Fot. 2.15. Fashion Street Krupówki w Zakopanem	46
Fot. 2.16. Procesy geologiczne w Tatrach Polskich.....	48
Fot. 2.17. Procesy antropogeniczne w Tatrach Polskich.....	49
Fot. 2.18. Skały wapienne tworzące masyw Czerwonych Wierchów	52
Fot. 2.19. Skały osadowe tworzące Dolinę Kościeliską.....	52
Fot. 2.20. Elementy krajobrazu będące rezultatem procesów glacialnych w Dolinie Pięciu Stawów Polskich.....	53
Fot. 2.21. Efekty procesów krasowienia na przykładzie Siklawicy	54
Fot. 2.22. Spływ gruzowy w okolicy Wyżniego Solniska	55
Fot. 2.23. Osuwisko wywołane gwałtownym opadem – szlak na Psią Trawkę	58
Fot. 2.24. Wiatrołomy – skutek wiatru halnego wywołujący zmiany w krajobrazie Tatr w Dolinie Chochołowskiej.....	59
Fot. 2.25. Linia granicy zalegania pokrywy śnieżnej – Wierch Poroniec.....	60

Fot. 2.26. „Widmo Brockenu”	61
Fot. 2.27. Morskie Oko jako przykład waloru widokowego Tatr Polskich	68
Fot. 2.28. Krokusy w Dolinie Chochołowskiej	68
Fot. 2.29. Bacówka i kulturowy wypas owiec	69
Fot. 2.30. Obiekty sakralne	70
Fot. 2.31. Willa „Atma”	70
Fot. 2.32. Wodogrzmoty Mickiewicza jako przykład bodźców dźwiękowych w krajobrazie Tatr	71
Fot. 2.33. Krajobraz świadczący możliwość uprawiania turystyki kwalifikowanej – Mięszowiecki Szczyt	80
Fot. 2.34. Sanktuarium Matki Bożej Królowej Tatr na Wiktorówkach	82
Fot. 2.35. Figura Matki Boskiej Zawratowej na szlaku na przełęcz Zawrat	82
Fot. 2.36. „Plaża” na Gubałówce	83
Fot. 2.37. Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym gmin podtatrzańskich – lata 2011/2012 vs. rok 2020.....	85
Fot. 2.38. Krajobraz otuliny Tatrzańskiego Parku Narodowego podczas Pucharu Świata w skokach narciarskich w Zakopanem	86
Fot. 3.1. Manieryzm góralski w nowoczesnej architekturze Zakopanego.....	90
Fot. 3.2. Schroniska PTTK w Tatrach Wysokich.....	92
Fot. 3.3. Schroniska PTTK w Tatrach Zachodnich.....	93
Fot. 3.4. Przejawy agresywnej komercjalizacja pod Tatrami	104
Fot. 8.1. Przykład zmian w doświadczeniu krajobrazu Morskiego Oka w Tatrach Polskich.....	274
Fot. 8.2. Przykład zmian w doświadczeniu krajobrazu Polany Pisanej w Dolinie Kościeliskiej w Tatrach Polskich	275
Fot. 8.3. Nowoczesna kasa przy wejściu do Tatrzańskiego Parku Narodowego	278

SPIS BIBLIOGRAFII I ŹRÓDEŁ

- Abdullah S.A., Nakagoshi N.**, 2006: Changes in landscape spatial pattern in the highly developing state of Selangor, peninsular Malaysia, *Landscape and Urban Planning* 77, 3.
- Affelt W.**, 2009: Dziedzictwo techniki, jego różnorodność i wartość. *Kurier Konserwatorski* 5.
- Albrecht G.**, 2005: Solastalgia – a new concept in health and identity. *PAN: philosophy activism nature* 3.
- Albrecht G.**, 2010: Solastalgia and the creation of new ways of living. *Nature and culture*.
- Albrecht G.**, 2012: The age of solastalgia. *Wyd. The Conversation Media Group, The Conversation* 7.
- Alejsiak W.**, 2000: Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku. *Wyd. Albis, Kraków*.
- Alejsiak W.**, 2013: Typologizacja i modelowanie jako instrumenty naukowego wyjaśniania zjawisk i procesów turystycznych [w:] Butowski L. (red.): *Badania naukowe w turystyce – stan i perspektywy*. *Wyd. Instytut Turystyki-Szkoła Główna Turystyki i Rekreacji, Warszawa*.
- Alexandrowicz S.W.**, 2017: Karl Kolbenheyer (1841-1901) – nauczyciel, przyrodnik, turysta. *Studia Historiae Scientiarum* 16. *Wyd. PAU, Kraków*.
- Allen C., Metternicht G., Wiedmann T.**, 2018: Initial progress in implementing the Sustainable Development Goals (SDGs): a review of evidence from countries. *Sustainability Science* 13.
- Altkorn J.**, 2006: *Marketing w turystyce*. *Wyd. PWN, Warszawa*.
- Amore A., Falk M., Adie B.A.**, 2020: One visitor too many: assessing the degree of overtourism in established European urban destinations. *International Journal of Tourism Cities* 6, no. 1.
- Andrejczuk W.**, 2010: *Krajobraz a turystyka: aspekt konceptualny*. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 14.
- Andrusov D.**, 1968: *Grundriss der Tektonik der Nördlichen Karpaten*. Bratislava.
- Angelstam P., Grodzynski M., Andersson K. i in.**, 2013: Measurement, Collaborative Learning and Research for Sustainable Use of Ecosystem Services: Landscape Concepts and Europe as Laboratory. *AMBIO A Journal of the Human Environment* 42 (2).

- Angiel J.**, 2010: Percepcja warszawskiej Wisły przez studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Miasto w edukacji geograficznej. Wyd. Instytut Geografii UJK Kielce, Kielce 2010.
- Angiel J.**, 2011: Rzeka Wisła, jej wartości i percepcja. Wisła w edukacji geograficznej. Wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Angiel J.**, 2012: Percepcja wartości rzeki Wisły – od faktów do edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju. Cywilizacja a środowisko – wyzwania i dylematy. Wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Angiel J.**, 2014: Wisła w nas [w:] Nad Wisłą. Wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Angiel J.**, 2015: Perception of River Value in Education of Sustainable Development (The Vistula River, Poland). Sustainable Development t. 23. Wyd. UW, Warszawa.
- Angiel J.**, 2017: Geograficzne postrzeganie świata przez pryzmat wiedzy, doświadczeń oraz dziedzictwa geograficznego. Edukacja geograficzna wobec problemów współczesnego świata. Wyd. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Antoniewicz W. (red.)**, 1959: Fizjografia i geografia pasterstwa Tatr Polskich i Podhala. Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław Kraków Warszawa.
- Antrop M.**, 2000: Changing patterns in the urbanised countryside of western Europe. Landscape Ecology 15.
- Apollo M.**, 2010: Antropopresja turystyki wysokogórskiej na przykładzie Kilimandżaro. Studia Geographica I.
- Armand D.L.**, 1980: Nauka o krajobrazie. Podstawy teorii i metody logicznomatematyczne. Wyd. PWN, Warszawa.
- Aronsson L.**, 2000: The development of sustainable tourism. Wyd. Continuum, London.
- Askland H.H., Bunn M.**, 2018: Lived experiences of environmental change: solastalgia, power and place. Emotion, space and society 27.
- Babbie E.**, 2007: Badania społeczne w praktyce. Wyd. PWN, Warszawa.
- Bafia S.**, 2022: Uchwała krajobrazowa ma uregulować reklamowy chaos w Zakopanem. Wyd. Polska Agencja Prasowa.
- Bafia-Bobek M.**, 2022: Zakopane. Szlak do Doliny Strążyskiej będzie dostępny dla osób niepełnosprawnych. W Tatrach rusza nowy projekt TPN. Wyd. Polska Agencja Prasowa.

- Bailly A.S.**, 1981: Geografia percepcji w świecie frankofońskim w perspektywie historycznej. *Geographia Helvetica*.
- Bajerowski T. (red.)**, 2000: Wycena krajobrazu – rynkowe aspekty oceny i waloryzacji krajobrazu. Wyd. Educaterra, Olsztyn.
- Baker L.E.**, 2007: Public sites versus public sights: The progressive response to outdoor advertising and the commercialization of public space. *American Quarterly* 59 (4).
- Balmford A., Bruner A., Cooper P. i in.**, 2002: Economic reasons for conserving wild nature. *Science* 297.
- Balon J.**, 1991: Piętrowość w środowisku przyrodniczym Tatr. *Czasopismo geograficzne* 62/4.
- Balon J.**, 2000: Piętra fizycznogeograficzne polskich Tatr. *Prace Geograficzne*, z. 105. Wyd. Instytut Geografii UJ, Kraków.
- Balon J.**, 2005: Spatial order in the natural environment of the polish Tatra Mts. *Prace Geograficzne* 115. Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Balon J., Jodłowski M., Krąż P.**, 2021: Mikroregiony fizycznogeograficzne Tatr Zachodnich. *Prace Geograficzne* 26.
- Bańka A.**, 2002: Społeczna psychologia środowiskowa. Wyd. Scholar, Warszawa.
- Barabasz-Krasny B.**, 2002: Sukcesja roślinności na łąkach, pastwiskach i nieużytkach porolnych Pogórza Przemyskiego. *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica Supplementum* 4.
- Baranowska-Janota M.**, 2007: Turystyka w planach zagospodarowania przestrzennego i planie ochrony Tatrzańskiego Parku Narodowego [w:] Matuszczyk A., Skawiński P., Pociask-Karteczka J. (red.): Stan i perspektywy rozwoju turystyki w TPN. *Studia i monografie AWF* 46. Wyd. AWF-TPN, Kraków–Zakopane.
- Barczyk G.**, 2008: Tatrzańskie wywierzyska. Krasowe systemy wywierzyskowe Tatr Polskich. Wyd. UW oraz TPN, Zakopane.
- Barczyk G.**, 2013: Systemy wywierzyskowe w tatrzańskim środowisku przyrodniczym [w:] Pociask-Karteczka J.: Z badań hydrologicznych w Tatrach. Wyd. TPN, Zakopane.
- Barczyk G.**, 2017: Aktualne problemy badań hydrogeologicznych w obszarze krasu tatrzańskiego. *Materiały 51 Sympozjum Speleologicznego*, Zakopane.
- Barczyk G., Jakubowski R., Piechowski A. i in.**, 2000: *Bedecker tatrzański*. Wyd. PWN, Warszawa.

- Bartkowski T.**, 1985: Nowy etap dyskusji nad pojęciem krajobrazu. *Czasopismo Geograficzne* LVI, 1.
- Bartkowski T.**, 1986: Zastosowania geografii fizycznej. Wyd. PWN, Warszawa.
- Bartnicka M.**, 1989: Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy (studium geografii percepcji). *Dokumentacja geograficzna* 2, 92.
- Bassand M.**, 1968: *Sociologie des loisirs et du tourisme*, UIOOT.
- Bauman Z.**, 2000: *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*. Wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Bayliss J., Helyar A., Lee J.T. i in.**, 2003: A multi-criteria targeting approach to neutral grassland conservation. *Journal of Environmental Management* 67, 2.
- Bednarek A.**, 2008: Wpływ czynników przyrodniczych i kulturowych na kształtowanie się form architektonicznych w Polsce. Wyd. Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec.
- Bel M.**, 2011: *Notitia Hungariae novae historico geografica, Viennae 1735-1742*, t.1-4.
- Benedictson K., Lund K.A., Huijbens E.**, 2011: Inspired by eruptions? Eyjafjallajökull and Icelandic Tourism. *Mobilities* 6, 1.
- Berezowski S.**, 1953: *Dolina Kościeliska*. Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Berezowski S.**, 1954: *Dolina Chochołowska*. Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Berezowski S.**, 1954: *Hala Gąsienicowa*. Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Berleant A.**, 2007: *Przemysław estetykę – niepokorne eseje o estetyce i sztuce*. Wyd. Universitas, Kraków.
- Berling-Wolff S., Wu J.**, 2004: Modelling urban landscape dynamics: A case study in Phoenix, USA. *Urban Ecosystems* 7, 3.
- Bernaciak A.**, 2014: Percepcja przestrzeni miejskiej – uczestnicy procesu i ich rola w przestrzeni. *Studia Periegetica* nr 2 (12).
- Bernaciak A., Palicki S.**, 2017: Rola stereotypów w percepcji miejsca a tożsamość mieszkańców w procesie rewitalizacji. *Gospodarka w praktyce i teorii* 47 (2). Wyd. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Bernat S.**, 2008: Dźwięk jako element oceny i klasyfikacji krajobrazu. *Klasyfikacja krajobrazu – teoria i praktyka. Problemy Ekologii Krajobrazu XX*. Wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Bernat S.**, 2008: Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 11*, Lublin.
- Bernat S.**, 2008: Kierunki kształtowania krajobrazów dźwiękowych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 11*, Lublin.

- Bernat S.**, 2010: Strefy ciszy w krajobrazie rekreacyjnym. Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu 27. Wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Bernat S.**, 2012: Droga a percepcja dźwięku w krajobrazie na przykładzie polskich parków narodowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 18, Sosnowiec.
- Bernat S.**, 2012: Percepcja i ocena jakości krajobrazów dźwiękowych w polskich parkach narodowych. Problemy Ekologii Krajobrazu 33. Wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Bernat S.**, 2013: Turystyka dźwiękowa i spacerzy dźwiękowe jako formy aktywności turystyczno-rekreacyjnej w lasach. Studia i Materiały CEPL w Rogowie 15, 37/4, Rogów.
- Bernat S.**, 2014: Potencjał nieczynnych kamieniołomów dla turystyki dźwiękowej (na wybranych przykładach). Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 21, Lublin.
- Bernat S.**, 2014: Potencjał turystyki dźwiękowej. Turystyka Kulturowa 6.
- Berry B.**, 1980: Creating future geographies. Annals of the Association of American Geography 70, 4.
- Birkenmajer K.**, 2008: Karst sinkholes in the Würm Glaciation deposits, subsurface drainage and extent of Triassic limestones in the Sucha Woda Valley, Polish Tatra Mountains (West Carpathians). Stud. Geol. Pol. 131.
- Boguszewicz-Kreft M.**, 2010: Doświadczenie jako propozycja wartości dla klienta. Zeszyty Naukowe Polityki Europejskiej, Finanse i Marketing 3 (52), Warszawa.
- Bohdanowicz P.**, 2005: Turystyka a świadomość ekologiczna. Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Bohuš I.**, 1969: Krásy Tatier. Wyd. Osvetovy Ustav, Praha.
- Boll T., von Haaren C., Albert C.**, 2014: How do urban dwellers react to potential landscape changes in recreation areas? A case study with particular focus on the introduction of dendromass in the Hamburg Metropolitan Region. iForest – Biogeosciences and Forestry 7.
- Boniface P.**, 2003: Tasting tourism: travelling for food and drink. Wyd. Ashgate Publishing Limited, Aldershot.
- Bonowicz W.**, 2008: „Świat bez nas by się zastoł...” – Ks. Józef Tischner o wierze góralskiej. Wyd. Znak, Kraków.
- Borc Z., Niedźwiecka-Filipiak I.**, 2004: Wiejska architektura drewniana, tradycja i współczesność [w:] Czarniecki W., Proniewski M. (red.): Budownictwo drewniane w

gospodarce przestrzennej europejskiego dziedzictwa. Wyd. Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.

Borg van der J., 1991: *Tourism and Urban Development*. Thesis Publishing, Amsterdam.

Borys T. (red.), 1999: *Wskaźniki ekorozwoju. Ekonomia i Środowisko 1*, Białystok.

Bowen D., 2022: *Contemporary tourist behaviour. Yourself and others as tourists*. Wyd. Cabi, Boston.

Boyd J., Banzhaf S., 2007: What are ecosystem services? The need for standardized environmental accounting units. *Ecological Economics* 63.

Bógdał-Brzezińska A., Wendt J.A., 2018: Zarys historii turystyki i geografii turystycznej [w:] Olszewski-Strzyżowski D. J., Drózd R., Pasek M. (red.): *Turystyka: nowe trendy*. Zeszyty naukowe, vol. 6, Oddział Pomorski w Gdańsku. Wyd. Polska Izba Turystyki, Gdańsk.

Braden C., 2012: *Acoustic tourism – an emerging industry. The Global Composition*. Wyd. Sound, Media and the Environment, Darmstadt-Dieburg.

Brassley P., 1998: On the unrecognized significance of the ephemeral landscape. *Landscape Research* 23.

Brierley G. J., 2010: *Landscape memory: The imprint of the past on contemporary landscape forms and processes*. *Area* 42.

Brotherton B., Himmetoglu B., 1997: *Beyond Destinations – Special Interest Tourism*. *Anatolia – An International Journal of Tourism and Hospitality Research* 8 (3).

Bruner J. S., 1965: *The process of education*. Wyd. Harvard University Press, Cambridge.

Brush R.G., Shafer E.L., 1975: Application of a landscape preference model to land management [w:] Zube E.H., Brush R.G., Fabos J.G. (ed.): *Landscape Assessment: Values, Perceptions and Resources*. Wyd. Dowden, Hutchinson and Ross, Stroudsburg.

Buczowska K., 2008: *Turystyka kulturowa – przewodnik metodyczny*. Wyd. Akademia Wychowania Fizycznego, Poznań.

Budzyńska N., 2009: *Duch dawnego Zakopanego*. Przewodnik Katolicki nr 3, Poznań.

Burda J., 2005: Charakterystyka morfologiczna i geochemiczna kryształów cyrkonu z migmatytu ze Smreczyńskiego Wierchu (Tatry Zachodnie). *Przegląd Geologiczny* 53, 2. Wyd. Państwowy Instytut Geologiczny – Państwowy Instytut Badawczy, Szczecin.

Butler R.W., 1980: The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources. *Canadian Geographer* 24 (1).

- Butler R.W.**, 2018: Challenges and opportunities. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 6.
- Căplescu O.A.**, 2014: Augmented spaces: A look beyond advertising, *Urbanism. Arhitectură. Construcții* 5 (1).
- Caputa Z.**, 2004: Uwarunkowania klimatyczne osadnictwa w Karpatach [w:] Myga-Piątek U. (red.): *Przemiany krajobrazu kulturowego Karpat, wybrane aspekty. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 3*, Sosnowiec.
- Carles J.L., Barrio I.L., de Lucio J.V.**, 1999: Sound influence on landscape values. *Landscape and urban planning* 43.
- Caves R.**, 2013: *Encyclopedia of the City*. Wyd. Taylor & Francis Ltd, London.
- Chałubiński T.**, 1886: *Enumeratio muscorum frondosorum tatrensium, hucusque cognitorum*. Warszawa.
- Cheung K.S., Li L.**, 2019: Understanding visitor– resident relations in overtourism: Developing resilience for sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism* 27 8.
- Chmielewski T., Chmielewski S., Kulak A.**, 2019: Percepcja i projekcja krajobrazu: teorie, zastosowania, oczekiwania. *Przegląd Geograficzny* 91 3.
- Chmielewski T.J., Myga-Piątek U., Solon J.**, 2015: Typologia aktualnych krajobrazów Polski. *Przegląd Geograficzny* 87 3.
- Chmielewski T.J., Śleszyński P., Chmielewski Sz. i in.**, 2018: Ekologiczne i fizjonomiczne koszty bezładu przestrzennego. *Prace Geograficzne* 264.
- Chojnacki J.**, 1995: *The High Tatras*. Wyd. Secesja, Bielsko-Biała.
- Chowaniec J.**, 2008: Kartografia hydrogeologiczna Tatr i Podhala – rys historyczny. *Przegląd Geologiczny* 56/12.
- Chowaniec J.**, 2013: Obieg wody w skali regionalnej Tatr i Podhala ze szczególnym uwzględnieniem fazy podziemnej [w:] Pociask-Karteczka J.: *Z badań hydrologicznych w Tatrach*. Wyd. TPN, Zakopane.
- Chudoba T.**, 2008: *Teoria i metodyka turystyki*. Wyd. Centrum Doradztwa i Informacji Diffin, Warszawa.
- Cichoń M.**, 2008: Postawy proekologiczne społeczności małego miasta (Murowana Goślina, Wielkopolska). *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 10*.
- Cichoń M.**, 2008: Postrzeganie krajobrazu na geograficznych ścieżkach dydaktycznych. *Przegląd Geograficzny* 80 3.
- Cichy D.**, 1987: Koncepcja społecznej edukacji ekologicznej. *Biologia w szkole* 5.

- Ciszewski A., Kicińska D., Paszczak A. i in.,** 2010: Wpływ działalności wspinaczkowo–jaskiniowej na przyrodę Tatr (wstępne wyniki badań). Nauka a zarządzanie obszarem Tatr i ich otoczeniem, t. III, Zakopane.
- Ciurzycki W.,** 2003: Gospodarka pasterska a lasy Tatr Polskich. Sylwan 11, Warszawa.
- Cohen E.,** 1979: A Phenomenology of Tourist Experiences. *Sociology. The Journal of The British Sociological Association* 2.
- Cole J.P.,** 1973: Percepcja w geografii. *Perspectives in Geographical Education*. Wyd. Oliver and Boyd.
- Cole T.,** 2013: Crematorium, barracks, Gateway: survivors` return visits to the memory landscape of Auschwitz. *History and Memory* 25 2. Wyd. Indiana University Press, Bloomington.
- Crompton J.L.,** 1979: Why People Go on Pleasure Vacation, *Annals of Tourism Research* 6 (4).
- Čuka P.,** 1997: Wybrane problemy percepcji w turystyce na przykładzie austriackich i słowackich respondentów. Wyd. Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, Łódź.
- Čuka P., Gregorová B.,** 2007: Zastosowanie mapy mentalnej do badania percepcji. Studiów porównawcze na przykładzie studentów polskich i słowackich. Wyd. Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, Łódź.
- Cybul P., Jucha W., Mareczka P. i in.,** 2018: Struktura pozioma i pionowa krajobrazu Pienin polskich i Pienińskiego Parku Narodowego. *Pieniny - Przyroda i Człowiek*.
- Czermak P., Sidor A., Stosik A. i in.,** 2011: Góry miejscem wydarzeń o charakterze religijnym. *Turystyka religijna – atrakcje turystyki religijnej. Zeszyty Naukowe* 648, *Ekonomiczne Problemy Usług* 66. Wyd. Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Czerwiński T.,** 2006: Budownictwo ludowe w Polsce. Wyd. Sport i Turystyka MUZA, Warszawa.
- Dann G., Jacobsen J.K.S.,** 2003: Tourism smells capes. *Tourism Geographies* 5 (1).
- Datel R.E., Dingemans D.J.,** 1984: Percepcja środowiska, ochrona zabytków i sens miejsca. *Environmental Perception and Behavior: An Inventory and Prospect* 209. Wyd. The University of Chicago, Department of Geography, Chicago.
- Dąbrowska-Budzilo K.,** 2011: Genius loci jako potencjalne źródło inspiracji dla kształtowania krajobrazu. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 15, Sosnowiec.

- De Groot R., Alkemade R., Braat L. i in.,** 2010: Challenges in integrating the concept of ecosystem services and values in landscape planning, management and decision making. *Ecological Complexity* 7.
- De Kadt, E.,** 1979: *Tourism: Passport to Development. Perspectives on the social and cultural effects of tourism in developing countries.* Wyd. World Bank UNESCO, Oxford University Press, Oxford.
- Degórski M.,** 2005: Środowisko przyrodnicze a środowisko geograficzne [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.): *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii* 1.
- Del Romero Renau L.,** 2018: Touristification, Sharing Economies and the New Geography of Urban Conflicts. *Urban Science* 2 (4), 104.
- Dewey J., Bentley A.F.,** 1949: *Knowing and the Known.* Beacon, Boston, MA.
- DiBari J.N.,** 2007: Evaluation of five landscape-level metrics for measuring the effects of urbanization on landscape structure: the case of Tuscon. *Landscape and Urban Planning* 79, 3–4, Arizona.
- Dodds R., Butler R.,** 2019: The phenomena of overtourism: a review. *International Journal of Tourism Cities* 5 (4).
- Domański B., Libura H.,** 1986: *Geograficzne badania wyobrażeń, postaw i preferencji.* Przegląd Geograficzny 58, Warszawa.
- Domeracki P., Tyburski W.,** 2011: *Podstawy edukacji i kształtowania świadomości społecznej w duchu zrównoważonego rozwoju.* Wyd. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń.
- Doran Y.J.,** 2019: *Axiology and affording attitude in Australia's „invasion”.* Accessing Academic Discourse, London.
- Dorrio B.V., Quinteiro R.V.,** 2006: *Indoor interactive science museums in school* [w:] Costa M.F., Dorrio B.V. (red.): *Hands-on science, science education and sustainable development.* Wyd. University of Minho, Braga.
- Doxey G. V.,** 1976: *When enough's enough: the native are restless in Old Niagara.* Heritage, Canada, 2 (2).
- Drewnik M.,** 2008: *Geomorfologiczne uwarunkowania rozwoju pokrywy glebowej w obszarach górskich na przykładzie Tatr.* Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Drewnik M., Krzemień K., Prędko R. i in.,** 2017: *Znaczenie parków narodowych dla ochrony naturalnych procesów geomorfologicznych, hydrologicznych i glebotwórczych.* Roczniki Bieszczadzkie 25, Kraków-Ustrzyki Dolne.

- Duch W.**, 2008: Umysł, świadomość i działania twórcze. Kognitywistyka i Media w Edukacji 1-2, Toruń.
- Duff C.**, 2010: On the Role of Affect and Practice in the Production of Place. Environment and Planning D. Society and Space 28 5.
- Durydiwka M.**, 2013: Turystyka kulinarna – nowy (?) trend w turystyce kulturowej. Prace i Studia Geograficzne 52.
- Dutkowska R.**, 1991: Zakopane – czterysta lat dziejów. Wyd. Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków.
- Dziadkowiec J.**, 2009: Warunki emergencji biologicznej w świetle sporu emergentyzm – redukcjonizm. Roczniki filozoficzne 57 1.
- Dziadowiec J.**, 2010: Zakopane – miasto żywej tradycji i nowoczesności. ZN TD UJ – Nauki Humanistyczne, numer specjalny 1.
- Dziewulski E.**, 1879: Morskie Oko powyżej Rybiego Jeziora w Tatrach polskich.
- Dziewulski E.**, 1879: Rybie Jezioro w Tatrach Polskich.
- Dziewulski E.**, 1881: Pięć Stawów w dolinie Roztoki w Tatrach Polskich.
- Dziewulski E.**, 1882: Czarny Staw Gąsienicowy (pod Kościelcem).
- Elliott C.**, 1996: Paradigms of forest conservation, *Unasylva* 187, vol. 47.
- English P.W.**, 1968: Krajobraz, ekosystem i percepcja środowiska: koncepcje w geografii kultury. *The Journal of Geography* 4.
- Erwin E.**, 2006: Randomized clinical trials in psychotherapy outcome research. *Philosophy of Science* 73 (2).
- Fabijanowski J., Dziewulski J.**, 1996: Gospodarka leśna [w:] Mirek Z., Głowaciński Z., Klimek K. i in. (red.): *Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego. Tatry i Podtatrze* 3. Wyd. TPN, Kraków-Zakopane.
- Fidelus J.**, 2010: Porównanie skutków przekształceń rzeźby pod wpływem antropopresji w polskiej i słowackiej części Tatr. Wyd. OPN, Ojców.
- Finnessey L.**, 2012: The Negative Effects of Tourism on National Parks in the United States. *Honors Theses – Providence Campus* 4:42.
- Fontanari M., Berger-Risthaus B.**, 2019: Problem and solution awareness in overtourism. Wyd. Routledge, London.
- Ford D.C., Williams P.**, 2007: *Karst geomorphology and hydrology*. John Wiley and Sons Ltd., Chichester.
- Foth M., Caldwell G.A.**, 2018: More than human media architecture. *Proceedings of the 4th Media Architecture Biennale Conference*.

- Frankfurt-Nachmias Ch., Nachmias D.,** 2001: Metody badawcze w naukach społecznych. Wyd. Zysk i S-ka, Warszawa.
- Frydryczak B.,** 2013: Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego. Wyd. PTPN, Poznań.
- Frydryczak B.,** 2016: Zmysły w krajobrazie [w:] Orlik P., Tarnowski J. (red.): Estetyka i Krytyka 42. Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Gadomski A.,** 1926: Morfologia glacialna północnych stoków Wysokich Tatr. Wyd. Księgarnia B. Kotuli, Cieszyn.
- Gaj J.,** 2003: Zarys historii turystyki w Polsce. Wyd. Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Warszawa.
- Galway L.P., Beery T., Jones-Casey K. i in.,** 2019: Mapping the solastalgia literature: a scoping review study. *J. Environ. Res. Public Health* 16 (15).
- Gan Y., Luo T.,** 2014: Multisensory landscape assessment: the contribution of acoustic perception to landscape evaluation. *The Journal of the Acoustical Society of America* 136, 3200.
- Garrod B.,** 2003: Managing visitor impacts [w:] Fyall A., Garrod B. Leask A. (red.): *Managing Visitor Attractions. New Directions 1*, Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Gašinec I.,** 2002: Eliminácia vplyvu negatívnych antropogénnych faktorom na úbytok kamzíka vrchovského tatranského v Tatranskom národnom parku [w:] Janina M., Švajda J. (red.): *Ochrana kamzíka*. Wyd. TANAP, NAPANT, IHAB, Tatranská Štrba-Banská Bystrica-Tatranská Javorina.
- Gawęda A.,** 2001: Alaskity Tatr Zachodnich: zapis wczesnowaryscyjskiej kolizji w prakontynencie Karpat. Wyd. Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Gaworecki W.,** 2007: *Turystyka*. Wyd. PWE, Warszawa.
- Gądek B.,** 1998: Würmskie zlodowacenie Tatr w świetle rekonstrukcji lodowców wybranych dolin na podstawie prawidłowości glaciologicznych. *Prace naukowe UŚL* 1741: 1-152.
- Gąsienica-Byrcyn W.,** 2008: Dynamika liczebności kozicy tatrzańskiej *Rupicapra rupicapra tatica* (Blahout, 1971). Wyd. TPN, Zakopane.
- Genersich Ch.,** 1804: *Merkwürdigkeiten der Königlichen Freystadt Kesmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen. Caschau Leutschau.*
- Geresz J., Fiszer D.,** 2015: Kulinarna pamiątka turystyczna. *Zeszyty Naukowe, Turystyka i Rekreacja* 1 (15).

- Gilmore J., Pine, J.**, 1998: Welcome to the Experience Economy. Harvard Business Review.
- Gimona A.**, 2007: Mapping hotspots of multiple landscape functions: a case study on farmland afforestation in Scotland. *Landscape Ecology* 22.
- Gloger Z.**, 1903: Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy. Warszawa.
- Głowaciński Z.**, 2002: Czerwona lista zwierząt ginących i zagrożonych w Polsce. Wyd. PAN, Kraków.
- Gmelch S.B., Kaul A.**, 2004: Tourists and tourism. Wyd. Waveland Press, Long Grove.
- Goetel W.**, 1929: Stan i zagadnienia badań geologicznych w Tatrach. *Wiadomości Geograficzne* r. 7 z. 9-10. Kraków.
- Golembki G.**, 2002: Kompendium wiedzy o turystyce. Wyd. PWN, Poznań.
- Golembki G.**, 2006: Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Wyd. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Gombrich E.**, 1999: The image and the eye. Wyd. Phaidon Press Limited, Londyn.
- Goodey B., Gold J.R.**, 1987: Percepcja środowiska: związki z urbanistyką. *Progress in Human Geography* 11.
- Gorczyca E.**, 2000: Wpływ ruchu turystycznego na przekształcenie rzeźby wysokogórskiej na przykładzie masywu Czerwonych Wierchów i Regli Zakopiańskich (Tatry Zachodnie). Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Gorczyca E., Krzemień K.**, 2002: Wpływ ruchu turystycznego na rzeźbę Tatrzańskiego Parku Narodowego. *Przemiany środowiska przyrodniczego Tatr*. Wyd. TPN – Polskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk o Ziemi, Kraków-Zakopane.
- Gorczyca E., Krzemień K.**, 2009: Rola antropopresji w przekształcaniu obszarów wysokogórskich na przykładzie Tatr i Monts Dore. Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Gössling S., Peeters P.**, 2015: Assessing tourism's global environmental impact 1900–2050. *Journal of Sustainable Tourism* 23, no. 5.
- Goszczyński S.**, 1853: Dziennik podróży do Tatrów. Petersburg.
- Górecki A., Nieszporek K., Ostruszka A. i in.**, 2007: Świadomość ekologiczna młodzieży zamieszkującej okolice wybranych parków narodowych. *Roczniki Bieszczadzkie* 15.
- Górka A.**, 2016: Edukacja krajobrazowa dla ruralistyki. *Topiarius – studia krajobrazowe* 1. Wyd. Amelia, Boguchwała.

- Górny B.**, 2020: System edukacji i motywacji w dążeniu do zrównoważonego rozwoju [w:] Kretek H. A. (red.): Implementacja idei europejskiego zielonego ładu na bazie społecznej gospodarki rynkowej determinantą zarządzania w realizacji założeń zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój w procesie integracji europejskiej. Wyd. PWSZ w Raciborzu, Racibórz.
- Górzyński S.**, 1962: Z dziejów osadnictwa i pasterstwa Podhala i Tatr w wiekach XII – XVIII [w:] Antoniewicz W. [red.]: Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. Historia osadnictwa i organizacja społeczna pasterstwa oraz słownictwo pasterskie Tatr Polskich i Podhala, t. IV. Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, Wrocław.
- Grabda E.**, 1938: Dalsza walka o Tatry. Warszawa.
- Grabda E.**, 1938: Prawo na bezdrożach tatrzańskich. Warszawa.
- Graja-Zwolińska S.**, 2009: Rola wskaźnika chłonności turystycznej w kształtowaniu przestrzeni turystycznej parków narodowych. Studia i materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej 11, nr 23.
- Granö J. G.**, 1929: Reine Geographie. Eine methodologische studie beleuchtet mit beispielen aus Finland und Estland. Acta Geographica 2, Helsinki.
- Griggs D., Stafford-Smith M., Gaffney O. i in.**, 2013: Sustainable development goals for people and planet. Nature 495.
- Griselin M., Nageleisen S.**, 2003: „Quantifier” le paysage au long d’un itinéraire à partir d’un échantillonnage photographique au sol, 6èmes Rencontres de Théo Quant, Besançon.
- Grodecki R.**, 1920: O górach srebrnych w Tatrach. Ilustrowany Kurier Codzienny 139.
- Gulmez M., Karaca S., Kitapci O.**, 2010: The effects of outdoor advertisements on consumer: A case study. Studies in Business and Economics 1/2010, 5 (2).
- Gurgul A.**, 2022: Podhale – wszystko na sprzedaż. Wyd. Czarne, Sękowa.
- Gutkowski B.**, 2009: Wprowadzenie [w:] Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym. Wyd. A. Grzegorzczak, Warszawa.
- Guzik M., Skawiński P., Wężyk P.**, 2002: Oddziaływanie narciarstwa zjazdowego na szatę roślinną Doliny Goryczkowej w Tatrach [w:] Partyka J. (red.): Użytkowanie turystyczne Parków Narodowych. Ruch turystyczny – Zagospodarowanie – Konflikty – Zagrożenia. Wyd. OPN, Ojców.
- Hacquet B.**, 1796: Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1787-1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen. Nurnberg.

- Hák T., Janoušková S., Moldan B.,** 2016: Sustainable Development Goals: A need for relevant indicators. *Ecological Indicators* 60.
- Halicki E.,** 1982: Kult ciał niebieskich w wierzeniach Podhala. „Podtatrze” jesień-zima.
- Han N., Yu M., Jia P.,** 2022: Multi-Scenario Landscape Ecological Risk Simulation for Sustainable Development Goals: A Case Study on the Central Mountainous Area of Hainan Island. *Int J Environ Res Public Health*.
- Harris J.M., Wise T.A., Gallagher K.P. i in. (red.),** 2001: A Survey of Sustainable Development. Social and Economy Dimensions, Island Press, Waszyngton, Covelo, Londyn.
- Hauser E.,** 2005: Are you experienced? Promo.
- Heath J., Potter A.,** 2010: Bunt na sprzedaż. Dlaczego kultury nie da się zagłuszyć. Wyd. Muza, Warszawa.
- Hedfors P., Berg P.G.,** 2003: The sounds of two landscape settings: auditory concepts for physical planning and design. *Landscape research* 28 3.
- Heller M.,** 1992: Filozofia nauki. Wprowadzenie. Wyd. WAM, Kraków.
- Herold M., Couclelis H., Clarke K.C.,** 2005: The role of spatial metrics in the analysis and modelling of urban land use change, *Computers. Environment and Urban Systems* 29 4.
- Hibner J.,** 2020: Wpływ doświadczenia na motywy uprawiania narciarstwa na przykładzie tatrzańskich ośrodków narciarskich: Kasprowy Wierch (Polska) i Tatrzańska Łomnica (Słowacja). *Prace Geograficzne* 161.
- Hibner J., Balon J.,** 2010: Turyści na Orlej Perci: możliwości, motywacje, opinie. *Nauka a zarządzanie obszarem Tatr i ich otoczeniem t. III*, Zakopane.
- Hibszer A.,** 2002: Rola zajęć terenowych w nauczaniu przyrody [w:] Hibszer A., Myga-Piątek U., Rzętała M. (red.): *Przyroda: scenariusze zajęć lekcyjnych dla klas IV-VI szkoły podstawowej*, t. V. Wyd. Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec.
- Holmberg J.,** 1992: *Making Development Sustainable: Redefining Institutions, Policy and Economics*, Island Press, Waszyngton.
- Howard J., Gagné M., Morin A.J.S. i in.,** 2016: Motivation profiles at work: a self-determination theory approach. *Journal of Vocational Behavior* 95-96.
- Hunziker M., Felber P., Gehring K. i in.,** 2008.: Evaluation of landscape change by different social groups. Results of two empirical studies in Switzerland. *Mountain Research and Development* 28.

- Idziak P.**, 2009: Konkurencyjność muzeów w gospodarce doznań i kreatywności [w:] Stasiak A. (red.): Kultura i turystyka – wspólnie zyskać! Wyd. WSTH w Łodzi, Łódź.
- Innerhofer E., Erschbamer G., Pechlaner H.**, 2019: Overtourism Tourism Management and Solutions. Wyd. Routledge, London.
- Ira V.**, 1996: Etnická a religiózna štruktúra obyvateľ'stva východného Slovenska a percepcia etnických a religióznych napätí. Geografický časopis 48 (1).
- Ittelson W.H., Cantril H.**, 1954: Perception, a Transactional Approach. Wyd. Doubleday, New York.
- Iveson K.**, 2012: Branded cities: Outdoor advertising, urban governance, and the outdoor media landscape, Antipode 44 (1).
- Jackowski A.**, 2003: Święta przestrzeń Świata. Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Jafari J.**, 2001: Scientific tourism. In Hosts and Guests Revisited: Tourism Issues of the 21st Century [w:] Smith V.L., Brent M. (ed.): New York: Cognizant Communication.
- Jałowiecki B.**, 2000: Percepcja przestrzeni Warszawy. Studia Regionalne i Lokalne nr 2 (2).
- Jałowiecki B.**, 2009: Magia miejsc [w:] Gutowski B. (red.): Genius Loci – tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym. Wyd. A. Grzegorzczak, Warszawa.
- Jania J.A., Zwoliński Z.**, 2011: Ekstremalne zdarzenia meteorologiczne, hydrologiczne i geomorfologiczne w Polsce. Landform Analysis 15.
- Jayapalan N.**, 2001: An introduction to tourism. Wyd. Atlantic Publishers And Distributors, New Delhi.
- Jensen M.T., Scarles C., Cohen S.A.**, 2015: A multisensory phenomenology of interrail mobilites. Annals of Tourism Research 53.
- Jiang L., Masullo M., Maffei L.**, 2016: Effect of odour on multisensory environmental evaluations of road traffic. Environmental Impact Assessment Review 60.
- Jianyu M., Gao J., Scott N.**, 2017: Introduction: Creating Memorable Experiences [w:] Scott N., Gao J., Ma J. (red.): Visitor Experience Design. Wyd. CABI, Oxfordshire-Boston.
- Jurczak P., Migoń P., Kaczka R.J.**, 2012: Występowanie i cechy morfometryczne szlaków spływów gruzowych w Tatrach i Karkonoszach. Czasopismo Geograficzne 83 (1–2).
- Kaczmarska A.**, 2016: Negatywne aspekty rozwoju turystyki masowej impulsem do wzrostu zainteresowania ofertą agroturystyczną. Contemporary science: The theory and the practice 67.

- Kałamucka W.**, 2008: Krajobraz idealny [w:] Bernat S. (red.): Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 11, Lublin.
- Karpiński Ł.**, 2007: Jednostki języka specjalistycznego w aspekcie statusu terminologicznego. *Linguodidactica XI*. Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Karwasz G., Kruk J., Chojnacka J.**, 2011: Edukacja multimedialna w centrach nauki i eksploratoriach [w:] Lewowicki T., Siemieniecki B.: *Technologie edukacyjne w wymiarze praktycznym t. 2*. Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Kayumovich K.O., Kamalovna S.F.**, 2019: Social media-marketing – a forceful tool for tourism industry. Wyd. Bukhara State University, Bukhara.
- Kazimierczak M.**, 2019: O etyce zwiedzania w perspektywie overtourismu [w:] Zowisło M., Kosiewicz J.: *Sport i turystyka w perspektywie nauk społecznych: tradycja i współczesność*. Monografie seria AWF 43.
- Kazimierczak M., Malchrowicz-Moško E.**, 2021: Overtourism w etycznej perspektywie. *Turystyka Kulturowa 1*.
- Kaźmierczakowa R., Poznańska Z.**, 1992: Jak utrzymać krokusy na polanach tatrzańskich? *Chrońmy Przyrodę Ojczystą 2*.
- Kielczewska-Zalewska M.**, 1971: *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*. Wyd. PWN, Warszawa.
- Klein F.**, 1897: *Podhalanie i Tatry na początku wieku XIX*. Wyd. nakł. Towarzystwa Ludoznawczego, Drukarnia Ludowa, Lwów.
- Klimaszewski M.**, 1988: *Rzeźba Polskich Tatr*. Wyd. PWN, Warszawa.
- Kłapyta P.**, 2011: Relative Surface Dating of Rock Glacier Systems in the Žiarska Valley, the Western Tatra Mountains. Slovakia. *Studia Geomorphologica Carpatho-Balcanica 45*.
- Kocój E.**, 2018: Powroty do tematów pasterskich. Zwyczaje i wierzenia związane z rozpoczęciem sezonu pasterskiego na pograniczu polsko-słowackim w XXI w. *Etnografia Polska t. LXII, z. 1-2*.
- Kolasińska A.**, 2010: Postawy turystów w odniesieniu do ochrony przyrody w świetle badań ankietowych na przykładzie Pienińskiego Parku Narodowego. *Folia Turistica 22*. Wyd. AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, Kraków.
- Komornicki T., Skiba S.**, 1985: *Gleby (mapa 1:50000)* [w:] *Atlas Tatrzańskiego Parku Narodowego*. Wyd. TPN, PTPNZ oddział w Krakowie, Zakopane-Kraków.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.).

Kośmider J., Mazur-Chrzanowska B., Wyszyński B., 2002: *Odory*. Wyd. PWN, Warszawa.

Kot M., Krzan Z., Siarzewski W. i in., 2002: Rys historyczny i obecny stan badań naukowych w Tatrzańskim Parku Narodowym w latach 1981–2001. *Kosmos – problemy nauk biologicznych*, t. 51, nr 4. Wyd. Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika, Zakopane.

Kotarba A., 1976: Współczesne modelowanie węglanowych stoków wysokogórskich. *Prace geograficzne IGiPZ PAN* 120.

Kowalczyk A., 1992: Badanie postrzegania krajobrazu multisensorycznego podstawą kształtowania obszarów rekreacyjnych. Wyd. WSP, Bydgoszcz.

Kowalczyk A., 1992: Metodologia i metodyka badań percepcji krajobrazu z punktu widzenia potrzeb turystyczno-wypoczynkowych [w:] *Metody oceny środowiska przyrodniczego*, Gea 2, Warszawa–Płock Murzynowo.

Kowalczyk A., 2001: *Geografia turystyki*. Wyd. PWN, Warszawa.

Kowalczyk A., 2005: Turystyka kulinarna – ujęcie geograficzne. *Turyzm* 15.

Kowalczyk A., 2014: Od turystyki 3S do turystyki 3E. Czy to zmiana paradygmatu turystyki masowej? [w:] *Turystyka wobec zmian współczesnego świata. Zmiany, bariery, innowacje*. Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.

Kowalczyk A., Kowalczyk M., Kulczyk S., 2010: Zagospodarowanie obszarów turystycznych zgodnie z ideą turystyki zrównoważonej [w:] *Kowalczyk A. (red.): Turystyka zrównoważona*. Wyd. PWN, Warszawa.

Kowalczyk A., 1992: Badanie spostrzegania krajobrazu multisensorycznego – podstawą kształtowania obszarów rekreacyjnych. Wyd. WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz.

Kozłowski M., Ziobrowski S., 2022: *Projekt Tatry – jak ocalić ludzi, naturę oraz przyszłość*. Wyd. Znak Horyzont, Kraków.

Koźuchowski K., 2005: *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*. Wyd. Kurpisz, Poznań.

Kraś J., 2008: Początki turystyki w Polsce. *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 15/2.

Krawczyk Z., 2007: *O turystyce i rekreacji. Studia i szkice*. Wyd. Almamater, Warszawa.

- Kraż E., Balon J., 2012:** Wpływ warunków naturalnych na występowanie wypadków w Polskich Tatrach. Praca Geograficzne z. 128. Wyd. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Kraż P., Balon J., 2010:** Przemiany środowiska przyrodniczego zlewni Białki na Podtatrzu. Nauka a zarządzanie obszarem Tatr i ich otoczeniem, t. I. Zakopane.
- Krippendorf J., 1987:** The Holiday Makers: Understanding the Impact of Leisure and Travel. Butterworth Heinemann Ltd., Oxford.
- Křížek M., Mida P., 2013:** The influence of aspect and altitude on the size, shape and spatial distribution of glacial cirques in the High Tatras (Slovakia, Poland). Geomorphology 198.
- Kroh A., 2002:** Tatry i Podhale. Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- Kroh D.P., Gimblett R.H., 1992:** Comparing live experience with pictures in articulating landscape preference. Landscape Research 17:2.
- Królikowski J.T., 2015:** Widzenie krajobrazu [w:] Królikowski J.T., Kosiacka-Beck E., Rykała E.A.: Widzenie krajobrazu. Sztuka ogrodu. Sztuka krajobrazu 1, Warszawa.
- Kruczek Z., 2018:** Turyści vs. mieszkańcy. Wpływ nadmiernej frekwencji turystów na proces gentryfikacji miast historycznych na przykładzie Krakowa. Turystyka Kulturowa 3.
- Kruczek Z., Krauzowicz M., 2016:** Turystyka kulinarna na Podhalu. Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja 2 (18).
- Kruczek Z., Zmyślony P., 2010:** Regiony turystyczne. Wyd. Proksenia, Kraków.
- Krzyszowska-Kostrowicka A., 1997:** Geoekologia turystyki i wypoczynku. Wyd. PWN, Warszawa.
- Kuciński K., 2015:** Glokalizacja a zarządzanie. Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie 3.
- Kulczycki Z., 1977:** Zarys historii turystyki w Polsce. Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Kulczyk S., 2009:** Ekologia – krajobraz – turystyka: w poszukiwaniu wspólnego mianownika. Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXIII.
- Kurek W., 2007:** Górskie parki narodowe Europy (wybrane zagadnienia) [w:] Pociask-Karteczka J. i in. (red.): Stan i perspektywy rozwoju turystyki w TPN. Studia i Monografie AWF 46, Kraków-Zakopane.
- Kurek W., 2007:** Turystyka. Wyd. PWN, Warszawa.
- Kurek W., 2007:** Turystyka. Wyd. PWN, Warszawa.

Landscapes and Individual and Social Wellbeing. European Landscape Convention Report on Theme of the 2003 Workshop, Council of Europe, Strasbourg 2003.

Laska M., Kaczka R.J., 2010: Dendrochronologiczna rekonstrukcja lawin w Tatrach Wysokich. Nauka a zarządzanie obszarem Tatr i ich otoczeniem, t. I, Zakopane.

Latocha A., 2009: Land-use changes and longer-term human-environment interactions in mountain region (Sudetes Mountains, Poland). *Geomorphology* 108 (1-2).

Latocha A., Reczyńska K., Gradowski T. i in., 2019: Landscape memory in abandoned areas—physical and ecological perspectives (Central European mountains case study). *Landscape Research* 44 (5).

Latour T., Smętkiewicz K., 2012: Właściwości fizykochemiczne i chemiczne wód geotermalnych i ich zastosowanie lecznicze ze szczególnym uwzględnieniem wody z Odwiertu PIG/AGH-2 w Uniejowie, Biuletyn Uniejowski.

Lazaridis M., 2011: *First Principles of Meteorology and Air Pollution*. Springer 362.

Lebiedowska B., 2009: Silence as a competitive tourist product. *Polish Journal of Sport and Tourism* 16 (3). Wyd. AWF w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.

Lempa M., Kaczka R.J., Spyt B., 2016: Zakłócenia wzrostu drzew w borze górnoreglowym spowodowane przez lawiny śnieżne – studium przypadku z Doliny Rybiego Potoku, Tatry Wysokie. R. 18. Zeszyt 48/3/2016. *Studia i Materiały CEPL w Rogowie, Rogów*.

Lenartowicz J. K., 1997: *Słownik psychologii architektury dla studiujących architekturę*. Wyd. Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków.

Leung L., 2004: Net-Generation Attributes and Seductive Properties of the Internet as Predictors of Online Activities and Internet Addiction. *CyberPsychology & Behavior* 7 (3).

Lewandowski W., Pawłowicz M., 1995: *Tatry*. Wyd. Pascal, Bielsko-Biała.

Lewandowski W., Szumacher I., 2008: Dźwięk jako walor krajobrazu [w:] Bernat S. (red.): *Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 11, Lublin.

Libura H., 1990: Percepcja przestrzeni miejskiej. *Rozwój Regionalny – Rozwój Lokalny – Samorząd Terytorialny* 31.

Lindquist M., Lange E., 2014: *Sensory Aspects of Simulation and Representation in Landscape and Environmental Planning: A Soundscape Perspective* [w:] Paolini P., Salerno R. (red.): *Innovative Technologies in Urban Mapping*. Wyd. Springer, New York, London.

- Listwan K., Franczak P., 2014:** Degradacja przestrzeni publicznej i krajobrazu przez nieorganizowane rozmieszczenie reklamy zewnętrznej, *AURA* 6, 25.
- Listwan-Franczak K., Franczak P., 2015:** Problematyka reklamy zewnętrznej na obszarach cennych przyrodniczo, przykład otoczenia Tatr. *Prace Geograficzne* 142. Wyd. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Lubera E., Krzaklewski P., 2020:** Wietrzenie mrozowe wybranych skał tatrzańskich w świetle badań laboratoryjnych. *Przegląd Geograficzny* 92 1.
- Luhmann N., 1993:** *Sociale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Lukszyńska J., 2002:** Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej [STP]. Wyd. KJS UW, Warszawa.
- Łajczak A., 2006:** Przestrzenne zróżnicowanie zasobów wodnych Tatr na tle innych gór [w:] Kotarba A., Borowiec W. (red.): *Tatrzański Park Narodowy na tle innych górskich terenów chronionych*. Wyd. TPN, Zakopane-Kraków.
- Łajczak A., 2013:** Wody powierzchniowe Tatr [w:] Pociask-Karteczka J.: *Z badań hydrologicznych w Tatrach*. Wyd. TPN, Zakopane.
- Łapczyński K., 1883:** Zasięgi pionowe niektórych roślin, w części Tatr najbliższej Zakopanego. Wyd. *Pamiętnik Fizjograficzny* 3.
- Łaś J., 2000:** Drewniana architektura sakralnego Podhala – sto lat rozwoju techniki budowania i zdobienia [w:] Wójcik A. (red.): *Budownictwo ludowe w górach*. Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej 87-102, Kraków.
- Łobożewicz T., Bieńczyk G., 2001:** *Podstawy turystyki*. Wyd. WSE w Warszawie, Warszawa.
- Madurowicz M., 2007:** *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*. Wyd. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Madurowicz M., Szumacher I., 2007:** *Warsztaty porównawcze z percepcji przestrzeni Warszawa — Tatry. Raport z badań* [w:] Madurowicz M.: *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*. Wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Maga-Jagielnicka R., 2019:** *Krajobraz miejski - śladami entropii urbanistycznej* [w:] Drapella-Hermansdorfer A., Mycak O., Surma M. (red.): *Krajobrazy Europy: krajobraz jako wyraz idei i wartości*. Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Makles Z., Galwas-Zakrzewska M., 2005:** *Złowonne gazy w środowisku pracy*. *Bezpieczeństwo Pracy* 9.

- Makos M., Rinterknecht V., Braucher R. i in.,** 2016: Glacial chronology and palaeoclimate in the Bystra catchment, Western Tatra Mountains (Poland) during the Late Pleistocene. *Quaternary Science Reviews* 134.
- Malinowska E., Harasimiuk A., Lewandowski W.,** 2004: Geoekologia i ochrona krajobrazu. Leksykon. Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Mandal A.,** 2013: Funkcja miast i ich subiektywna percepcja (na przykładzie regionu śląskiego). *Acta Geographica Silesiana* 14. Wyd. Wydziału Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec.
- Manente M., Pechlaner H.,** 2006: How to define, identify and monitor the decline of tourist destinations: Towards an Early Warning System [w:] Channel R.W. (red.): *The Tourism Area Life Cycle 2: Conceptual and Theoretical Issues*. View Publications, Clevedon.
- Mann C., Garcia-Martin M., Raymond C.M. i in.,** 2018: The potential for integrated landscape management to fulfil Europe's commitments to the Sustainable Development Goals. *Landscape and Urban Planning* 177.
- Marciszewska B.,** 2010: Produkt turystyczny a ekonomia doświadczeń. Wyd. C.H. Beck, Warszawa.
- Maruszewski T.,** 2001: Psychologia poznania. Sposoby rozumienia siebie i świata. Wyd. GWP, Gdańsk.
- Maslow A.,** 2006: Motywacja i osobowość. Wyd. PWN, Warszawa.
- Matczak A.,** 1993: Percepcja przestrzeni turystycznej Polski przez młodzież licealną Łodzi. *Turyzm* 3, z. 2. Wyd. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Matlovič R.,** 1992: Behaviorálna geografia, geografia percepcie a výskum vnútornej štruktúry mesta. *Regio - Regionálne systémy ŽP*. Wyd. Nitrianska univerzita, Nitra.
- Matusiak A.,** 2009: Kulinarne wojaże jako element turystyki kulturowej. *Dziedzictwo kulinarne Górnego Śląska. Turystyka Kulturowa* 2.
- Matuszko D.,** 2004: Widmo Brockenu [w:] Jackowski J. (red.): *Geografia*. Encyklopedia Szkolna. Wyd. Zielona Sowa, Kraków.
- Middleton V.T.C.,** 1996: Marketing w turystyce. Wyd. Polska Agencja Promocji Turystyki, Warszawa.
- Miedzińska I.,** 2008: Krajobraz dźwiękowy w turystyce kulturowej – peregrynacje muzyczne [w:] Kazimierzczak M. (red.): *W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową*. Wyd. AWF, Poznań.

- Mika M.**, 2007: Przemiany pod wpływem turystyki na obszarach recepcji turystycznej [w:] Kurek W. (red.): Turystyka. Wyd. PWN, Warszawa.
- Mika M.**, 2014: Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki. Wyd. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Mikołajczuk A.**, 2003: O komunikacji zawodowej [w:] Bańkowska E., Mikołajczuk A.: Praktyczna stylistyka. Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Milder J.C., Hart A.K., Dobie P. i in.**, 2014: Integrated Landscape Initiatives for African Agriculture. Development and Conservation: A Region-Wide Assessment. World Development 54.
- Mirek Z. (red.)**, 1996: Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego. Tatry i Podtatrze 3. Wyd. TPN, Kraków-Zakopane.
- Mizerski W.**, 2002: Geologia Polski dla geografów. Wyd. PWN, Warszawa.
- Młynarczyk Z., Potocka I.**, 2011: Możliwości wykorzystania eye-tracking`u w badaniach krajobrazu turystycznego [w:] Durydiwka M., Duda-Gromada K. (red.): Przestrzeń turystyczna – czynniki, różnorodność, zmiany. Wyd. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Młynarczyk Z., Potocka I., Rogowski M.**, 2015: Zastosowanie nowatorskich narzędzi do obiektywizacji ocen atrakcyjności wizualnej krajobrazu – metodyka i przebieg eksperymentu. Geograficzne aspekty rozwoju turystyki. Prace z zakresu turystyki i rekreacji 3. Wyd. Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań.
- Mocior E., Franczak P., Hibner J. i in.**, 2014: Typologia naturalnych krajobrazów efemerycznych w świetle dotychczasowych badań. Współczesne problemy i kierunki badawcze w geografii 2. Wyd. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Mohammadi M., Khalifah Z., Hosseini H.**, 2010: Local People Perceptions toward Social, Economic and Environmental Impacts of Tourism in Kermanshah (Iran). Asian Social Science 6, 11.
- Morawska-Nowak B.**, 1992: TT i PTT a ochrona Tatr. Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego t. 1.
- Mossberg L.**, 2007: A Marketing Approach to the Tourist Experience. Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism 7 (1).
- Mrowczyk P., Madeja G., Doktor M.**, 2008: Formy polodowcowe atrakcją geoturystyczną Doliny Pięciu Stawów Polskich. Geoturystyka 3 (14).

- Mróz W., Perzanowska J., 2004:** Zarośla kosodrzewiny (Pinetum mugo) [w:] Herbich J. (red.): Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – poradnik metodyczny 3. Murawy, łąki, ziołorośla, wrzosowiska, zarośla. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa.
- Myga-Piątek U., 2011:** Genius locci Podhala i Tatr. Rola w kształtowaniu atrakcyjności turystycznej. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 15.
- Myga-Piątek U., 2012:** Krajobrazy kulturowe – aspekty ewolucyjne i typologiczne. Wyd. Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Myga-Piątek U., 2016:** Krajobraz jako autentyk, makieta, hybryda. Rozważania o roli krajobrazu we współczesnej turystyce. Turystyka Kulturowa 1.
- Nash D., 1989:** Tourism as a form of Imperialism [w:] Smith V. L.: Hosts and guests: The anthropology of tourism. Philadelphia. University of Pennsylvania Press 2.
- Nelson T.A., 2008:** Detecting spatial hot spots in landscape ecology. Spatial Pattern Analysis and Research Laboratory. Wyd. University of Victoria, Waterloo.
- Newsome D., 2021:** The collapse of tourism and its impact on wildlife tourism destinations. Journal of Tourism Futures 7, no. 3.
- Nęcka E., Orzechowski J., Szymura B., 2013:** Psychologia poznawcza. Wyd. PWN w koedycji z Wydawnictwem SWPS Academica, Warszawa.
- Nęcki Z., 1988:** Percepcja środowiska – ujęcia psychologiczne. Wyd. PAN, Kraków.
- Nęcki Z., 2004:** Transakcje środowiskowe – człowiek w otoczeniu przyrody czy cywilizacji. Ekologia społeczna. Wyd. Stowarzyszenie Ekopsychologia, Kraków.
- Niedziółka A., 2019:** Dziedzictwo kulturowo-historyczne obszarów wiejskich Podhala w strategiach rozwoju gmin. Studia Geographica XIII.
- Niezgoda A., 2006:** Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego. Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań.
- Nowakowska A., 2002:** Turystyka jako zjawisko społeczno-gospodarcze [w:] Gołembski G. (red.): Kompendium wiedzy o turystyce. Wyd. PWN, Warszawa-Poznań.
- Nyka J., 2001:** Głos seniora – Zofia Radwańska-Paryska. Wyd. Trawers, Latchorzew.
- Nyka J., 2017:** Tatry Słowackie. Przewodnik. Wyd. Trawers, Latchorzew.
- Nyka J., 2018:** Tatry Polskie. Przewodnik. Wyd. Trawers, Latchorzew.
- O'Reilly A. M., 1986:** Tourism carrying capacity. Concept and issues, Tourism Management 7, 4.
- Obrębska-Starkłowa B., Hess M., Olecki Z. i in., 1995:** Klimat [w:] Warszyńska J. (red.): Karpaty polskie. Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.

- Oliver P.**, 2006: Built to meet Leeds. Cultural issues in Vernacular Architecture. Elsevier, Architectural Press, Oxford.
- Olsen L.M., Dale V.H., Foster T.**, 2007: Landscape patterns as indicators of ecological change at Fort Benning, Georgia, USA, *Landscape and Urban Planning* 79, 2.
- Olszewska-Guizzo A., Sia A., Fogel A. i in.**, 2022: Features of urban green spaces associated with positive emotions, mindfulness and relaxation. *Scientific Reports* 12, 20695.
- Ooi C.S.**, 2003: Crafting tourism experiences: Managing the attention product, paper presented at the 12th Nordic Symposium on Tourism and Hospitality Research, Stavanger 2-5.
- O'Regan J., Noë A.**, 2001: A sensorimotor account of vision and visual consciousness. *Behavioral and Brain Sciences*, 24 (5).
- Orians G.**, 1980: Habitat selection: General theory and application to human behavior [w:] Lockhard J.S. (red.): *Evolution of human social behavior*, Elsevier, New York.
- Orłowicz M.**, 2008: Wpływ warunków klimatycznych na kształtowanie się tradycyjnych stylów zabudowy w wybranych regionach Azji. Wyd. Wydziału Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec.
- Orłowska A., Pidek I.A.**, 2017: Górski Szlak dla Alergików jako nowy produkt turystyczny Tatr. *Annales Unive rsitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia LXXII*, z. 1, Lublin.
- Osikowska W., Przetacznik J.**, 2007: Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu Krakowa. Wyd. Polskiego Towarzystwa Informacji Przestrzennej, Kraków.
- Ostaszewska K.**, 2005: Krajobraz-środowisko geograficzne-środowisko przyrodnicze [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.): *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii* 1.
- Ot'ahel' J.**, 1980: Štúdium percepcie krajinej scenérie a jeho prínos k lokalizácií zariadení cestovného ruchu. *Geografický časopis* 32 (4).
- Palang H., Soovali H., Printsman A.**, 2007: *Seasonality and Landscapes. Seasonal Landscapes* Dordrecht, The Netherlands.
- Palmer A.N.**, 2007: *Cave Geology. Cave Books.* Dayton.
- Panasiuk A.**, 2006: *Ekonomika turystyki.* Wyd. PWN, Warszawa.
- Panasiuk A.**, 2008: *Gospodarka turystyczna.* Wyd. PWN, Warszawa.
- Paprzycka A.**, 2005: Kryteria typologii i oceny krajobrazu kulturowego. *Problemy Ekologii Krajobrazu XXVII.* Wyd. Polskiej Asocjacji Ekologii Krajobrazu, Warszawa.

- Partyka J.**, 2010: Ruch turystyczny w polskich parkach narodowych. *Folia Turistica* 22. Wyd. AWF im. Bronisława Czecha w Krakowie, Kraków.
- Paryska-Radwańska Z., Paryski H.**, 2004: *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*. Wyd. Górskie, Poronin.
- Parzych K.**, 2012: Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne percepcji przestrzeni turystycznej kurortu nadmorskiego. Studium przypadku Łeby. Wyd. Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Passendorfer E.**, 1983: *Jak powstały Tatry*. Wyd. Geologiczne, Warszawa.
- Pawlaczyk P.**, 2002: Modele oddziaływań człowiek – przyroda jako podstawa określania pojemności turystycznej parku narodowego. *Użytkowanie turystyczne parków narodowych*. Wyd. Instytut Ochrony Przyrody PAN i OPN, Ojców.
- Pawłowska K.**, 2012: Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań i środek wyrazu w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 3366. Prace Kulturoznawcze 13, Wrocław.
- Pawłowski A.**, 2008: How many dimensions does sustainable development have? *Sustainable Develop.*
- Pawłowski A.**, 2009: Rewolucja rozwoju zrównoważonego. *Problemy ekorozwoju – problems of sustainable development* 4 1.
- Pearce D.G., Butler R.W. (red.)**, 1999: *Contemporary issues in tourism development*. Wyd. Routledge, London-New York.
- Pearce P.L.**, 1982: *The Social Psychology of Tourist Behaviour*. A. Wheaton & Co., Oxford.
- Perko D., Hrvatin M., Ciglič R.**, 2017: Determination of landscape hotspots of Slovenia. *Acta Geographica Slovenica* 57, 1.
- Pestek A., Sarvan M.**, 2020: Virtual reality and modern tourism. *Journal of Tourism Futures*.
- Petrozolin-Skowrońska B.**, 2005: *Król Tatr z Mokotowskiej 8. Portret doktora Tytusa Chałubińskiego*. Wyd. Iskry, Warszawa.
- Piechota S.**, 2009: Percepcja krajobrazu w edukacji turystycznej dzieci i młodzieży. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXV. Wyd. Polskiej Asocjacji Ekologii Krajobrazu, Warszawa.
- Pietraszko S.**, 2012: *Krajobraz i kultura. Kultura. Studia teoretyczne i metodologiczne*, Wrocław.

- Pietrzak M.**, 2000: Granice krajobrazowe – fikcja czy rzeczywistość? Problemy Ekologii Krajobrazu 7.
- Pietrzak M.**, 2008: Krajobraz multisensoryczny i metody jego oceny [w:] Młynarczyk Z., Zajadacz A. (red.): Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Turystyka i Rekreacja, Studia i Prace 2. Wyd. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Pietrzak M., Miedzinska I., Styperek J.**, 1999: „Rzeczywista” atrakcyjność wizualna krajobrazu szlaków turystycznych (na przykładzie szlaku im. Cyryła Ratajskiego w Wielkopolskim Parku Narodowym. Problemy Ekologii Krajobrazu 5.
- Pinkwart M.**, 2007: W góry, w góry, miły bracie..., [w:] Klimek M., Żywczak K. (red.): Przygoda z Polską: Podhale i Zakopane. Wyd. Pascal, Warszawa.
- Piotrowiak K.**, 2010: Zakopane – magia miejsca i ludzi. Maszynopis pracy magisterskiej. Biblioteka Wydziału Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec.
- Piotrowska I.**, 2010: Nowoczesne technologie w nauczaniu o krajobrazie. Wyd. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Piotrowska I.**, 2011: Influence of education transformation on improving key competence in geography teaching. Prace i Studia Geograficzne 48.
- Piotrowska I., Cichoń M., Abramowicz D. i in.**, 2019: Challenges in Geography Education – A Review of Research Problems. Quaestiones Geographicae 38, 1.
- Pisera K.**, 2007: Jak dawniej po Tatrach chadzano. Wyd. TPN, Zakopane.
- Piskorz S.**, 2010: Nieformalna edukacja geograficzna. Geografia w Szkole 3.
- Plit F.**, 2011: Krajobraz kulturowy – czym jest? Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Plog S.**, 1974: Why Destination Areas Rise and Fall in Popularity. Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly 14, nr 4.
- Pociask-Karteczka J., Baścik M., Czubernat S.**, 2007: Ruch turystyczny w Tatrzańskim Parku Narodowym w latach 1993-2005 [w:] Kurek W., Mika M. (red.): Studia nad turystyką. Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze. Wyd. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Pocock D.C.D.**, 1974: The nature of environmental perception. Occasional Publications (New Series) 4. Wyd. Department of Geography, University of Durham, Durham.
- Poczta J., Malchrowicz-Mośko E.**, 2013: Kultura wizualna a powierzchowność we współczesnej turystyce [w:] Baranowska-Szczepańska M., Gołaszewski M. (red.):

Relacje interpersonalne w badaniach młodych naukowców. Wyd. Wyższa Szkoła Handlu i Usług, Poznań.

Poczta J., Mariianchuk M., 2013: Samoświadomość turysty kulturowego a wizualność turystycznego świata, powszechność fotografii i ich wpływ na jakość turystycznego przeżywania. *Turystyka Kulturowa* 11.

Podemski K., 2005: Socjologia podróży. Wyd. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Podgórski Z., Charzyński P., 2014: Rola centrów nauki w przyrodniczej edukacji nieformalnej na przykładzie centrum nowoczesności Młyn Wiedzy w Toruniu. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej* 3.

Podsiedlik S., 1993: Percepcja przestrzeni turystycznej Polski przez studentów geografii. *Turyzm* 3, z. 2. Wyd. Uniwersytet Łódzki, Łódź.

Pol W., 2015: Rzut oka na północne stoki Karpat. Wyd. Libra, Rzeszów.

Poli R., 2010: Causality and motivation. *Philosophische Analyse* 35.

Poon A., 1994: The “New Tourism” Revolution *Tourism Management. Journal of Travel Research* 15, no. 2.

Portella A.A., 2007: Evaluating Commercial Signs in Historic Streetscapes: The Effects of the Control of Advertising and Signage on User’s Sense of Environmental Quality. Oxford Brookes University, School of Built Environment, Oxford.

Porteous J.D., 1985: Smellscape. *Progress in Human Geography* 9.

Preisler M., 2011: Turystyka kwalifikowana jako zjawisko społeczne. *Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu* nr 6/2011, Poznań.

Przeclawski K., 1997: Człowiek a turystyka. *Zarys socjologii turystyki.* Wyd. Albis, Kraków.

Przyboś K., 1995: *Dzieje polskich Karpat* [w:] Warszńska J. (red.): *Karpaty Polskie.* Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.

Pstrocka-Rak M., Rak G., 2011: Wskaźniki chłonności i pojemności turystycznej w polskich parkach narodowych. *Studia i materiały centrum edukacji przyrodniczo-leśnej* 13.

Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M., 1998: *Przyrodnicze obszary chronione. Możliwości użytkowania.* Wyd. Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.

Puczyłowski T., 2019: Turystyka jaskiniowa – kolejne wyzwanie dla ratownictwa górskiego. *Bezpieczeństwo – teoria i praktyka* 2.

- Pulina M.**, 1974: Denudacja chemiczna na obszarach krasu węglanowego. Prace Geograficzne 105. Wyd. Instytutu Geofizyki PAN, Wrocław.
- Pyryt P., Pukowiec-Kurda K., Myga-Piątek U.**, 2021: Czy parkom narodowym Utah zagraża overtourism? Turystyka na obszarach chronionych i jej krajobrazowe konsekwencje. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 45.
- Radváni P.**, 1983: Mesto a jeho obraz. Geografický časopis 35 (4).
- Raimbault M., Dubois D.**, 2005: Urban soundscape: experience and knowledge. Cities 22, no 5.
- Raszka B., Kalbarczyk E., Kalbarczyk R. i in.**, 2014: Multisensory valorization of a landscape as a method of identifying areas requiring values. Polish Journal of Natural Sciences 29, 1.
- Rączkowska Z.**, 2008: Are there geomorphic indicators of permafrost in the Tatra Mountains? Geogr. Polon. 81 nr 1.
- Rączkowska Z., Kozłowska A.**, 2002: Odzwierciedlanie wpływów antropogenicznych w wybranych elementach środowiska przyrodniczego Tatr. Wyd. TPN – Polskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk o Ziemi, Kraków-Zakopane.
- Reed D. (red.)**, 1997: Structural Adjustment, The Environment and Sustainable Development. Earthscan, London.
- Reynard E., Fontana G., Kozlik L. i in.**, 2007: A method for assessing „scientific” and „additional values” of geomorphosites, Geographia Helvetica 62, 3.
- Richling A.**, 1992: Podstawy metodyczne oceny wizualnej atrakcyjności krajobrazu. Metody oceny środowiska przyrodniczego. Gea 2, Warszawa-Płock-Murzynowo.
- Richling A.**, 2012: Główne kierunki badań nad krajobrazem. Problemy Ekologii Krajobrazu 33. Wyd. Polska Asocjacja Ekologii Krajobrazu, Warszawa.
- Richling A., Solon J.**, 2011: Ekologia krajobrazu. Wyd. PWN, Warszawa.
- Richling A., Solon J., Macias A. i in.**, 2021: Regionalna geografia fizyczna Polski. Wyd. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rogowski M.**, 2008: Próba określenia kryteriów do mapy krajobrazów dźwiękowych szlaku turystycznego [w:] Bernat S. (red.): Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 11, Lublin.
- Rogowski M.**, 2016: Multisensoryczność krajobrazu jako inspiracja w kreowaniu produktu turystycznego. Turyzm 26/2. Wyd. Instytutu Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź.

- Rogowski M.**, 2018: Multisensoryczność krajobrazu w przestrzeni turystycznej – kontekst badawczy. *Prace i Studia Geograficzne* 63.
- Rogowski M.**, 2019: Przepustowość szlaków turystycznych na Szczelińcu Wielkim i Błędnym Skalach w Parku Narodowym Gór Stołowych. *Leśne Prace Badawcze* 80 (2).
- Rogowski M., Biłous J.**, 2013: Ocena walorów widokowych i zagospodarowania punktów widokowych grzbietu Karkonoszy. *Gospodarka turystyczna w XXI wieku, szanse i zagrożenia dla dalszego rozwoju. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Handlu i Usług* 26.
- Rojan E.**, 2010: Rola silnych wiatrów w przekształcaniu rzeźby terenu w piętrze leśnym gór, na przykładzie wiatrowału w słowackich Tatrach Wysokich. *Czasopismo Geograficzne* 81 (1–2).
- Romer E.**, 1929: *Tatrzańska epoka lodowa*. Wyd. Nakład Książnica Atlas, Lwów.
- Romer E.**, 2022: Determinizm i posybilizm geograficzny w geopolityce. *Dialogi Polityczne* 2022/11/11. Wyd. Akademii Sztuki Wojennej, Warszawa.
- Różycki P.**, 2009: *Zarys wiedzy o turystyce*. Wyd. FKU Proksenia, Warszawa.
- Rudnicki L.**, 2009: Styl życia jako czynnik kształtujący zachowanie konsumenta na rynku turystycznym. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie* nr 3(14), Tarnów.
- Rykiel Z.**, 2008: *Szata dezinformacyjna miasta* [w:] Jałowicki B., Łukowski W. (red.): *Szata informacyjna miasta*. Wyd. Scholar, Warszawa.
- Ryńska E.**, 2001: *Bioklimatyka a forma architektoniczna*. Wyd. Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Rzeczyński G.**, 1721: *Historia Naturalis Curiosa Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, Annexarumque Provinciarum..., Sandomiriae*.
- Saveriades A.**, 2000: Establishing the social tourism carrying capacity for the tourist resorts of the east coast of the Republic of Cyprus. *Tourism Management* 21.
- Scott A., Carter C., Brown K. i in.**, 2009: Seeing is not everything: exploring the landscape experiences of different publics. *Landscape Research* 34.
- Scott N., Laws E., Boksberger Ph.**, 2012: *Marketing of Tourism Experiences*. Routledge, London New York.
- Seidel H.**, 1910: Der Karpathenforscher B. Hacquet in den Liptóer Alpen. *Jahrb UKV* 37.
- Serafin S.**, 2004: Sound design to enhance in photorealistic virtual reality. *Processing of the International Conference on Auditory Display*, Sidney.

- Séraphin H., Gładkikh T., Thanh T.V., 2020:** Overtourism – causes, implications and solutions. Wyd. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Shankar M.U., Levitan C.A., Spence C., 2010:** Grape expectations: The role of cognitive influences in color-flavor interactions. *Consciousness and Cognition* 19 (1).
- Shelby, B., Heberlein, T., 1984:** Carrying Capacity in Recreation Settings. Corvallis: Oregon State University Press.
- Sinden J.A., 1975:** Payload as a planning concept for national parks: capacity available or desired. *Landscape planning* 2.
- Skawiński P., 2010:** Zarządzanie ruchem turystycznym w Tatrzańskim Parku Narodowym. *Folia Turistica* 22, Kraków.
- Skiba S., 2002:** Gleba jako łącznik środowiska abiotycznego i biotycznego [w:] Drewnik M., Krzemień K., Prędko R. i in.: Znaczenie parków narodowych dla ochrony naturalnych procesów geomorfologicznych, hydrologicznych i glebotwórczych. *Roczniki Bieszczadzkie* 25, Kraków-Ustrzyki Dolne.
- Skiba S., Komornicki T., 1983:** Gleby organiczno-sufozyjne w Tatrach Polskich. *Roczniki Gleboznawcze* t. XXXIV, 4, Warszawa.
- Skogoey K.I., Skov F., 2007:** Fuzzy cognitive mapping – a model for public participation [w:] Chmielewski T.J. (red.): *Nature Conservation Management: From Idea to Practical Results*. European Commission 6th Framework Program: ALTER-Net. PWZN Print 6, Lublin-Łódź-Helsinki-Aarhus.
- Skolimowski H., 1993:** Filozofia żyjąca. Eko-filozofia jako drzewo życia. Wyd. Pusty Obłok, Warszawa.
- Skrzydłowski T., 2007:** Rośliny hal i turni. Wyd. TPN, Zakopane.
- Skrzydłowski T., 2013:** Endemity i relikty w faunie Tatr. Wyd. PWN, Zakopane.
- Skurjat K., 2002:** Znaczenie i wartość. *Studia z polskiej filozofii kultury XX wieku*. Wyd. Akademii Rolniczej, Wrocław.
- Smardon R.X., 1975:** Assessing visual-cultural values of inland wetlands in Massachusetts [w:] Zube E.H., Brush R.O., Fabos J.G. (ed.): *Landscape Assessment: Values, Perceptions and Resources*. Wyd. Dowden, Hutchinson and Ross, Stroudsburg.
- Soja R., 2002:** Hydrologiczne aspekty antropopresji w polskich Karpatach. Wyd. Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Solon J., 2004:** Ocena zrównoważonego krajobrazu - w poszukiwaniu nowych wskaźników. Wyd. Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Solon J.**, 2008: Koncepcja „Ecosystem Services” i jej zastosowania w badaniach ekologiczno-krajobrazowych [w:] Chmielewski T.J. (red.): Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: metaanalizy, modele, teorie i ich zastosowania. Problemy Ekologii Krajobrazu 21.
- Springer F.**, 2013: Wanna z kolumnadą. Reportaże o polskiej przestrzeni. Wyd. Czarne, Wołowiec.
- Staniewska-Zątek W.**, 2007: Turystyka a przyroda Polski i jej ochrona, cz. II. Turystyka na obszarach prawnie chronionych. Studia Periegetica 3.
- Starkel L.**, 1977: Paleografia holocenu. Wyd. PWN, Warszawa.
- Stasiak A.**, 2013: Produkt turystyczny w gospodarce doświadczeń. Turyzm 23/1.
- Stasiak A.**, 2015: Triada doświadczeń turystycznych i efekt „wow!” podstawą kreowania nowoczesnej oferty turystycznej. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 379, Wrocław.
- Stasiak A.**, 2015: Turystyka kontrowersyjna jako emanacja gospodarki doświadczeń [w:] Godlewski G., Zalech M. (red.): Turystyka kontrowersyjna na współczesnym rynku podróży – formy, uwarunkowania, skutki. Wyd. AWF Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Filia w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.
- Stasiak A.**, 2016: Doświadczenie – stary-nowy paradygmat turystyki. Folia Turistica 41.
- Stasiak A.**, 2016: Turystyka kulinarna w gospodarce doświadczeń. Turystyka Kulturowa 5.
- Stasiak A., Włodarczyk B.**, 2013: Miejsca spotkań kultury i turystyki [w:] Krakowiak B., Stasiak A., Włodarczyk B. (red.): Kultura i turystyka – miejsca spotkań. Wyd. ROTWŁ, Łódź.
- Stasiak A., Włodarczyk B.**, 2015: Czy turystyka może nie być aktywna? O potrzebie podziałów i klasyfikacji turystyki [w:] Stasiak A., Śledzińska J., Włodarczyk B.: Wczoraj, dziś i jutro turystyki aktywnej i specjalistycznej. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa.
- Staszak J.F.**, 2013: W stronę geografii zapachów. Białostockie Studia Literaturoznawcze 4. Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Staszic S.**, 1955: O ziemiordztwie Karpat i innych gór i równin Polski. Wyd. Geologiczne, Warszawa.
- Stefanik M., Kamel M.**, 2013: Muzea i wystawy interaktywne w Polsce – współczesna atrakcja turystyczna. Turystyka Kulturowa 8.

- Štefková E.**, 2006: Epilithic diatoms of mountain lakes of the Tatra Mountains (Slovakia). *Biologia* 61 (suppl 18).
- Sternberg R.J.**, 2001: *Psychologia poznawcza*. Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Studzeniecki T.**, 2015: *Rozwój turystyki w euroregionie Tatry* [w:] Grabowiecki J.: *Współpraca transgraniczna na wschodnim pograniczu Polski*. Wyd. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok.
- Stupnicka E., Stempień-Sałek M.**, 2016: *Geologia regionalna Polski*. Wyd. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Sunlu U.**, 2003: *Environmental impacts of tourism* [w:] Camarda D. (red.), Grassini L. (red.): *Local resources and global trades: Environments and agriculture in the Mediterranean region*. Wyd. CIHEAM, Bari.
- Švorc B.A.**, 2013: *Prierez históriou prvých sprievodcovských aktivít vo Vysokých Tatrách*. Wyd. Universum-EU, Presov.
- Sydow A.**, 1830: *Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden über Krakau und Wieliczka nach den Central-Karpathen, als Beitrag zur Charakteristik dieser Gebirgsgegenden und ihrer Bewohner*, Berlin.
- Syrek D.**, 2021: *Multisensoryczność krajobrazu Tatrzańskiego Parku Narodowego – studium przypadku Wodogrzmotów Mickiewicza*. *Czasopismo Geograficzne* 91 (1-2).
- Syrek D.**, 2021: *Świadomość krajobrazu wśród uczniów w szkole podstawowej*. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 46 (2).
- Szczepańska M.**, 2014: *Świadomość i aktywność społeczna w zakresie kształtowania i ochrony krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich*. Wyd. Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Szczepańska M., Wilkaniec A.**, 2015: *Atrakcyjny multisensorycznie krajobraz jako potencjalna przestrzeń turystyczno-rekreacyjna*. *Studia Periegetica* 1 (13). Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań.
- Szczęsna J.**, 2010: *Koncepcja edukacji krajobrazowej na poziomie szkolnym w odniesieniu do kierunków nauki o krajobrazie*. Wyd. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia* vol. LXV, 1, Lublin.
- Szkurlat E.**, 2007: *Psychologiczne i kulturowe uwarunkowania percepcji środowiska* [w:] Madurowicz M. (red.): *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*. Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.

- Szromek A.**, 2012: Wskaźniki funkcji turystycznych. Koncepcja wskaźnika funkcji turystycznej i uzdrowiskowej. Wyd. Politechnika Śląska, Gliwice.
- Sztompka P.**, 2003: Socjologia. Analiza społeczeństwa. Wyd. Znak, Kraków.
- Szulc-Dąbrowiecka E.**, 2017: Restrukturyzacja górskiego ośrodka turystyki masowej: przykład Zakopanego. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie XVIII*, z. 8, cz. III. Wyd. SAN, Łódź.
- Śleszyński P.**, 1999: Nowa metoda oceny atrakcyjności wizualnej krajobrazu [w:] Pietrzak M. (red.): *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego. Problemy Ekologii Krajobrazu 5*.
- Śleszyński P.**, 2007: Ocena atrakcyjności wizualnej mezoregionów Polski. Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju. Profesorowi Andrzejowi Richlingowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej. Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Ślusarczyk J.M.**, 2015: Towarzystwo Naukowe Krakowskie i Akademia Umiejętności w badaniach botanicznych Tatr do roku 1914. Wyd. PAU i PAN, Kraków.
- Śmietana W., Rutkowski R., Ratkiewicz M. i in.**, 2012: Ocena liczebności i zmienności genetycznej niedźwiedzi brunatnych występujących na obszarze polskiej części Karpat [w:] Jakimiuk S., Kryt N.: *Ochrona gatunkowa rysia, wilka i niedźwiedzia w Polsce – raport z projektu nr PL0349*. Wyd. WWF Polska, Warszawa.
- Świdorski B.**, 1921: Korzenie leżącego fałdu Czerwonych Wierchów oraz nowe elementy budowy trzonu Tatr. *Rozpr. PAU*.
- Telfer D. J.**, 2008: *Zarządzanie turystyką a rozwój* [w:] Pender L., Sharpley R. (red.): *Zarządzanie turystyką*. Wyd. PWE, Warszawa.
- Telfer D., Sharpley R.**, 2008: *Tourism and development in the Developing World*. Wyd. Routledge Perspectives on Development, London-New York.
- Tikhonov A.**, 2020: Znaczenie organizacji pozarządowych jako instytucji zapewniających uczestnictwo osób z niepełnosprawnością wzrokową w aktywności fizycznej. Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Tisdell E.J., Riley T.D.**, 2019: *The Landscape of Mindfulness and Meditation in Adult Education: A Partial Prescription (and Critique) for Lifelong Learning and Well-Being*. *New Directions for Adult and Continuing Education* (161).
- Tłoczek I.**, 1985: *Dom mieszkalny na wsi polskiej*. Wyd. PWN, Warszawa.
- Tokarczyk N.**, 2012: Znaczenie górnoreglowych polan dla turystyki w Gorcach. *Folia Turistica* 26, Kraków.

- Tomczewska-Popowycz N.**, 2016: Wokół definicji turystyki sentymentalnej i etnicznej. *Folia Turistica* 40.
- Tondos B.**, 2004: Styl zakopiański i zakopiańszczyzna. Wyd. Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław.
- Townson R.**, 2018: Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793. London.
- Tress B., Tress G.**, 2001: Capitalizing on multiplicity: a transdisciplinary system approach to landscape research. *Landscape and urban planning* 57.
- Tung V.W.S., Ritchie J.R.B.**, 2011: Exploring the Essence of Memorable Tourism Experiences. *Annals of Tourism Research* t. 38, nr 4.
- Turner L., Ash J.**, 1975: The Golden Hordes. International Tourism and the Pleasure Periphery. Wyd. Constable, London.
- Uimonen H., Kytö M.**, 2008: Soundscape and emplaced pasts – analyzing one hundred finnish soundscapes. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 11.
- Uriely N.**, 2005: The Tourist Experience. Conceptual Developments. *Annals of Tourism Research* 32, no. 1.
- Urry J.**, 2002: The Tourist Gaze, Wyd. Sage, London.
- Urry J.**, 2007: Spojrzenie turysty. Wyd. PWN, Warszawa.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (2004) *Dziennik Ustaw* Nr 92, poz. 880.
- Uxa T., Mida P.**, 2017: Rock glaciers in the Western and High Tatra Mountains, Western Carpathians. *Journal of Maps* 13:2.
- Uziak S.**, 2005: Osobliwości gleb górskich (na przykładzie Karpat Polskich). Wyd. Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, Lublin.
- Valde-Nowak P., Soják M.**, 2018: Paleolithic Man in the Tatra Mountains. *Acta Archaeologica Carpathica* LIII.
- Van Drooge B.L., López J., Fernández P. i in.**, 2011: Polycyclic aromatic hydrocarbons in lake sediments from the High Tatras. *Environmental Pollution* 159, 5.
- Varenus B.**, 1650: *Geographia generalis in qua affectionis generalis telluris explicantur*, Amstelodami.
- Visual Landscape Design Training Manual, Recreation Branch, Wyd. Ministry of Forests, British Columbia 1994.
- Wagner M., Nowakowski W., Czarnowska K.**, 2006: Zanieczyszczenie hałasem Tatrzańskiego Parku Narodowego. *Aura* 9/2006.

- Wahlenberg G.**, 1814: Flora Carpatorum Principalium. Wyd. Vandenhöck et Ruprecht, Gottingae.
- Walters G., Sparks B., Herington C.**, 2012: The Impact of Consumption Vision and Emotion on the Tourism Consumer's Decision Behavior. *Journal of Hospitality and Tourism Research* 36, 3.
- Wang Y., Xu M.**, 2021: Electroencephalogram Application for the Analysis of Stress Relief in the Seasonal Landscape. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 18 (16).
- Warszyńska J.**, 1999: Główne problemy badawcze geografii turystyki. *Turyzm* 9, z. 1. Wyd. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Waugh D., Durucan S., Korre A. i in.**, 2003: Environmental Quality Objectives. Noise in Quiet Areas. Synthesis Report. Wyd. Environmental Protection Agency Wexford, Ireland.
- Weaver D.**, 2005: Sustainable Tourism. Wyd. Routledge, London.
- Weber F.**, 2020: Measuring Overtourism. Indicators for overtourism: Challenges and opportunities, Wyd. Lucerne University of Applied Sciences and Arts, Lucerne.
- Weber M.**, 1949: The Methodology of the Social Science, Glencoe.
- Wesołowska M.**, 2009: Zmiany roślinności łąkowej Tatr Zachodnich i ich przedpola w ciągu ostatniego półwiecza [w:] Guzik M. (red.): Długookresowe zmiany w przyrodzie i użytkowaniu TPN. Wyd. TPN, Zakopane.
- Wewiór B.**, 2016: Motywowanie pracowników z perspektywy kariery zawodowej. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie* 11.2.
- Widacki W., Bytnerowicz A., Riebau A.**, 2004: A message from the Tatra. Geographical Information Systems and remote sensing in mountain environmental research. Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Widz M., Brzezińska-Wójcik T.**, 2020: Assessment of the overtourism phenomenon risk in Tunisia in relation to the tourism area life cycle concept. *Sustainability* 12 (5).
- Wilczyński S., Szymański N.**, 2015: Sygnał klimatyczny w seriach przyrostów rocznych świerków z regla dolnego oraz górnego w Tatrach. *Sylwan* 159 (12), Kraków.
- Wilgat T.**, 1965: Definicja i klasyfikacja krajobrazów [w:] Szafer W. (red.): Ochrona przyrody i jej zasobów. Wyd. Zakład Ochrony Przyrody PAN.
- Williams P., Soutar G.N.**, 2000: Dimensions of Customer Value and the Tourism Experience: An Exploratory Study, *Visionary Marketing for the 21st Century: Facing the Challenge*, ANZMAC.

- Wilson R.T., Till B.D.**, 2011: Effects of outdoor advertising: does location matter? *Psychology & Marketing* 28 (9).
- Witkowska-Żuk L., Ciurzycki W.**, 2000: Sukcesja roślinności na terenach wyłączonych z wypasu owiec w Tatrzańskim Parku Narodowym w latach 1965–1994. *Ochrona Przyrody* 57.
- Wlazło E., Franczak P., Poltorzecki K. i in.**, 2015: Ruch turystyczny na szlaku Czarny Staw – Rysy w Tatrach. Profil turystów i ich oddziaływanie na przyrodę Tatrzańskiego Parku Narodowego. *Studia i Materiały CEPL w Rogowie r. 17. Zeszyt 45/4, Rogów*.
- Wojciechowski K.**, 1986: Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu. *Rozprawy Habilitacyjne UMCS 27, Lublin*.
- Wolski J.**, 2009: Następstwa zaniku antropopresji na obszarach górskich – dyskusja zależności „proces a region” w ujęciu różnoskalowym. *Przegląd Geograficzny* 81, z. 1. Wyd. Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Wolski P., Kott M.**, 2012: Zasady zintegrowanego projektowania krajobrazu. *Problemy Ekologii Krajobrazu* 33. Wyd. Polskiej Asocjacji Ekologii Krajobrazu, Warszawa.
- Woźniak J.**, 2015: Grywalizacja w zarządzaniu ludźmi. *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi* 2 (103/15).
- Woźniczko M., Jędrzyak T., Orłowski D.**, 2015: *Turystyka kulinarna*. Wyd. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Wrzesień M., Zwijacz-Kozica T.**, 2007: Wykorzystanie metody powtórzonych fotografii do ilościowej analizy zmian pokrycia terenu na przykładzie Hali Gąsienicowej. *Studia Naturae* 54.
- Wysocki M.**, 2010: Projektowanie otoczenia dla osób niewidomych. *Pozawzrokowa percepcja przestrzeni*. Wyd. Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2010.
- Xiao M., Wong M., Umali M. i in.**, 2007: Using eye-tracking to study audio-visual perceptual integration. *Perception* 36 (9).
- Xiong J., Hazarina Hashim N., Murphy J.**, 2015: Multisensory image as a component of destination image. *Tourism Management Perspectives* 14.
- Yau J.C., Reich S.M.**, 2018: “It’s Just a Lot of Work”: Adolescents’ Self-Presentation Norms and Practices on Facebook and Instagram. *Journal of Research on Adolescence* 29 (1).
- Zajadacz A.**, 2010: Czas wolny, turystyka i rekreacja osób niesłyszących w Polsce. *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki* 4, Seria *Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace* 4. Wyd. Naukowe UAM, Poznań.

- Zawadzki P.**, 2022: Wykorzystanie mediów społecznościowych przez obiekty turystyczne w Karpaczu. Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław.
- Zawilińska B.**, 2021: Metody badania ruchu turystycznego i konsumpcji usług turystycznych w polskich parkach narodowych. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego 3.
- Zdebski J.**, 1986: Stary cmentarz w Zakopanem. Przewodnik biograficzny. Wyd. PTTK Kraj, Warszawa-Kraków.
- Zejszner L.**, 1856: Über eine alte Längenmoräne im Thale des Biały Dunajec bei dem Hochofen in Zakopane in der Tatra. Sitz.-Ber. Akad. Wiss, Wien.
- Ziemski A.**, 2018: Nowa architektura mediów. Naukowy Przegląd Dziennikarski 3. Wyd. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Zięba F., Zwijacz-Kozica T.**, 2005: On, czyli prawie wszystko o tatrzańskim niedźwiedziu. Wyd. TPN, Zakopane.
- Zimmermann M., Haerberli W.**, 1992: Climatic change and debris flow activity in highmountain areas – a case study in the Swiss Alps, Catena Suppl. 22.
- Ziółkowska-Weiss K.**, 2012: Problemy nadmiernego obciążenia Tatr ruchem turystycznym i propozycje złagodzenia tej presji. Problemy Ekologii Krajobrazu 33.
- Zmyślony P.**, 2008: Koncepcja utworzenia Poznańskiego Barometru Turystycznego: zintegrowanego systemu zarządzania informacją turystyczną i marketingową oraz monitoringu zjawisk turystycznych w aglomeracji poznańskiej. Opracowanie przygotowane na zlecenie Poznańskiej Lokalnej Organizacji Turystycznej, materiał nieopublikowany, Poznań.
- Zmyślony P., Kowalczyk-Anioł J.**, 2017: Turystyka miejska jako źródło protestów społecznych: przykłady Wenecji i Barcelony. Turystyka Kulturowa nr 2.
- Zube E.H., Sell J.L., Taylor J.G.**, 1982: Landscape perception: research, application and theory. Landscape Planning 9.
- Zyśk-Gorczyńska E., Jakubiec Z.**, 2012: Przeciwdziałanie synantropizacji niedźwiedzi w polskiej części Karpat. Opracowanie zbiorcze [w:] Jakimiuk S., Kryt N.: Ochrona gatunkowa rysia, wilka i niedźwiedzia w Polsce – raport z projektu nr PL0349. Wyd. WWF Polska, Warszawa.
- Żeber-Dzikowska I., Cisło Ł.**, 2014: Wdrażanie różnorodnych form edukacji na terenie obszarów chronionych (Implementation diverse education's form in ground of conservation area). Monitoring Środowiska Przyrodniczego 16.

- Żemła M.**, 2014: Autentyczność obiektywistyczna wybranych typów atrakcji w oczach turysty w kształtowaniu doświadczeń turystów. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 805, Ekonomiczne Problemy Turystyki 1 (25).
- Żmudzka E.**, 2011: Współczesne zmiany klimatu wysokogórskiej części Tatr. Praca i Studia Geograficzne 47.
- Żmudzka E.**, 2013: Klimatyczne uwarunkowania obiegu wody w Tatrach [w:] Pociask-Karteczka J.: Z badań hydrologicznych w Tatrach. Wyd. TPN, Zakopane.
- Żuławska U.**, 2019: Ewolucja funkcji schronisk górskich a ekorozwój. Przedsiębiorczość i Zarządzanie 20, z. 2., cz. 2.
- Życzkowska K.**, 2012: Informacyjna warstwa przestrzeni komunikacyjnej – smart city a wizerunek miasta. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 721, Studia Informatica 29.
- Życzkowski K., Wala J.**, 2003: Narciarstwo wysokogórskie w Polskich Tatrach Wysokich. Wyd. Wydawnictwo Górskie Równina, Piława.
- Żyto A.**, 2020: Geoturystyka na wyspie wolin według opinii mieszkańców. Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe 392. Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Czarne, z biskupką na głowie, agresywne i chowają się po krzakach. A rządzą góralami, z Moniką Florek rozmawia Monika Chrobak, „Tygodnik TVP” 29.09.2019, <https://tygodnik.tvp.pl/41851925/czarne-z-biskupka--na-glowie-agresywne-i-chowaja-sie-po-krzakach-a-rzadza-goralami>, dostęp 05.04.2023.
- European Landscape Convention Florence, www.coe.int/europeanlandscapeconvention, dostęp 08.12.2022.
- Fenczyn J., 2000, Motywy uprawiania turystyki górskiej przez studentów wyższych uczelni Krakowa, [w:] Edukacyjne dyskursy <http://www.edukacyjne.dyskursy.univ.szczecin.pl/motywyhtm>
- Program Interreg Polska-Słowacja, <https://pl.plsk.eu/>, dostęp 01.06.2023.
- Dane Tatrzańskiego Parku Narodowego, <https://tpn.pl/>, dostęp 04.11.2022.
- Król K.: Piętra tatrzańskiej roślinności, <https://portaltatrzański.pl/wiedza/przyroda/pietra-tatrzańskiej-roślinności,1201>, dostęp 15.06.2020.
- Król K.: Piętro regła dolnego w Tatrach, <https://portaltatrzański.pl/wiedza/przyroda/pietro-regła-dolnego-w-tatrach,1357>, dostęp 15.06.2020.
- Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego. Najnowsze słownictwo polskie, hasło: globalizacja, <http://nowewyrazy.uw.edu.pl/haslo/globalizacja.html>, dostęp 21.08.2023.
- Pinkwart M.: Zakopane i okolice, <http://www.mati.com.pl/pinkwart/zneokolic/przewodn.htm> [16 września 2009], dostęp 26.11.2022.
- Raport o oddziaływaniu na środowisko obwodnicy Augustowa w ciągu drogi krajowej nr 8. DHV Polska Warszawa, 2009, http://www.rdos.eu/files/streszczenie_raportu-obwodnica_augustowa.pdf, dostęp 15.10.2022.
- Research for a Quieter Europe in 2020. European Commission 2004, http://www.alpnap.org/SP_2020_Final.pdf, dostęp 01.04.2022.
- Tudor C.: An approach to landscape character assessment, www.gov.uk/natural-england, dostęp: 29.11.2022.

- Wlazło E.: Przestrzenne i czasowe zróżnicowanie przestępczości w Tatrzańskim Parku Narodowym. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2020,
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/292280/wlazlo_przestrzenne_i_czasowe_zroznicowanie_przestepczosci_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y,
dostęp: 04.02.2022
- Wypas owiec w Tatrach, <https://www.tatry-przewodnik.com.pl/blog/?owce-w-tatrach>, dostęp: 16.11.2020
- "Zamach na Tatry". Burmistrz Zakopanego wywołał aferę, <https://www.o2.pl/biznes/zamach-na-tatry-burmistrz-zakopanego-wywolal-afere-6855069377567296a>, dostęp: 13.01.2023

ZAŁĄCZNIKI

Badanie sondażowe nr 1

Świadomość krajobrazu turystów odwiedzających Tatry Polskie

Szanowni Państwo,

jestem doktorantem Wydziału Nauk Przyrodniczych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pod kierunkiem prof. UŚ dr hab. Urszuli Mygi-Piątek pracuję nad zagadnieniami dotyczącymi krajobrazu Tatr.

Kwestionariusz ma na celu analizę stopnia świadomości krajobrazu turystów odwiedzających Tatrzański Park Narodowy. Wyniki określą jej poziom, a także wskażą główne kanały percepcji krajobrazu oraz główne motywy przyjazdu w Tatry. Poniższy materiał jest częścią szerszego programu badawczego, mającego na celu zoptymalizowanie ścieżki rozwoju udostępniania turystycznego Tatr. Ma charakter wdrożeniowy, gdyż wykorzystaniem może być zainteresowany Tatrzański Park Narodowy.

Pytania, w których proszę o wybór spośród kilku opcji, wymagają najczęściej zaznaczenia jednej odpowiedzi. Pojawiające się wyjątki są oznaczone.

Wypełnienie kwestionariusza zajmuje około 15 minut. Jest on w pełni anonimowy, a wyniki zostaną wykorzystane wyłącznie w celach badawczych. Serdecznie dziękuję za poświęcony czas!

1. Doświadczenie

Czy uważa się Pan/i za turystę o dużej świadomości krajobrazu?

- tak nie nie mam zdania

Czy w Pana/i opinii, turyści odwiedzający Tatry są „świadomymi turystami”?

- tak nie nie mam zdania

Co Pana/i zdaniem charakteryzuje świadomego turystę?

...

Jaki był Pana/i główny motyw przyjazdu w Tatry (max. 3 odpowiedzi)?

- turystyka wypoczynkowa
- turystyka miejska
- turystyka rozrywkowa
- turystyka krajoznawcza
- turystyka kulturowa
- turystyka kwalifikowana
- turystyka górską
- turystyka narciarska
- turystyka kulinarna
- turystyka zdrowotna
- turystyka religijna
- inne: ...

Jak ocenia Pan/i swoje doświadczenie w uprawianiu turystyki górskiej?

- 1 (małe doświadczenie)
- 2
- 3
- 4
- 5 (duże doświadczenie)

Czy wyjeżdża Pan/i także w inne pasma górskie w Polsce?

- tak, w Góry Świętokrzyskie
- tak, w Pieniny
- tak, w Beskidy
- tak, w Gorce
- tak, w Bieszczady
- tak, w Karkonosze
- nie
- inne: ...

Od ilu lat przyjeżdża Pan/i w Tatry?

- to mój pierwszy raz
- od roku
- od roku
- 2-5 lat
- 6-10 lat
- 11-20 lat
- ponad 20 lat

Jak często przyjeżdża Pan/i w Tatry?

- to mój pierwszy raz
- rzadko - jest to jedna z możliwości wyjazdu
- czasami - co najmniej dwa razy w roku
- często - kilka razy w roku
- bardzo często - jak tylko nadarzy się okazja wyjazdu

Proszę o zaznaczenie miejsc, w których kiedykolwiek Pan/i był/a:

- Morskie Oko
- Czarny Staw pod Rysami
- Rysy
- Dolina Pięciu Stawów Polskich
- Szpiglasowy Wierch
- szczyty Orlej Perci
- Dolina Strążyska
- Giewont
- Czerwone Wierchy
- Gubałówka
- żadne z powyższych
- inne: ...

Według Pana/i, jak zmienia się krajobraz Tatr Polskich w przeciągu lat?

- na gorsze   na lepsze   brak zauważalnych zmian

Jakie konkretnie są to zmiany?

...

2. Percepcja

Która pora roku, wg Pana/i najbardziej sprzyja odwiedzaniu Tatr?

- wiosna   lato   jesień   zima

Proszę krótko uzasadnić wybór

...

Jak ocenia Pan/i krajobraz Tatrzańskiego Parku Narodowego?

- 1 – zupełnie mi się nie podoba   2   3   4   5 – bardzo mi się podoba

Które elementy krajobrazu są dla Pana/i najważniejsze (max. 3 odpowiedzi)?

...

Według Pana/i w jakim stopniu wymienione elementy określają tatrzański krajobraz?

	1 nie określa	2	3	4	5 silnie określa
panoramy tatrzańskich szczytów (widoki)					
systemy wodne Tatr					
szum drzew, rzek i wiatru					
zapach górskich przysmaków (oscypki, żentyca)					
podłoże szlaku					
specyficzna pogoda					
folklor góralski					
fauna i flora Tatr					
zagospodarowanie turystyczne					
obiekty kultury góralskiej (bacówki)					
obecność turystów					

Proszę o podanie takiego wyróżnika krajobrazowego Tatr, który dostrzega Pan/i poprzez wzrok:

...

Proszę o podanie takiego wyróżnika krajobrazowego Tatr, który dostrzega Pan/i poprzez słuch:

...

Proszę o podanie takiego wyróżnika krajobrazowego Tatr, który dostrzega Pan/i poprzez węch:

...

Proszę o podanie takiego wyróżnika krajobrazowego Tatr, który dostrzega Pan/i poprzez dotyk:

...

Proszę o podanie takiego wyróżnika krajobrazowego Tatr, który dostrzega Pan/i poprzez smak:

...

Co w Pana/i opinii mogłoby zakłócić postrzeganie krajobrazu odbieranego wzrokiem?

...

Co w Pana/i opinii mogłoby zakłócić postrzeganie krajobrazu odbieranego słuchem?

...

Co w Pana/i opinii mogłoby zakłócić postrzeganie krajobrazu odbieranego węchem?

...

Co w Pana/i opinii mogłoby zakłócić postrzeganie krajobrazu odbieranego dotykiem?

...

Co w Pana/i opinii mogłoby zakłócić postrzeganie krajobrazu odbieranego smakiem?

...

Jak ważne w percepcji krajobrazu są dla Pana/i poszczególne zmysły?

	1 – najmniej ważny	2	3	4	5 - najważniejszy
wzrok					
słuch					
węch					
dotyk					
smak					

Jakie zmysły wykorzystuje Pan/i postrzegając poszczególne elementy krajobrazu (możliwość wielokrotnej odpowiedzi)?

	wzrok	słuch	węch	dotyk	smak
szczyty tatrzańskie					
systemy wodne					
drzewa					
góralskie przysmaki					
podłoże szlaku					
pogoda					
kultura góralaska					
fauna i flora					
turyści na szlaku					

3. Rozumienie

Jak ocenia Pan/i swoją wiedzę dotyczącą Tatr?

- 1 (brak wiedzy)   ● 2   ● 3   ● 4   ● 5 (duża wiedza)

Skąd czerpie Pan/i informacje dotyczące Tatr?

- przewodniki i mapy turystyczne   ● Internet   ● czasopisma   ● relacje innych osób
● inne: ...

Proszę o podanie numeru alarmowego do TOPR.

...

Proszę o zaznaczenie poprawnej odpowiedzi:

	tak	nie	nie wiem
Czy współczesny krajobraz Tatr został ukształtowany, między innymi przez lodowce górskie?			
Czy w krajobrazie Tatr można dostrzec doliny U-kształtne?			
Czy w Tatrach występuje alpejskie piętro roślinności?			
Czy Orla Perć oznaczona jest czarnym szlakiem?			
Czy Zawrat to szczyt?			
Czy elementy kulturowe (bacówki itp.) są elementem krajobrazu Tatr?			

W jakim stopniu traktuje Pan/i krajobraz Tatr za autentyczny?

- 1 (nieautentyczny) 2 3 4 5 (autentyczny)

4. Działanie

Czy ochrona przyrody jest dla Pana/i ważna?

- 1 (nieważna) 2 3 4 5 (bardzo ważna)

Proszę o odpowiedź na poniższe pytania w 5 stopniowej skali.

	1	2	3	4	5
Popieram aktualne zasady związane z funkcjonowaniem TPN					
Aktualne działania TPN na rzecz ochrony środowiska uważam za wystarczające					
Przestrzegam regulaminu TPN					

Czy w przeszłości lub aktualnie walczył/a Pan/i w sposób czynny o ochronę środowiska przyrodniczego (protesty, strajki, petycje)?

- tak nie

Czy dostrzega Pan/i zasadność takich działań?

- tak nie trudno powiedzieć

Czy będąc świadkiem łamania regulaminu TPN przez turystów podejmuje Pan/i działania uświadamiające?

- tak nie nie dotyczy

Czy jest Pan/i za ograniczeniem liczby turystów odwiedzających TPN?

- tak nie nie mam zdania

JEŚLI TAK...

	tak	nie	nie mam zdania
wprowadzenie limitów wejść dziennych do TPN			
podniesienie cen biletów wstępu do TPN			
podniesienie cen usług przewodnickich dla grup zorganizowanych			
wprowadzenie odpłatnej pomocy służb TOPR			
podniesienie cen parkingów i towarzyszących usług turystycznych			
ograniczenie ilości miejsc parkingowych przy głównych szlakach TPN			
obowiązek wcześniejszej rezerwacji miejsca parkingowego			
ograniczenie ilości miejsc noclegowych w TPN			
podniesienie cen noclegów na obszarze TPN			
obowiązek wcześniejszej rezerwacji wejścia na wybrane szlaki tatrzańskie			
okresowe zamykanie szlaków w TPN			
ograniczenie dostępności wybranych szlaków w TPN			

5. Odczuwanie

Czy wraca lub zamierza Pan/i wrócić w Tatry?

- tak   nie   nie wiem

Czy w krajobrazie Tatr odnajduje Pan/i wartości niematerialne przestrzeni (specyficzna atmosfera i „magiczna siła przyciągania”)?

- tak   nie   nie wiem

Jak ważne jest dla Pana/i otoczenie, w którym Pan/i:

	1 nieważne	2	3	4	5 bardzo ważne
mieszka					
pracuje					
wypoczywa					

6. Metryka

Płeć

- kobieta   mężczyzna

Wiek

- 0-19 lat   20-35 lat   36-50 lat
 51-65 lat   66 i więcej lat

Wykształcenie

- podstawowe
- średnie
- zasadnicze zawodowe
- wyższe

Status zawodowy

- uczeń/student
- rencista
- pracownik fizyczny
- emeryt
- pracownik umysłowy
- osoba bezrobotna

Badanie sondażowe nr 2

Typologia turystów w Tatrach Polskich w aspekcie świadomości krajobrazu

Szanowni Państwo,

jestem doktorantem Wydziału Nauk Przyrodniczych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pod kierunkiem prof. dr hab. Urszuli Mygi-Piątek pracuję nad zagadnieniami dotyczącymi krajobrazu Tatr.

Zwracam się do Państwa z prośbą o uzupełnienie kwestionariusza, który pozwoli mi zrealizować temat. Poniższy materiał ma na celu typologizację turystów odwiedzających obszar Tatr. Kwestionariusz jest częścią szerszego programu badawczego, mającego na celu zoptymalizowanie ścieżki rozwoju udostępniania turystycznego Tatr. Ma charakter wdrożeniowy, gdyż wykorzystaniem może być zainteresowany Tatrzański Park Narodowy. Pytania, w których proszę o wybór spośród kilku opcji, wymagają najczęściej zaznaczenia jednej odpowiedzi. Pojawiające się wyjątki są oznaczone.

Wypełnienie kwestionariusza zajmuje około 5 minut. Jest on w pełni anonimowy, a wyniki zostaną wykorzystane wyłącznie w celach badawczych.

Serdecznie dziękuję za poświęcony czas!

Miejsce wykonania badania:

- Wodogrzmoty Mickiewicza
- Dolina Pięciu Stawów Polskich
- szlak na Zawrat (Wyżnie Solnisko)

Jaki jest motyw Pana/i przyjazdu w Tatry (max. 3 odpowiedzi)?

● zadbanie o zdrowie i regenerację organizmu	● odpoczynek
● poznanie podhalańskich miejscowości	● poznanie kultury góralskiej
● poznanie środowiska przyrodniczego Tatr	● uprawianie sportu
● wędrowka po górach	● rozrywka
● kult religijny	● inne: ...

Z kim odwiedził/a Pan/i Tatry?

- samotnie

- z partnerem/partnerką
- z rodziną
- z przyjacielem/przyjaciółką
- z grupą przyjaciół
- służbowo/naukowo
- inne: ...

Jak ważny w podróży jest dla Pana/i bezpośredni kontakt i poznanie kultury góralskiej?

- 1 – zupełnie nie ważne
- 2
- 3
- 4
- 5 – bardzo ważne

Na jakich szlakach uprawia Pan/i turystykę najczęściej?

- tereny wymagające specjalistycznego sprzętu (np. Mnich i in.)
- tereny bardzo eksponowane (np. Orla Perć i in.)
- tereny średnio eksponowane (np. Giewont i in.)
- tereny lekko eksponowane (np. Grześ i in.)
- doliny tatrzańskie (np. Dolina Kościeliska i in.)
- miasto
- inne: ...

Jak ocenia Pan/i dostępność turystyczną Tatr, pod kątem dodatkowych ułatwień - bryczki, koleje linowe i inne?

- wymaga dalszego rozwoju
- aktualny stan jest wystarczający
- ułatwień jest zbyt dużo
- nie popieram jakichkolwiek ułatwień na szlakach
- nie mam zdania

W jakim stopniu turystyka zagraża środowisku naturalnemu Tatr?

- 1 – nie zagraża
- 2
- 3
- 4
- 5 – mocno zagraża

W jakim stopniu turystyka wpływa na krajobraz Tatr?

- 1 – w minimalnym
- 2
- 3
- 4
- 5 – w bardzo dużym

Jak ocenia Pan/i infrastrukturę turystyczną Tatr?

- aktualny stan jest wystarczający
- wymaga dalszego rozwoju
- jest zbyt mocno rozbudowana
- wymaga wprowadzenia ograniczeń
- nie mam zdania

Jak ocenia Pan/i infrastrukturę rozrywkową Tatr?

- aktualny stan jest wystarczający
- wymaga dalszego rozwoju
- jest zbyt mocno rozbudowana
- wymaga wprowadzenia ograniczeń
- nie mam zdania

Które pojęcie jest Pan/i bliższe?

- 1 – krajobraz w pełni autentyczny (góralskie bacówki i naturalne środowisko przyrodnicze)
- 2
- 3
- 4
- 5 – infrastruktura pozwalająca na rozrywkę w Tatrach i na Podhalu (dyskoteki, lunaparki)

Jak chętnie wydaje Pan/i pieniądze na wymienione elementy podróży?

	1	2	3	4	5
ekskluzywny hotel					
nocleg w schronisku					
bilety parkingowe					
jedzenie w tzw. "sieciówkach"					
jedzenie w restauracjach góralskich					
własne wyżywienie					
bryczki konne na szlakach					
wyciągi i koleje linowe					
obiekty rozrywki - bungee, dmuchane zamki, papugarnie itp.					
bilety wstępu do muzeum itp.					
przewodnik górski					
specjalistyczny sprzęt górski					
inne atrakcje towarzyszące					

- 1 – wcale;
- 2 – zdecydowanie niechętnie;
- 3 – raczej niechętnie;
- 4 – raczej chętnie;
- 5 – bardzo chętnie

Płeć

- kobieta
- mężczyzna

Wiek

- 0-19 lat
- 20-35 lat
- 36-50 lat
- 51-65 lat
- 66 i więcej lat

Wykształcenie

- podstawowe
- zasadnicze zawodowe
- średnie
- wyższe

Status zawodowy

- uczeń/student
- pracownik fizyczny
- pracownik umysłowy
- rencista
- emeryt
- osoba bezrobotna

SUMMARY

Tourism in the Tatra Mountains has been developing since the 19th century. However, for at least two decades, tourism has increased dramatically. According to the website of the Tatra National Park, this park is visited by up to 3 million tourists every year. Data shows that 3,301,895 admission tickets were sold in 2020. The statistics do not indicate the number of tourists from the Tatra county who can enter the protected area for free and those who entered the park when the ticket offices were closed. The pandemic year of 2021 turned out to be a record in terms of tourist pressure - 4,600,025 tickets to the Tatra National Park were sold. Such a large number of tourists must affect the phenomenon of anthropopressure and is dangerous for the sensitive high-mountain landscape of the small range of the Polish Tatra Mountains.

Current proposals to reduce tourist pressure most often involve introducing an economic, quantitative or spatial factor. The doctoral project concerns the development of a concept that focuses on the development of landscape awareness among tourists and presents it in a new way of making the Polish Tatra Mountains accessible. The dissertation assumed that the introduction of a social factor may change the quality of tourism. The aim of the dissertation is to determine the state of landscape awareness of tourists exploring the Polish Tatra Mountains and its importance in establishing recommendations on the protection and accessibility of the Tatra National Park.

In order to achieve the aim, it is necessary to have a good understanding of the holistic landscape concept proposed by T.J. Chmielewski, U. Myga-Piątek and J. Solon (2015). Chapter 2 attempts to describe the environment of the studied area in the context of the components of this concept. In the next part of the dissertation, a detailed review of the literature concerning the subject and object was made to describe the history of research and the direction of tourism development in the Polish Tatra Mountains. Issues regarding development and tourism in the analyzed area and anthropopressure with ways to counteract its effects were discussed. Independent and critical observation of tourist traffic in the Tatra Mountains allowed the author to create a theoretical typology of tourists who differ in the degree of development of landscape awareness. In order to typologize tourists in the Tatra National Park, it is necessary to describe a perfect landscape awareness. In Chapter 4, the author tried to define its places in the

proposed new method of making the Polish Tatra Mountains available to tourists. As a result, an original definition of this concept was created, which is yet to be described well in literature. According to the author, defining full landscape awareness should be holistic and it should be understood as all the components of a tourist's exploration of the landscape, differing in level and direction of development. It was concluded that full landscape awareness includes:

- perception
- experience
- understanding
- feeling (fig.1.)

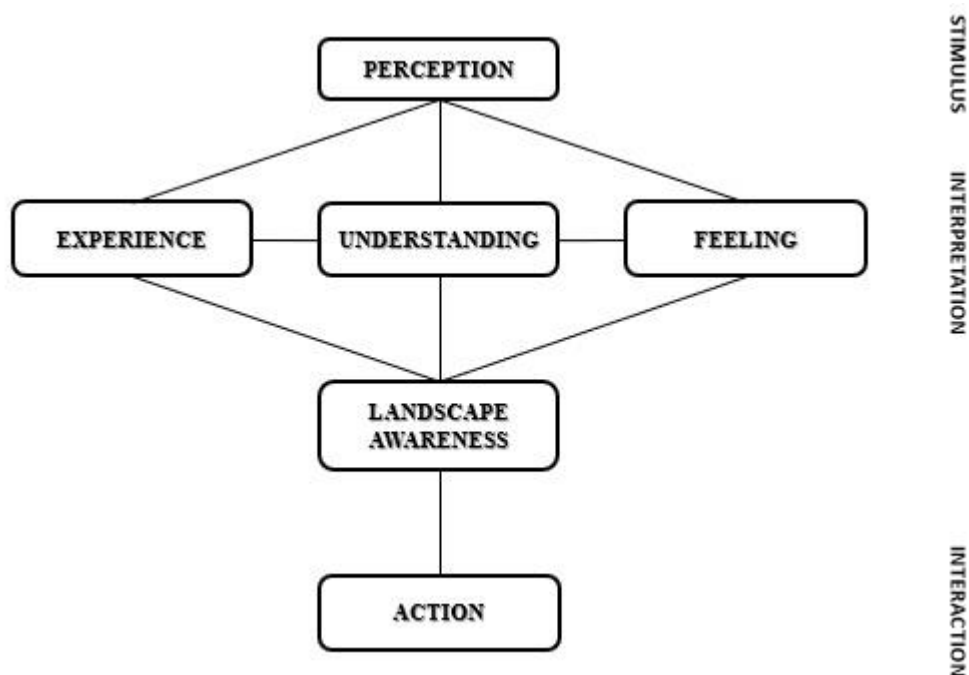

Fig. 1. Ideogram of landscape awareness

This concept is the result of the simultaneous occurrence of specific components with different intensity, which in turn allows us to determine the level of landscape awareness. It is also necessary to take into account the phenomenon of feedback that occurs on the line landscape awareness - understanding - feeling - experience - action and perception itself. It must be remembered that the direction of the interactions between these factors is two-sided.

The concept developed in this way, the analysis of the literature on the subject and the object, and the field research conducted allowed, us to establish that landscape

awareness may be one of the criteria for selecting tourists visiting the Tatra National Park. They were typologized in terms of five different types differing in the level of development of this social component. The verification of the proposed definition and typology of tourists is presented in Chapter 5. In this part of the dissertation, the spatial and temporal distribution of the obtained results was assessed. The author assumes that the level of landscape awareness increases with the increase of the level of technical difficulty on the trail. A survey on this topic was carried out in spring, summer, autumn and winter at three measurement points:

- 1 point: Wodogrzmoty Mickiewicza Waterfalls in Roztoka Valley – ok. 1099 m a.s.l.
- 2 point: Pięć Stawów Polskich Valley – ok. 1671 m a.s.l.
- 3 point: blue trail to Zawrat Pass and other sections of the Orla Percé – ok. 1800 m a.s.l. (Wyżnie Solnisko).

The author obtained 544 correctly completed survey questionnaires, which allowed to confirm that tourists in the Polish Tatras are diverse in terms of their level of landscape awareness, and the frequency of their occurrence depends on technical difficulties on the trail. Therefore, the more difficult the hiking conditions, the greater the frequency of tourists with a high level of landscape awareness; and on the contrary - the lower the technical requirements for exploring the Polish Tatra Mountains, the greater the share of tourists with a minimal level of the described social component.

The results of the second survey conducted in the Polish Tatra Mountains were aimed at determining the level of landscape awareness of tourists exploring the analyzed area. The author collected 758 correctly completed survey questionnaires, which allowed to determine the predominant type of tourist deciding to come to the Polish Tatra Mountains and to characterize as them as a tourist with an average level of landscape awareness. A detailed analysis of the individual components can be found in Chapter 6. After achieving the objectives set in the study, it was decided to discuss the importance of landscape awareness in terms of the current state of research (Chapter 7), which allowed for the creation of specific recommendations regarding a new way of making the Tatra National Park available to tourists.

After specifying the conclusions, final remarks and research perspectives in Chapter 9, it can be stated that the proposals for actions taken can improve and update the organization of the tourist traffic service system and enable the preparation

of a new way of tourism development and making the most valuable areas of the entire country available.

This is commensurate with the correct shaping of tourists' landscape awareness, which in turn minimizes the degree of anthropopressure in areas with special environmental and landscape values.